

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
СЕКТОР ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ
ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

Розділ I

*Історична урбаністика
в системі
соціогуманітарного знання*

Розділ II

*Теорія містознавства:
відправні орієнтири*

Розділ III

*Еволюція вітчизняної
міської традиції:
типові ознаки міст,
системи управління*

Розділ IV

*Проблеми міського
літочислення
в українському
контексті*

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

**ІСТОРИЧНА УРБАНІСТИКА В УКРАЇНІ:
ТЕОРІЯ МІСТОЗНАВСТВА
І МЕТОДИКА ЛІТОЧИСЛЕННЯ**

Київ-2011

Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 306 с.

У монографії висвітлюються проблеми концептуалізації міської історії як наукового напрямку, порушується широкий комплекс теоретико-методологічних проблем сучасного містознавства — від визначення поняття «місто» і критеріїв типологізації міст до простеження еволюції міської традиції на вітчизняних теренах. Пропонується авторська методика удосконалення практики міського літочислення.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України
(Протокол № 4 від 29 квітня 2010 р.)

Науковий редактор — академік НАН України *В. А. Смолій*

Рецензенти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України *О. П. Ресніт*

доктор історичних наук, професор *Г. В. Боряк*

ISBN 978-966-02-5659-0

© Інститут історії України
НАН України, 2011

© Я. В. Верменич, 2011

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ I. Історична урбаністика в системі соціогуманітарного знання	13
1. Місто як соціум і як дослідницький об'єкт	16
2. Генезис і еволюція міст у контексті історичної регіоналістики і нової локальної історії	40
Розділ II. Теорія містознавства: відправні орієнтири	61
1. Поняття «місто». Типологія міст	63
2. Міська і сільська історія: критерії розрізнення	90
3. Історичне місто: пошук дефініцій	109
Розділ III. Еволюція вітчизняної міської традиції: типові ознаки міст, системи управління	131
1. Античні міста Північного Причорномор'я	134
2. Середньовічні міста Русі	143
3. Ранньомодерні міста на українських землях	155
4. Італійські колонії й татарсько-турецькі міста (XIII–XVIII ст.)	171
5. Урбанізація на українських теренах під егідою двоголового орла (XVIII–XIX ст.)	180
6. Міста Західної України у складі імперії Габсбургів	203
7. Радянський різновид урбанізації	210
8. Міста в незалежній Україні	224
Розділ IV. Проблеми міського літочислення в українському контексті	251
1. Принципи датування початкової історії міст	254
2. Міські ювілеї: політичні мотиви й наукові дискусії	281
Післямова	298

ВСТУП

Сучасний світ, що зазнає потужного тиску глобалізаційних процесів, опинився перед необхідністю переосмислення багатьох основоположних констант суспільного буття. Національні держави, кордони яких дедалі більше розмиваються, нині уже не є єдиними охоронцями територіальності: на цю роль не без успіху претендують регіони і великі міста. При цьому функції останніх не просто урізноманітнюються, а стають докорінно іншими: міста-гіганти створюють ефективні інструменти глобалізації, сприяють появі безлічі нових форм соціальної активності. Як ніколи очевидно стає взаємозалежність між простою організацією міст, місцевим історичним контекстом і перспективами майбутнього міського розвитку. Визначення місця і ролі міст у світовій системі соціальних, політичних, економічних відносин перетворюється на ключову ланку в системі пошуку відповідей на виклики XXI століття.

Місто — унікальний витвір людської цивілізації, опорний каркас розселення, сполучна ланка, яка з'єднує регіональні, національні й міжнародні економіки в єдину глобальну систему. Лише містам виявилось під силу створити урбаністичну ієрархію, ранжовану відповідно до здатності організовувати потоки капіталу, праці, товарів, інформації. Ця ієрархія, яку Г.Саймон назвав «архітектурою складності», є продуктом багатовікового розвитку міст, джерелом стабільності і своєрідної міської ідентичності. У кожного міста — своє обличчя, своя, вироблена тривалим історичним досвідом, система самоорганізації людських співтовариств. У містах, що є своєрідними центрами «культурного тяжіння», концентруються величезні культурні цінності, і саме вони виступають в ролі ланцюга, що з'єднує минуле, сучасне, майбутнє. Кожне місто — це водночас мікромодель Всесвіту, локальна корпорація у просторі і часі, мікросвіт окремої людини. Окультурене соціальне середовище, яким є місто, виступає як матеріальний вияв життєдіяльності певної суспільної системи і як самодостатня цілісність із власним темпом розвитку і власними проблемами.

Саме тому історія міст — це невичерпна скарбниця людського досвіду, осмислювана багатьма поколіннями дослідників і все ще незбагненна у своїй варіативності й глибині. Чим глибше занурюється світова суспільна думка у складні колізії багаторівневих, просторових й інституційних, конфігурацій міського життя на різних історичних етапах, тим відчутнішою є потреба в універсальних схемах і «наскрізних» моделях, здатних прояснити специфіку поділу праці й самоорганізації міських спільнот. Але, як блискуче показав ще М.Вебер, навіть найуважніший аналіз того, як у певну епоху розділялися, спеціалізувалися

й комбінувалися господарські функції, ще не дає готової відповіді на питання про співвідношення раціональності й ірраціональності в житті соціуму. Якщо історія господарства є історія перемоги економічного раціоналізму, то сфера культури чи права — це майже завжди царина «матеріальних ірраціональностей»¹. А отже, з'ясування закономірностей урбанізації у загальносвітовому контексті ще довго перебуватиме в числі «гіпнотизуючих», за визначенням Д.А.Сміта, дослідницьких проблем².

«Гіпнотизує» дослідника у процесі осмислення складної діалектики міської історії насамперед дивовижна багатоманітність форм і способів самоорганізації, незбагненна логіка їхньої змінюваності упродовж тисячоліть, з одночасними рисами повторюваності незалежно від відстаней і часових розривів. А ще — ні з чим не порівнянна здатність до самовідтворення міської традиції навіть після цілковитого зруйнування відповідного середовища. Ще у сивій давнині мандрівники й місіонери намагалися збагнути, чому одні міста процвітають, а інші занепадають, і ретельно реєстрували для нащадків ознаки несхожості. Але знадобилися віки, щоб дослідники міської спадщини зрозуміли: скільки б не було у їхньому розпорядженні історичних фактів, самі по собі вони нічого не пояснюють. Для їх інтерпретації потрібна цілісна теорія, а складність вибудови останньої прямо пропорційна обсягу залишених історією артефактів і зворотньо пропорційна відповідному рівню знань у сфері історії, економіки, політики, права, теорії управління тощо.

Багато в чому інтерес людини до міста і його історії живиться емоціями, особливо коли йдеться про «малу батьківщину». «Зв'язок людини з місцем її проживання, — зауважував публіцист П.Вайль, — загадковий, але очевидний. Відає ним відомий прадавнім людям *genius loci*, геній місця, що пов'яже інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їхньою матеріальною силою. На лініях органічного перетину митця з місцем його життя і творчості виникає нова, невідома раніше реальність, яка не проходить ні за відомством мистецтва, ні за відомством географії»³.

Щось подібне відчуває і історик, коли вступає у контакт з багатоманітною реальністю міста, його минувиною, його міфопоетичною образністю. Щоб проникнути у таємниці *genius loci*, треба не тільки відчувати своєрідну ауру міста, але й осягнути зором той плин століть, а то й тисячоліть, який її сформував. Далеко не завжди це під силу одній людині. І вже зовсім неосязним уявляється предметне поле місто-знавства, яке ставить своїм завданням осмислення специфіки культур, генетичних механізмів виникнення, розвитку, функціонування міст і міського способу життя. Те, що сучасна урбаністика визначає за допомогою невиразного поняття «міське середовище», вивчається засобами й методами десятків природничих і соціогуманітарних дисциплін. Але жоден з відомих науці підходів — класичних, неklasичних, постнеklasичних — не гарантує бодай наближення до з'ясування очевидної притягальності того територіального статусу, який забезпечує людині сучасне, інколи й не зовсім комфортне, місто.

Самоочевидність міста як основного, тепер уже домінантного, середовища існування людини створює ілюзію придатності біологізаторських, «організмічних» підходів до аналізу міського буття. Справді, місто стало своєрідною «другою природою», яка оточує індивіда з усіх боків і багато в чому детермінує його уподобання і стиль поведінки. Але все ж місто — це не стільки природне явище, скільки соціальна спільнота і феномен культури. А урбанізоване середовище — не лише форма просторового існування, але й гігантський полігон, де випробовується вміння людини організувати міський простір у такий спосіб, щоб він був комфортним не лише для нинішнього, але й для майбутніх поколінь.

Науковий інтерес до міста як найоптимальнішої системи розселення й самоорганізації соціумів підтримується як суто прагматичними потребами, так і завданнями осмислення його функціонально-просторових, виховних функцій. Актуальність розробки проблем містознавства зростає в міру розширення поля міждисциплінарності: дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання — історичної антропології, географії культури, регіоналістики, історії повсякдення, нової локальної історії тощо. Місто як носій динамічних потоків соціальної еволюції перебуває у фокусі уваги соціологів, демографів, фахівців з теорії управління. Під впливом епістемологічних новацій кінця ХХ століття дедалі більшу увагу дослідників привертають суб'єктивні образи міст, а також ідеалізовані моделі «градів» як осередків гармонії й краси.

Не можна, однак, не бачити того, що міська історія як самостійний об'єкт наукових рефлексій займає непропорційно мало місця у масиві урбаністичних студій, не кажучи вже про історіографічну продукцію в цілому. Якоюсь мірою повинна у цьому усталена традиція розглядати міста переважно у контексті історії розселення і поселень, у нерозчленованій єдності «історії міст і сіл». Специфічність міського способу життя і відмінності форм соціальної організації на різних історичних етапах губляться, якщо розчиняються у безликому просторі «місько-сільського» континууму.

Налаштованість на те, що історія міста — це лише віхи його розвитку від часу виникнення з акцентом на історії господарства і переліком найбільш помітних подій і найвідоміших постатей, міцно утвердилася у вітчизняному краєзнавстві, яке мало в радянські часи вудчутну державну підтримку і виявилось здатним, в умовах практичної відсутності історичної урбаністики, «поглинути» містознавчу проблематику. Це призвело, в кінцевому підсумку, до гальмування системного погляду на місто як складну соціокультурну систему і до утворення майже неперехідного бар'єру між дослідниками міської історичної спадщини і тими фахівцями, яким належало займатися моделюванням міського середовища і проектуванням міст. Погляд на місто лише як на об'єкт сторонніх впливів, а не як на своєрідний колективний суб'єкт із власними функціями й відповідними механізмами самоорганізації й

самозбереження, і донині відчутно гальмує процес формування міської історії як субдисципліни із власним предметним полем, специфічними дослідницькими методами.

Обнадійливі явища стосовно зміни погляду на місто з'явилися на рубежі тисячоліть, коли небачені темпи зростання міських агломерацій змусили світову наукову спільноту впритул зайнятися проблемами моделювання й прогнозування міського розвитку. Саме в цей час традиційні парадигми історичної науки зазнали помітного тиску модернізаційних та постмодерністських підходів і суттєво оновилися. Історичної урбаністики як узагальнюючого комплексного знання про міста і їх роль в ієрархічній глобальній системі це торкнулося тією мірою, якою у контексті «нової наукової революції» відбувалося збагачення історіографічних практик соціологічними підходами та антропологічним баченням. У поєднанні із кризою універсалістських світоглядних настанов це породило стійкий інтерес до проблем співвідношення глобальної, регіональної, локальної історії і появи оновлених просторових версій історичного процесу. На цьому фундаменті вибудовується каркас «нової локальної історії», яку інколи визначають як «мікросоціальну», і мікроісторії, яка претендує на «зміну методу». Дехто з дослідників бачить в мікроісторії засіб «проблематизації індивідуального» і важіль деконструкції національних історій, який руйнує останні знизу⁴. А надалі простежується те, що за формою нагадує зворотній рух: на базі переосмислення історичного процесу в антропологічному і просторовому вимірах відбувається пошук предметного поля нової урбаністики, яка тепер базується на бінокулярному баченні центр-периферійних відносин і поглибленому аналізі ролі великих міст у розвитку світової цивілізації, а також на відтворенні «живого» образу міста як складної динамічної цілісності.

Вихід порівняльного містознавства за межі описовості і включення його на міждисциплінарній основі у контекст взаємодій у глобалізованому світі здатен істотно розширити його суспільний вплив. Однак міждисциплінарність має свої пастки, породжуючи, поміж іншим, небезпеку своєрідної «недодисциплінарності». Надзвичайно складно скоординувати, не кажучи вже про узгодження, зусилля істориків і політологів, економістів і географів, демографів і екологів, фахівців з теорії управління, культурології, соціальної психології і багатьох інших дисциплін, які, кожний своїми методами, досліджують еволюцію теорії містознавства й історію міст. Мабуть, саме тому важко говорити про історичну урбаністику як сформовану субдисципліну або принаймні як про систему методів і методик дослідження міської історії.

Переможна хода урбанізму (яка має і свої від'ємні риси, актуалізуючи проблему охорони культурної спадщини), диктує необхідність оновлення відповідного методологічного тезаурусу. Прогресом, досягнутим в останню третину ХХ століття, слід вважати унормування на міжнародно-правовому рівні понять «міське культурне середовище», «культурна спадщина», «природна спадщина», «історичний або традиційний ансамбль», і, нарешті, «історичне місто». Під егідою Організації

Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та інших міжнародних інституцій уже на початку ХХІ століття було прийнято кілька важливих рекомендаційних документів і здійснено низку заходів, спрямованих на унормування і збереження природно-культурної субстанції міст, що історично склалися. У цьому контексті варто згадати такі нормативно-правові документи, як загальна декларація ЮНЕСКО про культурне різноманіття (2001 р.), Рамочна конвенція Ради Європи про значення культурної спадщини для суспільства (2005 р.), Лейпцігська хартія сталого європейського міста (2007 р.), Європейська хартія міст-II: Маніфест нової урбаністики (2008 р.) тощо. Цій роботі, однак, бракує системності. У різних країнах свої традиції у визначенні понять, які стосуються історико-культурної сфери. Тенденція розгляду пам'яток містобудування в руслі дослідження історії архітектури звужує межі першого поняття, стає на заваді розвитку урбаністики як комплексної сфери наукового пошуку.

Відродною прикметою останнього часу є уведення міської історії у простір дослідження територіальних ідентичностей. Міська ідентичність стала самостійним об'єктом аналізу в руслі кількох нових наукових напрямів (*city identity*, *urban-related identity*, *social urban identity*). Прижилися й активно використовуються зарубіжними містознавцями терміни, пов'язані з відчуттям місця (*sense of place*), укоріненістю (*rootedness*), прив'язаністю до місця (*attachment of place*). В руслі феноменологічних підходів «друге дихання» дістала теорія «духу місця» (*genius loci*)⁵.

Ці новації, однак, лише невеликою мірою стосуються загального стану вітчизняного містознавства: особливо дається взнаки дефіцит системності. Хоча на ниві містознавства працює багато наукових шкіл, нові методологічні прийоми дослідження міської історії засвоюються повільно. На фоні незаперечних успіхів, якими позначені останні десятиліття у розвитку німецької, чеської, польської історичної урбаністики, українське містознавство має досить-таки блідий вигляд. Винятком може бути хіба що дослідження львівської міської історії, яке має глибокі традиції і яке зрештою вилилося у створення фундаментальної «Енциклопедії Львова». Поза межами історії окремих міст вітчизняна урбаністика існує переважно на рівні статей.

Міська історія в Україні вивчається в рамках кількох дисциплін — історії, соціології, історії архітектури й містобудування, історії культури, теорії управління тощо. Проте зусилля дослідників розрізнені й нескординовані, а тому вітчизняне містознавство досі не має власного теоретико-методологічного обґрунтування. Відсутнє навіть загальноприйняте визначення категорії «місто» (не кажучи вже про «місторайон», «місто-регіон»), неусталеним лишається термін «історичне місто». Критерії віднесення тих чи інших населених пунктів до категорії міст доволі часто визначаються «віртуально», за принципом доцільності. Роль міст в системі територіальної організації і управління на різних історичних етапах досліджується лише вибірково, відповідно до власних наукових інтересів того або іншого автора. Не до кінця осмисленим

лишається поняття «культурний потенціал міста», що стає на заваді дослідженню міст як центрів формування «згустків» інтелектуально-духовної енергії.

Особливо складна ситуація утворилася у науково-прикладній сфері, пов'язаній із міським літочисленням. Усталена в Україні практика відзначення дат заснування міст перетворила «круглі дати» у джерело пристойних фінансових інвестицій. Внаслідок цього місцеві посадові особи відшукують найменшу можливість наблизити ювілей, не зупиняючись інколи перед відвертою міфотворчістю. Оприлюднення у 2001 р. затвердженого Кабміном списку історичних населених місць на певний час загальмувало величезну кількість звертань у вищі інстанції і наукові установи з приводу перегляду дат заснування міст. Останнім часом усталені дати знов дедалі частіше ставляться під сумнів. Певні підстави для цього є, оскільки список складався фахівцями Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування на основі значною мірою застарілих на той час відомостей «Історії міст і сіл Української РСР» — навіть без серйозних фахових консультацій і обговорень на рівні Інституту історії України НАН України.

Нині, коли проблема реформування адміністративно-територіального устрою є нагальною й невідкладною, неусталеність методологічних принципів дослідження міської історії і відсутність відповідних методик перетворюється у серйозне гальмо, здатне, як це сталося у 2005 р., знецінити роботу великого колективу фахівців і призвести до численних похибок у практиці районування. Необхідне вироблення класифікаційних принципів, що об'єднують міста за різними параметрами, критеріїв розрізнення типів поселення, віднесення населених пунктів до розряду історичних тощо. У важливе наукове і практичне завдання перетворилося вироблення методик визначення віку міст, насамперед як засіб протидії кон'юнктурним спробам організації нічим не підкріплених «ювілейних кампаній».

У світлі сказаного Інститут історії України НАН України вже протягом кількох років працює над проектом «Історична урбаністика: теорія містознавства і методика літочислення». Не йдеться, зрозуміло, про дослідження всього комплексу проблем історичного містознавства, оскільки такі його напрямки, як історія містобудування й архітектури, історія пам'яткоохоронної діяльності, історія окремих населених пунктів вже дістали задовільне висвітлення. Не торкатимемося тут і прикметних особливостей урбаністичного топосу, образів міст і відповідних міфоритуальних систем — це здебільшого царина культурології та літературознавства. Пріоритетним для пропонованого проекту є дослідження міського простору у теоретико-методологічній площині, вироблення основ сучасного містознавства як міждисциплінарного наукового напрямку із використанням світового досвіду, розробка наукових критеріїв типології міст.

У рамках виконання даного проекту 2009 р. видано брошуру В.Бабюха «Методика літочислення міст: світовий досвід». Її можна розглядати як першу спробу окреслення найбільш гострих проблем екохронології у її специфічному міському вимірі. Автор справедливо

звертає увагу на те, що поряд із проблемами визначення віку міст, віднесення до категорії міст тощо існують проблеми так званого «урпатріотизму» та політичних замовлень. Не концентруючи увагу на мотиваціях, використуваних задля «зістарення міст», В.Бабюх зосереджується на світовому досвіді аналізу принципів, концепцій, підходів та методик датування⁶.

Ще одна праця, виконана в контексті названого проекту, має назву «Міська історія України: проблеми початкового датування». Це науково-довідкове видання, в якому у вигляді порівняльної таблиці представлені дати заснування міст і селищ міського типу, зафіксовані в енциклопедичних виданнях, довідниках, ресурсах Інтернет, а також відповідний авторський коментар. Істотні розбіжності у датуванні навіть у тих виданнях, які мають бути джерелом найбільш точних, вивірених даних, свідчать про нагальну потребу у виробленні бодай загальних критеріїв у підходах до міського літочислення, а також у нових джерельних пошуках.

Представлена праця являє собою спробу максимально широкого окреслення тих проблем історичної урбаністики, які найбільш виразно вимальовуються у вітчизняному контексті. Уявлялося насамперед важливим «вписати» історичну урбаністику у проблемні поля двох споріднених субдисциплін, що відшукують свою нішу у просторі переосмисленої відповідно до вимог часу місцевої історії — історичної регіоналістики та нової локальної історії. По-друге, запропонувати погляд на культурний ландшафт міст не лише як на спадщину, але й як на ресурс сталого просторового й регіонального розвитку. По-третє, розглянути міську історію у проблемному полі формування територіальних і національно-громадянської ідентичностей. Серед інших дослідницьких завдань — визначення понять «місто», «історичне місто», вироблення критеріїв типологізації історичних міст і принципів датування початків їхньої історії, прояснення ролі міст в системі територіальної організації життя на вітчизняних теренах — від античних часів до сьогодення.

¹ Вебер М. История хозяйства. Город. — М., 2001. — С. 21–22.

² Смит Д.А. Глобальные города Восточной Азии: эмпирический и концептуальный анализ // Международный журнал социальных наук. — Т. XIV. — № 51. — М., 2005. — С. 73.

³ Вайль П. Геній місця. — М., 2001. — С. 4.

⁴ Бойцов М.А. Выживет ли Клио при глобализации? // Общественные науки и современность. — 2006. — № 1. — С. 91–108.

⁵ Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 1. — С. 109–111.

⁶ Бабюх В. Методика літочислення міст: світовий досвід. — К., 2009. — С. 5.

**ІСТОРИЧНА УРБАНІСТИКА
В СИСТЕМІ
СОЦІОГУМАНІТАРНОГО
ЗНАННЯ**

1. Місто як соціум і як дослідницький об'єкт
2. Генезис і еволюція міст у контексті історичної регіоналістики і нової локальної історії

ІСТОРИЧНА УРБАНІСТИКА В СИСТЕМІ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

У квітні 2008 р. з доповіді Генерального секретаря ООН про моніторинг глобальної демографічної ситуації ми дізналися про те, що той рік став переломним: вперше в історії людства кількість міського і сільського населення зрівнялася. Для мешканців нашої країни ця інформація виявилася подвійно цікавою. Україна увійшла до числа 25 країн світу з найбільшою кількістю міського населення. Хоч площа міст на нашій планеті дорівнює лише 3% поверхні суші, у містах живе 3,3 млрд. чол., причому більш ніж третина городян мешкає у трьох країнах — Індії, Китаї та США. На шостому місці у світі за кількістю населення наша сусідка — Росія. Україна на 24 місці¹.

Дані ці достатньою мірою показові і спонукають до роздумів. Населення світу швидкими темпами урбанізується і концентрується в містах. На початку XIX століття у містах жило 3% землян, на початку XX століття — близько 15%, на початку XXI століття — половина. Що далі? Адже, якщо вірити прогнозам, лише упродовж першої половини XXI століття у світі з'явиться понад 500 нових міст-мільйонників². Чи не випереджає бурхливий плин сучасних урбанізаційних процесів ступінь наукового осмислення їхнього впливу на людину і соціум? Як визначити розумні межі росту міст і як уникнути негативного впливу скупчення великих мас людей на якість їхнього життя і на довкілля? Чи не зіткнемося ми у найближчому майбутньому із масовими явищами руралізації як відповіддю на урбанізаційні виклики? Що таке міська культура і як вона співвідноситься з міським середовищем проживання і з міським способом життя?

Відповіді на ці та безліч інших питань відшукуються в рамках цілого комплексу наук, фундаментом яких є урбаністична антропологія. Початки її можна відшукати ще у доробку мислителів XVIII століття, зокрема А.Сміта. Його «Дослідження про природу і причини багатства народів» запропонувало ключ для аналізу витоків міської історії — зумовлений розвитком обміну поділ праці. Саме міста, які збільшували й концентрували попит, виявилися здатними впорядкувати й інтенсифікувати обмін, сприяли розвитку грошових відносин. Коли племена варварів зруйнували систему міського життя в Римській імперії, Європа надовго занурилася у натуральне господарство сільського типу. І лише з початком відродження міст у X ст. натуральна помісна система поступово здавала свої позиції під натиском ринку і товарно-грошових відносин. Роль міст в історії європейського континенту знов стала визначальною і лишається такою донині. А у безмежному потоці літератури про історичні міста виразно домінує ідея прогресивної ролі міського бюргерства на фоні деградації дворянського стану як уособлення сільської архаїки.

Будучи формою територіально організованого соціального простору, міста виступають як сформований в ході історичного розвитку центр інновацій, в яких зосереджений основний виробничий, інтелектуальний, фінансовий потенціал суспільства. Становлення і розвиток міст у концентрованому вигляді відобразили формування цивілізаційних основ ціннісно-світоглядного і нормативно-регулятивного аспектів соціальної взаємодії. Тому місто — це не лише упорядкована система розселення і виробничий комплекс. Це також особливий спосіб життя — із специфічними засобами підтримання і відтворення притаманних йому цінностей і стереотипів, традицій поведінки. Його сутність досить точно відбита у визначенні російського містознавця В. Немчинова: місто — не кружок на карті, це точка росту кристала цивілізації³. Це фокус акумуляції культурно-історичного досвіду, а також середовище його осмислення і трансляції. Місто щоденно продукує нові смисли, формує інтереси, конструює поведінкові моделі. Водночас воно виступає як простір діалогу, арена зіткнення різних типів світобачення, відмінних субкультур, інформаційних полів, нетрадиційних ідентичностей.

Потребою у науковому осмисленні складних процесів становлення міського способу життя продиктована поява окремого наукового напрямку — історичної урбаністики. Ця галузь соціогуманітарного знання вивчає історію міст, їх розміщення, історію міського господарства, самоврядування, принципи містобудування тощо; пропонує класифікаційні критерії, які створюють науковий фундамент для віднесення того або іншого населеного пункту до категорії міст і для поділу міст на певні категорії. Сучасна урбаністика іде й далі, досліджуючи урбанізацію як історичний процес підвищення ролі міста у розвитку суспільства — процес, що викликає зміни у соціальній і демографічній структурі суспільства, культурі, способі життя, психології, а також зумовлює інтенсифікацію форм спілкування⁴.

У тому вигляді, в якому сьогодні існує міждисциплінарна галузь, зайнята поглибленим дослідженням урбанізаційних процесів і міських мікроструктур в історичній ретроспективі, вона сформувалася у 70-х рр. минулого століття під виразним впливом «урбансоціології» (urban sociology). Основоположником цього напрямку, який дістав назву «урбан-історії» (urban history) вважають британського історика Е.Бріггса. Запропонований в рамках цього напрямку соціально-контекстуальний підхід став новим словом в урбаністиці, оскільки поєднав розгляд міста як системи з відповідними функціями із аналізом його соціального й культурного середовища. Саме він забезпечив «урбан-історії» елемент принципової новизни (і бренд «нової міської історії»). Місто у розмаїтті його функцій на різних історичних етапах стало об'єктом спеціального аналізу, а не лише «місцем дії», фоном, на якому розгортаються сюжети політичної й соціальної історії.

Вийшовши на новий щабель свого розвитку, історична урбаністика освоює майже неосяжне предметне поле і безліч міждисциплінарних дослідницьких методів. На основі дослідження закономірностей переходу від традиційних (доіндустріальних) до урбаністичних (індустріальних

і постіндустріальних) форм міського життя вона зосереджується на дослідженні різних типів міських культур, простеженні еволюції соціокультурної стратифікації міського простору, систем управління містами і міського самоврядування, специфічності міської ментальності. В ідеалі історична урбаністика прагне до вивчення міста в його цілості — як специфічного соціокультурного феномена із власними фазами розвитку, в широкому політичному й ідеологічному контексті. На практиці ж увага фокусується переважно навколо з'ясування неповторних рис окремих міст, які викристалізувалися в процесі їхньої тривалої чи короткої історії та формуванні системи урбанізаційних атрибутів — від фортифікаційних і культово-релігійних до соціальних і архітектурно-планувальних. Чому так відбувається? Спробуємо запропонувати свій, щоправда, далеко не вичерпний, варіант відповіді.

1. Місто як соціум і як дослідницький об'єкт

Головними осередками цивілізації упродовж тисячоліть виступають міста. Вважається, що перші поселення, віддалено схожі на міста, з'явилися понад 9 тис. років тому. «Пальму першості» віддають, як правило, біблійному Єрихону, але його міський статус багатьма дослідниками оспорується. У VII — VI тис. до н.е. у Західній Азії вже кілька поселень (Айн-Газал, Чатал-Хююк) мали близько 2000 мешканців⁵. Проте справжній початок міського життя датується IV тисячоліттям до н.е. Головним його ареалом був Близький Схід, де швидко зростали Вавилон, Мемфіс, Дамаск, а також район Інду. Як переконливо довели археологи, задовго до появи аріїв у долині Інду уже існувала високо-розвинута цивілізація, витоки якої сягають VI тисячоліття до н.е. Розквіт цієї цивілізації припадає на середину III тисячоліття до н.е. Грандіозні міста Хараппа й Мохенджо-Даро зводилися з обпаленої цегли, мали чітку систему планування й благоустрою, аж до наявності досконалого водогону та каналізації⁶. Шумерські номи, давньогрецькі поліси, міста майя виникали в різний час і на різних континентах, але всі вони втілювали по суті один і той самий тип цивілізації — «місто-держава» чи «поліс». Його найсуттєвіші ознаки — високорозвинуті ремесло й торгівля, писемність, наявність власного адміністративного апарату.

Очевидність ролі міст як головних осередків економічного, науково-технічного та культурного прогресу і як адміністративних центрів надто довго відволікала увагу світової наукової спільноти від розгляду їх як локальних суспільно-територіальних систем, що мають власну логіку саморозвитку і самовдосконалення. На фоні величезної кількості праць про середньовічні міста Західної Європи — з докладним викладом розпланування простору, звичаїв, станів, розвитку промисловості й торгівлі — особливо помітна обмаль праць на теми специфічних особливостей міського устрою, що передавалися від покоління до покоління, взаємовідносин між державами, містами, власниками феодальних маєтків тощо. Не доводиться вже говорити про згасання започаткованої М.Вебером традиції порівняльного містознавства з

простеженням циклічних коливань у міському розвитку в розрізі країн і континентів. Щоправда, останнім часом відчутний прорив у сфері міської соціології, яка виявляє помітний інтерес до впливу глобальних змін на функції міських поселень і формування їхньої соціально-економічної структури.

Орієнтуючись на усталені штампи кваліфікації міст як економічних, політичних, культурних центрів, ми звикли оперувати кількістю промислових підприємств, державних установ, закладів культури як показником ступеня їхнього розвитку. У плині буденних справ людина не часто замислюється над тим, чому при приблизно рівних кількісних показниках одні міста комфортні для проживання, а інші ні, чому в одних містах збільшення кількості населення стимулює розвиток, а в інших створює безліч проблем. Існує чимало простих на перший погляд запитань, на які навряд чи хтось може дати однозначну відповідь. Що таке «міське середовище»? Як провести межу між містом і «немістом» чи «недомістом»? Кількісними чи все-таки маловловимими якісними показниками вимірюється стан міської культури? «Образ міста» — це ті його обриси, які склалися в процесі еволюції чи суб'єктивне сприйняття кожної окремої людини?

Очевидне одне: місто — це щось значно більше, ніж сума будівель і розміщених в них підприємств, установ, шкіл, осель. Це складний багатофункціональний організм, що живе й розвивається водночас і за законами живої природи, і за ритмами добре (інколи, на жаль, і погано) відлагодженого механізму. Це сукупність безлічі центрів, які діють із різною швидкістю і не обов'язково передбачуваними результатами. Це своєрідне співтовариство громадян, далеко не завжди знайомих один з одним, але пов'язаних між собою тісними узами співпричетності до участі у справах міста. За точним спостереженням І.Салія, саме місто створює ефект просторової (агломераційної) синергії, яка ґрунтується на територіальній кооперації людей, насамперед в ході спілкування носіїв інтелектуального потенціалу, виникнення мегаміст та технополісів. Феномен мультиплікативної синергії полягає у тому, що тут людські здібності не просто складаються, а множаться, інколи в геометричній прогресії⁷.

Не менше значення для цементування міського співтовариства має й своєрідний дух місця (той самий *genius loci*), неповторне міське обличчя і своєрідна ідентичність, мірило цивілізованості, яке визначається ставленням до духовних надбань попередників і готовністю ці надбання примножувати для передачі культурної естафети далі, у невизначений простір майбуття. За точним спостереженням одного з засновників російського містознавства І.Гревса, саме у містах «відбувається згущення культурних процесів, насичення їх результатів... Місто — водночас центр культурного притягання і променевипромінювання, найяскравіше мірило рівня культури, а історія міста — прекрасний путівник її ходи і долі»⁸. Якщо пильно вдивлятися у плин історії, зазначав Гревс, легко пересвідчитися, що саме місто є мірилом стійкості або кризи культури; трагедія міста супроводиться моральними хворобами і завжди слугує симптомом кризи культури.

Місто потрібно зрозуміти, продовжував вчений. Зрозуміти як щось внутрішньо цілісне, як особливий «суб'єкт» і навіть як особистість, вдивляючись в обличчя якої можна збагнути її «душу». Щоб пізнати й відновити «життєпис міста», треба роздивитися «місто на землі», у його природному оточенні. Передісторія міста, його народження, зростання, історична топографія, стан пам'яток — все це дасть можливість відновити обличчя міста, простежити історію його душі⁹.

Отже, урбаністика, незалежно від того, наскільки автономний вигляд у її складі має історичне містознавство чи міська історія, може повноцінно функціонувати лише «на стику» кількох споріднених дисциплін — історії, географії, економіки, соціології, культурології, соціальної психології, екології і багатьох інших. Діапазон її інтересів справді неосяжний — від урбогенезу до проблем сучасного урбаністського універсуму, співвіднесених із певним хронотопом. Головне тут — простеження цілісності урбанізаційного процесу поза вузькими — локально-часовими чи локально-просторовими рамками. Дистанціювання як від локально-історичного, так і від технологічного погляду на місто, розгляд міського середовища як чинника впливу на саморозвиток особистості — основа культурологічного аналізу міської специфіки, без якого нині немислиме жодне історичне дослідження. Простеження культургенетичних механізмів виникнення, розвитку, функціонування конкретного міста — єдино можливий спосіб відтворення його «живого образу». Чималою мірою утвердженню такого підходу сприяє загальна антропологізація процесу історичного пізнання. Допустимість абстрагування від конкретного «історичного матеріалу» навряд чи може бути кимось оспорена — адже масив міської історії у цивілізаційному вимірі безмежний, а багатобарвність соціально-просторового середовища урбанізованих зон вимагає узагальнених, феноменологічних підходів.

Можна наводити десятки аргументів на користь того, чому історія містобудування, способів самоорганізації людських спільнот, становлення специфічної міської культури є одним з найцікавіших і найбільш продуктивних в евристичному плані аспектів історичного знання. Адже історія співжиття людей у містах становить невичерпне джерело відомостей про розвиток виробництва, поділ праці, про специфіку «ділового спілкування» у різних країнах і регіонах. Впродовж віків міста відігравали роль політичних, адміністративних, культурних, релігійних центрів країн і регіонів. Ф.Бродель порівнював їх з електричними трансформаторами: «вони підвищують напругу, прискорюють обмін, вони безперестанно вершать життя людей»¹⁰. Водночас міста виступають як ефективний чинник структурування соціумів, мають власні механізми вертикальної і горизонтальної соціальної мобільності і потужні резерви саморозвитку. Повсюди в світі вони віддавна забезпечували собі функцію головних осередків муніципального самоуправління. Саме тому історія міст цікавить не лише істориків, але й соціологів, політологів, культурологів, демографів, фахівців з теорії управління. Інша річ — якою мірою і з якою результативністю. Адже спеціальних праць на теми

міської історії не так вже й багато, особливо якщо спробувати виділити їх із загального масиву праць на теми технологій управління міським середовищем і міського проектування.

Сучасна філософія урбанізму ґрунтується на освоєнні наукою величезного досвіду міського розвитку і спробах досягнути сутність міста як соціокультурної цілісності. Але, якщо дійти до суті, то навіть саме поняття «місто» від більш загального терміну «поселення» належним чином не відсепароване. Перші теоретики урбанізму О.Тьєрі, Ф.Гізо визначали місто на основі розрізнення промислового і аграрного виробництва. У марксизмі акцент робився на відокремленні ремесла від землеробства. У культурології увагу привертають насамперед особливості міського ландшафту. Нині почастишали спроби вводити в систему міських ознак градацію між багатством і бідністю. Все це суттєві риси міста як найбільш «просунутого» типу поселень. Утім, як буде показано далі, жодна з них, взята окремо, не відображає ані характер міського способу життя, ані специфічну ауру міської культури. Визначення міста повинні ґрунтуватися на аналізі різних його функцій, але навіть найдосконаліші серед них не вільні від своєї «мозаїчності».

Слово «місто» в європейських мовах («city», «citta», «cite», «ciudad») походить від латинського *civitas* — цивільний. Згідно Європейської хартії міст (1992), існують дві концепції міста — як археологічного, топографічного, містобудівного осередку людської життєдіяльності і як історичного та юридичного явища, яке забезпечує фундаментальне ядро (фокус) суспільного життя. До середини 60-х рр. минулого століття у дослідженні міст перевалював морфологічний підхід: у фокусі аналізу перебувало взаємне розташування різних об'єктів міського середовища і природного ландшафту. Соціоструктурний підхід, який прийшов йому на зміну, зосереджує увагу як на соціальній структурі міст, так і на проблемах їхньої просторової організації. У 70-х рр. у Франції гострі дискусії точилися навколо немарксистських поглядів на «міське питання» як джерело потенційних можливостей для самореалізації людини і водночас як на простір обмежень для неї (А.Лефевр). Поряд з цим виразно простежується культурно-антропологічний підхід до міста як багатоликого феномена з розгалуженими мережевими зв'язками та маятниковим рухом між різними полюсами.

У цьому контексті своєрідне «друге дихання» дістали урбаністичні прозріння Г.Зіммеля, висловлені у контексті «влади грошей» на самому початку ХХ ст. Його панорамний погляд на міський стиль спілкування й усупільнення базувався на дослідженні того, як гроші руйнують традиційні сімейно-сусідські відносини, стимулюючи чисто функціональні контакти. Відтоді соціологи розглядають специфіку соціальних відносин у місті крізь призму їхнього опосередкування ринковою системою. Така «політична економія урбанізму» була започаткована працями вчених чиказької школи (Р.Парк, Е.Бердґес, Р.Мак-Кензі, Л.Вірт), які поклали в основу своїх висновків ідею конкуренції як принципу, що формує внутрішню структуру міста. Е.Гідденс поставив усю проблему міста як цілісності у контекст урбанізації, розглянувши урбанізм як спосіб життя і як форму соціального існування¹¹.

У сучасній світовій та вітчизняній практиці міста розглядаються як осередки економічного, науково-технічного і культурного поступу і водночас як локальні суспільно-територіальні системи, центри регіональних територіальних комплексів. Існує безліч різних підходів до визначення міста — від соціально-економічних до політико-правових, від топографічних до соціально-психологічних. При цьому не оспорується хіба що бачення середньовічного інтелектуала Ісидора Севільського: «міста — це не камені, а люди». У цьому лаконічному визначенні й справді якнайточніше відображена суть міського організму, який створюється людьми і для людей. А, отже, у визначеннях міста слід виходити насамперед від способів самоорганізації городян і їх специфічної самосвідомості. Хоча, якщо орієнтуватися на домінуючі у науковій спільноті визнання, вичерпне визначення міста дати неможливо. Дехто саме з цієї неможливості виводить кризу сучасної урбаністики.

Стан сучасних наукових знань про міста хвилює фахівців багатьох країн — як з точки зору осмислення шляхів забезпечення оптимальних умов для життєдіяльності сучасних міських соціумів, так і з погляду на місто як центр матеріальної і духовної культури, соціокультурний феномен, що організує простір локальної історії. Сучасні глобалізаційні процеси зробили міста не лише економічними й політичними, але й потужними інформаційними й комунікаційними центрами, які обумовлюють темпоритм розвитку сучасної цивілізації. Звідси підвищена увага до процесів становлення міст як адміністративно-територіальних утворень і проблем управління ними. Розвиток механізмів міського менеджменту уже потрапив у сферу наукових зацікавлень, і є підстави прогнозувати, що ця сфера управлінської діяльності надалі привертатиме ще більшу увагу. А проте у загальну теорію міського розвитку проблеми управління містами поки що належним чином не вписуються.

Потреба у системі знань про місто як соціокультурну цілісність і комплексному баченні проблем міського розвитку відчувається дедалі гостріше. Місто як найвища цінність культури потребує ефективного захисту, а його неможливо забезпечити без вдумливого з'ясування циклів і епох у міському розвитку, особливостей різних типів міст, культурного віку і траєкторій удосконалення кожного з них. Не доводиться вже говорити про те, що відсутність серйозних наукових розробок про вплив процесів урбанізації на самопочуття людини і здатність соціумів до самоорганізації справляє виразний гальмівний вплив на регіональну і культурну політику тих держав, які не надають серйозного значення осмисленню суті сучасного урбанізму.

Твердження про те, що міста є ключовими акторами у розширенні, поглибленні і прискоренні всесвітніх зв'язків, що вони створюють нову урбаністичну ієрархію, класифіковану за ознаками здатності сприяти оптимізації глобальних потоків капіталу, праці, товарів, інформації, стало аксіомою і практично ніким не оспорується. Саме міста об'єднують регіональні, національні, міжнародні економіки у єдину, значною мірою універсальну систему, і тим самим забезпечують інфраструктуру, яка дає змогу корпораціям координувати і контролювати транснаці-

ональні дії. Але рівною мірою вірне й інше: доля кожного окремого міста цілком залежить від тієї функціональної ролі, яку воно відіграє у процесі глобалізації. За Р.Г.Хіллом, оскільки міста включені у світовий порядок, поділений по-різному організованими регіональними утвореннями й національними системами, економічна основа, просторова організація й соціальна структура міст перебуває в залежності від багаторівневої комбінації — глобальної ніші, регіональної формації, моделі національного розвитку і місцевого історичного контексту. Взаємозалежність тут завжди сумісна з відмінностями, і кожне місто «рухається власною відносно автономною траєкторією». Саме тому «ми потребуємо більш ретельного погляду на взаємозв'язок між глобалізацією й містом». Йдеться насамперед про систему, в якій знайдуть своє місце і схожість світових центрів, і їхні локальні об'єктивні відмінності. А також про необхідність застосування порівняльно-історичного критерію до дослідження тих багаторівневих, просторових та інституційних конфігурацій, якими визначається обличчя сучасних міст¹².

Нині вже загальновизнаною є теза: на зміну старому світові націй-держав приходить світ великих міст (a world of giant cities). У сучасному світі є близько 400 міст-мільйонників, причому у 50 містах мешкає понад 5 млн чол. у кожному. Міста ростуть просто незбагненними темпами — приміром, населення Мехіко виросло з 3,1 млн чол. у 1950 до 8,7 млн чол. у 2005 р. У Сеулі в середині століття проживав 1 млн чол., а через два покоління — 10 мільйонів. Населення Стамбула за 15 років подвоїлося¹³. І це — закономірний у своїй основі процес. Нова економіка, дедалі більше перетворюючись на економіку комунікацій і потоків, перетворює і систему розселення людей. Великі, т.зв. світові міста виступають не просто як місця зосередження виробничих комплексів і офісів, але й як центри сполучення виробництва й споживання, ядра комунікаційних потоків, місця зустрічі багатьох культур.

Поняття «метрополіс» запропонував у 1979 р. Ф.Бродель. Сьогодні метрополіси уже переконливо довели свою здатність виступати у ролі командних пунктів організації світової економіки, потужних інноваційних центрів. Поволі усвідомлюється і їх головна роль — бути ареалами притягання людей, товарів, послуг, центрами прийняття рішень, діалоговими майданчиками для політичних сил. Мегалополіси концентрують адміністративні, виробничі, менеджерські функції, фінансові потоки, здійснюють контроль за засобами масових комунікацій. А мегалополізація (цим терміном позначається зростання міст-гігантів, метрополітенських ареалів та інших великих просторово-територіальних утворень) розглядається не лише як основна форма розселення в XXI столітті, але й як новий, породжений техносферою, етап розвитку урбанізаційних процесів.

Фахівці сьогодні пишуть про мегалополізацію як про прообраз своєрідного «Глобального Граду», і хоч поки що це лише метафора, теорія містознавства має фіксувати усі ті нові ознаки, які вносять метрополітенські міста у життя людини. Італійський соціолог А.Мартинеллі доречно звертає увагу на те, що глобалізація, яка перерозподіляє владу

і знання, вимагає наявності стратегічних центрів координації, і ними стають «глобалізовані міста». «Мегаполіси — центри прийняття рішень і контролю світової економіки, штаб-квартири фінансових фірм і компаній сектора послуг, ринки продажу й купівлі інноваційних продуктів; вони мультиетнічні й мультикультурні. Вони, ймовірно, концентрований образ майбутнього світового суспільства»¹⁴.

Не так оптимістично дивиться у майбутнє міст З.Бауман. У статті з промовистою назвою «Місто страхів, місто надій» він вбачає у стрімких змінах міського середовища своєрідну «перманентну революцію», що радикально змінює демографічну ситуацію, економічні й соціальні умови життя населення. На його думку, глобалізаційні процеси спричинили різке загострення між двома новоутвореними соціальними групами, межа між якими визначається вже не стільки протистоянням по лінії «багатство — бідність», скільки ступенем інтегрованості у глобальний контекст. Цим зумовлений своєрідний парадокс: владні відносини відбуваються у глобалізованому «просторі потоків», а інтереси людей дедалі більше концентруються у локальному «просторі місць». Глобалізація стимулює міграційні процеси, а страх перед чужаками змушує городян членувати міський простір на зони. Зрештою політика у глобалізованому світі стає «усвідомлено локальною»¹⁵.

Великі міста є центрами акумуляції капіталу і економічної активності, місцями розташування впливових консорціумів, осередками розгалужених зв'язків мережевого типу, саме вони визначають обличчя сучасної цивілізації. Через міста поширюються універсальні зразки техносфери й культурні символи, місто інтегрує інформаційні ресурси усіх рівнів і масштабів. Отже, роль міст незмірно зростає. Але водночас зазнає помітних змін сам профіль міста — промислові види діяльності поступаються місцем третинному (сфера послуг) і четвертинному (фінансовому й інформатизаційному) секторам. Відтак і проста дихотомія «місто — село» уже не такою мірою, як раніше, визначає різницю у способах життя. Гео економічні відносини вибудовуються зверх географічних кордонів і не замикаються у межах міського простору.

Глобальними суспільними змінами продиктована необхідність нових методологічних підходів до осмислення ролі міст у структурах сучасних соціумів. Небачені темпи урбанізації в сучасному світі покликали до життя концепцію «світового міста», базовану на дослідженні ролі міжнародного фінансового капіталу у створенні всесвітньої мережі, яка складається з кількох великих міст. Йдеться про те, що деякі великі міста переростають межі своїх держав завдяки транснаціональним зв'язкам з іншими містами.

Нові явища, пов'язані з проблемою «мегаміст» (такими визнаються ті, кількість мешканців у кожному з яких перевищує 8 млн), зумовили необхідність перегляду багатьох усталених параметрів традиційної урбаністики. Чи варто розглядати окремо «глобальні міста» і «міста в процесі глобалізації»? Наскільки назрілою є потреба нової категоризації усіх міст? Чи потребує перегляду теорія ієрархічності міжміських відносин? Чи правомірно, слідом за М.Кастельсом, розглядати мережу міст як складову частину суспільних світових мереж?

Перед тим, як спробувати дати відповідь принаймні на деякі з цих запитань, окреслимо бодай схематично ту усталену систему понять, яка використовується для характеристики міського розвитку. Бурхливе зростання міст зробило надзвичайно модним поняття «агломерація». Ним позначаються не просто великі міста, а специфічні місько-сільські системи розселення; у 28 серед них перевищений кількісний поріг «мегаміст» — 8 млн. чол. В основі агломерації лежить певне місто (чи сукупність поселень міського типу), яке разом із своєю периферією становить складну багатокомпонентну динамічну систему з інтенсивними економічними, соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками. В англійському слововживанні такі скупчення називають конурбаціями (у США ще метрополісами). Розрізняють моноцентричні міські агломерації з одним містом-ядром і поліцентричні з кількома (такий тип агломерацій поширений у Донбасі). Агломераціям притаманний маятниковий тип трудових і культурно-побутових поїздок між міськими й сільськими поселеннями, висока питома вага екологічних проблем.

З поняттям «місто» нерозривно пов'язане поняття «урбанізація». У соціогуманітарних науках існують два основних підходи до окреслення цього терміна. Перший виходить із розуміння урбанізації як процесу підвищення ролі міст у житті соціумів — безвідносно до специфіки історичного часу, цивілізацій, суспільних систем. Другий розглядає урбанізацію як результат тих суспільних змін, які відбулися в контексті мануфактурної стадії виробництва і наступного промислового перевороту. На наш погляд, перший підхід більш продуктивний — адже важливо простежити процес формування міських традицій на різних стадіях. Уже на етапі раннього середньовіччя виявляються його найголовніші риси — зростання міських поселень, концентрація населення в них, поширення міського способу життя на сільські поселення. Надалі процеси дифузії ускладнювалися й урізноманітнювалися — перетворення сільського середовища у міське могло відбуватися шляхом як засвоєння населенням прилеглих сіл міських норм, так і переміщення елементів сільського побуту в міста, насамперед у ході міграційних процесів.

Методологія оцінки рівнів урбанізації у радянські часи базувалася на кількісних показниках (ріст міст, типи розселення тощо). У дослідженнях культурного простору міста домінував описово-класифікаційний метод, коли головне завдання дослідника вбачалося у фіксації, описанні, класифікації артефактів. Людина та її реальні потреби рідко бралися до уваги — міста, особливо нові, розглядалися здебільшого як додаток до виробництва. Нині у поняття «урбанізація» включають і якісні зміни в житті суспільства — перетворення його переважно у міське за характером праці, способом життя, розвитком культури. Саме поняття урбанізації останнім часом помітно трансформувалося: вона пов'язується не тільки і не стільки із ростом розмірів і кількості міст та збільшенням кількості зосередженого в них населення, скільки із формуванням і поширенням міського способу життя, міської культури. Домінує підхід до ролі урбанізації як інтегруючого чинника цивілізаційних процесів і

структуруючого механізму у формуванні соціокультурного простору. Цивілізаційний підхід до явищ урбанізації передбачає також зосередження уваги на неоднозначності урбанізаційних процесів, які приносять із собою не лише технічні й технологічні вдосконалення, але й нові загрози довкіллю, історико-культурній спадщині, ускладнюють проблеми захисту від епідемій, утилізації відходів тощо.

Сучасне місто створює зовсім новий ритм життя і зовсім нові особливості у взаємодії великої кількості людей. Диференційованість зв'язків і контактів, прискорений обіг інформації, небачена раніше соціальна мобільність — все це ті притягальні чинники міського життя, які роблять процес розширення міст слабо контрольованим. Але водночас зростають і загрози, що значною мірою породжуються реаліями сучасного урбанізму: накопичуються стресові навантаження, стають більш небезпечними епідемії, активізується криміналітет, зростає наркозалежність молоді, у багатьох містах паралізований транспорт, суспільство стає заручником надміру інформації, включно з Інтернет-залежністю і поширенням «чорного піару». Зрештою, як констатує польський соціолог С.Конопацький, «у наш час місто, створене з метою безпеки, усе більше турбується про безпеку... Зі стінами, побудованими не тільки навколо міста, але і розділяючими його, сучасні суспільства підготували себе до співжиття з небажаними громадянами. Замість згуртованості поділ і страх стали їх основною характерною рисою»¹⁶. Відчутні мінуси міського способу життя — руйнування традицій і занепад моралі, які також потребують наукового осмислення.

В урбаністиці застосовуються поняття «субурбанізація» (процес зростання і розвитку приміської зони великих міст, внаслідок чого відбувається утворення міських агломерацій), «рурурбанізація» (процес поширення міських форм життя на сільську місцевість), «контрурбанізація» (процес уповільнення зростання міських агломерацій). Особливу увагу привертає протилежний урбанізації за своєю спрямованістю процес, який позначається поняттям «руралізація» і у найширшому розумінні трактується як процес впливу сільської традиційної культури на динаміку, структуру і спосіб життя міського населення. Взаємодія процесів урбанізації і руралізації набуває різних форм і проявів, що зумовлює певні складності навіть у розмежуванні міських і сільських територій. Як «змішаний», перехідний тип поселень розглядаються сільські урбанізовані зони та ареали, які утворилися навколо великих міст та оздоровчо-рекреаційних центрів. О.Павлов звертає, приміром, увагу на урба-руральні ареали, для яких характерні випереджальні темпи зростання кількості міст-супутників і передмість порівняно з населенням центру ареалу¹⁷.

Урізноманітнення форм міського життя ставить нові вимоги до проблем категоризації й типологізації міст. Сьогодні, коли кожне місто являє собою складну систему з територіально-просторовою, соціально-економічною, природно-ресурсною, екологічною, культурно-історичною, туристично-рекреаційною та іншими підсистемами, простий поділ міст на великі й малі, старі й нові, промислові й непромислові уже нікого не

задовольняє. Однак і ті критерії категоризації, які пропонуються взамін запропонованих ще у 80-х рр. Л.Корецьким (він виділяв столицю, великі багатофункціональні, промислові, транспортні міста, господарські центри місцевого значення, оздоровчо-курортні центри тощо¹⁸), теж не охоплюють усе розмаїття типологічно відмінних міських організмів. Уведення в систему політичної градації понять «місто-регіон», «місто-район» тягне за собою необхідність нових підходів до проблем категоризації міст.

Як це не дивно, але навіть задовільну відповідь на питання «що таке місто?» у сучасних енциклопедіях та словниках знайти неможливо. Нині у світовій практиці до категорії міст прийнято відносити поселення, що мають понад 12 тис. мешканців, коли більша їх частина зайнята несільськогосподарським виробництвом. Втім, якщо у Данії, приміром, критерієм чисельності, який дозволяє відносити поселення до міста, є 250 чол., то в Японії — 30 тисяч. Єдиного, загальноприйнятого визначення міста поки що не запропонувала жодна з наук, які ними займаються. Економісти критерієм міста вважають характер основного джерела засобів існування населення, географи — морфологічні особливості території, соціологи — наявність і функціонування окремого міського співтовариства. Критерії поділу населення на міське і сільське в різних країнах різні і не завжди чітко визначені.

Існує кілька класифікаційних принципів, що дозволяють об'єднувати міста за різними параметрами. За функціональним призначенням міста поділяються на економічні і неекономічні; за господарським профілем — на промислові, портові, курортні тощо, за адміністративним критерієм — на міста із спеціальним статусом, республіканського значення (в АРК), обласного та районного значення. Розрізняють також багатофункціональні міста (центри областей і кримської автономії), транспортні центри, організаційно-господарські, промислові, культурно-освітні центри місцевого значення, курортні центри. За кількістю населення виділяють міста-мільйонери (з населенням понад 1 млн. чол.), найбільші (500 тис. — 1 млн.), великі (100–500 тис.), середні (50–100 тис.) і малі міста (до 50 тис. чол.). Станом на початок 2010 р. в Україні налічувалося 459 міст.

Зростання ролі міст є найважливішим фактором, який спонукує до перегляду схем територіальної організації. У не новому, але досить влучному визначенні суті урбанізації Є.Шипович та С.Мохначук звертають увагу на процеси «згущення об'єктів, які тяжіють до територіальної концентрації і посилення зв'язків між ними», «концентрації населення міст, формування специфічних форм розселення, ускладнення міських функцій». Для теорії містознавства особливий інтерес становлять праці географів і економістів, які досліджують організуючу роль міст як центрів систем розселення, а також процеси розмивання ядер міст, формування міст-супутників, поширення міського способу життя.

Чому ж за наявності величезного масиву літератури про окремі міста та історію їх життєдіяльності на різних етапах ми не спостерігаємо переходу кількості в якість — створення цілісної теорії та історії містознавства? Спробу дати найпростішу відповідь на це запитання можна відшукати у спадщині учня І.Гревса, пізніше професора Флорентій-

ського університету М.Оттокара. Досліджуючи середньовічні міста, він доводив: будь-яка «універсальна схема» розвитку міст хибуватиме на таку усередненість, яка межує з вибудовою «світу привидів». Будь-яке місто — унікальне і неповторне, і обов'язок вченого — не відшукувати загальні закономірності, а відтворювати індивідуальне обличчя кожного окремого міста із залученням даних географії, статистики, психології. Інакше «запозичуються, по суті, лише зовнішні формули, які дістають зовсім різне значення залежно від контексту, у який потрапляють»¹⁹.

Міркування слушне, адже кожне місто являє собою складний сплав надто різнорідних форм суспільної самоорганізації, не кажучи вже про вплив різноспрямованих політичних чинників і зовнішнього тиску. Але чи може бути продуктивним погляд на міську історію виключно як на історію окремих міських організмів? Хоч якими різними шляхами ішли міські спільноти до досягнення їхнього нинішнього статусу, існує і досить легко простежується залежність їхнього розвитку від тієї системи центр-периферійних відносин, яка склалася у даній державі. А без розуміння того, чим було міське середовище в різних соціальних умовах і за різних політичних режимів, неможливо вибудувати надійний каркас і для аналізу відправних віх історії конкретного міста.

Уведений ще наприкінці XIX ст. В.Віндельбандом поділ наук на два різновиди — номотетичні й ідіографічні — надовго визначив класифікаційні принципи, які розмежовують «науки про закони і науки про події»²⁰. Конкуренція номотетики й ідіографії існує у будь-якій науковій сфері. Науковці, які віддають перевагу номотетичному методу, відшукують загальні закономірності, висуваючи дослідницькі гіпотези і перевіряючи їх за допомогою емпіричних даних. Прихильники ідіографічного методу зосереджені на вивченні й описанні одиничного, неповторного, специфічного. Ще у XIX ст. Г.Ріккерт пояснив, що на цьому полі відбувається зіткнення двох підходів — генералізуючого й індивідуалізуючого, і двох стилів мислення — оціночного й неоціночного. Зрештою досліджуються ті ж самі об'єкти, але з різних точок зору.

Природно, що генералізуючі й індивідуалізуючі підходи присутні в урбаністиці такою ж мірою, як і в інших галузях соціогуманітарного знання. Урбанізм як спосіб життя уже на початку XX століття опинився у фокусі соціального аналізу — відтоді, як промислово-технічна й демографічна революції докорінно змінили уклад міського життя, а відтак і соціально-політичні ідеали. В основі нових підходів до вивчення феномена міста лежали ідеї модернізації, урбанізації, підвищення життєвих стандартів. Швидко змінюване обличчя великих європейських міст, оцінюване під кутом зору раціональності й доцільності, привертало увагу і в Російській імперії — у 1905 р. у Санкт-Петербурзі побачив світ перекладний збірник статей про європейське місто²¹. У центральному й східноєвропейському регіонах на роль великих міст у цей час могли претендувати Відень, Санкт-Петербург, Москва, Будапешт, Варшава, Одеса.

Друга половина XX століття на Заході ознаменувалася справжнім бумом «міських» студій. У 50–60-х рр. у самостійну дисципліну у США і Європі виділилася, приміром, міська антропологія, яка спочатку

спеціалізувалася на дослідженні процесів становлення міського життя у процесі розкладу «примітивних» соціумів, а потім вийшла на рівень осмислення ролі міста у трансформації сільського суспільства (folk society) і процесів «культурної релятивації» у країнах Сходу, Латинської Америки тощо. З 1972 р. у США видається журнал «Міська антропологія». Географи зосередилися на дослідженні процесів конурбанізації (злиття міст в агломераціях), широко використовуючи кількісні методи аналізу, психологи — на дослідженні міського середовища і різного сприйняття «образів міст». В соціології місто постало як соціальний організм, у політичних науках — як інтенсивний комунікативний простір, у конфліктології — як джунглі, де йде постійна боротьба за виживання. Історики зосередили увагу на походженні міст, процесах урбанізації, особливостях міського управління, символічних ознаках міських ландшафтів. Але такою ж мірою їх цікавлять простежені в певних часових діапазонах особливості міського побуту, соціальні, ціннісні, духовні орієнтації городян. А, отже, вони не можуть обійтися без емпіричного й аналітичного матеріалу, який пропонує географія, соціологія, культурологія, лінгвістика та інші дисципліни, що мають власний «міський складник».

Французький наукознавець М.Доган із задоволенням констатує, що колишній гібрид — «урбаністичні дослідження» — завдяки міждисциплінарному обміну концептами, методами, теоріями, практиками, інструментарієм нині є самостійною спеціальністю. Вона включає субполя, які охоплюють спеціалізації соціології, географії, антропології. Соціологи (Р.Парк, Е.Берджес, Л.Вірт, Е.Хоулі) та географи (Е.Ульман, А.Кросбі) виявилися особливо успішними у субполі «людської екології», історики (П.Берк, Ч.Тіллі) — у теоретизації своїх побудов завдяки запозиченню соціологічних концептів (структура, функції, соціалізація, модернізація, соціальна мобільність тощо). Поняттям «гібридизація» вчений позначає процес порушення традиційних кордонів спеціалізації і обміну здобутками, в ході якого і у природничих, і у соціальних науках «величезні айсберги відривалися від материкового льоду»²².

Ці нові віяння, однак, лише невеликою мірою позначилися на стані теорії й історії містознавства, принаймні комплексних, узагальнюючих праць на цю тему дуже мало. Хоч певний поворот до теоретичного осмислення у глобальному вимірі процесів урбанізації і соціального розвитку міст все ж намітився, історичній науці пріоритет тут не належить — його утримують фахівці із суміжних галузей наукового знання. На те, що історичні науки опинилися на периферії досліджень урбанізаційного процесу в Росії ХХ століття, звертає увагу, приміром, А.Сенявський²³. У вітчизняному контексті цю ж ваду реєструє Н.Яковенко, відносячи дослідження урбаністичних процесів до числа історіографічних лакун²⁴.

Одну з причин обмалі праць із теорії та історії містознавства слід бачити у масштабності й багатогранності проблеми міста як такої. Автору чи колективу авторів, який поставить перед собою завдання створити універсальну теорію міста, доведеться занурюватися у майже

безмежний простір інформації з різних галузей наукового знання — історії й культурної антропології, соціології й політології, суспільної географії й екології, економіки і права, містобудування й архітектури, теорії комунікацій та імагології. Спроба відомого російського містознавця О.Лоли створити комплексну працю про сучасне місто і стан наукового осмислення його проблем²⁵ вражає широтою підходів — на думку автора, містознавство («градоведение») повинне включати 10 базових галузей діяльності і залучати висновки 23 наукових дисциплін. Однак навіть у такому форматі монографія О.Лоли дає більш-менш цілісне уявлення лише про сучасне російське місто. Проблеми міської історії зачіпаються лише побіжно й фрагментарно.

Нарешті, не можна не помічати того загального негативного впливу на стан містознавства, який справили «формаційні» теорії радянських суспільних наук. Спрощені пояснювальні схеми настільки звузили методологічну базу наукового пошуку, що проблеми міста як цілісності надовго зникли з поля зору істориків-компаративістів. Створені на рубежі ХХ і ХХІ ст. класичні праці М.Вебера з проблем містознавства, якими закладалася нова філософія урбанізму, радянська наука відверто ігнорувала — не в останню чергу тому, що Вебер схилився до трактування соціальних відносин на російському просторі як належних до «азіатського типу». Веберівська «розуміюча соціологія», яка відштовхувалася від пошуку повторюваних інституційних форм і моделей соціальної поведінки, як і запропонована ним універсальна макросоціологічна теорія раціоналізації, в СРСР, схоже нікого не зацікавили. А катаклізми буремного ХХ століття, коли спільноти науковців були роз'єднані як фронтами й кордонами, так і майже неперехідними бар'єрами ідеологій, аж ніяк не сприяли розвитку наукової компаративістики, в тому числі і у сфері містознавчих студій.

Упродовж майже півстоліття — з 20-х до 70-х рр. — містознавство в СРСР по суті не мало самостійного наукового статусу, існуючи у вигляді одного з напрямів історії архітектури та своєрідного додатку до політичної, соціально-економічної історії та історії культури. Його роль зводилася переважно до постачання ілюстрацій до ходувальних тез про «об'єктивні закономірності» розвитку суспільства, «ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом» тощо. Втрачена була традиція публікації статистичних описів міст, започаткована ще у ХVІІІ ст., досліджень стану народонаселення, промислових переписів, щорічних «Списків фабрик і заводів», збірників «Статистика Российской империи», «Ежегодник России» тощо. Ті статистичні видання, які мали в УРСР їх замінити («Народне господарство УРСР», «Україна»), виходили нерегулярно і не були порівняльними в розрізі кількох років. У статистичних виданнях вміщувалася жорстко регламентована та препарована інформація — виключно та, яка мала ілюструвати переваги соціалістичного ладу. Міста як такі взагалі перестали бути об'єктом статистики.

Перші, досить несміливі спроби розробляти «непідняту цілину» теоретичного містознавства простежуються у радянських суспільних науках, починаючи з 70-х рр. Проте домінуючі уявлення про місто як центр у мережі розселення і про урбанізацію як планомірний процес

розвитку міст за умов індустріалізації істотних змін не зазнали. Лише у 90-х рр., під впливом значних геополітичних зрушень на планеті і потужних глобалізаційних процесів, місто починає розглядатися як складний соціокультурний організм, який дзеркально відображає соціальну, демографічну структуру соціуму і його духовність. Урбанізаційний процес постає як універсальна цілісність, яку формують поміж іншим і міфологізовані образи міст, і відповідні психологічні стереотипи. Утім, хоч наголос постійно робився на системності у розумінні міста, саме системності урбаністиці якраз і не вистачало. Економісти фокусували увагу на проблемах соціально-економічного розвитку, географи — на просторовому розміщенні міст і міських ландшафтах, екологи — на загрозах забруднення міського середовища, історики — на містобудівній спадщині. Перші кроки назустріч один одному, зроблені Б.Хоревим, Г.Лаппо, В.Глазичевим, А.Гутновим, у кращому випадку лише закладали фундамент для дослідження міста як певної цілісності²⁶.

Спроби органічно поєднати цивілізаційний і феноменологічний підходи в аналізі явищ урбанізації збіглися в часі із загальним зростанням інтересу світового наукового співтовариства до проблем міст, зумовленим не в останню чергу постіндустріальною мегаполізацією. Наукова спільнота нарешті почала усвідомлювати, що світ міста — це особлива сфера суспільної взаємодії із власними життєво важливими структурами, що перебувають у стані постійних змін. І що міська традиція — це унікальний для кожного міста і все ж підвладний загальним закономірностям субстрат, який неможливо зрозуміти без глибокого знання історії виникнення і становлення міста і чинників, що в різні часи впливали на формування внутріміського простору.

Історична складова у цих загальних підходах проглядається доволі невиразно, але загалом інтерес до міської історії зростає, значною мірою за рахунок освоєння здобутків суміжних галузей соціогуманітаристики — антропології, соціології, географії культури. Поволі вимальовуються обриси наукового напрямку, який називають «urban-history». Уже згадуваний Е.Бріггс, починаючи з 60-х рр. минулого століття, вибудовував її каркас на основі міждисциплінарності із широким залученням концепцій урбан-соціології і квантитативних методів. Сьогодні багато хто вважає «нову міську історію» (урбан-історію) «найбільш вдалим «дітищем» міждисциплінарної взаємодії»²⁷. У цьому руслі відшукуються можливості «взаємної доповнюваності» різних сфер соціогуманітарного знання — від історичної демографії й соціальної психології до політології й географії культури. На майже безмежному історико-культурному просторі прискіпливо досліджується дихотомія доцентрових і відцентрових сил, глобальності і локальності, іде пошук визначень ознак міста, урбанізованого середовища, морфології міського простору, впливу ландшафту на формування образу міста. Загальною тенденцією є дослідження міста не просто як заведеної території чи архітектурного середовища існування, а як соціальної системи, що забезпечує міський спосіб життя, а також як співтовариства людей із притаманними йому функціями, поведінковими моделями, свідомісними стереотипами.

Узагальненому підходу до міста як цілості сприяє освоєння історичною наукою синергетичних підходів. Погляд на місто як систему, підвладну складним ритмам флуктуацій і біфуркацій, здатен виявити підґрунтя тих циклів, які кожне місто проходить у своєму розвитку. Активно розробляються і структуралістські підходи. На зміну марксистській теорії моделювання структур (з основоположними тезами «базису» і «надбудови») прийшли функціоналістські схеми, де функцією кожного з елементів системи вважається підтримка її у такому стані, який М.Вебер позначав поняттям «раціональної цілості».

Як система, здатна до самоорганізації, місто інтегрує нагромаджений упродовж віків досвід і вибудовує власні інноваційні моделі на основі балансу із довкіллям і горизонтальних зв'язків. Т.Алексеева визначає місто як здатну до саморозвитку, саморегульовану, термодинамічно відкриту систему, що включає сукупність антропогенних — технічних, соціальних та інших підсистем. У її баченні система «місто» — це водночас і екосистема і біоценоз, складний соціокультурний організм. Його характерні ознаки — цілісність, динамічність, відкритість, інтегративність, функціональність і ієрархічність структури, здатність до самоорганізації. Динамізм цієї системи зумовлює її певну нерівноважність і нелінійність розвитку; протиріччя, які на цьому ґрунті виникають у разі недостатньої реакції на них, здатні призводити до деструкції системи²⁸.

Останнім часом значно посилилася увага науковців до аналізу впливу процесів урбанізації на трансформацію світ-системи і на соціальні процеси. Наголошується, зокрема, на тому, що міста — це певні вузли у просторовій структурі суспільства й держави; чим їх більше і чим вони крупніші, тим сильніше змінюються просторова структура і транспортні потоки, тим складнішим є життя в суспільстві і тим сильнішим стає чинник нестабільності. Поява великих міст вимагає нових систем постачання і нових схеми товарообміну між містом і селом. Висока концентрація в містах учорашніх селян створює надлишок малокваліфікованої робочої сили, а оскільки це переважно молоді люди, то вони більш схильні до радикалізму й екстремістської поведінки. У недостатньо розвинутих суспільствах це створює потенційні загрози політичній стабільності, і такі ризики значно посилюються за умов слабкої влади і наявності в суспільстві ознак протистояння. Однак виразно фіксується і пряма залежність між рівнем урбанізації вище середнього (20–25%) і політичною стабільністю; високоурбанізоване суспільство має розвинуту систему «стримувань» і тому відрізняється, як правило, високим рівнем толерантності й законослухняності²⁹.

Не меншою мірою інтереси зарубіжних урбаністів фокусуються навколо проблем міської ідентичності, ролі культурних ландшафтів у її формуванні та трансформації «образів міст» під впливом суспільних зрушень. У даному разі про міський простір йдеться як про різновид гетеротопій, де паралельно існують різні символічні «часи й місця» і де кожна спільнота творить свій «мікрокосм» відповідно до своїх уявлень про доцільність, красу і комфорт³⁰.

Вітчизняні науковці нечасто вдаються до такої аналітики, хоч і ставлять проблеми формування специфічного міського середовища в один ряд з найважливішими проблемами сучасності. Соціологія міста поступово перетворюється в Україні на спеціальну галузь досліджень, в системі якої місто розглядається як особлива просторова форма організації соціуму. Однак, на думку фахівців, «проблемна ситуація полягає в розриві між досягненнями вітчизняної соціології міста і рівнем досягнень сучасної світової теорії і практики соціології міста»³¹. Пропонувані у підручниках і посібниках визначення міста лишаються доволі неконкретними і не вільними від «класичних» радянських підходів. Приміром, у підручнику «Соціологія» (К., 2003) В.Городяненка місто визначається як «історико-конкретна, соціально-просторова форма існування суспільства, яка виникла внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства і є специфічною поселенською структурою». У визначенні фахівців із соціально-економічної географії «місто — це населений пункт з певною чисельністю населення, що виконує промислові, організаційно-господарські, управлінські, культурні, транспортні та інші функції, переважна більшість жителів якого зайнята поза сільським господарством»³².

Історики, як правило, уникають загальних дефініцій міста, зосереджуючись на проблемах містобудування та історії архітектури, а також пам'яткознавства. Значною мірою це пояснюється тим, що міська історія упродовж тривалого часу існувала в Україні переважно у тісному просторі краєзнавства, віддаючи перевагу локальним сюжетам та узагальненню власного історіографічного досвіду. Створилася певна невідповідність між глибиною дослідження містобудівної практики (особливо в розрізі окремих міст) і ступенем осмислення міської історії у контексті історичної локалістики і нових явищ у сучасному урбанізмі.

Нині відповідна історіографічна ситуація зазнала певних змін: як констатує О.Журба, її прикметною особливістю став «дисциплінарний прикордонний стан, в якому історія міст, міського життя стає предметом дослідження у двох (як мінімум) дисциплінарних дискурсах: історико-краєзнавчому і регіонально-історичному»³³. Варто згадати і третій напрям дискурсу — теоретики і практики містознавства створили власний «історичний канон» з акцентом на містобудівній спадщині і проблемах пам'яткоохорони. Інша річ, що спеціалізація далеко не завжди доповнюється ефективною координацією зусиль.

Як справедливо зазначає львівська дослідниця М.Долинська, «між істориками і архітекторами на практиці вибудувалася своєрідна непорушна стіна, яка виявляється хоча б у тому, що ні першим, ні другим переважно не відомі результати досліджень, публікації колег із містознавчої тематики». Те, що вдається американським і польським дослідникам (приміром, створення гіпотетичних схем міста Саванни на основі низки часових зрізів, починаючи з 1851 р., або інтерполяція соціотопографічного інтердисциплінарного методу на комплексне дослідження території Сілезії та Помор'я) в Україні поки що блокується неузгодженістю зусиль, розмитістю основних понять урбаністики, незадовільним станом збереженості джерел³⁴.

Необхідність зруйнування стіни між істориками-містознавцями і фахівцями в галузі містобудування, міського управління й планування усвідомлюється на всіх рівнях, включаючи державний. Але до створення в Україні цілісної теорії міста як самодостатнього суб'єкта розвитку власної території і як організуючого простору концентрації людських, економічних, фінансових, організаційних ресурсів доведеться пройти чималий шлях. Утім, сьогодні, коли ресурси міст тісно інтегровані у загальносвітову мережу, пізнавальний потенціал містознавства має обов'язково спиратися як на узагальнений світовий досвід, так і на вітчизняну традицію залучення суспільної енергії широкого загалу в регіонах до осмислення власного минулого, охорони й пропаганди культурних надбань.

На наш погляд, найпродуктивнішим для розгляду міста як багатокомпонентного і багатофункціонального явища є запропонований П.Копніним та його учнями принцип багаторівневої класифікації на основі поєднання логіко-лінгвістичних, проблемно-евристичних, модельно-репрезентативних та інших підсистем наукового пізнання³⁵. Сучасна методологія урбаністики базується на комплексному дослідженні притаманних місту ознак і функцій з паралельним осмисленням складної динаміки розвитку наукового знання про міста, простеженням його логічних та функціональних типів, форм спадкоємності тощо. Як ланки системи розселення міста мають розглядатися з врахуванням кількох рівнів ієрархії просторових систем — загальнодержавної, регіональної і поселенської. Як соціально-економічні організми вони цікаві насамперед зайнятістю населення переважно в неземлеробських сферах діяльності і наявними механізмами самоорганізації. Як міські системи — своєрідною вибудовою відносин із власною сільською периферією. Як територіальні комплекси — певною, вище середньої, щільністю забудови і густотою населення, своєрідною планувальною структурою. Як сакральні центри — наявністю культових споруд і міфологізованої колективної свідомості. Усі ці компоненти міського способу життя є взаємопов'язаними і взаємодоповнюваними. Сучасне місто неможливо зрозуміти у відриві від створюваних віками традицій і причинно-наслідкових зв'язків, всіх тих умов, які формують внутрі-міський простір і ментальність його мешканців.

Вище вже йшлося про те, що в сучасних умовах, коли глобалізаційні процеси роблять умовними державні кордони й істотно обмежують державний суверенітет, окремі міста виявляються значно глибше інтегрованими у світову економіку, ніж країни, до складу яких вони входять. Міста дедалі більше стають самодостатніми суб'єктами розвитку власної території. Їх роль не обмежується концентрацією людських, фінансових, інфраструктурних, організаційних ресурсів. Оскільки ці ресурси інтегровані у загальносвітову мережу, «ми тут маємо справу з новим ресурсом всередині нової структурної організації світу». Сильний гуманітарний розвиток міст, зазначає Л.Парцхаладзе — надійний шлях подолання провінційності національної еліти. А це означає, що роль вчених, істориків, архітекторів у міських процесах має бути незрівнянно більшою³⁶.

Сучасне бачення міста як структуроутворюючого начала й багатофункціональної системи передбачає розгляд його як органічної цілості, у нерозривній єдності минулого, сучасного й майбутнього. Його структури й традиції не піддаються осмисленню без визначення еволюції міського способу життя й «місько-сільських» відносин, характеристики етапів, які проходило місто у своєму розвитку, відповідних систем управління й самоврядування, дослідження умов формування внутрішнього міського простору. Перетворення найбільших міст у громіздкі агломерації особливо гостро ставить питання як про регулювання й планування міського середовища, так і про збереження того культурного обличчя міста, яке складалося віками і яке нині виконує поміж іншим роль обмежувача радикальних містобудівних «ініціатив» надто запопадливих чиновників.

Комплексне дослідження міста передбачає особливий акцент на управлінських системах і всьому тому, що вкладається в поняття «міського менеджменту». У широкому сенсі міський менеджмент розглядають як концепцію й систему управління, що включає в себе сукупність принципів, методів, засобів і форм, покликаних забезпечувати самодостатність міського організму і ефективність його функціонування. У вузькому сенсі під міським менеджментом розуміють комплекс практичних дій щодо ефективності організації всіх видів людської діяльності на території міст, соціальної діагностики самопочуття населення, аналізу стану довкілля, прогнозування можливих наслідків перетворень міського середовища. В систему міського менеджменту входять ресурсне забезпечення розвитку міста, стимулювання пріоритетних напрямів економічної діяльності, створення конкурентної атмосфери, реалізація науково-технічних та інших програм, регулювання земельних відносин, організація співпраці на рівні міст.

Оскільки розробка стратегій міського розвитку немислима без врахування зарубіжного й вітчизняного досвіду муніципального управління, історія життєзабезпечення в містах становить необхідний компонент міського менеджменту. Пріоритетні напрями розвитку міських поселень визначаються на основі уважного вивчення в історичній ретроспективі як внутрішніх, так і зовнішніх чинників функціонування відповідних систем.

Варто також мати на увазі, що наукове містознавство в глобалізованому світі виконує не лише містоформуючу й охоронну, але й виховну функцію. Міське історико-культурне середовище — це завжди уособлення національного духу, вияв історичної пам'яті народу (або історичного безпам'ятства). Напластування у ньому залишків різних епох створює своєрідну ауру, яка допомагає збагнути зв'язок часів і наступність поколінь. Звідси популярність у сучасному містознавстві історико-культурологічних підходів, базованих на дослідженні «духу місця» через аналіз унікального для кожного міського соціуму набору знаків, символів, міфів, елементів інфраструктури культурного простору.

Конкуренція у сучасному історіографічному мисленні кількох наукових парадигм — наративістичної, антропоцентричної, мікроісторичної, психоісторичної та інших — дає надію на те, що вітчизняне

містознавство зуміє вирватися із силового поля політичної чи соціально-економічної історії і знайде свою нішу на перетині соціальної географії, регіональної історії, культурології та інших суміжних галузей соціо-гуманітаристики. Поки що ж у сфері вітчизняної міської історії домінують не соціокультурні, а подієво-краєзнавчі підходи.

Становлення засад міждисциплінарності у дослідженні вітчизняної міської історії відноситься до 30-х рр. Пріоритет тут належав, однак, не радянським дослідникам (бо пошук концепцій «нового» міста базувався на відкиданні спадщини «старого» містознавства), а науковцям Західної України. Своєрідний і новаторський, як на той час, геурбаністичний погляд на місто започаткував у 1927 р. В.Кубійович, який здійснив комплексну економіко- і соціально-географічну характеристику міста на основі конкретних експедиційних та статистичних досліджень із застосуванням картографічних методів. На прикладі свого рідного міста (Новий Санч на Лемківщині) він розробив і основоположні принципи геурбаністики. Метод Кубійовича ґрунтувався на дослідженні як територіальної структури міста, так і особливостей забудови, щільності населення, його етнічного і конфесійного складу. Існуючі критерії поділу населення на міське й сільське Кубійович вважав незадовільними, оскільки слабо досліджувалися особливості концентрації міського населення. Ним запропоновано і досить чітку для того часу дефініцію міста як «поселення, що зосереджує на невеликій території значну кількість людей, які займаються не сільськогосподарським виробництвом, а зайняті у промисловості, торгівлі та інтелектуальних професіях»³⁷.

В СРСР утверджувався другий підхід, який можна назвати історично-подієвим. Він базується на упевненості авторів у тому, що простежувати роль і значення міста в історії найдоцільніше шляхом створення своєрідного літопису його життєдіяльності на основі якомога ширшого кола джерел. Такий підхід став домінуючим в системі історичного краєзнавства. Послідовна і хронологічно визначена розповідь про основні віхи міської історії — принципи, якими керувалися, зокрема, автори багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Але якщо такий підхід був якоюсь мірою виправданий для описання початкових етапів міської історії, то для відтворення історії міст радянської доби він виявився малопродуктивним. Повз увагу авторів, як правило, проходили особливості розселення, міської структури, своєрідна «аура» міст.

Третій підхід, запропонований істориками архітектури й містобудування, теж дістав визнання насамперед у царині краєзнавчих досліджень. Його можна було б назвати історико-культурним, оскільки у фокусі таких досліджень перебували проблеми містобудівної спадщини та її охорони. У руслі цього підходу було створено чимало вартісних праць, серед яких виділяються ґрунтовні, інформаційно насичені монографії й статті В.Тимофійенка та В.Вечерського. У працях істориків-культурологів і пам'яткознавців висвітлюється чимало аспектів міської історії, які виходять за межі традиційного дослідження архітектурної спадщини й містобудівних проблем. Це стосується, зокрема, впливу тоталітарного режиму на міське середовище у напрямі його дегумані-

зації і руйнування його культурного потенціалу. Орієнтація на виробництво, а не на людину зумовила явище, яке В.Вечерський називає ентропією містобудівних систем³⁸ і яке заслуговує, безумовно, на спеціальну дослідницьку увагу.

Останнім часом «нового дихання» у вітчизняному містознавстві набули історико-топографічні підходи. Їхній фундамент закладався ще у 70-х рр. минулого століття працями П.Толочка³⁹, пізніше в руслі історичної топографії плідно працювали киевознавці Г.Івакін, О.Попельницька, С.Климовський та ін. Я.Дашкевич у 1987 р. ввів у науковий обіг і чітко окреслив межі поняття «соціотопографія» — як дослідження урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання⁴⁰. Ідею підхопили й розвинули польські науковці, і надалі цей напрям усталювався вже обоюсторонніми зусиллями в режимі постійного діалогу. М.Капраль започаткував соціотопографічний аналіз Львова⁴¹, ввівши в обіг поняття «націотопографії»; у цьому ж руслі плідно працює М.Долинська. Дослідження міської топоніміки (урбаноніміка) допомогло чітко визначитися із системою термінів, які раніше мали у містознавстві розмиті грані: агороніми — назви площ і майданів, одоніми — назви вулиць, доріг та інших лінійних міських об'єктів, гороніми — назви якоїсь частини міської території — району, кварталу, цвинтаря тощо. Вивчення великої кількості фінансових документів (шосових, чиншових, чопових реєстрів, записів про прибутки й видатки) дає змогу досліджувати національну й професійну структуру міського населення, міграційні процеси, суспільну ієрархію, розселення у середмісті та передмістях тощо. Однак саме поняття «соціотопографія», особливо у співвідношенні із категорією «історична топографія», і сьогодні не є чітко окресленим і допускає різні тлумачення. М.Долинська визначає соціотопографію як міжгалузевий метод, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову⁴².

Один з містознавчих підходів можна було б назвати структурно-територіальним, базованим на аналізі проблем розселення і територіальної структури. Однак після 1977 р., коли було видано другу працю Ю.Пітюренка⁴³, помітного просування на цьому напрямі не спостерігається. Щоправда, переважно завдяки зусиллям географів (О.Шаблій, І.Ковальчук) запропоновано оновлені теорії систем розселення і нові критерії поселенського навантаження. Розгляд поселень як каркасу континуально-дискретних екстичних систем разом із уведенням у науковий обіг поняття «поселенський потенціал» здатний значно розширити обрії сучасного містознавства⁴⁴. Однак поки що розвідки на ці теми не виходять за межі статей.

Ознакою істотних зрушень, що відбулися в історичній урбаністиці України після здобуття незалежності, виявилось освоєння вітчизняними містознавцями запропонованих польськими істориками-медієвістами локаційних підходів до дослідження витоків міської традиції. Поняттям «локаційний процес» (від лат. *locatio* — заснування) позначається стадіальність у розвитку міського поселення — від прийняття кимось рішення про закладення міського осередку до забезпечення його нормального функці-

онування. Термін «правова локація» використовується для аналізу правових засад зарахування поселення до категорії міст, а під просторовою локацією розуміють зафіксований у джерелах довготривалий процес розпланування і господарського освоєння його території. У контексті загального локаційного процесу розглядаються й початки міського управління й самоврядування. Саме під таким кутом зору простежив урбанізаційний процес на Волині XVI — першої половини XVII ст. А.Заяць⁴⁵.

«Нового дихання» в умовах незалежності набули й підходи, пов'язані з спеціальним вивченням трансформаційних процесів другої половини XIX — початку XX ст., зокрема, проблем управління й міського самоврядування, які радянська історіографія відверто ігнорувала. Після появи близько 10 кандидатських дисертаційних праць, присвячених діяльності органів місцевого самоврядування в окремих містах, історичні аспекти проблеми співвідношення державного управління й місцевого самоврядування на матеріалах Лівобережної України розглянув М.Білоконь⁴⁶. Цей напрямок містознавчих досліджень можна охарактеризувати як історико-правовий.

Доволі продуктивним і багато в чому новаторським виявився розгляд урбанізаційних процесів в Україні крізь призму теорій модернізації. Тон у такому погляді на українські міста був заданий працями американської дослідниці П.Герлігі та російського історика Б.Миронова⁴⁷ — чи не вперше в полі зору істориків опинилися проблеми впливу модернізації на демографічні зміни, стану, правову, пенітенціарну системи, розвиток родинних відносин, у тому числі і в українських містах. У такому ключі висвітлювали цей вплив вітчизняні науковці — Д.Чорний, Т.Портнова, О.Прищепа, В.Константинова та ін. Д.Чорний, приміром, простежив загальні закономірності розвитку урбанізаційних процесів та їхні регіональні особливості на матеріалах п'яти лівобережних губерній (Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та материкової частини Таврійської) з акцентом на основних тенденціях розвитку міського життя і самосвідомості городян⁴⁸. Щодо правобережної Волинської губернії те ж саме зробила О.Прищепа⁴⁹, а в розрізі одного великого міста Південної України — Катеринослава — Т.Портнова⁵⁰.

Ознаки системного підходу до урбанізаційних процесів у регіоні Південної України присутні у монографії В.Константинової. Урбанізацію вона розглядає як тривалий у часі процес, а міста — як підсистему більш широких систем, які включають і параметри взаємовідносин по лінії «місто — село». У хронологічних рамках 1861–1904 рр. дослідниця розглядає специфіку освоєння «міського простору» Південної України, типологію та динаміку змін чисельності населення міст і містечок, економічні, торговельні, фінансові функції основних міст, проблеми соціальної стратифікації й соціальної мобільності, еволюцію систем управління тощо⁵¹.

Ще один підхід у вітчизняному містознавстві — кліометричний — заснований на кластерному аналізі. В.Підгаєцький зробив спробу вибудувати багатомірну динамічну типологію соціально-економічних структур населення окружних і неокружних міст України за результатами переписів 1923 і 1926 рр. Використання кількісних методів, насамперед

кореляційного, методу кластерного аналізу та аналізу методом головних компонент, дало змогу з'ясувати характер розподілу самодіяльного населення за заняттями і соціальним складом і виділити на цій основі 6 типів міст. Автору вдалося виявити у такий спосіб чимало неадаптивностей у радянських критеріях поділу населення на міське й сільське⁵².

Що ж до особливостей територіально-адміністративного устрою України і ролі міст в системі територіальної організації, то цей напрям у містознавстві лишається найменш розробленим. Довідник А.Івченка, який містить понад 1000 абсолютних, відносних та порівняльних статистичних та історичних характеристик усіх сучасних міст України, становить приємний виняток. Але це лише зведені в таблиці дані щодо адміністративного підпорядкування, площі, чисельності населення міст і його густоти, зміни назв міст тощо.

Останнім часом вітчизняна урбаністика активно звертається, поки що здебільшого у теоретичному плані, і до своїх «культурологічних перспектив». Йдеться про специфічний інтерес до культургенетичних механізмів виникнення, розвитку, функціонування міських утворень — із врахуванням «тиску» їхнього соціокультурного наповнення й ускладнення функціональної диференціації. А також про спроби пояснити динамічні процеси розвитку міста як особливого «живого» організму, що в своєму функціонуванні постійно зростає, перетворюється, трансформується. Проблеми взаємних впливів просторового розвитку сучасних міст, їхнього краєвиду та образу як відображення загальнокультурних тенденцій є предметом наукових зацікавлень В.Посацького⁵³.

З'явилися цікаві спроби уведення історії міст у контекст сучасних «порубіжних» історико-культурних досліджень. Як «столицю порубіжжя» В.Кравченко вивчає Харків в рамках спільного українсько-білорусько-молдовського проекту «Соціальні трансформації на Порубіжжі». Його цікавить насамперед роль Харкова в інтелектуальному освоєнні Слобожанщини і процеси формування на цій основі дискурсів локальної, регіональної, національної ідентичностей⁵⁴. У цьому ж, історико-культурному ключі над історією Харкова й регіону працює В.Маслійчук⁵⁵. Він же ставить у нову площину проблему образу міста, аналізуючи міфологізовані рефлексії Харкова у суспільній свідомості. У «кордонний» контекст вводить Д.Вирський історію Кременчука XVI — XVIII ст.⁵⁶

Отже, вплив епістемологічних новацій кінця XX ст. на урбаністику виявився помітним. Однак навіть ті фахівці, які сміливо беруть на озброєння нові методи, змушені визнавати, що у дослідженнях культурного простору міста продовжує домінувати дескриптивно-класифікаційний підхід. У кращому випадку нагромаджується емпіричний матеріал. Що ж до питання про атрибутивні ознаки міста як системи культурних мереж, то воно навіть не ставиться⁵⁷.

Вади сучасного містознавства давно, ще з перебудовних часів, усвідомлені й визнані. На Всесоюзній конференції з питань історичного краєзнавства, яка відбулася у Полтаві 1987 р., І.Іонов говорив про необхідність перенесення акцентів у містознавстві з описово-ілюстративних до відтворювальних підходів з фокусуванням на проблемі

«людина і територія». Вихідним має бути не план і його реалізація, а соціальна і соціально-психологічна картина життя населення. «Новий підхід зосереджує нас на тому, що дає робітникові виробництво, споживання, суспільне життя. У центрі дослідження — змінюване обличчя робітника, його людські, а не функціональні риси»⁵⁸.

Як бачимо, вже чверть століття тому в середовищі радянських містознавців намітилися (хоча й невиразно) підходи, які сьогодні вкладаються у систему нової локальної історії. Інша річ, що для реалізації таких «просунутих» ідей потрібне освоєння величезних масивів інформації, до якого вітчизняний історичний загал ще не готовий. Комплексних досліджень міст у вітчизняній історіографії й досі бракує, що дало підставу О.Реєнту говорити про певну хаотичність у розробці міської проблематики. Щодо висвітлення її на матеріалі XIX — початку XX ст., то тут помітні зрушення відбулися лише на рівні дисертаційних праць. Залишаються недостатньо вивченими такі верстви міського населення, як інтелігенція, буржуазія, національні меншини, поза увагою дослідників лишаються історія комунального господарства, комунікаційної мережі, сімейне життя тощо⁵⁹. Краще стоїть справа із освоєнням різних пластів міського життя на матеріалах 20-х років. У руслі історії повсякденності в Інституті історії України НАН України розпочато підготовку серії монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні», в якій пріоритетна увага зосереджується саме на міських сюжетах. Вже побачила світ колективна монографія в двох частинах, в якій у хронологічних рамках 1921–1928 рр. (доба непу) досліджуються різні аспекти повсякденного життя класів, соціально-професійних верств, етнічних спільнот українського суспільства⁶⁰.

Серйозне, хоч і повільне, просування на шляху проникнення вглиб міської історії демонструє великий авторський колектив, який працює над масштабною, багатопрофільною працею — Зводом пам'яток історії та культури України. Це — енциклопедичне видання, в якому будуть представлені статті про основні пам'ятки археології, історії, архітектури й містобудування, монументального мистецтва. У 1999 р. побачила світ перша частина тому «Київ», у 2004 р. — друга. Все видання мислиться як 28-томне і становитиме своєрідну енциклопедію культурного середовища міст. Широке коло методологічних і теоретичних питань, які виникли під час роботи над томами Зводу, узагальнене авторами у кількох працях, які є серйозним внеском в українське містознавство⁶¹.

Якщо ж говорити про чинники, які гальмують процес освоєння міської культурної спадщини, то це насамперед нерозробленість теоретичних проблем історичної урбаністики. І якщо соціально-економічні аспекти міської історії ще більш-менш простежуються, принаймні у кількісному вимірі, то проблеми міської аурі, міського менталітету як складові проблеми міського середовища висвітлені у край поверхово. Щоправда, завдяки впливу постмодернізму у дослідженні міської спадщини регіональні й локальні сюжети дедалі частіше вміщуються у специфічний екологічний, етнічний, гендерний контекст. У цьому ж напрямі

діють поодинокі семіотичні прийоми культурно-історичного аналізу текстів, специфічний інтерес до мікроісторії. І все ж очевидно, що місто як духовна субстанція потребує значно більшої дослідницької уваги, ніж та, яка приділяється цій проблемі в Україні. З цим треба поспішати, бо унікальний «дух місця», який у кожному місті свій, має тенденцію до послаблення під тиском бурхливих містобудівних перетворень.

Природно, що турбота про духовний клімат міста — далеко не єдина серед тих, які заслуговують на увагу науковців. Неабиякі перспективи має оновлена геоурбаністика — наука, що аналізує процес виникнення міст і міського способу життя як відповідь на певні потреби територій. Однією з складових частин геоурбаністики є характеристика районних факторів формування міст як ланок територіально-виробничих комплексів. Своєрідний погляд на місто як фокусну точку певної території, що його пропонує геоурбаністика, може чимало дати історичному містознавству, дещо надмірно зосередженому на аналізі містобудівної спадщини і внутрішніх функцій міст.

Надзвичайно важливе завдання урбаністики — відтворити роль міст у становленні системи територіальної організації, зокрема, у формуванні на різних історичних етапах відповідного адміністративно-територіального устрою. Початок цій роботі покладений виданою Сектором теоретико-методологічних проблем історичної урбаністики двотомною монографією про еволюцію і сучасний стан вітчизняного адміністративно-територіального устрою⁶². Місту як локальному співтовариству, характеру урбанізаційних процесів, функціям міста як адміністративно-територіальної одиниці присвячений окремий розділ монографії. Чимало уваги приділено також становленню в містах системи місцевого самоврядування.

Вже ці перші кроки на шляху вивчення міської історичної спадщини переконливо засвідчили: історична регіоналістика освоїть свій дослідницький простір лише тоді, коли еволюція територіально-ієрархічної структури українських земель розглядатиметься у нерозривному зв'язку із всебічним вивченням соціокультурного досвіду міських співтовариств. Аналіз процесу виникнення міст і формування їхнього обличчя як відповіді на певну територіальну потребу здатний істотно розширити діапазон історичної регіоналістики. Поза межами такого підходу створення об'єктивної картини районування в Україні в історичному вимірі і надалі буде проблематичним.

Виходячи з важливості завдань збереження і охорони містобудівної спадщини в умовах неминучої модернізації історичних міст, правомірним є виокремлення історичного містознавства із комплексу наукових дисциплін, що досліджують міста як природно-техногенні і соціокультурні системи. Об'єктно-предметну сферу історичного містознавства становитиме еволюція міст, пов'язана з розвитком господарства, динамікою населення, культурною традицією. В фокусі уваги, природно, перебуватиме містобудівна, у тому числі архітектурна, спадщина, історичний архітектурний простір з відповідним середовищем. Складовою частиною історичного містознавства виступатиме і узагальнений досвід дослідження історії окремих міст.

2. Генезис і еволюція міст у контексті історичної регіоналістики і нової локальної історії

Сподіваємося, що «нового дихання» вітчизняній міській історії здатне надати уведення її у контекст сучасної історичної локалістики, розпочате кілька років тому нашим Сектором теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики. Спрямування історичних досліджень у русло аналізу просторових феноменів і територіальних комплексів розглядається нами як відповідь на назрілу суспільну потребу. Історія міст як складних соціально-економічних і культурних систем надто довго випадала з поля уваги марксистського суспільствознавства. Ще менше цікавили дослідників філософія урбанізму і ті суспільні процеси, які зрештою зумовили явища деурбанізації і «вторинної руралізації». На рубежі тисячоліть стало очевидно: місто як структуроутворюючий елемент суспільства і той каркас, який підтримує його життєздатність, потребує кардинальної зміни дослідницьких парадигм і методологічних підходів. Уведення його у контекст історичної локалістики дасть змогу відповісти на чимало запитань, які досі не дістали задовільного вирішення. Приміром, на таке: чому за наявності приблизно однакових умов одні міста забезпечують собі сталий розвиток, а інші занепадають.

«Локальний метод» сьогодні розглядається як такий, що відповідає сучасним стратегіям дослідження у комплексі соціокультурних, геокультурних та етнополітичних аспектів вітчизняної історії. Його специфічність полягає у пропонованих ним можливостях реконструювати соціальні феномени, які мають свої просторові, часові, культурні межі. Місто — один з найбільш вдячних об'єктів локалістики, оскільки має виразну просторову конфігурацію, тривалу протяжність у часі, культурну ауру. І що найголовніше — кожне місто у чомусь унікальне, з власними неповторними особливостями. Його легко вписати у прикордонний простір історії повсякденності, соціальної, інтелектуальної, персональної історії тощо.

Якимись своїми гранями містознавство органічно входить і у предметне поле регіоналістики. Пріоритет територіально-просторових координат — відмітна риса сучасного наукового знання, свідчення його дедалі глибшого проникнення у секрети реальної просторової складності локальних історичних процесів, явищ дезурбанізації й провінціалізації. Кардинальне розширення поля наукового пошуку регіоналістики як за рахунок зближення часового діапазону регіональних досліджень, так і за допомогою створення політологічних і культурологічних напрямів у містознавстві реєструють, зокрема, російські фахівці у галузі урбаністики⁶³. Історія міст як структуроформуючих центрів «обласних культур» привертає увагу істориків-регіоналістів як найбільш динамічна сфера формування соціокультурних спільнот і тих притаманних міському способу життя символів, які дають уявлення про конкретно-історичну динаміку співвідношення локального і регіонального в історичному розвитку.

Методологічний ключ для пояснення діалектики співвідношення місцевої історії й містознавства запропонував ще в середині 90-х рр. С.Гомаюнов, звернувши увагу на те, що дихотомія «загальне/особливе» у даному разі демонструє свою придатність значно меншою мірою, ніж опозиція «ціле/частина». Співвідношення між цілим і його частинами уявляються йому нелінійними, такими, що залежать не так від сили притягання, скільки від якості взаємодії⁶⁴. Справді, хоч яким розмитим є поняття «регіон», роль кожного міста визначається насамперед тим, наскільки успішно виконує воно роль центру по відношенню до своєї «периферії». Сполучаючи в собі історично сформовані реалітети і образні, «уявні» конструкції, регіон є саме тим простором, в якому формується уявлення про «місце» — не так як про окреслену певними межами територію, як про соціум, об'єднаний спільним баченням мети. Саме поняття регіону виявляється позбавленим смислу, якщо розглядати його поза центр-периферійними відносинами. А центри регіонів — це завжди міста. Проблема міст як природних ядер регіонів давно чекає зацікавлених дослідників. При цьому місто має розглядатися не лише як центр притягання і відштовхування для периферії, але й — на певному етапі — як складна корпорація мешканців, що функціонує на основі власної системи управління й судочинства.

Історична регіоналістика як науковий напрям була покликана до життя не в останню чергу необхідністю осмислення залежності між управлінськими системами, територіальним структуруванням, наявністю «вузлів притягання», станом комунікацій тощо. Адже домінуюча в СРСР ідеологія була, за визначенням П.Бубенка, «принципово антирегіональною»⁶⁵. Якщо початки регіоналістики й існували, вони перебували у силовому полі економцентризму і суспільної географії. Увага дослідників фокусувалася переважно на проблемах розміщення виробництва і подолання просторових диспропорцій у рівнях життя. Ті ж соціокультурні особливості у розвитку регіонів та їхніх центрів, які були зумовлені належністю територій до різних державних організмів, досить рідко потрапляли у поле зору.

Активізація регіоналізму на рубежі XX і XXI століть й істотно переосмислення самого цього поняття зумовили своєрідний «прагматичний поворот» у підходах до аналізу просторово-територіальних чинників у суспільному житті. Як переконливо показав М.Кастельс, простір потоків і простір місць сьогодні перебувають у складному, нерівноважному зв'язку, їхні траєкторії дедалі більше розходяться⁶⁶. У зв'язку з цим актуалізуються проблеми територіальних прав і територіальної справедливості, особливо болючі в містах. Громадянське суспільство у тих незрілих формах, в яких воно склалося на пострадянському просторі, зазнає помітного тиску механізмів відособлення/відчуження і ще більше послаблюється. Інфраструктура соціальної довіри стає крихкою і продукує нові ризики. Все це зумовлює необхідність переходу від традиційної до функціонально-цільової моделі управління як по лінії «центр-регіон», так і у внутріміському вимірі. А створення її можливе лише на базі використання креативного потенціалу регіоналістики й містознавства, у тому числі й їхніх «історичних» різновидів.

Необхідність розширення діапазону регіональних і містознавчих студій рівною мірою диктується як суспільними потребами, так і логікою розвитку суспільних наук. Саме на шляху історизації знання про регіони й міста стає можливим, по-перше, з'ясувати витoki, історичні корені проблем, які доводиться розв'язувати сьогодні. По-друге, лише в такий спосіб вдається визначити тенденції, що мають відносно стійкий характер і визначають напрям сучасного регіонального розвитку такою ж мірою, як це було в минулому. По-третє, оцінка минулого досвіду регулювання регіональних процесів і функціонування міських спільнот дає змогу сформулювати уроки, що мають значення для сьогодення і можуть бути використані з метою оптимізації адміністративно-територіального поділу.

Сучасна регіоналістика являє собою сукупність дослідницьких парадигм і відповідних методів, орієнтованих на вивчення регіонів різних рівнів, закономірностей формування й функціонування їх центрів із врахуванням історичних, демографічних, етнонаціональних, релігійних, екологічних, природно-ресурсних, політико-правових особливостей, специфіки територіальної організації, місця і ролі кожного з регіонів і великих міст у загальноукраїнському й міжнародному поділі праці. Об'єктом дослідження в ній виступають різнопланові явища регіоналізму й регіоналізації, а предметом — специфічність регіонального і міського розвитку у територіальному й управлінському вимірі. Якщо глобалістика вивчає макросоціоприродні системи, то регіоналістика — такі ж системи на мезо- і мікрорівні.

Як міждисциплінарний науковий напрям, регіоналістика органічно входить у сферу соціально-економічної та історичної географії, теорії управління, культурології, політології, народознавства тощо. Вона розглядається як комплексна синтезуюча дисципліна, що досліджує процеси діяльності людини і створювані нею матеріальні і духовні цінності в рамках географічного простору регіону — з особливим акцентом на містах як ядрах соціогенезу й «центрах притягання». *Географічна* складова регіоналістики включає в себе описання природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, а також символів і кодів, що проектуються культурою регіону чи міста на освоєний нею простір (останнє завдання розв'язується в межах порівняно нового напрямку — культурної географії). *Історико-культурна* складова — це історія заселення і освоєння регіону, формування в його межах господарських і культурних ядер, певного типу самосвідомості. *Демографічна* складова включає дослідження проблем розселення, розміщення трудових ресурсів, переміщень населення. *Політична* зосереджується на дослідженні макрополітичних процесів на регіональному рівні, центр-периферійних відносин, місцевих особливостей електоральної поведінки. *Етнокультурна* — на регіональному вимірі ціннісних систем, мови, вірувань, традицій, а також на процесах міжкультурної взаємодії.

Природно, що сучасна регіоналістика не може не спиратися на міцний фундамент мікроаналізу, сформований в рамках локальної історії. Локалізм в історичних дослідженнях — запорука відходу від

схематизму, метод заглиблення у масив інформації, максимально наближений до людини. Утім, у цьому заглибленні є і свої від'ємні риси — частковості здатні звузити дослідницький спектр настільки, що «за деревами не буде видно лісу». «Пастки деталізації» кожному історичному добре відомі. Але до недавнього часу історіографія не мала надійного методологічного інструментарію для подолання контроверз типу «частина — ціле», «загальнодержавне — регіональне — місцеве» і т.п. Найчастіше локальному відводилася роль постачальника ілюстрацій і «прикладів» для з'ясування загальних закономірностей. Поворот, який відбувся у цій сфері у другій половині ХХ століття, пов'язаний з усвідомленням ролі геокультури як чинника, що визначає і загальний напрям трансформаційних процесів, і його специфічні особливості на місцях.

Переосмислення ролі і місця локальності в глобалізаційних процесах сьогодні йде по лінії аналізу співвідношення тенденцій до централізації й регіоналізації. На перший план виходить нове розуміння локалізму, яке виникає на перетині глобалістики з історичною синергетикою. Для простеження взаємозв'язків в «урбаністичному ланцюжку» особливо цінними можуть бути підходи, що їх пропонує соціосинергетика — новий науковий напрям, який фокусує увагу на багатовекторності, варіативності, невизначеності еволюційних процесів, на хаотичності й бифуркаційності міського розвитку. Якоюсь мірою упорядкувати цю хаотичність вдається за допомогою раціональної комунікаційної системи. Що ж до локалізації, то за самим своїм призначенням пропоновані нею підходи здатні фокусувати увагу дослідника як на «больових точках», так і на взаємозв'язках всередині систем різного рангу. Оскільки локальне у його сучасному баченні виступає не як антипод, а як елемент глобального, рамки локалізації навряд чи вірно обмежувати констатацією наявності певних, бодай умовних, кордонів між частинами системи. Значно продуктивнішим є підхід, коли локальне вмонтовується у те, що називають «глобально-локальною динамікою»⁶⁷. Її зазвичай передають гібридним терміном «глокалізація», введеним у науковий обіг Р.Робертсоном.

Просторовий контекст суспільної регіоналізації присутній нині в усій системі як природничих, так і соціогуманітарних наук. Простір став не просто середовищем існування людини, але й мірилом її цивілізованості. Його аналізують як систему, як цілісність, що потребує постійної підтримки. А, отже, таким, що підлягає переосмисленню, почав розглядатися увесь багатовіковий досвід життя людини у замкненому просторі, у тому числі і досвід функціонування міст. Вибудовувати моделі майбутнього і ретроспективного членування простору тепер неможливо без всебічного врахування міської складової.

Міська історія входить в систему регіоналістики і становить її науковий фундамент. Але якщо говорити про історичну урбаністику як самостійний науковий напрям, то, на наш погляд, повністю «поглинати» його системою регіоналістики непродуктивно. Адже межі предметного поля історичної урбаністики значною мірою визначають параметри, які за своєю універсалістською компонентою є надрегіональними і навіть наддержавними. Приміром, органічною складовою історичної урбані-

тики є теорія «образу міста», яка за своїм звучанням є загальнопланетарною і органічно вписується у особливий науковий напрям, який прийнято визначати як міську семіотику. Йдеться про вклад персоналізованих образів окремих міст у семіозис міського простору як локального «культурного гнізда», а також про пов'язану з містом опоетизовану знакову символіку. Природно, що окремі елементи міської семіотики органічно вписуються у теорію архітектури, соціальної діагностики самопочуття людини у просторі, географію культури, дослідження ментальностей тощо.

Відомий американський архітектор і урбанолог К.Лінч, починаючи з 60-х рр. минулого століття, здійснив серію досліджень, що мали на меті з'ясувати особливості сприйняття різними людьми одного й того самого міста — Бостона, Лос-Анджелеса, Нью-Джерсі. Він переконливо довів, що образ міста — категорія суб'єктивна, яка залежить від віку людини, її освіти, соціального статусу. Реальні деталі міського ландшафту слугують лише фоном, на якому кожен індивід вибудовує у своїй уяві картину міста. А завдання містознавця полягає у тому, щоб «розкрити значення форми як такої», дослідити пряме сприйняття людиною свого оточення»⁶⁸.

Проведена К.Лінчем наскрізна ідея індивідуальності образів міст, які майже ніколи не передаються іншим, але більшою чи меншою мірою співпадають із суспільним баченням — загальнофілософська і універсальна з точки зору впливу на впорядкування довкілля як такого. Російський культуролог Д.Замятін вибудовує на цьому ґрунті концепцію моделювання гуманітарно-географічного образу міста. У його баченні гуманітарно-географічні образи, узяті «абстрактно», без тісної прив'язки до конкретної території, являють собою узгоджені ансамблі знаків, символів, архетипів і стереотипів, які описують, характеризують та інтерпретують географічний простір з точки зору його осмислення, переживання, вбудовування у різні екзистенційні стратегії. Будь-яке місто пропонує безліч різних щодо генезису, змісту, структури географічних образів, що формуються як соціальними й професійними групами, так і окремими особами у процесі їхньої цілеспрямованої діяльності. Маркерами при цьому можуть виступати фрагменти письмових текстів, живописні чи графічні зображення міста, міфи, особливості міського лексикону, знакові місця тощо. Важливо, щоб у сумі вони створювали систему впорядкованих взаємопов'язаних уявлень про простір і просторові структури міста, а також про символи, які найбільш яскраво й інформативно його представляють»⁶⁹.

Естетика міського середовища — одна з фундаментальних основ містознавства. Уся система пам'яткоохорони, пам'яткознавства, наукового забезпечення туризму тощо, як зрештою, і теорії «планування міст» (town planning) базуються на фундаменті історичної урбаністики. Зокрема, міське планування нині у країнах Заходу вважається соціальною технологією, що дає змогу не тільки організувати дійовий контроль над архітектурним середовищем, але й формувати в суспільстві сучасну естетичну стилістику.

Останнім часом зростання значимості образів міст відбувається під впливом підвищення ролі комунікативного середовища і пов'язаної з цим віртуалізації міста. Потреба у творенні своєї міфології, що забезпечує бажану для соціуму картину історії міста і його життєдіяльності, диктується вимогами інвестиційної туристичної привабливості, але не тільки ними. Образ міста, який не обов'язково корелює із реальним змістом міського життя, виконує дві функції — зовнішню і внутрішню. У зв'язках із зовнішнім світом він відіграє роль брэнда у конкурентній боротьбі за активізацію фінансових, міграційних, інформаційних потоків. Внутрішня функція образу міста підпорядкована консолідаційним і виховним завданням. Місто значно більшою мірою, ніж регіон, має своєї притягальної сили, яка живить відчуття належності і навіть любові.

Поза межами регіоналістики лишаються і надзвичайно важливі для містознавства проблеми, пов'язані з ідеальною парадигмою міста як «першоформи свідомості», складової частини ідеї «двох градусів — Земного й Небесного». Уведена в обіг ідеологами реформації опозиція Граду небесного і Граду земного актуалізувала егалітаристські настанови християнства, збагатила його ідеями прав людини і свободи волі, сприяла утвердженню протестантського типу особи. У тріаді «Я — місто — світ» саме місто виступає як медіатор і посередник, створюючи систему метафор урбанізованої свідомості і стимулюючи інтелектуальні еліти до пошуку смислу життя і цілепокладання. Поняття «град» одночасно уособлює і опозицію «культура — варварство», і ідею вертикальної ієрархії (акрополь — некрополь). Перегукуючись із поняттям «градус», яким позначається рівень на шкалі, слово «град» символізує як ідеї ієрархічності, так і уявлення про шляхи майбутнього вдосконалення.

В.Ричка переконливо показав, як вправно використовувався в християнській телеології й естетиці образ Святого Міста. Так само, як Константинополь став «Новим Єрусалимом» для візантиністів, київські книжники намагалися пристосувати «єрусалимську парадигму» до «стольного граду» Русі. Сподвижник Ярослава Мудрого, перший руський за походженням київський митрополит Іларіон доводив, що Володимир і Ольга «принесли крест от новаго Иерусалима — Константинограда». «Встановлюваний середньовічними книжниками культурно-історичний паралелізм між Києвом та Єрусалимом не був голослівною декларацією, а спирався на матеріалізований стараннями Ярослава Мудрого, як би тепер сказали, урбаністичний проект — перевлаштування міського простору головного осередку Русі»⁷⁰. Упродовж наступних століть, попри всі драматичні обставини українського буття, парадигма «граду» як осередку влади, вченості, справжньої релігійності мала потужне ідеологічне навантаження, виконуючи поміж іншим і місію духовного захисту городян. Зведення міст супроводилося не лише церковним освяченням новобудов, але й сакралізацією ідеї «градів» у текстах молитов⁷¹.

Християнська ідея, уведена у контекст міської історії, стала потужним чинником становлення нового типу цивілізації, в якій воєнні інстинкти були значною мірою приглушені ідеями добра. Вона стала

фундаментом громадянського етосу, моральною і правовою основою для наділення громадянина правами участі у системі представницької демократії і роботі органів місцевого самоврядування. Інститути виробничо-професійного й територіального самоуправління, громадські асоціації створили базу для формування нової, громадянської за своєю символікою й глибинним змістом, міської культури, а відтак і для оформлення політичної суб'єктності громадян та ідеї нації як колективної особи. Поняття нації набуло політичного змісту нації-держави — організованого на засадах державності суспільства, що ґрунтується на принципах політичної рівності громадян і стандартах домінуючої політичної культури. Статус громадянина витіснив статус підданого, а місто дістало чітку орієнтацію на раціональну структурно-функціональну диференціацію.

Евристичний потенціал християнської ідеї Небесного і Земного «градів» не втрачений і сьогодні, про що свідчить застосування відповідної моделі у французькій прагматичній соціології. Від ідеї Блаженного Августина, викладеної у трактаті «Про град Божий», відштовхуються, приміром, Л.Болтанські та Л.Товено, вибудовуючи загальнозначимі принципи і цінності, здатні сприяти гармонізації людських стосунків. Розроблена ними модель ґрадів (*cités*) і світів (*mondes*) виходить із ідей спільного блага і спільної волі, які в ідеалі можуть бути втілені у колегіальному правлінні громадян (громадянському ґраді), конкуренції та обміні у ринковому ґраді, орієнтації на результативність і ефективність у ґраді науки і техніки тощо⁷². Не позбавлені сенсу цікаві розмірковування російської дослідниці В.Уколової щодо взаємовпливу реальності на свідомість і свідомості на реальність у культурному просторі урбанізації. «Це процеси, які неможливо розчленувати, бо у своїй єдності вони становлять основу діяльної енергії людства як творчого начала всесвіту»⁷³.

Однак ті складові урбаністики, які погано вписуються у простір регіонознавства, органічно виглядають у предметному полі нової локальної історії. Новий науковий напрям, що використовує цю назву і досить виразно протиставляє себе краєзнавству й провінціології, базується на історико-культурних підходах, які переносять акценти з дослідження процесів на аналіз структур, з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні простори; при цьому саме простір міст потрапляє у фокус соціального аналізу. Якщо «стара» локальна історія бачила своє завдання здебільшого в тому, щоб переконливо ілюструвати місцевим матеріалом канву національної й регіональної історії, то нова локальна історія поставила перед собою завдання дати не усереднено-типове, а конкретне просторово-ідентифіковане відображення соціальної взаємодії у певних часових рамках. За Л.Репіною, уже в 60-і рр. «нова локальна історія вела інтенсивну «колонізацію» усього сільсько-міського континууму, послідовно заміщуючи старі моделі історичного краєзнавства. Методологічне переоснащення локальної історії здійснювалося на основі мікросоціологічних теорій і підходів». Невдовзі вималювалися виразні відмінності британської і французької шкіл локальної історії.

Французька школа зосереджувалася на створенні монографічних досліджень по провінціях (тобто на внутрішньому — регіональному рівні) у широкому хронологічному діапазоні. Британська ж віддавала перевагу «мікросоціальної» історії із максимальною деталізацією дослідницьких об'єктів, переважно у міському просторі. Локальні спільноти розглядалися при цьому як своєрідний мікрокосм, соціальний організм, що розвивається за власними законами.

У 70–80-х рр. дослідницькі підходи «локалістів» диференціюються не лише географічно, але й змістовно. Одні відштовхуються від історичного ландшафту і досліджують локальність як таку — з розкриттям внутрішньої організації соціального середовища і механізмів його функціонування. Других цікавлять насамперед індивіди і їхні ідентифікації, а життя людини і групи описується через зміну соціальних ролей і поведінкових стереотипів у контексті того життєвого простору, який вони займають. Обом підходам був притаманний пошук виходу з мікропростору локального соціуму на більш високу «орбіту», що диктувало необхідність комбінування інструментів макро- і мікроаналізу. При цьому сполучення макро- і мікропідходів найкраще досягається саме у сфері містознавства.

Методологічною знахідкою, яка виявилася придатною для оновлення термінологічного інструментарію локальної історії, стала запропонована санкт-петербурзькими науковцями теорія топохрону. Упродовж 80–90-х рр. вчені Санкт-Петербурга в рамках постійно діючого методологічного семінару розробляли єдиний термінологічний апарат специфікації понять регіоналістики. Увівши для характеристики ареальної єдності не в усьому безспірне поняття «історико-культурна зона», вони представили її у вигляді сукупності як артефактів матеріальної культури, так і матеріалізованих культурних об'єктів, нерозривно пов'язаних із ландшафтом — топохронів. У такий спосіб вдалося не тільки ідентифікувати будь-яку культурологічну категорію, але й пояснити стійкість територіальних кордонів при зміні епох, культур, етносів, формацій, а також предметно відтворювати «образ міста» і міський «спосіб життя».

Але піраміда центр-периферійних відносин, в якій містам відводиться функція передавальної ланки, може розглядатися і як комунікаційна модель, і тоді в її аналізі превалюватимуть не метафори соціального простору, а категорії соціального часу. Найбільш загальною серед них є категорія хронотопу — «згущеного», якщо застосовувати термінологію М.Бахтіна, часу, який фіксується у термінах простору так само природно, як простір — у термінах часу. Ця взаємозамінність простору і часу найпереконливіше ілюструється саме на прикладі міст — міський простір має здатність «згущувати» час, локалізувати його у певному місці. Його планувальна структура та архітектурні споруди немовби не підвладні часові і фіксують соціальні, топографічні й топонімічні особливості, які склалися упродовж століть. А музеї й виставкові зали, будучи своєрідними «сховами» часу, природно прилучаються до особливої темпоральності. У хронотопі сучасних музеїв виявляється прагнення поєднати різні часові пласти і навіть зафіксувати, «зупинити» час.

Отже, саме містознавство стає простором, який дає змогу поєднати й узгодити алгоритм дослідження процесів, які відбуваються як на мікро-, так і на мезорівні територіальних систем. І хоч самі по собі поняття «регіональна історія», «нова локальна історія», «мікроісторія» та ін. ще не мають достатньою мірою чітких і усталених концептуальних рамок, очевидно, що саме в їхньому контексті забезпечується перетворення локального джерельного матеріалу із ілюстративного на самоцінний. А це означає, що тут відкриваються додаткові можливості для подолання обмеженості краєзнавства як найменш мобільного відгалуження історичної локалістики. Адже при всіх своїх незаперечних заслугах як максимально деталізованого історичного знання, поєданого з масовим рухом, краєзнавство лишається простором неподоланої традиції. Потяг до «краєлюбства» і переважна орієнтація на збір «фактів» часто обертаються некритичним ставленням до джерел «аж до побудови довільних історичних фігур», що дає підставу фахівцям говорити про «різні культурні береги», на яких перебувають краєзнавці і ті, хто вважає себе носіями нормативного історичного знання⁷⁴.

У роки свого становлення історична регіоналістика постійно апелювала до спадщини краєзнавства, але ніколи не приймала її цілком. Заявивши про «зміну концептуальних парадигм, або становлення нової наукової парадигми гуманітарного знання», вчені-регіоналісти запропонували переосмислити базове значення культууроутворюючих факторів у життєдіяльності суспільства, «оцінити культурну і засновані на ній форми самосвідомості — як основний інтегруючий суспільний фактор». У визначенні координат парадигмальної позиції Санкт-Петербурзької регіоналістики використовувалися новітні напрацювання наукознавства, причому діапазон парадигм виявився дуже широким — від етнологічної (культура = етнос) й соціологічної (культура = модель соціуму) до комунікативно-культурної і психометричної (семіотичної)⁷⁵. Як система топохронів були представлені і урбаністичні організми, причому в поняття «культурний фонд» вкладалася вся сукупність створених населенням регіону чи міста матеріальних (артефакти) і ідеальних (менти-факти) цінностей, включаючи мовні форми існування останніх.

Вітчизняне бачення історичної регіоналістики, яка виділилася в Україні в окремий науковий напрям на рубежі XX і XXI ст., теж будується на розгляді регіонального співтовариства як складної хронотопонімічної системи, але як базове умовне поняття вводиться не історико-культурна зона, а історико-географічний регіон. Це не означає заперечення соціокультурного напрямку досліджень, але має на меті уточнення меж «територіальних соціумів». При виділенні тих чи інших історико-географічних регіонів враховуються: характер розселення тамтешніх мешканців і способи освоєння ними території, ступінь збереженості ними комплексів традиційної культури й особливості їхнього менталітету, темпи й результати урбанізаційних процесів. Підставою для виокремлення умовних регіонів є наявність у тих чи інших територіальних утворень: а) ознак, які характерні саме для цих територій; б) внутрішніх регіональних елементів та системних зв'язків між ними. В основу

ретроспективної регіоналізації кладуться природно-географічні (ландшафтоутворюючі), економічні, політичні, етнічні ознаки. Насамперед беруться до уваги відмінності у соціально-економічному і політичному розвитку, територіальній організації, правовій, політичній, соціонормативній культурі, мовні й конфесійні орієнтації.

У вітчизняному баченні історична регіоналістика не протиставляє себе краєзнавству, але пропонує інші методи дослідження «місць» (локусів) — з акцентом на пріоритетах ретроспективного вивчення регіону як соціокультурної цілісності і процесів демогенезу у ньому. Із тієї спадщини, яку прийнято (не зовсім правомірно щодо напрацювань XIX ст.) вважати краєзнавчою, регіоналістика запозичує емпіричний матеріал з історії поселень, розселення, колонізаційних процесів, форм збирання і обробки первинного матеріалу. Але значно більшою мірою вона відштовхується від напрацювань «обласництва» в історіографії, представленого іменами А.Щапова, В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Багалія, М.Слабченка та інших вчених. Залучаючи для регіонального аналізу здобутки історичної і суспільної географії, антропології, етнології й інших суміжних дисциплін, вона вибудовує свій науковий простір саме на міждисциплінарних стижах. На відміну від краєзнавства її цікавлять не стільки факти, артефакти й ментифакти, скільки їх узагальнені типи і особливо — місцеві культурні традиції.

Історична урбаністика у тому вигляді, в якому вона існує у вітчизняному науковому просторі, теж тяжіє до соціокультурних узагальнень, але віддає перевагу все ж традиційному, «подієвому» підходу. Складна діалектика взаємозв'язку регіоналістики з урбаністикою більшістю наукового загалу поки що не усвідомлюється, оскільки традиції наукової урбаністики значно тривкіші, ніж ті дисциплінарні межі, які щойно обстоює для себе історична регіоналістика. Це більшою мірою сказане стосується нової, переосмисленої локалістики, яка тільки починає відшукувати власну методологічну нішу. При визначенні наукового статусу урбаністики доводиться рахуватися і з тим, що обсяг прикладних, практичних завдань, які входять у сферу її компетенції, значно ширший порівняно з тим, який входить у прикладну сферу регіоналістики.

Процес розвитку урбаністичних студій в умовах складного переплетення глобалізаційних впливів і різноспрямованих інтересів місцевих еліт диктує необхідність нових методологічних моделей на основі багатофакторного аналізу, який би найповніше розкривав усі сторони досліджуваного феномена. Такий багатофакторний аналіз може базуватися лише на фундаменті теоретико-методологічного плюралізму і поліпарадигмальних соціокультурних підходів, причому однаковою мірою важливим є врахування як феноменологічних, ціннісно-сміслових аспектів міської історії (у тому числі тих, що апелюють до міфологічних і релігійно-містичних уявлень), так і соціодинамічних чинників, які формують сучасний міський простір.

Придатні до застосування як класичні загальнонаукові підходи (порівняльний, історичний, генетичний, еволюційний), так і дослідницькі методи, притаманні неklasичній (системній, наукознавчій,

структуралістський, конструктивістський, глобалістський, семантичний, семіотичний та ін.) та *постнекласичній* науці (синергетичний, ноосферологічний, пасіонарний, екоєволюційний тощо). На практиці, однак, перевага віддається генетико-еволюційному підходу, який відкриває найкращі можливості для висвітлення процесів етногенезу і демогенезу на досліджуваних територіях.

Природно, що різні наукові школи по-різному бачать логіку розвитку і перспективу модернізаційних процесів у містах. Школа соціально-економічної модернізації, що орієнтується насамперед на підходи С.Ліпсета, наголошує на важливій ролі соціально-економічного розвитку, урбанізації і поширення комунікацій як передумов становлення демократичних інститутів. Як правило, наголос при цьому робиться на залежності сучасних соціальних і політичних процесів від попереднього шляху розвитку (*path-dependency*). Структурні й елітистські підходи, навпаки, фокусують увагу на ресурсах, політичних структурах, зовнішньополітичних факторах, «агентах впливу», фінансовій автономії місцевого самоврядування. Останнім часом набувають поширення т.зв. дифузні теорії, які виводять логіку процесів інституційного будівництва із складної («полінуклеарної») взаємодії різних чинників — загальнонаціональних, міжнародних, локальних. На рівні міст така дифузія дедалі частіше здійснюється через мережеві структури.

Лишається відповісти на важливе з методологічного погляду запитання: яке місце належить краєзнавству, з одного боку, і переосмисленій локалістиці, з другого, у вибудові нового каркасу міської історії і як співвідносяться між собою усі три поняття. Оскільки дисциплінарні поля як нової локальної, так і «урбан-історії» ще належним чином не окреслені, у цьому питанні співіснують різні підходи. Одні розглядають локальну історію скоріше не як секторальну історіографічну дисципліну, а як метод, і бачать її відмінність від краєзнавства насамперед у тому, що локальне історичне дослідження обов'язково має бути вбудоване у надлокальний історичний контекст; у цьому вбачається гарантія того, що воно «не набуде антикварного профілю» (І.Нарський). Інші, також схильючись до пріоритету методу, бачать місце локальної історії у прикордонному просторі субдисциплін, що оформилися нещодавно — мікроісторії, історії повсякденності, гендерної, інтелектуальної, персональної історій (Н.Алеврас). Для третіх локальна історія (історія місця) — те ж саме краєзнавство, але осмислене з позицій сучасних методологічних підходів (О.Шурупова)⁷⁶.

Найбільш радикальні прихильники нової локальної історії вбачають у ній не тільки засіб боротьби з догматизованим класичним історичним мисленням, але й ознаку появи «нового типу місцевої рефлексивної історії в рамках нової історіографічної культури»⁷⁷. Міркування дослідників центру «Нова локальна історія» Ставропольського державного університету і Російського державного аграрного університету щодо «порогів і вад «не/сумісності» регіоналістики, краєзнавства й локальної історії загалом близькі до тих висновків, які в українській соціогуманітаристиці уже апробовані⁷⁸. Це вселяє надію

на продуктивність співпраці нашого і Ставропольського центрів, започаткованої в рамках щорічника «Регіональна історія України» (вийшло 4 випуски).

На нашу думку, однак, продуктивніше говорити не про сумісність/несумісність краєзнавства й регіоналістики (включно з історичною урбаністикою), а про певні фази чи ступені розвитку наукового знання. Еволюція історичної думки іде від збирання й накопичення фактів до їх осмислення, від простіших до складніших прийомів історієписання, від розуміння локалізму як власного простору до усвідомлення важливості ширших, аж до глобалістських, підходів. Зрозуміло, що коли дослідник чи наукова школа затримуються на якійсь попередній стадії, це викликає реакцію несприйняття у більш «просунутих» колег. Але навряд чи варто применшувати евристичний потенціал тих наукових напрямів, які роблять ставку на масовість і всепроникність — аж до рівня невеликого міста чи села. Адже надзвичайно важливо зберегти в історичній пам'яті не лише найдрібніші деталі побуту предків, але й їхні духовні поривання, міфічні уявлення, легенди тощо. Чим вужчим при цьому буде дослідницьке поле, тим більше гарантій донесення до свідомості нащадків не лише етапних віх, але й тих «дрібниць», без яких немає історії як такої.

Варто відчувати й небезпеки, які криються у кон'юнктурності нових підходів. Якщо говорити про дослідницьку сферу нової локальної історії, то її відмінність від «старої» загалом важковловлювана. Соціокультурні підходи, які кладуться в основу розрізнення, надто загальні, щоб вибудовувати межі й окреслювати проблемні поля. Тим часом мода на «новизну» здатна штовхати дослідників, що працюють практично на одних і тих самих дослідницьких теренах, до пошуку «інакшості», яка може існувати лише у їхній свідомості.

Для аналізу співвідношення понять і підходів, що становлять тезаурус «старої» і «нової» локальної історії, може виявитися корисним зауваження Т.Куна про те, що «наукове знання подібне до мови» і що тут є «проблема перекладу»⁷⁹. Кумулятивність наукового знання визначається тим, що, за М.Бунге, «будь-яка історична послідовність наукових теорій є зростаючою у тому розумінні, що кожна нова теорія включає... попередні теорії. І у цьому процесі ніщо і ніколи не втрачається»⁸⁰. Кожне нове покоління дослідників задає минулому (точніше — історичним джерелам) свої запитання і намагається самоутверджуватися за рахунок критичного ставлення до доробку попередників. Але у безперервному процесі історичного пізнання і справді «ніщо й ніколи не втрачається». Як і ціна будь-якого антикваріату, цінність «антикварних» підходів у науці також може зростати з часом.

На наш погляд, поле локальної історії достатньо широке, щоб вмістити і нові концептуальні пошуки, і старі підходи, включаючи ті, які прийнято характеризувати як «антикварні». Всі вони досить довго об'єднувалися поняттям «мікроісторія», і хоч нині цей термін набуває вужчої проблематизації, історіографічний локалізм можливий лише на базі поєднання і нового теоретичного арсеналу мікроаналізу, і «старих»,

перевіраних досвідом праці кількох поколінь «документалістів» і позитивістів, «фактографічних» прийомів і методів. Важливо лише навчитися розрізняти наукові висновки й дилетантські спроби і бачити якісну відмінність фундаментального наукового знання від історичної публіцистики.

Сказане ніякою мірою не применшує значення тих наукових пошуків, які ведуться різними науковими школами в рамках нової локальної і нової міської історії. Навпаки, їхнє предметне поле, на наш погляд, ще не оцінене належним чином як плацдарм для виходу за межі лінійної, «подієвої» історії, де історичний процес постає у вигляді безперервного ланцюга подій, пов'язаних між собою причинним зв'язком. Таку схему подеколи іменують антропоморфною, оскільки спрощені трактування причинності ставлять у фокус дослідження людські вчинки, точніше, дії царів, полководців, генсеків тощо. Методологічна вразливість таких підходів особливо впадає в очі, коли йдеться про віддалені від нашого часу події — у будь-яких історичних змінах відшукується суб'єктивна складова, а наші далекі пращури наділяються мисленням сучасної людини.

Шляхи виходу за межі лінійних схем відшукуються на всьому просторі історіографічного знання, і особливо інтенсивно — у межах «національних» історій. Нові можливості вбачаються переважно у синтезі соціальних і культурних підходів; дослідження менталітету певних спільнот виступає пріоритетним полем пошуку системних зв'язків і функціональної детермінації. Історична урбаністика також іде цим шляхом, але власні методи ретроспективного аналізу «політичних ландшафтів», процесів формування локальної самосвідомості і місцевої ідентичності (окрім хіба що мікросоціологічних) нею ще не запропоновані. Певне наближення до розв'язання цього завдання спостерігається у сфері мікроісторії — нового наукового напрямку, який фокусує увагу на частковостях заради більш глибокого проникнення у сферу соціальних процесів. Приміром, С.Черутті на прикладі Турина XVII–XVIII ст. переконливо доводить, що класифікація міст на основі дослідження корпорацій і усталених соціальних стратифікацій може виявитися неточною: у фокусі аналізу мають бути не соціальні інститути, а ті індивідуальні й групові взаємодії, які дають змогу проникнути у «життєвий світ» конкретних людей. І тоді проблема співвідношення між нормами й поведінкою зазнає істотного переосмислення. У книзі «Місто і його ремесла: народження корпоративної мови. Турин у XVII–XVIII ст.» (Париж, 1990) С.Черутті пропонує власні критерії віднесення мешканців міста до тієї чи іншої соціальної верстви чи соціо професійної групи — насамперед на основі їхньої суб'єктивної самоідентифікації і можливостей вибору. Для цього доводилося ґрунтовно вивчати приходські реєстри, нотаріальні записи тощо⁸¹.

Нові методики освоєння джерельної бази здатні істотно розширити сферу дослідницьких пріоритетів локальної історії. Застосовувані нідерландськими дослідниками методи вивчення міської історії по чотирьох напрямках (когортний аналіз, структурний аналіз, аналіз

документів місцевої влади і бюджетів, аналіз даних місцевої періодики) уже продемонстрували свої переваги в ході реалізації проекту «Інтегральна історія на локальному рівні» у Ярославському державному університеті⁸².

Порівняно з новою локальною історією історична регіоналістика, завдяки більш тісному зв'язку із комплексом географічних дисциплін, просунулася дещо далі в обґрунтуванні власних методологічних підходів і принципів. Запозичений із сфери природничих наук біогеодетерміністський метод дає змогу розглядати регіон (реально зафіксований чи умовний) як соціоприродне утворення, як систему, окремі елементи якої взаємодіють із середовищем і створюють під їхнім впливом власну культуру життєзабезпечення, причому міська культура від сільської істотно відрізняється. Метод генералізації, також запозичений із географії, пропонує критерії відбору найбільш істотного і специфічного саме для даного регіону. А методи абстракції й моделювання допомагають обирати із усієї багатоманітності суспільних зв'язків і історичних уявлень саме ті, які притаманні даній території, і створювати на цій основі узагальнений образ регіону чи міста, а за потреби і відповідну прогностичну модель. Застосування цих і багатьох інших методів дає змогу не лише досліджувати у різних часових рамках багатобарвні прояви регіональності й регіоналізму, але й вибудовувати типологію регіонів, інструментарій дослідження просторових утворень.

Історична регіоналістика в найширшому розумінні — це генеалогія і анатомія регіонів і міст, простежена у певному часовому вимірі. Це також історіографічне осмислення генези й еволюції регіональної специфічності з характеристикою систем розселення, комунікаційних зв'язків, включаючи аналіз доробку регіональних наукових центрів, основних наукових шкіл, що розробляли проблеми регіонального розвитку, комплексу відповідних джерел. Зрештою це старі й нові концепції регіоналізму, подані крізь призму вітчизняного історичного досвіду, а також суспільний контекст їх сприйняття, включаючи здобутки краєзнавства як громадського руху.

Головне для фахівця-регіоналіста — схопити сутнісні особливості регіону як цілісності та його міських центрів, проаналізувати характер колонізаційних, модернізаційних, міграційних, соціальних, демографічних та інших процесів з тим, щоб максимально чітко окреслити регіональні особливості у способі життя та ментальності людей, простежити витоки їхніх ціннісних орієнтацій і способів самоорганізації, спрогнозувати перспективи розвитку регіону чи міста. Можливим і доцільним може бути виділення кількох рівнів історико-регіональних досліджень: нижній («мікро-») рівень — місто, село, район, середній («мезо-») рівень — область, автономна республіка і вищий («макро-») рівень — історико-географічний регіон.

Але якщо в систему історичної регіоналістики органічно включені поселення, то як мають співвідноситися між собою поняття «регіональна історія», «нова локальна історія», «міська історія»? Зазвичай перші два вживаються як однопорядкові, а третє входить у друге. Але загалом

поняття «регіональна історія» належить до числа найбільш розмитих і неусталених. Що мається на увазі: історія регіонів як певних цілісностей? Будь-яка локальна історія? Історія, яка пишеться в регіонах? Історичне знання про регіони? Як правило, відповідями на ці питання історики себе не обтяжують, застосовуючи поняття «регіональна історія» відповідно до своїх уподобань.

З цим, очевидно, доведеться миритися, адже уникнення вже усталеної багатозначності — справа непроста. Оптимальною була б домовленість про застосування поняття «регіональна історія» лише до аналізу регіонального розвитку, тобто позначати ним історію конкретного регіону (або їх певної сукупності) з системою «горизонтальних» і «вертикальних» зв'язків і притаманною регіону ідентичністю. А дослідження окремих фрагментів чи епізодів цього розвитку підводити під формули «локальна історія», «місцева історія». Поняття ж «краєзнавство» залишити для конкретно-оглядової і науково-популяризаційної сфери. Проте, як відомо, домовленості між істориками з приводу термінологічних проблем існують лише у сфері побажань.

Що ж до регіонального рівня наукових досліджень (не в розумінні місця здійснення, а в розумінні окреслення об'єкта наукового пошуку), то навряд чи доцільно вводити його в рамки локальної історії (як «старої», так і «нової»). На наш погляд, «ніша» регіоналістики — мезорівень, і саме в його межах має вибудовуватися поміж іншим і історія розселення. У такому баченні регіон виступатиме не просто як «місце» чи «периферія», а як реально існуючий (або «уявлений», як нація у андерсонівському розумінні) соціальний організм із своїми природно-географічними особливостями. При цьому територія регіону має розглядатися не як безлике «середовище проживання», а як дійовий фактор формування регіональної ідентичності, соціальних і культурних форм буття, політичних, у тому числі електоральних, симпатій.

Зрозуміло, що становлення історичної регіоналістики в країні, яка успадкувала від попередніх політичних режимів безліч територіальних проблем, зустрічається з чималими труднощами. Об'єктивний характер більшості з них є наслідком тривалого розвитку українських регіонів у складі різних держав і навіть різних цивілізаційних систем. Версії «регіонального розколу» вже стали в Україні часто вживаним політичним штампом, і хоча поки що це всього лиш метафора, поява регіональних центрів впливу вже ніким не оспорюється. Те, що саме Партія регіонів виявляється у парламентських кампаніях лідером електоральних симпатій, теж потребує наукового осмислення. А отже, історична регіоналістика, як і її підсистема — історичне містознавство, не зможе замикатися лише в рамках ретроспективного дослідження регіональної специфічності. Вона має шанси на існування лише за умови виходу у суміжні сфери наукового знання і синтезування доробку фахівців з теорії управління й економіки, географії і державознавства, статистики й демографії тощо.

Сьогодні вже можна говорити про те, що історична регіоналістика в Україні визначилася із своїм теоретико-методологічним інструментарієм. Поряд із введенням основного операційного поняття — історико-

географічний регіон, вона розширює спектр застосування і водночас чіткіше окреслює дисциплінарні рамки десятків інших понять і термінів — регіон, район, ареал, топос, локус, образ території, поселення, система розселення, демогенез, топохрон, колонізація, географічна мобільність тощо. Одне з непросто розв'язуваних завдань — концептуалізація поняття «соборність», яке у вітчизняній традиції є своєрідним заміном поняття територіальної єдності. Особлива увага останнім часом приділяється окресленню системи понять, які стосуються адміністративно-територіального устрою — територіальна суспільна система, адміністративно-територіальна одиниця, населене місце, населений пункт, політико-адміністративне управління, територіальна громада і т.ін.

Найбільша трудність у систематизації знання про регіони й міста полягає у тому, що прив'язка до «місця» вимагає конкретності історико-географічного контуру, але далеко не завжди місце історичної дії піддається чіткому визначенню. Одеська дослідниця Т.Попова показала це на прикладі Південної України: якщо йдеться про тривалий період, вибір критерію для позначення територіальних кордонів регіону доволі складний. Вихід пропонується шукати на шляху застосування як операціонального в системі регіоналістики поняття *куматоїд* (від гр. хвиля). Подібно до хвиль, які виникають і розпадаються, але не зникають, об'єкти дослідження постійно змінюють свої просторові контури. Регіональна історіографія — це об'єкт з «плаваючими» контурами, таке соціокогнітивне явище, яке не піддається ідентифікації повним набором матеріально-речових якостей у кожний конкретний момент свого буття, тобто є куматоїдом. Явища такого куматоїдного типу, зауважує автор, потребують для визначення об'єкта періодизації власних методологічних засобів. При цьому вона застерігає, що на когнітивному рівні переплетення або різночитання змістовних полів об'єкта, що виступає під певним найменуванням, з позицій методологічної толерантності закономірно й продуктивне⁸³.

Уже один цей приклад свідчить, як багато у сфері історичної регіоналістики складних проблем і дискусійних сюжетів. Роль трибуни для дискусій ми відводимо уже згаданому альманаху «Регіональна історія України», який у сукупності з іншими, які вже належно оцінені науковцями («Соціум», «Соборна Україна», «Ейдос» та ін.), має забезпечити переведення дослідницької уваги на рейки освоєння нових методологічних підходів і джерельних масивів.

Отже, регіоналістиці в її вітчизняному розумінні немає потреби конкурувати ні з краєзнавством, ні з «старою» чи «новою» локальною історією. У них власні дослідницькі поля й дисциплінарні пріоритети. Інша річ, що поле для співдії і перехресного обміну методами й методиками тут неозоре. Для регіоналістики справою честі є перетворення локального джерельного матеріалу з ілюстративного на самоцінний, як і рух у зворотньому напрямі — збагачення локальної історії систематикою територіального членування. Саме регіоналістиці під силу зацікавити істориків-локалістів новими підходами, запропонованими в

рамках «нової політичної історії» — осмисленням особливостей ментальності і політичної культури, дослідженням електоральних настроїв в регіональному розрізі.

Локально-історична перспектива має в історіографії привабливий вигляд і непоганий шанс на визнання. Але не меншою (гадаємо, що більшою) мірою перспективним є «історіографічний регіоналізм», здатний на новому методологічному рівні впорядкувати історичне знання за «горизонтальним» принципом і намічати віхи для розробки моделей районування і вдосконалення адміністративно-територіальних структур. Адже прикладна районістика, без якої не може обійтися жодна держава, здатна існувати лише на фундаменті історичного регіоналізму. В умовах вже налагодженого трансдисциплінарного обміну поняттями, методами, дослідницьким інструментарієм є всі підстави говорити про історичну регіоналістику як про поле синтезуючої систематики і прогностичного моделювання, а про урбаністичність, урбанологію, урбаністику — як про пріоритетні сфери і об'єкти «місцезнавства».

¹ Україна — в лідерах по кількості міського населення // День. — 2008. — 10 квітня.

² Калюх Ю. Міське середовище як система ризиків або системний ризик // Агора. — Вип. 9. — К., 2009. — С. 64.

³ Немчинов В.М. Метафізика города // Город как социокультурное явление исторического процесса. — М., 1995. — С. 239.

⁴ Див.: Урбанизация в формировании социокультурного пространства. — М., 1998. — С. 15.

⁵ Лемберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. — М., 1992.

⁶ Ермановская А.Э. Загадки истории. Древний мир. — Х., 2007. — С. 91–122.

⁷ Салій І.М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. — К., 2005. — С. 21.

⁸ Гревс И.М. Монументальный город и исторические экскурсии // Экскурсионное дело. — Пгр, 1921. — С. 21–27.

⁹ Иван Гревс: місто як предмет краєзнавства // Краєзнавство. — 2000. — № 1–2. — С. 81–82.

¹⁰ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. — М., 1986. — С. 509.

¹¹ Гідденс Е. Соціологія. — К., 1999. — С. 549–553.

¹² Хилл Р.С. Города и вложенные иерархии // Международный журнал социальных наук. — 2005. — Т. XIV. — № 51. — С. 39–53.

¹³ Доган М. Введение. Четыреста крупнейших городов мира // Там само. — С. 7–8; Атлас світу. — К., 2008. — С. 126.

¹⁴ Мартинелли А. От мировой системы к мировому сообществу? // Социс. — 2009. — № 1. — С. 6.

¹⁵ Бауман З. Город страхов, город надежд // Логос. — 2008. — № 3.

¹⁶ Конопацький С. Громадянство в глобальному контексті // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. — Луганськ, 2002. — С. 82.

¹⁷ Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація, парадигми управління. — Одеса, 2006. — С. 26, 237-242.

¹⁸ Корецький Л.М. Типология и классификация городов — научно-методическая основа конструктивных решений их перспективного развития // Территориальная организация производства и расселения. — К., 1982. — С. 9.

¹⁹ Оттокар Н.П. Опыты по истории французских городов в средние века. — Пермь, 1919. — С. 242.

²⁰ Виндельбанд В. История и естествознание // Виндельбанд В. Прелюдии. — СПб., 1904. — С. 320.

²¹ Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение. Сб. переводов. — СПб., 1905.

²² Доган М. Социология сферы социальных наук // Социс. — 2010. — № 10. — С. 3-13.

²³ Сенявский А.С. Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. — М., 2003. — С. 7.

²⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Вид. 2-ге. — К., 2005. — С. 14.

²⁵ Лола А.М. Основы градovedения и теории города (в российской интерпретации). — М., 2005.

²⁶ Хорев Б.С. Проблемы городов. — М., 1971; Глазьев В.Л. Социально-экономическая интеграция городской среды. — М., 1984; Гутнов А.Э. Системный подход в изучении города: основания и контуры теории городского развития // Системные исследования. — М., 1985.

²⁷ Арсентьев В.М. Возможности использования информационных технологий в урбан-истории // <http://www.rambler.ru/szch?oe>.

²⁸ Алексеева Т.И. Город как саморазвивающаяся система. Контурь новой парадигмы // Город как социокультурное явление переходного процесса. — М., 1995; Город в процессах исторических переходов: Теоретические аспекты и социокультурные характеристики. — М., 2001. — С. 107-111.

²⁹ Див.: Гринин Л.Е., Коротаев А.В. Урбанизация и политическая нестабильность: к разработке математических моделей политических процессов // Полис. — 2009. — № 4. — С. 34-52.

³⁰ Norman D., Roger M. Microcosm: A Portrait of a Central European City. — London, 2002; Cities after the fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity. — Washington-Baltimore, 2009.

³¹ Сенюра О.В. Специфіка та тенденції розвитку сучасного міста в соціологічному дискурсі // Український соціум. — 2009. — № 3. — С. 26.

³² Олійник Я.Б., Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії. Навч. посібник. — К., 2000. — С. 166.

³³ Журба О.И., Портнова Т.В., Чернов Е.А. Еще раз о начале времени URBIS // Региональная история Украины. — Вып. 3. — К., 2009. — С. 250.

³⁴ Долинська М. Історична топографія Львова XIV-XIX ст. — Львів, 2006. — С. 55.

³⁵ Див, напр.: *Кузнєцов В.* Українська аналітика науки: спроба метааналізу // *Філософська думка*. — 2008. — № 2. — С. 15–50.

³⁶ *Паріхаладзе Л.* Перспективи для городской влади // *Зеркало недели*. — 2003. — 17 мая.

³⁷ *Кубійович В.* З антропогеографії Нового Санча // *Наукові праці*. — Т. 1. — Париж-Львів, 1996. — С. 466–473.

³⁸ *Вечерський В.* Спадщина містобудування України. Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. — К., 2003. — С. 10–11.

³⁹ *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.

⁴⁰ *Дашкевич Я.Р.* Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // *Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (Полтава, октябрь 1987 г.)*. Тезисы докладов и сообщений. — К., 1987. — С. 71–72.

⁴¹ З-поміж багатьох праць М.Капраля, про які мова йтиме далі, тут згадаємо узагальнюючу: *Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини)*. — Львів, 2003.

⁴² *Долінська М.* Історична топографія Львова XIV–XIX ст. — С. 37.

⁴³ *Питюренко Е.И.* Территориальные системы городских поселений Украинской ССР (Методология и методика исследования, анализ современного состояния, закономерности и проблемы развития). — К., 1977.

⁴⁴ *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії. — Львів, 2003. — С. 264–275; *Ковальчук І.* Наукові засади і результати моделювання стану та динаміки поселенського навантаження, його впливу на природне середовище Західної України // *Історична топографія і соціотопографія України*. Зб. наукових праць. — Львів, 2006. — С. 11–38.

⁴⁵ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. — Львів, 2009. — С. 91–92.

⁴⁶ *Білоконь М.* Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження. — Харків, 2003.

⁴⁷ *Герлігі П.* Одеса: історія міста. 1794 — 1914. — К., 1999; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. — Т. 1–2. — СПб., 1999.

⁴⁸ *Чорний Д.М.* По лівий берег Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.). — Харків, 2007.

⁴⁹ *Прищепя О.* Міста Волині в другій половині XIX — на початку XX ст. — Рівне, 2010.

⁵⁰ *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX — початку XX ст. — Дніпропетровськ, 2008.

⁵¹ *Константінова В.М.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). — Запоріжжя, 2010.

⁵² *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. — К., 2001. — С. 247, 320–325.

⁵³ Пасацький Б.С. Простір міста і міська культура (на зламі XX–XXI століть). — Львів, 2007.

⁵⁴ Кравченко В.В. Харьков/Харків: столица Пограничья. — Вильнюс, 2010.

⁵⁵ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII — XIX ст. — Харків, 2007.

⁵⁶ Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. — К., 2011.

⁵⁷ Фесенко Г.Г. «Культурологічні перспективи» урбаністики (методолого-епістемологічний аспект) // <http://www.nbuv.gov.ua/Portal/natural/vkhnu/html>.

⁵⁸ Ионов И.Н. Проблемы изучения истории городов СССР и смежные обществоведческие дисциплины // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сб. научных статей. — К., 1991. — С. 192–195.

⁵⁹ Реснт О.П. Історія України XIX — початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку // Український історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 226–227.

⁶⁰ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). Ч. 1, 2. — К., 2010.

⁶¹ Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — Ч. 1-2. — К., 1999; Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К., 2007; Бондаренко Р.І. Термінологічні й методологічні проблеми пам'яткоохоронної діяльності (архітектурний та містобудівний аспекти) // Український історичний журнал. — 2009. — № 4. — С. 178–184.

⁶² Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х чч. — К., 2009.

⁶³ Див., напр.: Алексеев В.В. От централизации к дезинтеграции России // Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 10; Орешина М.А. Россия региональная: теоретико-методологические аспекты изучения. — М., 2000; Рыженко В., Назимова В., Алисов Д. Пространство советского города (1920-е–1950-е гг.): теоретические представления, региональные социокультурные и историко-культурологические характеристики. — Омск, 2004. — С. 14–15.

⁶⁴ Гомаюнов С.А. Местная история: проблемы методологии // Вопросы истории. — 1996. — № 9. — С. 158–163.

⁶⁵ Бубенко П.Т. Регіональні аспекти інноваційного розвитку. — Харків, 2002. — С. 39.

⁶⁶ Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура. — М., 2000. — С. 392–398.

⁶⁷ Див.: Мазлиш Б. Глокальное и локальное: понятия и проблемы // Социс. — 2006. — № 5. — С. 23–31.

⁶⁸ Линч К. Образ города. — М., 1982. — С. 3–5.

⁶⁹ Замятин Д.Н. Локальная история и методика моделирования гуманитарно-географического образа города // http://www.riku.ru/confs/vrem_cul/Zamiat.txt.htm.

⁷⁰ Початок Русі: Південь і Північ (матеріали круглого столу) // Український історичний журнал. — 2008. — № 3. — С. 14–15. Див. також: Ричка В.М. «Київ — Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). —

К., 2005; Данилевский И.М. Зарождение государственной идеологии в древней Руси // Ярослав Мудрый и его эпоха. — М., 2008. — С. 134–152.

⁷¹ Вечерський В. Гетьманські столиці України. — К., 2008. — С. 36.

⁷² Ковенева О.В. Французская прагматическая социология: от модели «градов» к теории «множественных режимов вовлеченности» // Социологический журнал (Москва). — 2008. — № 1. — С. 9–14.

⁷³ Уколова В.И. Город как парадигма средневековой культуры (к проблеме культурного пространства урбанизации) // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. — М., 1999. — С. 147.

⁷⁴ Маловичко С., Мохначева М. Тенденции и перспективы интеграции региональных исторических исследований // Регіональна історія України. — Вип. 1. — К., 2007. — С. 23–46.

⁷⁵ Основания регионалистики. Формирование и эволюция историко-культурных зон / Под ред. А.Герда и Г.Лебедева. — СПб., 1999. — С. 11, 15–18.

⁷⁶ Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX — XX веках. Сб. статей. — Челябинск, 2003. — С. 28, 58, 171.

⁷⁷ Колесникова М.Е., Маловичко С.И. Исследовательская практика новой локальной истории и «вспомогательные» исторические дисциплины // <http://www.newlocalhistory.com.bookshelf>.

⁷⁸ Див.: Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики. — К., 2003; Вона ж: Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. — 2001. — № 6; 2002. — № 2; Вона ж: Концептуалізація історичної регіоналістики в системі соціогуманітарного знання // Україна соборна. Збірник наукових статей. — Вип. 1. — К., 2004.

⁷⁹ Кун Т. Структура научных революций. — М., 2001. — С. 268.

⁸⁰ Цит. за: «Научный реализм» и проблемы эволюции научного знания. — М., 1984. — С. 81.

⁸¹ Черутти С. Социальный процесс и жизненный опыт: индивиды, группы и идентичности в Турине XVII века // Прошлое — крупным планом: современные исследования по микроистории. — СПб., 2003. — С. 27–57.

⁸² Шустрова И. Интегральная история на локальном уровне: методика, источники, результаты // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX — XX веках. — С. 34–47.

⁸³ Попова Т. К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Ч. 8–9. У двох частинах. — Ч. 2. — К., 2002. — С. 335–342.

ТЕОРІЯ МІСТОЗНАВСТВА: ВІДПРАВНІ ОРІЄНТИРИ

1. Поняття «місто». Типологія міст
2. Міська і сільська історія: критерії розрізнення
3. Історичне місто: пошук дефініцій

ТЕОРІЯ МІСТОЗНАВСТВА: ВІДПРАВНІ ОРІЄНТИРИ

Міста як економічні й інституційні ядра у певному географічному ареалі виникають там і тоді, де для цього з'являються відповідні сприятливі умови: природно-кліматичні, ресурсно-демографічні, культурно-релігійні та інші. Інакше кажучи, для появи міста потрібний відповідний рельєф місцевості, близькість водної артерії, певний мінімум працездатного населення, якісь важелі економічного примусу, наявність об'єднуючих символів. У різні часи виникнення міст стимулювали й воєнні загрози: люди могли забезпечити своє життя й майно лише за фортечними мурами, які вони повинні були власними руками спорудити й охороняти.

Вітчизняний філософ Ю.Вільчинський пов'язує появу міста із початком нового етапу у розвитку людської цивілізації — «всесвітньої історії». «Ось справжній критерій «всесвітньої історії», який чітко виокремлює її з історії людства взагалі: *всесвітня історія — це історія міської людини*. Народи, держави, політика й релігія, всі мистецтва, всі науки ґрунтуються на єдиному прафеномені людського існування, ім'я йому — *місто*... Нова душа міста промовляє новою мовою, яка дуже швидко стає рівнозначною мові культури».

Мешканців міста єднає магія особистої свободи, насамперед свободи від землі. Відтепер економічна свобода — це свобода заробляти гроші. Спадкоємному дворянству місто протиставляє нові поняття: грошової (бізнесової) і духовної еліти. «Третій стан» виразно протиставляє міське життя сільському, об'єднуючи людей під іменем народ, *populus, demos*. Сферою застосування міського розуму стає уся політична література і практично вся наука, але саме гроші дістають добрий зиск і від друкованого (преса), і від усного слова (демократія). «Людство тепер цілковито потрапляє під владу міста»¹.

Місто творить не лише нові політичні форми й культурні стилі, а й нові форми соціальних зв'язків. М.Мамардашвілі точно підмітив головну відмінність міста від попередніх типів соціального устрою, які утворювалися стихійно, склалися на основі збігу певних природних обставин людського життя чи кривих зв'язків. На відміну від них «поліс є спробою організації соціальної єдності, яка не породжується стихійними спонтанними процесами історії, не задається традицією, — це соціальні зв'язки, які вже пройшли крізь горнило громадянської свідомості і вперше конститууються, проходячи крізь це горнило, в тому числі крізь агору, тобто крізь публічне існування закону»².

Упродовж кількатисячолітньої історії міст глобальна цивілізаційна матриця їхнього саморозвитку зазнавала багаторазових кардинальних змін, простеження яких і становить зміст загальної теорії містознавства.

Не меншою мірою завданням останньої є і аналіз тих особливостей, яких набувала спільна цивілізаційна матриця у локальних середовищах окремих міських організмів. Зазначимо відразу, що із цим другим завданням історична урбаністика справилася краще, ніж із першим. На фоні Монблану праць про окремі міста література із загальних проблем теорії й історії містознавства помітно програє.

Загальну відповідь на причини того, чому так сталося, ми вже пробували знайти. Тут звернемо увагу лише на багатобарвність різних цивілізаційних матриць і відповідно, різних типів облаштування міського життя. Кожна з таких матриць проходить через універсальні етапи еволюції у власному, притаманному лише їй, темпоритмі. Якщо ж до цього додаються зовнішні завоювання, династичні угоди, змови й заколоти, історія міст починає нагадувати калейдоскоп, у якому примхливо сполучаються різні системи відносин і відмінні моделі світобачення. Життєві цикли локальних цивілізаційних утворень, якими є міста, різняться настільки, що порівняльний їх аналіз виявляється надзвичайно утрудненим. Тому так важливо по можливості чітко окреслити зміст поняття «місто» і визначити принципи типологізації міст.

1. Поняття «місто». Типологія міст

Система понять, які дозволяють визначити місто як функціональну й пізнавальну систему, а також охарактеризувати структурні особливості його підсистем (території, населення, господарства, культури тощо) фокусується навколо ключового поняття «місто». Хоча його походження сягає сивої давнини, чіткої дефініції міста поки що, як уже було зазначено вище, немає. Комплексувати з цього приводу навряд чи варто: є феномени, які важко досягнути в усій їх багатогранності й багатофункціональності. Фахівці-урбаністи виділяють в об'єкті «місто» кілька «модусів» — природно-ландшафтний, архітектурно-комунікативний, соціально-організаційний, нормативно-ціннісний та інші — і кожен з них потребує специфічних методів аналізу. Місто — це і територія, і складна інженерна споруда, і соціум, і культурна форма, і результат культурної рефлексії, що обросла величезною кількістю міфологем. Сподіватися, що в кількох рядках можна передати сутність міста, причому безвідносно до ареалу його розташування та стадії розвитку, через яку воно у даний час проходить, меншою мірою несерйозно.

Відомий американський медієвіст Р.Бартлетт вбачає головну причину складностей у визначенні міста в існуванні двох цілком обґрунтованих і корисних, але у корені відмінних критеріїв. Перший пов'язаний із економічними параметрами: місто — це поселення з чисельністю населення вищою за середню і з відносно високим розвитком товарообміну і поділу праці. За логікою такого формулювання місто є таким лише у певному історичному контексті; поселення, яке відноситься до категорії міст у XIII ст., навряд чи автоматично потрапить

у цю категорію у XIX ст. Де саме провести вододіл між містом і «немістом», «з якого моменту вбачати у населеному пункті риси міста — це питання судження, завжди з нашаруванням суб'єктивності».

Інший підхід до визначення міста базується на юридичних критеріях. Якщо економічне визначення є ретроспективним і відносним, то юридичне має часовий вимір і є абсолютним за своєю суттю. У правовому сенсі міста мали інший статус, порівняно з рештою населених пунктів, і люди певної епохи про це добре знали. Місто діставало такий статус у точно визначений час, і саме ця дата найчастіше вважається днем «заснування» міста. З юридичної точки зору феодал міг одно-моментно перетворити «немісто» у місто. Ясно, що з економічного погляду таке перетворення було б неможливе.

Недивно, продовжує Бартлетт, що поняття міста в економічному сенсі далеко не завжди збігалось з поняттям «населений пункт, що має офіційний статус міста». Часто поселення, що мали статус міста, не виконували міських функцій — хоча б внаслідок того, що міські привілеї можна було купити за гроші. Щоб зрозуміти значення урбанізації у процесі середньовічної експансії, «доводиться фактично спиратися на дві окремі історії замість однієї». По-перше, враховувати ріст центрів з великою чисельністю населення, комплексною економікою, розвинутою торгівлею. По-друге, брати до уваги ступінь міської свободи. Адже міста у Східній Європі існували задовго до появи міських хартиї вольності. Часто надання статусу міста лише означало нову організацію населеного пункту, що вже існував.

Міські агломерації у західній частині Європи, насамперед в Італії-Ломбардії, почали виникати уже у VIII–IX ст. Якісний стрибок відбувся у X–XI століттях. Європа XII ст. стала простором міст з розвинутим ремеслом, людською й транзитною торгівлею, причому досить швидко європейські бюргери зруйнували монополію феодалів, звикли ділити владу хіба що із церквою. Буржуа здобули перевагу саме тому, що виступили спадкоємцями античної міської традиції, базованої на пріоритеті інтересів вільної людини. Саме в містах, які вбачали запоруку достатку у боротьбі за самоврядування, утверджувалися закони ринку, а відтак початки демократичних відносин людини і влади. Скупаючи у феодалів прилеглі до міст землі, міські агломерації Ломбардії, Швейцарії, Нідерландів тяжіли до перетворення у своєрідні міста-держави. Система гільдій та цехів сприяла впорядкуванню міського побуту. Міста ставали центрами культури, осередками ідей, які пізніше визначали суть Ренесансу.

Західноєвропейська модель міста у тому її вигляді, в якому вона сформувалася у XII–XIII ст., передбачала своєрідну ієрархію передачі певної суми свобод і пільг від т.зв. «материнських» до «дочірніх» міст. Міські кодекси Остзідлунга — закони Любека і Магдебурга — стали фундаментом правової і адміністративної системи сотень поселень у Східній Європі від Нарви до Києва. При цьому міська рада Магдебурга видавала регламентуючі інструкції для членів великої «магдебурзької сім'ї», що розкинулася далеко на північ і південь³.

У вітчизняному містознавстві проблема кваліфікації міста як суспільного явища ускладнюється тим, що у своїй еволюції воно побувало і на європейській, і на російській орбіті. Російські містознавці, принаймні частина з них, схильні вибудовувати між європейським і російським містом майже неперехідний мур. За С.Смирновим, Росія не пройшла стадію європейського бюргерства, яка дала світові масову верству городян. Російська культура формувалася переважно не в містах, а в поміщицьких маєтках. Тому жоден готовий, вироблений у західній чи східній історії сценарій для розуміння специфіки російського міста непридатний. «Нав'язувати західний зразок міста в Росії — все одно, що накривати чорнозем білим простирадлом»⁴.

З висновком С.Смирнова про те, що місто — це «левіафан із своєю морфологією, семіотикою, інфраструктурою, виробництвом», закоріненими у власний культурний ґрунт, можна погодитися. Але перекреслювати на цій підставі продуктивність самої ідеї порівняння міського досвіду Заходу і Росії навряд чи варто. Можливо, внаслідок вузькості джерельної бази ми просто менше знаємо про внутрішню організацію і систему укріплень давньоруських міст. А про те, що вже у X ст. «гради» на Русі були потужними фортецями і могли витримувати кількामісячну облогу, свідчить історія древлянського Іскоростеня. Під 946 роком у «Повести временных лет» досить красномовно описується похід Ольги на древлян, які після вбивства Ігоря «затворишася в градах своїх». Біля Іскоростеня Ольга «стоя лето і не можаша взяти града», оскільки древляни «затворишася в граде и боряхуся крепко». І тоді Ольга звернулася до городян, апелюючи до здорового глузду: адже «все грады ваши предашася мне», «а вы хотите измерети гладом, не имучеся по дань»?

З цього уривка можна зробити декілька висновків. По-перше, у древлян у середині X ст. було вже не одне, а принаймні кілька міст. По-друге, стан фортифікацій був такий, що облога могла тривати декілька місяців, а то й рік. По-третє, в місті була ефективна влада, до якої можна було звертатися і яка, вочевидь, в екстремальному стані здатна була забезпечувати мінімальний допустимий рівень постачання населення. Якщо ж згадати, що до цього Ігор уже зібрав з древлян чималу данину, рівень життєстійкості древлянського міста слід визнати доволі високим.

Доволі промовистим з точки зору внутрішньої політики князів є і наступні дії Ольги. Вона не тільки відновила данину з підкореного племені, але й значно збільшила її («и возложи на ня дань тяжку»). Надалі вона потурбувалася про те, щоб зміцнити свою владу адміністративно, влаштовуючи погости для збирання данини й оброки не лише у древлянській, але й у новгородській землях. Йдеться, констатував Б.Греков, про створення особливих господарсько-адміністративних пунктів, які повинні були виконувати водночас і політичні завдання — «зміцнення влади київського князя на місцях, тобто абсолютно те саме, що робив Карл Великий у своїй імперії»⁵.

Отже, порівняння західноєвропейського й давньоруського досвіду цілком коректне, що доведене вже кількома поколіннями дослідників, починаючи з М.Вебера. Видатний німецький соціолог, філософ, історик,

економіст був по суті першим, хто наважився розглянути місто як соціально-географічний феномен, у всій складності його системоутворюючих ознак і у процесі його тривалої еволюції на різних континентах. При цьому йому вдалося вирішити цілий ряд взаємопов'язаних завдань — дати узагальнену дефініцію міста як суспільного явища, прояснити обставини виникнення міст, простежити роль глобальної цивілізаційної матриці їхнього розвитку, створити узагальнену типологію міст. Жоден містознавець у світі не може пройти повз ту неймовірно пістряву і водночас блискуче впорядковану картину міського розвитку, яка вийшла з-під пера М.Вебера.

Власне, Вебер виявився чи не першим, хто зумів подивитися на міську спільноту як об'єднане спільними інтересами співтовариство, незалежно від того, європейське це місто чи азіатське, і саме це забезпечило успіх і довге життя його головним містознавчим працям — «Місто» та «Історія господарства». Один з найбільш вдумливих дослідників спадщини М.Вебера А.Неусихін бачив головну причину цього успіху у тому, що Веберу вдалося уникнути обох крайностей — і «дурного монізму», і так само непродуктивного плюралізму, коли кожна сторона певного явища виводиться із відповідної, притаманної лише їй, причини. Вебер зумів показати процес виникнення міста за рахунок складних і взаємодіючих між собою процесів, і це надало його праці цілісного характеру. Місто «відразу ж виступило на сцену у вигляді складного комплексу явищ», причому і сили розвитку, і всі елементи, з яких вибудовується місто, були схоплені на самому початку процесу⁶. Майже сто років тому він запропонував підходи, які сьогодні успішно реалізуються у рамках нової локальної історії, з акцентом на багатофункціональності міста і визначенні самоуправління й суверенності як основних домінант міського розвитку.

Цікаво придивитися уважніше, які ознаки і критерії Вебер кладе в основу, коли намагається дати не поверхово-формальне, а сутнісне визначення міста. Насамперед підкупає несприйняття ним спрощених підходів: у перших же рядках своєї праці він виокремлює лише одну ознаку, яку можна покласти в основу дефініції «місто» — попри наявність різних підходів до його визначення. Спільним для цих підходів є тільки те, що місто є замкненим (принаймні відносно) населеним місцем, а не сумою кількох помешкань, розташованих окремо одне від одного. Далі починаються суттєві розходження — залежно від того, яку саме ознаку — кількісну, економічну, політичну чи якусь іншу — дослідник вважає головною.

Звичайне уявлення про місто виходить із пріоритету кількісної ознаки: місто — це насамперед велике поселення. З соціологічної точки зору, за Вебером, це дійсно важлива ознака. Мешканці міста живуть у близько розташованих одна до одної будівлях, і ця їх сукупність являє собою настільки велике поселення, що особистісне знайомство мешканців за принципом сусідського зв'язку зовсім не є обов'язковим. І все ж кількісна ознака далеко не вирішальна для тих поселень, які мали в минулому *права міст*. У часи Вебера в Росії існувало, приміром, багато

сіл, які зі своїм багатотисячним населенням були значно більшими, ніж деякі старі міста Польщі чи Східної Німеччини. Отже, величина сама по собі не може бути вирішальною ознакою міста.

Можна спробувати, продовжує Вебер, дати суто *економічне* визначення міста — поселення, мешканці якого у своїй більшості живуть не землеробською працею, а торгівлею і промисловістю. Але і таку дефініцію він вважав недостатньо обґрунтованою. Адже спеціалізація промислів може існувати для задоволення економічних і політичних потреб князівського двору, а князівське замкнуте натуральне господарство (ойкос), навіть із значним ремісничим поселенням при ньому, містом ще назвати не можна. Наступною ознакою міста є наявність ринку — не випадкового, а постійного місця товарообміну, що є джерелом заробітку і задоволення потреб населення. Але не кожне місце, де є ринок, являє собою місто. Періодичні базари і ярмарки часто відбувалися у селах.

Про місто в економічному сенсі Вебер вважав можливим говорити лише у тому разі, якщо місцеве населення задовольняє суттєву частину свого щоденного економічного попиту на місцевому ринку, причому значною мірою предметами, виробленими або купленими для збуту місцевим населенням. Кожне місто в цьому сенсі є «ринковим місцем», «ринковим поселенням». Зрозуміло, що одночасно воно може бути місцеперебуванням князя, мати свій ойкос як економічний центр, бути осередком ярмаркової торгівлі. На узбережжі Середземного моря міста досить часто виникали і безвідносно до резиденції князя чи якихось концесій, а шляхом союзу прибульців, мореплавців, торгових поселенців тощо.

До типу князівських наближалися й міста, що базувалися на патрімоніальних і політичних доходах як основі купівельної спроможності великих власників. Такі міста Вебер називав містами споживачів; ріст їхнього населення залежить від наявності в них фабрик, мануфактур чи домашньої кустарної промисловості. Він виділяє три типи таких міст — азіатський, античний і середньовічний. Від промислових Вебер відокремлює торговельні міста, водночас зазначаючи, що найчастіше існуючі міста відносяться до змішаного типу.

Те, що місто являє собою не лише комплекс жител, але й господарську організацію з регулюючими функціями, теж ще не відрізняє його від села. Село також має певні форми господарського регулювання — сівозміни, впорядкування пасовищ тощо. Своєрідним для міст минулого був лише спосіб і обсяг господарсько-політичного регулювання, а також те, що регулювання набувало рис організації, у тому числі цехової.

У нашому контексті особливо цікавим уявляється погляд М.Вебера щодо розміщення поняття «місто» в ряду *політичних* понять. З цієї точки зору місто може розглядатися як до певної міри автономний союз, громада з особливим політичними і адміністративними установами. Різниця між економічним і політико-адміністративним визначенням міста для Вебера принципова — бо лише в останньому сенсі місту належить особлива міська територія. Для міста як економічної категорії

головним способом регулювання прибутковості є домоволодіння, а земля тут є лише додатком. Адміністративна ж роль міста значною мірою визначається територією.

Досить спірним є введення в систему ознак міста наявності фортеці і місцеперебування гарнізону. Далеко не завжди і не скрізь міста були обмежені стінами, хоч у принципі фортечна система була притаманна і східним, і античним, і середньовічним містам. В Англії в часи англосаксів кожному графству належав «бург» (borough), за назвою якого визначалося і його ім'я, причому несення сторожової й гарнізонної служби було найбільш ранньою міською повинністю. В англо-саксонській традиції з усталеним поняттям «місто-гарнізон» пов'язується найменування його жителів бюргерами (burgenses). Саме з міст-фортець виростили самостійні політичні утворення, головною функцією яких було підтримання безпеки. Місце збору і тренувань воїнів, яке Вебер називає військово-політичним ринком міста, і міський економічний ринок існували, як правило, у стані «пластичного дуалізму». Виникнення бурга притягувало до себе ремісників і торговців. В міру зміцнення їх позицій і зростання їх частки у доходах «сила князя значно обмежувалася, права його урізалися». Паралельно йшов інший процес: політично беззахисна торгівля потребувала священного покровительства, і у багатьох випадках світський господар бурга поступався місцем священнослужителю. Воєнно-політичні структури міст стають різними.

Чи кожне місто було громадою? Відповідь Вебера на це запитання негативна. Міська община як масове явище притаманна лише Заходу і частково Передній Азії. Щоб стати громадою, місту потрібні: 1) укріплення, 2) ринок; 3) власний суд; 4) корпоративність; 5) хоча б часткова автономія або автокефалія, тобто управління за допомогою апарату, в якому беруть участь мешканці міста. Такі права виливалися зазвичай у форму станових привілеїв, а їх носієм виступав певний стан городян (громадян). Саме наявність такого стану і є головною особливістю міста у політичному відношенні. Хоч зрозуміло, що повною мірою вказані ознаки властиві далеко не всім середньовічним містам. В Азії корпоративний характер міст і автономне управління ним могли існувати лише у вигляді слабких натяків. Що ж до автономії — участі городян у управлінні — то її Вебер спостерігає більшою мірою в селах, посилаючись, зокрема, і на досить широкі повноваження російського «миру».

Специфічну особливість західного, як і усякого середньовічного міста Вебер бачить у тому, що саме воно створювало для мешканців можливість переходу з підневільного у вільний стан. Відомий принцип «міське повітря робить вільним» мав своїм наслідком не лише втрату господарем міста права власності на свого кріпака чи раба, але й можливість порушення громадою його прав — саме це Вебер вважає революційною новацією середньовічних західноєвропейських міст. Станові відмінності розмивалися, принаймні у ставленні до звичайних понять свободи чи несвободи. З другого боку, виникає особливий прошарок знаті, яка монополізує право на управлінські посади⁷.

Другою особливістю західного міста була підпорядкованість городян спільному праву. Міські «комуни» засновувалися на братстві, підкріпленому відповідними сакральними символами. Міська общинна організація мала свою власність, якою сама ж управляла. Співтовариство городян (*universitas civium*) еволюціонувало в напрямі перетворення у автономну громаду, активну територіальну корпорацію із власними посадовими особами. Гільдії, цехи, інші професійні та релігійні об'єднання створювали для городян систему не лише самоорганізації, але й самозахисту і врегулювання конфліктів. Виникає і специфічна назва для суверенного органу комуни — *parlamentum* (в Італії)⁸.

Зрозуміло, що вищевикладене — лише схема, яка у Вебера наповнена безліччю відомостей про різні типи античних, родових, середньовічних міст. Неймовірна ерудиція легко переносить автора з континенту на континент, з античності у пізнь середньовіччя; при цьому порушується чимало методологічних проблем — від типологізації до засад порівняльного аналізу. У згаданих, як і в інших, працях, Вебер постає і як творець нової філософії наукових напрямів та субдисциплін, які дістали оформлення вже після його смерті, зокрема політології і соціології. Його інтелектуальний пошук, відштовхуючись від неокантианства, спрямовується на усвідомлення ролі свободи і права як могутнього стимулу творчої самореалізації людини, в тому числі і в організації підвалин міського життя.

Визначаючи роль міста в історії цивілізації, Вебер вважав її величезною, такою, яку ні з чим не можна порівняти. Місто створило власну систему управління, а, отже, його витвором стали партії й демагоги — керівники і претенденти на міністерські посади. Місто створило специфічні особливості у розвитку мистецтва і науки в її модерному вигляді. Воно ж є носієм релігій і теологічного мислення (а водночас і вільних від панівної релігії систем думання). Навіть найдавніші писемні згадки про міста як добровільні союзи роблять акцент на притаманному їм революційному характері. Прикметною ознакою західного міста Вебер вважає *синойкізм* (від гр. *sinoikismos* — спільне поселення) — об'єднання на ґрунті не обов'язково спільного проживання на певній території, але завжди у формі громадського союзу — із спільним культом і спільними інтересами⁹.

Зупинимось на цій узагальнюючій характеристиці міста і спробуємо відповісти на питання: чому саме навколо цієї сутнісної ознаки Вебер вибудовує різницю між європейським і азіатським містом. Європейське місто, на його думку, виникало насамперед як союз для оборони і як об'єднання людей, що були здатні економічно організувати цю оборону. В Азії міста були покликані до життя іншими обставинами — тут на першому плані опинилася проблема зрошення. «Зрошувальна система створила бюрократію, повинності підданих і цілковиту залежність їх існування від діяльності царської бюрократії»¹⁰.

Надзвичайно цікаво зіставити ці міркування Вебера з ідеями О.Шпенглера про роль міст у наданні привабливості ідеям свободи, з якими виходить на історичну арену буржуазія. Концентрація економіки

і грошей у великих містах створює феномен нової духовної й фінансової знаті, яка руйнує стару знать зсередини. Так людство цілком потрапляє під владу міста, а символами нової цивілізації стають економіка (гроші) й наука. Міська людина має тепер такі переваги у впливі на стан культури, що закладені у «силі крові» традиції виявляються підірваними. Притаманний міському життю раціоналізм визначає внутрішні устої суспільства, формує світогляд людини, і специфічні поняття міста і села дедалі більше віддаляються одне від одного. Але міська буржуазія за своєю природою схильна до опозиції, тому місце символів посідають інтереси. За системою парламентаризму приховується диктатура грошей, яка поступово знищує усі суспільні цінності.

Коли життя переміщується у «світове місто», холодний практичний інтелект заміщує благородну духовність. Світові столиці, в яких концентрується усе політичне й культурне життя, створюють уніфіковане середовище, яке надто мало залежить від власної периферії. Виникає виразний антагонізм «світового міста і провінції», а відтак і критична маса «кочівників великих столиць», людей «четвертого стану», що втратили свої корені і здатні знизити рівень міської культури до етнографічного. Отже, кінець «високої культури» і настання ери безликої «цивілізації» Шпенглер однозначно пов'язує з великим містом. До речі, саме в тому, що російський народ є у своїй масі селянським, він вбачав його велику роль у майбутньому тисячолітті. Це, однак, не завадило йому акцентувати на належності Росії не до Європи, а до Азії¹¹.

Розвиваючи ідеї О.Шпенглера щодо локальних цивілізацій, А.Тойнбі також розглядав їх як «віхи часу», у контексті проходження стадій генези, росту, надлому й розкладу. Але у негативному ставленні до ролі великих міст і особливо столиць Тойнбі менш категоричний, ніж Шпенглер. Столиці в різні часи слугували різним цілям — як насильственным, так і мирним, наголошує він. Завоювати столицю означало підкорити всю імперію. Реставратори імперій, що розпадалися, намагалися підняти колишній престиж давніх міст, щоб зміцнити престиж власної влади. Але головну функцію столиць Тойнбі бачить у тому, що вони є осередками і каналами поширення духовності. «Місто, що виконує екуменічну функцію, є зменшеною копією великого світу. Його тісні квартали вміщують усі нації і класи, всі мови й наріччя, спадкоємців найрізноманітніших релігійних переконань, а ворота його широко відкриті на спрямовані в далину магістралі, що ведуть в усі кінці великого світу... Столиці імперій є також і пунктами передачі іноземної культури».

Під кутом зору функціонального навантаження Тойнбі розглядає і роль провінцій — як охоронців універсальної держави і суспільства, для якого дана держава є політичним каркасом. Окремо розглядаються три головні функції провінцій — фінансова, юридична і воєнна¹².

Крізь призму центр-периферійних відносин розглядає роль міст відомий норвезький політолог С.Роккан, який здійснив справжню революцію в порівняльному містознавстві. Порівнюючи конгломерат самоврядних міських общин Месопотамії і централізовану імперію єгипетських фараонів, Роккан доходить цікавого висновку: уже в ті часи

створений людьми інститут міста стояв вище, ніж природний поділ суспільства на сім'ї і клани. При цьому шляхи розвитку міст за месопотамським і єгипетським зразком були докорінно відмінні і представляли два різні напрями територіальної експансії. Лояльність міста першого типу неможливо завоювати силою, бо носієм його суверенітету є збори громадян. У другому випадку формується династичний центр в умовах сільськогосподарської цивілізації, і соціальної активності у міських центрах не спостерігається. Месопотамський тип превалював у великому районі від Індії до Середземномор'я і північніше, в Європі. Єгипетський має паралелі у Китаї, у кочових імперіях Центральної Азії, у деяких мусульманських державах і в Росії¹³.

Отже, поняття «місто» і М.Вебер, і О.Шпенглер, і С.Роккан вважають основоположним для розуміння глибинних основ членування простору і формування імперій. У будь-якому дослідженні змін у територіальних структурах, доводив Роккан, потрібно аналізувати взаємодію між двома типами простору — фізичним і соціальним чи культурним. Перший він називає географічним простором, другий — простором належності (membership). Історія структуризації людських співтовариств може бути простежена у контексті взаємодії між географічним простором і простором належності¹⁴.

Розрізнення горизонтального (у параметрах віддаленості) і вертикального (у категоріях залежності) типів периферійності дало ключ до розуміння того, як територіальна організація і система міських центрів впливають на той чи інший тип державного устрою і той чи інший різновид територіальних ідентичностей. З цього погляду міркування М.Вебера та С.Роккана стоять в одному ряду із глобальними теоріями К.Дойча, І.Валлерстайна, А.Хіршмана та інших видатних мислителів.

С.Роккан простежив три основні чинники в історії Західної Європи: рівень розвитку мережі міст, сила державоутворюючих центрів і спротив культурній уніфікації й стандартизації. Ці три чинники, переплітаючись, створили подиву гідну різнобарвність політичних систем. Віддаль між державоутворюючими центрами і головними торговими шляхами істотно впливає на тип державного устрою — чим вона більша, тим сильніша влада столиці; чим менша — тим рівномірніше розподіляються ресурси між містами і тим сильнішими виявляються їхні власні територіально-адміністративні функції. Території, розташовані на сході й заході від серединного «міського пояса» (city belt), виявилися у своїй більшості виразно централізованими, бо не відчували сильної конкуренції з боку міст, наближених до торгових шляхів. У районі Середземномор'я, навпаки, сильний вплив міст-держав утруднив формування домінуючих центрів і ускладнив процес становлення національних держав. Центри багатства увійшли в суперечність із носіями політичної волі, зробивши Італію й Німеччину «запізнілими націями». Так створювалася основа для «Європи міст-держав»¹⁵.

Наскільки придатні висновки Вебера і Роккана для аналізу еволюції міст на просторі Східної Європи? Проводячи відповідні аналогії, російські політологи В.Цимбурський та М.Ільїн вибудували оригінальну

концепцію Балто-Чорноморської системи з «прив'язкою» ідей Роккана про «пояс міст» до ситуації у трикутнику «Москва — Відень — Стамбул». Цікавими виявилися, зокрема, ідеї М.Ільїна про своєрідне міжмор'я у зоні великого Міжмор'я — «території на стику двох великих геополітичних просторів Західної Європи і Північної Євразії — «інтерфейсу двох цивілізацій», «двох глобальних місцезрозвитків». На його думку, певна схожість із західноєвропейським «міським поясом» простежується відносно міст Київської Русі. Надалі складне протиборство Варшави, Стамбула й Москви призвело до появи в утвореному між ними трикутнику великої кількості залежних і напівзалежних територій — імперських периферій, «лімесних територій — орієнтирів». Поділи Речі Посполитої призвели в кінцевому рахунку до поглинення Балто-Чорноморської системи Росією. Відроджена після Першої світової, вона була знов зруйнована в ході Другої світової війни¹⁶.

Запропоновані М.Ільїним паралелі між рокканівським «поясом міст» і Балто-Чорноморською системою неоднозначно сприйняті навіть його колегами. Є.Мелешкіна, приміром, слушно зауважує, що і традиції поділу влад, і специфічні особливості міжміських і міждержавних відносин у Західній і Східній Європі істотно різнилися¹⁷. Приблизно з таких же позицій оцінює придатність висновків М.Вебера до аналізу ситуації на східноєвропейському просторі німецький історик Т.М.Бон, який досліджує специфіку урбанізаційних процесів у Східній Європі. Він вважає, що історію міст цього регіону неможливо описати з опорою на класичну концепцію автономного «західного міста» М.Вебера, оскільки вже для періоду Середньовіччя західному місту були притаманні такі риси, як оборонні споруди, ринок, суд, право, союзний характер¹⁸. З цієї оцінкою важко погодитися, хоч, зрозуміло, правова й політична автономія східноєвропейських міст ніколи не досягала того рівня, як, приміром, в містах Італії. Але ж універсальність схеми Вебера у тому й полягає, що в полі його зору — різні типи міст, у тому числі й далекі від класичного західного зразка. Що ж до оборонних споруд, ринку, суду тощо, то міста Київської Русі вписуються у його схему майже ідеально.

Ще більшою мірою сказане стосується універсальних схем, запропонованих С.Рокканом. На початковому етапі своєї історії Русь розвивалася як система міст — за месопотамським типом, і це забезпечувало територіальну цілісність держави. Потрапивши у залежність від Золотої Орди, вона була включена в іншу систему центр-периферійних відносин, вибудовувану за канонами підданства (єгипетський тип). Надалі у складі ВКЛ її міста повернулися на одну з периферійних європейських орбіт. Але пізніше, з середини XVII ст., вони значною мірою втратили свій креативний потенціал у складі жорстко централізованої Російської держави та «клаптикової» Австро-Угорської імперії. Історичний шанс розвитку за поліцефалічною моделлю був втрачений і в Гетьманщині, і в Галичині¹⁹.

Зрозуміло, що втрачено при цьому було щось значно більше, ніж ті паростки самоуправління, які пробивалися крізь товщу князівсько-боярської влади у Київській Русі і у Великому князівстві Литовському. Під жорстким тиском самодержавства сформувався особливий тип

службово-роздавальної економіки і неконкурентної трудової етики. Для міст це відіграло фатальну роль — там, де людина не сприймає власну працю як джерело добробуту своєї родини, не може бути орієнтації на успіх і самоорганізацію. Виробляється система патронажу й пристосуванства, що стимулює відчуття конформізму, залежності, невпевненість у завтрашньому дні. Особливістю міської традиції в Російській імперії, яка не була остаточно викорінена і в СРСР, стала налаштованість на традиціоналізм і намагання «бути як усі». Повністю підпорядковані державі міста Російської імперії були органічно неспроможні стати суб'єктами політичного життя і міського права, опорою громадянського суспільства. Не випадково в часи революційних катаклізмів вони не зуміли створити бодай якісь важелі протистояння люмпенській стихії, розгулу низьких інстинктів, єврейським погромам.

Сказаним якоюсь мірою можна пояснити наявність величезних відмінностей у розвитку західноєвропейських і російських міст. Амплітуда відмінностей справді вражаюча. Приміром, у Західній Європі перше місто з мільйонним населенням — Рим — з'явилося у 133 р. до н.е., а в Російській імперії першим містом, яке досягло такого рубежа, став Санкт-Петербург через 2 тисячі років — у 1890²⁰. Але відмовляти російським містам у праві називатися містами (так само як і називати російську урбанізацію «псевдоурбанізацією»), на наш погляд, немає підстав. Просто ми маємо справу з іншим типом міста, з відмінним типом урбанізації й історичної рефлексії щодо неї. Але про це докладніше йтиметься далі.

Поки що ж зауважимо: багатофункціональність — це той головний акцент у визначенні міста, який запропонований М.Вебером і нині визнаний основою відповідних дефініцій. Неоціненним тут виявилось наголошування на самоуправлінні і встановлення внутрішнього взаємозв'язку між політичними, соціальними й економічними чинниками міського розвитку. Місто було визначене і як центр локальної економіки, і як ринок, і як союз громадян, здатний обстоювати свою безпеку. І хоч далеко не кожному окремому місту були притаманні усі зазначені ознаки, багатофункціональні інтерпретації міста (з наголосом на комбінації фіскально-економічних, військових, політико-адміністративних, соціальних та культуроформуючих функцій) у науковому просторі виразно домінують.

Уже у першій половині ХХ століття в західній урбаністиці утвердився погляд на місто як на складний соціальний організм, який об'єднує у певну цілісність матеріальну інфраструктуру і людей, виступає як цивілізаційний осередок і скарбниця історичної пам'яті. За Ф.Ратцелем, місто є однією з форм групового існування людей, що відрізняється від інших типів поселень великою кількістю мешканців, порівняно великою територією, високою концентрацією житлового фонду і розвитком поділу праці в галузі обслуговуючих, промислових і транспортних функцій. На соціокультурних функціях міста акцентував увагу у 30-х рр. ХХ ст. М.Джефферсон, який сформулював теорію «приматного міста» — «непропорційно великого і такого, що по-своєму виражає національні особливості й почуття»²¹.

Вироблення соціологічних підходів до аналізу міст пов'язують з іменем Г.Зімеля. Досліджуючи роль простору для соціальної взаємодії, він звертав увагу на те, що не географічний розмір у скількись квадратних кілометрів утворює соціум — це здійснюють ті психічні сили, які утримують мешканців разом. Суспільство існує там, де багато індивідів вступає у взаємодію. Зімелю ще на самому початку ХХ століття вдалося побачити ті вади мегаполісів, які рельєфно проявилися у наш час — «пересиченість» мешканців, наростаюче відчуження, збільшення соціальної дистанції. Водночас він показав, що місто дарує городянину небачену досі свободу у виборі соціальних зв'язків, і якщо у «малому колі» його спілкування соціальна дистанція збільшується, то це компенсується зменшенням соціальної дистанції для всіх, хто воліє розширити коло свого спілкування поза межі цього «малого кола»²².

Пізніше Р.Джонстон та Р.Тейлор розвинули цю ідею, довівши, що у специфічному міському кліматі саме локалізований у просторі процес політичної соціалізації відіграє ключову роль як у передачі місцевих традицій, так і у засвоєнні «чужого» досвіду. Помітним виявився вклад вже згадуваної чиказької школи соціальної екології у представлення міста як організму, що еволюціонує на біотичному і культурному рівнях. При цьому місто поставало у вигляді лабораторії, в рамках якої можна досліджувати і людську природу, і ритми суспільного життя.

В СРСР соціологічні підходи у той час поширення не набули; дослідження територій тут лишалося монополією географів і значною мірою перебувало під ідеологічним пресом стереотипів «соціалістичного розселення». Російський економгеограф М.Баранський, якого вважають засновником «регіональної школи», відводив місту роль центру територіальної організації. Міста плюс дорожня сітка, зазначав він, є тим каркасом, який формує територію, надає їй певної конфігурації. При цьому міста й шляхи взаємопов'язані й взаємообумовлені. Кожне нове місто дає життя новим шляхам, а кожна нова дорога сприяє виникненню на ній, особливо у містах перехрещування з іншими, нових населених пунктів, у тому числі й міст²³.

Що ж до історичного містознавства, то воно в СРСР перебувало у значній залежності від краєзнавчих, у своїй основі «антикварних» підходів. Аналізуючи «силу інерції» у містознавстві, російська дослідниця Л.Сукіна досить точно підмітила саме ті його вади, які впливають із прихильності до «антикваризму» і наслідування традиційних, закріплених уже і в підручниках, хронологічних схем. Зусилля витрачаються на те, щоб «закрити фактами» той чи інший відрізок міської історії — дарма що інформація, позбавлена ознак пізнавальної цінності і нецікава, може виявитися ніким не затребуваною²⁴. Фактографічність і некритичне ставлення до джерел на пострадянському просторі й досі лишається однією з найпомітніших вад містознавства.

За останні роки, на щастя, багато що зазнає переосмислення, і міської спадщини це стосується не меншою мірою, ніж інших сфер соціогуманітарного знання. Нині у дослідженні міст сприймається як норма співіснування багатьох відмінних парадигм — еволюціоністських

(О.Конт, Г.Спенсер, Е.Дюркгейм), теорій історичних циклів (В.Парето, М.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі), марксистських (Ф.Енгельс, А.Грамші, Д.Лукач, Е.Фромм), модернізаційних (Е.Гіденс, Г.Тіллі, Н.Еліас, П.Штомпка), структурно-функціоналістських (Т.Парсонс).

Сучасна урбаністика разом з дотичними до неї галузями соціального знання дедалі більше еволюціонує убік засвоєння міждисциплінарних підходів: місто розглядається і як складний соціокультурний організм, і як результат тривалої еволюції міського соціуму у напрямі оволодіння функціями концентрації населення, промисловості, капіталу, і як співтовариство людей, пов'язаних суспільно-договірними відносинами з владою і вибраними представниками місцевого самоврядування. Серед географічних дисциплін, які спеціалізуються у сфері дослідження міського життя, найбільш динамічно розвиваються геоурбаністика і культурна географія.

Найпродуктивнішим у дослідженні міста як багатовимірного і багатофункціонального феномена визнається системний підхід. Місто розглядається як складна геокультурна система, у нерозривній єдності її територіально-географічних, архітектурно-планувальних, соціально-економічних, духовних вимірів. М.Кавун характеризує місто як населений пункт, який: 1) має відповідний правовий статус; 2) функціонує як система зі сталими територіально-географічними характеристиками, соціальною структурою та архітектурно-просторовим вирішенням; 3) реалізується як центр впливу (військового, адміністративного чи економічного) на навколишній території; 4) має відмінний від сільського уклад життя; 5) ідентифікується самими мешканцями як місто з протиставленням його поселенням інших типів²⁵. Хоч це визначення надто загальне і не відтворює значення міст як осередків духовного життя, його можна вважати оптимальним принаймні для характеристики міст, які прийнято відносити до категорії історичних.

Конструктивними слід вважати і спроби осмислення перетворення міського середовища у світлі теорії модернізації. Щоправда, єдиної точки зору на співвідношення модернізаційних та урбанізаційних процесів ні у світовій, ні у вітчизняній науці не існує. Модернізація однозначно розглядається як процес суспільних змін, орієнтований на розвиток, але одні дослідники пов'язують із ним перехід від традиційного суспільства до сучасного, а інші воліють бачити дві фази модернізаційних переходів — від аграрного до індустріального та від традиційного до сучасного соціуму. Існує і погляд на модернізацію як суспільний процес, що триває від XVI до XXI століття. Дебати точаться і щодо доцільності виділення «постмодернізації» як якісно відмінного від модернізації процесу.

Незалежно від цих відтінків (які, проте, істотно впливають на процес включення — чи виключення — міської історії часів пізнього середньовіччя та раннього нового часу у модернізаційний контекст), модернізація розглядається як чинник раціоналізації суспільного життя, перехід соціуму до свідомо регульованого процесу оптимізації власної життєдіяльності. М.Вебер вважав, що кожне суспільство на певному етапі свого розвитку запускає модернізаційний алгоритм. Раціональну

організацію праці створив лише капіталізм, але вже середньовічне місто почало перетворюватися на общинний союз, активну територіальну корпорацію. Західний капіталізм, що розвивався переважно на міському ґрунті, уявлявся Веберу універсальною моделлю модернізації. Але чіткої відповіді на питання, чи можна застосовувати поняття «модернізація» до докапіталістичного етапу розвитку людства, Вебер все ж не дав. На наш погляд, про модернізацію можна говорити, починаючи від ранньокапіталістичного етапу розвитку у країнах західної цивілізації — епохи першої промислової революції, появи нових джерел енергії, вдосконалення транспортних мереж тощо. З цього погляду урбанізацію можна розглядати як одну з найважливіших передумов модернізації.

Загалом же, як вважає П.Кутуєв, замість категорії «модернізація» доцільніше вживати поняття «формування модерну». Формування модерну як типу суспільства, що бере витоки з XVI ст., він розглядає як глобальний рух, сповнений суперечностей і катаклізмів, рух, який однаковою мірою характеризується категоріями «прогрес» і «регрес», «раціоналізація» й «іраціоналізація». Розвиток капіталізму, формування держави й нації та поява націоналізму як ідеології національної держави — ключові виміри формування модерну. «Визнання факту, що перша, так звана оригінальна модерність розвинулася на Заході, не має знецінювати внесок інших суспільств та цивілізацій до постання модерного соціального порядку»²⁶.

Вітчизняний варіант теорії урбанізму як способу життя виходить із постулату, сформульованого Е.Гіденсом: чим більшим є місто, тим меншою є роль традиції у суспільному і соціальному житті, тим слабшим є соціальний контроль за поведінкою, більш автономною й індивідуалізованою поведінкою особи, більш складним спілкування. Водночас від розміру міста і щільності населення прямо й безпосередньо залежить диференційованість процесів, зв'язків, контактів, соціальна мобільність, тобто психологічна настанова і готовність людини до можливої зміни соціальних зв'язків, професії, місця проживання, палітра вибору форм самореалізації²⁷.

Із загальнотеоретичної точки зору місто — це первісна територіальна спільнота (*die Gemeinschaften, community*), макроосередок соціального простору. Відповідно до антропосоціального підходу місто виконує такі основні функції — життєзабезпечення, духовно-інтегративну, статусно-диференціюючу, владно-регулюючу, охоронну. Функція життєзабезпечення включає використання ресурсного і людського потенціалу міста для задоволення життєвих потреб мешканців. Інтегративна функція конкретизується як забезпечення цілісності духовного простору, налагодження систем комунікації, легітимація цінностей і норм, схвалюваних міським соціумом. Функція диференціації реалізується в процесі регулювання соціально-професійної структури городян з визначенням статусу окремих груп. Владно-регулятивна виступає як сполучення механізмів управління й самоврядування. Охоронна функція пов'язана із забезпеченням зв'язку поколінь шляхом збереження і підтримання у належному стані зосереджених у містах величезних культурних надбань.

Найбільш просунуті міста формують особливий тип соціальних відносин. У великих містах виникають сприятливі умови для інтенсифікації виробничої й інтелектуальної діяльності, що створює новий рівень потреб і їх задоволення. Урбанізація формує новий масштаб комунікативних зв'язків, відкриває нові можливості для розвитку культури, активізує міграційні процеси. Проте рівень урбанізації не можна розглядати як пропорційний щодо частки міського населення. За підрахунками демографів, в Російській імперії у 1900 р. у містах проживало 14% населення, тоді як критеріям урбанізації відповідало лише 2%. Лише у 1991 р. кількість урбанізованого населення в СРСР перейшла через 50-відсотковий рубіж²⁸.

Домінуюче на початку ХХ ст. насторожено-стримане ставлення до процесів урбанізації (як до таких, що ослаблюють сусідські контакти й традиційні культурно-мистецькі та духовні зв'язки) змінилося нині на протилежне — урбанізація пов'язується з впровадженням більш оптимальних форм суспільної організації. Ознаками урбанізації прийнято вважати високу частку міського населення, густоту і ступінь рівномірності розміщення міст, у тому числі великих, транспортну доступність, багатогранність видів трудової діяльності та дозвілля тощо.

Сучасні історіографічні підходи, зокрема, ті, які сформульовані в рамках нової локальної історії, відчутно змінюють кут зору на міський простір і соціокультурний досвід міського співтовариства. Місто як система розглядається як частина більшої метасистеми — з врахуванням впливу середовища на процеси саморозвитку. Концепції історичних циклів у розвитку міст дають ключ до пояснення зміни висхідної фази міського розвитку — спочатку інерційного, а потім, імовірно, і нисхідного, якщо виклик із боку середовища не буде знайдено або управління містом виявиться неефективним. Міська історія виступає при цьому головним полігоном для осмислення процесів соціальної організації через запропоновані А.Тойнбі категорії «виклику» і «відповіді». На думку редактора англійського журналу «Міська історія» («Urban history») Р.Роджерса, саме у царині дослідження міст створюється найкращий ґрунт для дискусій з історіографічних і методологічних проблем та міждисциплінарного співробітництва. Такі дискусії, приміром, стали регулярними на міжнародних семінарах, які раз на три роки проводить стокгольмський Інститут міської історії, що існує з 1919 р.²⁹

Надзвичайно важливою у цьому контексті уявляється проблема типологізації міст. Поняття «тип» досить рідко використовується у містознавстві, хоч, здавалося б, методологія типологічного порівняння міст на основі критеріїв подібності та відмінності уже належним чином відпрацьована. У вітчизняному історичному містознавстві найчастіше застосовується типологізація міст «за епохами» — щодо типологічної приналежності міста поділяються на архаїчні та античні, середньовічні, сучасні. Як вважає В.Бабюх, архаїчні та античні міста з погляду сучасної урбаністичної традиції «не дотягують» до статусу міст, оскільки переважна більшість їх населення була зайнята в сільському господарстві. Але все залежить від тих критеріїв, якими окреслюється поняття «місто».

Приміром, пряма «прив'язка» середньовічних міст до «закріплення феодалських відносин в суспільстві» хибує на спрощення. Більш чітким є критерій юридичного надання статусу міста, але далеко не кожне місто має свою «метрику». Більшість європейських міст веде своє літочислення за наявністю об'єктивних ознак, які роблять поселення міським — появою торгівлі, адміністрації, комунікацій³⁰.

Не краще стоїть справа з виробленням узагальненої ідеал-типової моделі міста для кожного регіону і кожного періоду, а також із пошуком методів типологізації та ідентифікацій міських спільнот. Історико-часовий та ландшафтно-географічний підходи допомагають долати обмеженість формаційних схем, але дають не так вже й багато орієнтирів для визначення належності тієї чи іншої міської структури до певного історичного типу суспільства (традиційного, індустріального чи постіндустріального).

Можна погодитися з І.Кононовим: жодна наявна нині наука поки що не зуміла створити таку модель типологізації різноманітних регіональних систем, в якій була б чітко відображена взаємодія у їхньому формуванні та розвитку примордіальних і організаційних чинників. Перенесення у соціологію з біології поняття «креод» (певна територія, що є центром тяжіння для інших територій) лише частково прояснює спосіб взаємодії сил самоорганізації й організаційних зусиль держави. За А.Газаряном, креод визначає найімовірніший напрямок дрейфу й еволюції системи, але не детермінує їх цілком, оскільки на практиці ця система зазнає флуктуацій, проходить через точки біфуркації. Регіональні ідентитети співіснують з іншими ідентитетами, конурбації всередині регіонів можуть не тільки взаємно доповнювати одна одну, але й конкурувати між собою³¹.

Найпростіша типологізація міст, яка уявлялася прийнятною ще у 80-х рр. минулого століття, в період найбільшої популярності економічних версій урбанізації — поділ міст за розмірами на великі і малі — нині дедалі частіше оголошується недостатньою, невідповідною новим реаліям. Популярна ще недавно дефініція «мегаміст» визнається хоча і адекватною в описових термінах, але такою, що «не дає теоретичного важеля», призводить до концептуальних неузгоджень. Акцент на аналізі відмінностей регіональних моделей урбанізації і фіксації історичних нюансів також визнається недостатнім, оскільки здатен сприяти «висуванню несерйозної теоретичної директиви»³².

Власні підходи до типологізації міст України запропонував уже згадуваний В.Підгаєцький. Реально існуючі групи міст, доводив він, різняться за: 1) функціональним призначенням (промислові, адміністративні, торговельні центри); 2) адміністративними функціями (окружні центри або позаштатні міста); 3) загальною кількістю населення і процентом самодіяльного у ній тощо. Як правило, для структуралізації такого багатовимірного об'єкта, яким є місто, застосовується метод класифікації на основі виділення груп схожих об'єктів і характеристики їх факторних ознак. Однак типологізація має порівняно з класифікацією цілий ряд переваг. Коли сукупність багатовимірних об'єктів розбива-

ється на типи, таксони або кластери, дослідник має змогу не тільки врахувати всю гаму їхніх ознак, але й залучити для порівняння математичні методи і кластерний аналіз.

Як можна це робити, дослідник показав на прикладі аналізу міського перепису 1923 року. Під час перепису самодіяльного населення групи виділялися за допомогою 16 кількісних ознак. Серед 95 міст, які були віднесені до «неокругових міських поселень», автор виділив на основі кластерного аналізу типи, схожі між собою за соціальним складом населення і за галузями виробництва, у яких працювали городяни. Потім для кожного типу міст вибудовувалися кореляційні матриці, а отримані у такий спосіб результати представлялися з допомогою графів. Аналіз графів дав змогу визначити структуроутворюючі, факторні елементи (соціальні групи чи галузі праці), притаманні кожному з типів міст. А результати типологізації міст, одержані методом кластерного аналізу, перевірялися методом головних компонент. Це дало змогу виділити 6 типів міст 20-х рр. (фабрично-заводський, промислово-транспортний, дрібнотоварно-адміністративний, промислово-господарський, адміністративно-господарський, сільськогосподарсько-кустарний) і звести у таблиці дані щодо всіх досліджуваних міст³³.

На жаль, схеми типологізації міст, засновані на кластерному аналізі, не дістали поки що значної кількості прихильників. У вітчизняній навчальній літературі з соціально-економічної географії домінують доволі спрощені моделі класифікації поселень, що нагадують пропонувані ще у 80-х рр. минулого століття. У баченні географів львівської школи О.Шаблія за генетичною ознакою (походженням) міста поділяються на три типи: 1) міста, які виникли на транспортних і торгівельних шляхах; 2) міста — центри гірничовидобувної промисловості; 3) міста-курорти. За характером виконуваних функцій виділяються 7 груп міст:

1) столиця — м. Київ;

2) багатофункціональні міста — центри областей і АРК;

3) багатогалузеві промислові центри;

4) одnogалузеві промислові центри;

5) транспортні центри;

6) міста організаційно-господарські, промислові, культурно-освітні центри місцевого значення;

7) міста — курортні центри³⁴.

Зарубіжні містознавці застосовують складніші методи типологізації, зокрема, той, що базується на розрізненні моноцефального і поліцефального типу державної організації (до його обґрунтування доклав руку С.Роккан). Моноцефальними вважаються країни, де домінуюче становище посідає одне велике місто, в якому зосереджено понад 20% міського населення. За підрахунками М.Догана, у 1999 р. у світі було 74 моноцефальні країни із найбільшим містом-мільйонником і 30 — з найбільшим містом, що мало понад 3 млн мешканців. У таких країнах основні міста фахівці-урбаністи називають «головними». Цей термін ввів у обіг у 1939 р. М.Робінсон, орієнтуючись переважно на чисельність населення.

До категорії поліцефальних (багатополюсних) країн відносяться ті, де існує кілька великих міст і жодне з них не займає домінуючого становища. Міський макроцефалізм притаманний таким великим країнам, як США, Росія, Бразилія, Китай. Приміром, у Китаї, крім мегаполісів Шанхая й Пекіна, є 35 великих міст, які вважаються регіональними центрами. Існує й поняття «біцефальна країна», до таких країн із двома міськими центрами відносяться Португалія й Бельгія³⁵.

Загалом же критерії типологізації міст залежать від того, для якої мети вона проводиться і які фахівці цим займаються. Історики, приміром, віддають перевагу критеріям, визначеним ще М.Вебером, виділяючи античні, середньовічні, капіталістичні міста. Розрізнення античних і середньовічних міст у Вебера базувалося на осмисленні різних типів демократії — у першому випадку вона мала воєнно-політичний, у другому — економічний фундамент.

В античному полісі прагнення до збагачення можна було реалізувати або воєнним, або політичним шляхом. Військова здобич і данина розподілялись між городянами, звідси постійне прагнення обмежити їх кількість, що і стало однією з причин занепаду міст-держав. Хронічна війна розглядалася як нормальний стан, бо збагачувала місто. Інтереси мешканців античного полісу були інтересами споживачів. Хоча вільні об'єднання городян були доволі поширені, вони ніде не мали характеру цехів і не прагнули до цього.

У середньовічному місті провідну роль відіграють міські підприємці (*popolo grasso*) і ремісники (*popolo minuto*). В економічному сенсі середньовічне місто — осередок торгівлі й промисловості, у політичному — адміністративний чи судовий центр, місце розташування гарнізону, а також скріплене клятвою братство. «Місто перетворюється — різною, утім, мірою — в автономну громаду; в активну територіальну корпорацію зі своїми власними посадовими особами»³⁶.

Важливою ознакою середньовічного міста є поява цехової організації. Саме в період її формування місто починає виробляти власну господарську політику з метою регулювання доходів і встановлення таких взаємин із сільською периферією, які б стимулювали вигідні для міста умови. У цеховому місті панує станова нерівність, але як особа середньовічний громадянин вільний.

Шукаючи відповідь на питання: що стало фундаментом відмінностей у розвитку міст Європи і Азії, Вебер бачив їх своєрідну магічну підоснову. Утворенню міських громад у Китаї перешкоджала замкнутість родів, в Індії — кастовість. До цього додавалися відмінності воєнної організації та її соціально-економічного забезпечення. У першому випадку формувалися своєрідні союзи городян, підпорядкованих спільному для усіх праву, об'єднаних спільною для міста власністю. Цей різновид «знатно-родової конфедеративності» притаманний державам поліцефального типу, починаючи ще з Месопотамії. На сході ж домінували відносини жорсткої підпорядкованості, які разом із племінними й кастовими обмеженнями блокували будь-які спроби громадянських об'єднань.

Відштовхуючись від логіки Вебера і Роккана і спираючись на висновки сучасних компаративістів, можна запропонувати таку схему розрізнення східного і західноєвропейського типу міст. Європейський тип міста, якщо говорити про капіталістичну фазу його розвитку, у своїй основі раціональний — його розвиток регулює ринок. Азійський тип міста відповідає цьому критерію значно меншою мірою, здебільшого він базується на спекулятивних перепродажах, лихварстві, податках, військовій здобичі, посадових злочинах. Він нераціональний у самій своїй основі. Російські міста, зауважував Вебер, «ніколи взагалі, за небагатьма винятками, не користувалися такою свободою, як західні»³⁷.

За Л.Васильєвим, на Сході міста повністю вписувалися у структуру, засновану на владі-власності й централізованій дистрибуції, тобто регулярному перерозподілі суспільного продукту. Редистрибуція здійснювалася поміж іншим і шляхом перерозподілу посад в адміністративному апараті. Влада чиновників була абсолютною, а їхня сваволя сягала того максимального порога, який могли витримати безправні городяни. Відсутність свобод, прав і гарантій для приватних власників, як і незалежного від влади ринку — характерна риса такого типу міської цивілізації³⁸.

Зрештою це означало, що рано сформована державна влада у містах східного типу повністю підім'яла під себе приватну власність, що мала більш пізні походження. Податки, свавілля чиновників, вимагання й погрози позбавляли навіть багатих власників свободи дій, ставили їх у залежне, принизливе становище. Кожен з них щохвилини міг позбутися багатства і навіть життя. Тому багатства приватних власників на Сході так і не стали капіталами — ні в античному, ні тим більше у буржуазному розумінні. Тут не мав ні найменших шансів ані протокапіталізм античного типу, ані тим більше капіталізм західноєвропейського зразка³⁹.

Чи впливає зі сказаного, що вся європейська міська культура виросла на фундаменті античності із притаманним їй визнанням вищою цінністю приватної власності? Пошук відповіді на це, здавалося б, просте питання тривав упродовж майже двохсот років і значною мірою залежав від кон'юнктури, зумовленої домінуванням тих чи інших ідеологічних схем. Як правило, середньовічний урбанізм пов'язувався з розвитком феодалних відносин, але з вибудованої на цій основі концепції випадало ранньосередньовічне місто. Очевидно, що воно виразно відрізнялося від античного полісу з розвинутими початками муніципальної влади, але цю відмінність неможливо було пояснити впливом феодалізму, який у VII–IX ст. ще не склався. Зрештою вималювалося розрізнення двох шляхів урбанізації — античного і варварського. Перший притаманний містам Італії, Південної Галлії, Іспанії, Візантії — ці міста уже в VII ст. вийшли з кризи, пов'язаної із трансформацією античних суспільних відносин. Надалі антична структура, частково відроджена після епохи Ренесансу, знайшла для себе сприятливий ґрунт в міських республіках, насамперед північноіталійських, і у їхніх колоніях у Північному Причорномор'ї.

Другий тип урбанізації, який не зовсім коректно називають варварським, притаманний містам Центральної і Східної Німеччини, Англії, Русі — тут генеза міських відносин відбувалася повільніше і затягнулася аж до XIII ст. Проміжний тип, де античні традиції врівноважувалися з варварськими, демонструють міста Північної Франції, а також ганзейські міста північної Німеччини, більшість яких являли собою «вільні» республіки. Німецькі автори багато писали про своєрідний «ганзейський етос» — специфічний дух комерції, свободи, корпоративної солідарності. У цьому розумінні «культура ганзеатів» надовго пережила саму Ганзу — її ознаки спостерігаються і у сьогоdnішніх німецьких містах⁴⁰.

Категорія «вільних міст», мережа яких розглядається як один з трьох ключових суб'єктів становлення європейських територіальних, а потім і національно-територіальних держав (два інші — король і дворянство), виникла завдяки наданню містам німецькими імператорами спеціального статусу, що фактично перетворював місто у особливий політичний суб'єкт. Другим суттєвим поштовхом до руйнування традиційної, кланово-цехової корпоративності стала модернізація католицизму — звільнення церкви від опіки світської влади створило реальну альтернативу монархічному легітимізму. Надалі поняття «вільне місто» утверджувалося як ознака наявності тих або інших форм та інститутів самоврядування. Королівська влада змушена була змиритися з певним ступенем автономії міст, оскільки мала з їхнього боку підтримку не лише у воєнній і фінансовій, але й у політичній сфері, насамперед у забезпеченні суспільної рівноваги і централізаторських устремлінь. Пізніше міста поволі втрачали свої середньовічні вольності, набуваючи у порядку компенсації право на участь у місцевих та загальнодержавних органах станового представництва.

Результатом міських «комунальних революцій», які упродовж XI–XIV ст. відбулися в Італії, Іспанії, Франції, Англії, Німеччині, у Скандинавському регіоні, стало сприйняття суспільством поняття «воля більшості» — замість усталеного уявлення про «волю сеньйора». З'являється і утверджується принцип виборності, колегіальності влади. Ж. Ле Гоффу у своїй праці «Народження Європи» саме у інституціональному самовизначенні міської спільноти вбачає цивілізаційну відмінність західноєвропейських міст порівняно з візантійськими, мусульманськими, китайськими⁴¹. Міста стали тим полем, на якому відбувався синтез бюргерської і дворянсько-рицарської культур, ішов процес формування представницьких і судових інститутів. Феодальна *curia regis*, яка спочатку була дорадчою інституцією королівських васалів, у XIII ст. перетворилася у центральний орган королівської влади; в ході тривалої боротьби за владу між королем, представниками феодальної верхівки та міських громад в Англії і Франції склалися основи станової монархії із власними парламентами. Щоправда, цей процес далеко не завжди був для міст сприятливим — в рамках станової монархії простір автономії міст і провінцій мав тенденцію до звуження.

Ступінь розвитку міст визначав параметри розподільчих ліній в Європі — аж до XVIII ст. її головний поділ ішов по лінії Північ — Південь. «Міста-держави Італії були незаперечними центрами мистецтва й

освіти, живопису і скульптури, риторики й філософії, не кажучи вже про фінанси і торгівлю»⁴². «Вільним містам» Європи належала і ключова роль у становленні національно-державних утворень; на думку А.Ліпкіна, вони ділили її з королями і рицарством — дворянством. Мережа «вільних міст» стала пріоритетним полем формування відчуття ідентичності й громадянської доброчинності індивіда. Саме в містах, з їхньою системою освіти, палацами й університетами, міцнів той духовний прошарок, який продукував базові смисли життя і високу культуру гуманізму, ґрунтовану на вірі в людину і її розум⁴³. А далі вже сам процес урбанізації з його атрибутами — приватною власністю, ринком, концентрацією капіталу, протестантською етикою, культурним Ренесансом — довершував процес творення громадянського суспільства, який у свідомості людей того часу асоціювався з оформленням «націй».

Зрозуміло, що критерії «свободи» навряд чи достатні для порівнянь і зіставлень типів міст. В різних районах Європи виникали докорінно відмінні системи політичної влади — від конституційних республік до жорстких авторитарних режимів, до того ж більшість із них виявляла схильність до мутацій і трансформацій. Досить важко, хоча все ж можливо, вписати у цю схему розвиток українських міст — упродовж своєї тисячолітньої історії вони випробовували на собі, переважно під зовнішнім тиском, різні елементи як «європейської», так і «азіатської» моделі.

І поняття «бург», і поняття «град» семантично прив'язані до фортеці чи укріплення, володіння бургом, за Вебером, означало військове панування над округою. Саме поняття бургу довго лишалося розмитим — у латинському слововживанні ним спочатку позначалася неукріплена община або невелике укріплення; у Галлії Меровінгів бургами називалися приміські території. Коли ж цей термін був у XII ст. перенесений у Німеччину, він дістав розширене трактування, означаючи місто. У східних і західних слов'ян (полабів, поляків, сербів, чехів, словенців) фортеця, як правило, позначалася поняттям «город», а за міськими поселеннями закріплювалася назва «місце» (*locus*).

У східнослов'янській традиції поняття «град» і «місто» вживалися паралельно, при чому «град» міг означати міське поселення, а «место» — територію, на якій він розташований. Принаймні так читаються у Початковому літописному зводі 1095 р. слова «града почаша бывати по местом»⁴⁴. У «Повести временных лет» теж поряд з «градом» фігурує «место», але тут градами називаються укріплені фортеці та замки-вотчини («Вишгород град Вользін»), а містами — здебільшого поселення навколо них, пізніші посади. Надалі ці два терміни розводяться географічно — у північній частині Русі домінує «град», а південна під польським впливом віддає перевагу «місту».

Вітчизняна традиція дослідження міст сформувалася під виразним впливом поглядів школи Б.Грекова — М.Тіхомірова, згідно якої міста були породженням класового, феодального суспільства. Оскільки ж ознаки міського життя проглядалися і в епоху, яка вважалася дофеодальною, виникла проблема відмежування від міст погостів,

племінних центрів, прикордонних фортець-застав, князівських замків тощо. П.Рапопортом було у зв'язку з цим запропоновано концепт «протоміста» як своєрідного ембріону, з якого виростили міста. І хоча критерії розрізнення протоміст і міст виявилися розмитими, в їх основу кладалися ремісничі й редистрибутивні функції. О.Моця застосовує щодо давньоруських територіально-економічних утворень ще й термін «протоагломерація» — щодо випадків, коли одне доволі велике місто «поглинало й стягувало суміжні населені пункти, концентрувало різні види виробництва у комплексному господарстві».

За О.Моцею, середньовічні урбаністичні центри виникали у густо-заселених місцях. У них концентрувалася військово-родова знать із територій, що оточували місто, і основна частина купців та ремісників, які її обслуговували. Зростання міст значною мірою залежало від розмірів і заселеності їхніх округ-волостей, тобто від можливості вилучити із сільського господарства більше сировини, продуктів споживання і промислів. Спільним і головним для всіх варіантів містоутворення на Русі було те, що містами ставали лише ті населені пункти, де у вигляді суспільних внесків, податей, судових мит, воєнних контрибуцій концентрувався, перерозподілявся і перероблявся додатковий продукт⁴⁵.

Дослідження археологів, зокрема А.Кузи, переконливо довели, що уявлення про ремесло й торгівлю як головну ознаку міста порівняно із селом навряд чи може бути продуктивним. 3–5 ремісничих майстерень з розрахунку на один населений пункт, залишки яких збереглися, є переконливим свідченням того, що сама по собі реміснича діяльність не може слугувати основним критерієм для виокремлення поселень міського типу. На думку А.Кузи, при визначенні початків міста слід брати до уваги його воєнно-політичну, адміністративно-господарську, культурно-ідеологічну функції. «Справжні» міста починають функціонувати на Русі лише з X ст.⁴⁶ Поділяє цю думку П.Толочко, який вважає, що навіть у XII–XIII ст. економічне процвітання Києва не могли б забезпечити ремесло й торгівля. Саме продукція сільськогосподарської округи, і тільки вона, могла дати потрібний для функціонування великого міста резерв життєзабезпечення. Що ж до вільного посадського ремесла, то воно починало відігравати помітну роль в житті міст лише тоді, коли ремісник перетворювався в купця, змушеного продавати власні вироби.

Якщо ж говорити про протомісто VIII–IX ст., то воно могло бути укріпленою фортецею, місцем ринкового обміну, святилищем, релігійним центром. Пізніше у містознавстві утвердилися й інші поняття на означення у чомусь «недосформованих» міст — «передмісто», «раннє місто», «ранньоміське утворення». У Західній Європі таким передміським поселенням відповідав каструм (фортеця або укріплене селище), кастеллум (резиденція володаря), емпоріум (місце складування товару або обміну), колонія (периферійне поселення). У слов'янському світі передміські поселення найчастіше називалися посадами або слободами. До їх числа зазвичай відносять і сторожові фортеці, не супроводжувані сільськими поселеннями.

Надзвичайно важливе з методологічного погляду питання: чи всі давньоруські гради можна вважати містами? Єдиної думки серед фахівців з цього приводу немає. Погляди більш-менш сходяться у тому, що існування граду передбачає наявність оборонних споруд. Що ж до типів соціальної організації і адміністративних функцій думки розходяться. Б.Звіздецький бачить у градах родоплемінні центри, більшість з яких поступилася місцем містам в процесі ломки старих патріархальних відносин. Являючи собою осередок місцевого сепаратизму, вони стали гальмом на шляху утвердження феодалізму і відійшли в небуття разом з епохою, яка їх породила. Але сам же автор визнав: якщо строго підходити до критеріїв феодального міста, може виявитися, що «справжніх міст» на Русі не було не лише в X, але й в XI ст.⁴⁷

Насправді процес містоутворення у давній Русі не набагато відрізнявся від аналогічного процесу у Західній Європі. Як правило, міста виникали на місці більш ранніх городищ, причому у виборі місця майбутні городяни керувалися насамперед міркуваннями безпеки, а також близькості до води, джерел сировини і зручності комунікацій. Переваги могли дати узвишшя, гирла річок, навколишні болота — все те, що могло бути потенційною перепоною для агресивних сусідів. Те, що будувалося на першому етапі руками мешканців — стіни, рови, вали і т.п. — підпорядковувалося завданням посилення оборонного потенціалу. У другу чергу створювалося те, що обслуговувало містоформуєчі, життєзабезпечувальні й духовні функції — адміністративні центри (замки), ринки, собори тощо. Значною мірою стихійно навколо міста виникали торгово-ремісничі посади і сільська округа, яка задовольняла продовольчі потреби городян.

Внутрішні ядра давньоруських міст (дитинці) були схожі з «бургами» чи «сіте» західноєвропейських. Як правило, вони розташовувалися на узвишшях, і тоді т.зв. «верхнє» місто географічно домінувало над «нижнім» — торгово-ремісничим посадом. Дві частини міста розділялися земляними валами, інколи стінами з дерева чи каменю. У місто вело кілька воріт, над якими часто споруджувалися башти.

Пізніше, починаючи з XI ст., спонтанна поява міст доповнюється їх цілеспрямованим створенням князями, також переважно з оборонною метою. Ці «посадські», «зрублені» міста наслідували планувальну систему Києва, Чернігова та інших великих міст Русі. Уявлення про те, що населення таких міст землеробством уже не займалося, здебільшого оманливе: замиські городи були, очевидно, у більшості городян, а у часи війн, масових епідемій і всередині міських стін з'являлися ділянки оброблюваної землі. Про досить-таки поширені землеробські заняття міського населення свідчать сільськогосподарські знаряддя праці, які на території міст знаходять археологи — лемеші, мотики, ножиці для стрижки овець, а також величезна кількість кісток домашніх тварин.

Ще в радянський час археологи аргументовано доводили, що аграрний характер найдавніших слов'янських міст не повинен бентежити дослідників. Аналогічний спосіб життя простежується і в інших регіонах Європи, принаймні там, де римські традиції виявилися слабкими.

Дослідник середньовічної Англії Я.Левицький фіксував напіваграрне обличчя більшості невеликих англійських міст. Б.Амброзіні звертав увагу на те, що у Швеції було чимало так званих міських поселень, обличчя яких визначало сільське господарство аж до початку XX століття⁴⁸. Тезу про те, що давньоруські міста були укріпленими центрами, нерозривно пов'язаними із навколишніми селами, переконливо ілюструють і літописні свідчення.

Як вважає В.Бабюх, перебільшення ролі ремесла при поясненні виникнення міст на Русі постає з технологічної моделі соціального прогресу й абсолютизації «формаційних» теорій. Не будучи в змозі довести наявності на Русі об'єднань ремісників, схожих на західноєвропейські цехи, науковці йдуть шляхом відмови від класичних визначень поняття «місто». Але більш продуктивно не намагатися визначати міський статус за сталим набором ознак. Індивідуальність міського центру визначається багатьма функціями і залежить від типу поселення — адміністративного, військового, культурного, ремісничого, торговельного, комунікаційного тощо. Доводиться брати до уваги і локальні варіанти давньоруської міської культури, істотно відмінні на північному заході (Причуддя) і південному заході в районі Дністра⁴⁹.

За точним спостереженням угорського історика Є.Сюча, ранньокіївська держава мала шанс на розвиток за західним зразком, на основі оригінального симбіозу пізньої античності і західного світу. Русь могла спиратися на невідому на Заході аж до повторного завоювання Середземномор'я міську базу у вигляді густонаселених торговельних центрів — Києва й Новгороду, які слугували місцем перетину візантійсько-балтійської й арабської торгівлі на шляху «із варяг у греки». Поліцентрична структура міст створювала умови для формування особливого типу «східноєвропейського» феодалізму, культурно орієнтованого на візантійсько-балтійські зразки⁵⁰. Власне, за цією моделлю розвивалася північ Русі (Новгород, Псков та колонізовані ними території), підпорядковуючи князівську владу місту. Але на її південних теренах цей шанс був втрачений внаслідок монголо-татарської навали, яка стимулювала процеси роздроблення і стагнації.

Зіткнення на просторах Русі осілого і кочового способів життя — проблема, без розуміння суті якої неможливий будь-який аналіз українського етно- і соціогенезу. М.Грушевський писав про спричинене навалюю кочових орд розсіяння економічної енергії і поглинення величезної маси народного капіталу. Історична еволюція народу відбувалася під величезним тиском «невгамовного ворога», а коли цим користувалися чужі панівні класи, реакцією були народні війни, що також упродовж ряду століть поглинали народну енергію⁵¹. Про сталу міську традицію у цих умовах говорити не доводиться. Міста надовго перетворювалися у пустки, потім на їхньому місці могли виникати села, а коли через певний, інколи досить довгий, час міста відроджувалися, це був уже інший тип міста. І коли виникає проблема датування початків історії міста, у кожному конкретному випадку доводиться зіставляти безліч фактів і стикатися з розмаїттям думок.

Серйозною науковою (ймовірно, що у перспективі також і практичною) проблемою для вітчизняної історичної урбаністики є розрізнення понять «місто» і «містечко». Якись чіткі критерії тут відсутні. У джерелах XV–XVI ст. поняття «место», «замок», «город», «местечко» вживалися зазвичай як однопорядкові. І. Крип'якевич вважав містечком невелике поселення землеробського характеру із наявністю розвинутих ремесел, яке служило місцем торгів чи ярмарків. Застосовував він і поняття «мале місто», але виразної грані між ним і містечком не проводив. Критерієм розмежування містечок і сіл у Крип'якевича виступає характер повинностей — жителі містечок не повинні були відробляти панщину, а лише сплачувати чинш. Для містечок і міст критерій переважно кількісний — 500 дворів чи будинків. П. Сас пропонує для розрізнення міст і містечок як соціально-економічний, так і адміністративний критерії. Міста повинні були мати принаймні кілька десятків ремісників, торговців, мешканців, які займалися промислами, а також бути важливими адміністративно-політичними центрами (зокрема повітовими). Спільною і для міст, і для містечок була наявність оборонних укріплень⁵².

Від остаточного занепаду міста південної Русі часто рятувало магдебурзьке право, яке, завдяки їх звільненню від юрисдикції місцевої адміністрації, перетворило міщанство в окремий стан і спряло наближенню рис українського міського устрою до відповідного західноєвропейського. Повне або часткове звільнення мешканців міста («меских городчан», «майдеборчиків») від юрисдикції урядової адміністрації і надання містам права самоврядування на корпоративній основі спряло не тільки виділенню міського населення в окремий замкнений суспільний стан, але й закладенню підвалин міської корпоративності. Щоб стати повноправним міщанином, треба було пройти урочистий обряд «прийняття міського права» з обіцянкою виконувати обов'язки громадянина. Утім, відсутність тривких традицій корпоративізму робила самоврядні начала в українських містах слабкими і підвладними силі грошей.

Російський дослідник середньовічних міст Європи П. Уваров звертає увагу на те, що саме у кінці XVI ст. у європейських мовах за «старими» словами почали закріплюватися нові соціотипові смисли. У цей час поняття «місто», «кордон», «кар'єра», «освіта» та інші слова-ярлики на означення простору соціальних демаркацій набули того змісту, до якого ми звикли. Довершив справу переворот у сфері логічного мислення. «Саме в кінці XVI — на початку XVII ст. за життя одного покоління було відкрито абстрактне соціальне мислення. Людина не просто стала жити у соціальному просторі, але й стала віддавати собі звіт у цьому (з'явився соціальний дискурс). Більше того, вона вже не могла уявити існування поза цією соціальною віссю координат»⁵³.

На надзвичайно важливій особливості західноєвропейської, а відтак і вітчизняної культури міст фіксує увагу М. Попович. Слідом за М. Вебером, який вважав західноєвропейські міста корпораціями громадян як членів міської спільноти, М. Попович констатує наявність *universitas civium* — спільноти городян — і загальноміської репрезентації. Через

процедуру *conjuratio* — спільної присяги членів бюргерського союзу — ця спільнота перетворюється на братство, сформоване уже не на ґрунті землі і «крові», а на началах спільного інтересу. «Вперше приналежність до міської корпорації стала визначальним чинником у соціальній позиції і затьмарила усе інше. Таке суспільство можна назвати урбаністичним»⁵⁴. З певними застереженнями до таких суспільств можна відносити і український соціум XVI–XVIII ст.

Пізніше, у складі Російської імперії, українські міста були повністю інкорпоровані у державну централізовано-бюрократичну систему і зберегли лише формальні ознаки самоврядування. У цей час великі міста розростаються, а малі занепадають, зберігаючи чимало рис сільського побуту. Деякі російські містознавці, приміром В. Глазичев, роблять на цій основі далекоюсяжні висновки. Міста ще немає або вже немає, доводить Глазичев, якщо не проглядаються ознаки міського співтовариства. А це означає, що на території Російської імперії до 70-х рр. XIX століття не було жодного міста — були лише поселення, що мали зовнішні ознаки міст. Аргументується це твердження тим, що в Росії не було міського права як окремої галузі правової системи, не було усвідомлюючого себе співтовариства, здатного виступати як складна мережа груп, клубів, сил тиску. Якщо у таких «сил тиску» відсутня можливість виявити свою позицію публічним, непідцензурним чином, якщо відсутня власна культурно-економічна політика, що спирається на суб'єктів, які вкладають кошти у розвиток міського співтовариства — не існує й міста як середовища, у якому таке співтовариство могло б функціонувати. Після 1928 р. місто в СРСР, за Глазичевим, *вже не існувало*.

Міркування цікаві й оригінальні, але не безспірні. Автор сам визнає, що місто з біржею, судом, театром, ринком, головною вулицею — це певний зразок, ідеал. А реальне місто «є собою, тобто наближається до ідеалу рівно настільки, наскільки воно індивідуальне. Місто не піддається класифікації, як не класифікується особистість». «Предмет міста безкінечний, як уся історія культури... Навіть у тому задавленому вигляді, у якому воно існує у нас, міське співтовариство має гігантську структурну складність і багатоманітність. Якщо цієї багатоманітності немає, то й міста немає, тоді у нас з вами — *недомісто*».

Чи означає це, зрештою, що сьогодні на пострадянському просторі міст немає? За Глазичевим виходить, що так. А «у нас з вами», за його логікою, це і в Україні також, бо говорилося все це у 1998 р. на семінарі з промовистою назвою «Місто Київ у XXI столітті». Київ, констатує Глазичев, втратив значну частину міського начала. «Втішати» киян має хіба що титул «неміста», присвоєний Глазичевим Москві чи Лос-Анджелесу.

Полемізувати з основною тезою автора — «місто — це потенція, а не факт»⁵⁵, очевидно, немає потреби, — адже за логікою його розмірковувань проглядається щось на зразок постмодерністської гри. Відшукувати грані між містом, «недомістом», «немістом» потрібно. Але при цьому доводиться враховувати ту саму багатоманітність міської традиції, про яку пише автор. Міста можуть бути різнотипними, але від цього вони не

перестають бути містами, нехай і не схожими на ідеальну модель. А наявність міського співтовариства тією чи іншою мірою проглядається і у Києві кінця XVIII століття, і у столиці України брежневських часів. Інша річ, що у жорстко централізованих державах про власну культурно-економічну політику міст говорити й справді не доводиться. Непродуктивно й відшукувати у кожному місті власну локальну ідентичність — вона є, приміром, в Одесі, але навряд чи притаманна Горлівці. Не всяке місто, доводять російські містознавці М.Рабжаєва та В.Семенов, має свою ідентичність: щоб її мати, треба як мінімум осмислити свою (міську) історію і співвіднести її з історією регіону, країни, світу. Лише на такій основі виникає *genius loci* — особливий «дух» міста, його унікальність⁵⁶.

Чи можна говорити про наявність у містах дореволюційної Росії ознак громадянського суспільства? Донедавна більшість істориків або взагалі не переймалася цією проблемою, або мала готову — негативну відповідь на ці питання. Вважалося, що Росія тим і відрізняється від «нормальних», європейських країн, що її соціум був аморфним, а його середні верстви культурно, етнічно, релігійно гетерогенні. Зламати цей стереотип вдалося завдяки продуктивній співпраці міжнародного колективу вчених у рамках спеціальної дослідницької програми з проблем громадянської ідентичності й активності. На сторінках колективної монографії, присвяченій проблемам громадянської ідентичності у пізньоімперській Росії, Л.Хефнер докладно розглянув різні точки зору на проблему громадянського суспільства в Росії 1861–1914 рр., запропонувавши з свого боку поняття «місцевого суспільства» з притаманними йому ознаками самоорганізації. При цьому «громадськість» є у нього не стільки дійовим чинником, скільки комунікативним простором. Місцеве суспільство, за Хефнером, було своєрідним еквівалентом західноєвропейського «буржуазного суспільства»; але лишалося аморфним і тому не змогло відіграти роль інтегруючої, «третьої сили» між владою і масами. Зрештою воно опинилося між цими двома жорнами і було ними розчавлене⁵⁷.

Прикметно, що у поле зору зарубіжних авторів цієї монографії потрапили і українські міста. Приміром, Р.Ліндер, присвятивши свою статтю проблемам комунікації і громадянської ідентичності у Катеринославі, навів вичерпний перелік усіх підприємницьких ініціатив і місцевих суспільних інституцій, аж до безплатних їдалень. Г.Хаусманн предметно розглянув суспільно-політичну діяльність студентів Одеського університету у 1905–1914 рр., наголосивши на необхідності вивчення процесів соціального спілкування і асоціювання у руслі мікроісторичних та локалістичних підходів.

Проаналізувавши шляхи трансформації політичного процесу в Російській імперії у XVII–XX ст., Б.Миронов дійшов висновку, що генезис громадянського суспільства почався в останній третині XVIII ст., а до 1917 р. вже сформувалися його основні елементи: мережа добровільних асоціацій, критично мисляча громадськість, вільна преса, незалежна громадська думка, політичні партії, парламент. За цей час російське

суспільство пройшло шлях від об'єкта до суб'єкта державного управління⁵⁸. Цей висновок уявляється занадто оптимістичним, особливо якщо брати до уваги ситуацію на національних окраїнах Російської імперії. Але з Б.Мироновим легко погодитися у тому, що політична модернізація Росії в період імперії не завершилася, і саме це стало причиною її краху. Двокультурний, фрагментований соціум, европеїзований лише на рівні «верхів», роздирався антагоністичними суперечностями і не витримав випробувань Першої світової війни.

Докладно про те, яким шляхом пішов розвиток українських міст у імперських системах Романових і Габсбургів, а також в умовах «соціалістичного експерименту», мова йтиме далі. Тут важливо наголосити на тому, що будь-які схеми типологізації міст і їхньої внутрішньої організації можуть дати лише приблизне уявлення про багатоманітність форм локальних міських різновидів і про проблеми, які у зв'язку з цим виникають. У цьому розумінні має рацію російська дослідниця О.Тяпкіна: «Місто, будучи багатомісним і складним соціальним організмом, ніколи не буде зрозумілим і вивченим до кінця — не лише внаслідок своєї багатогранності, але і в силу своєї метафізичної сутності, яка вислизає від дослідника у процесі вивчення. Але, незважаючи на ці пізнавальні складності, вивчення міста необхідне тому, що воно є не лише самостійним суспільним організмом, але й структуроутворюючим елементом суспільства і повністю поділяє його долю»⁵⁹.

2. Міська і сільська історія: критерії розрізнення

Найчіткіші (хоч абсолютно чітких не існує) критерії розрізнення ритмів міської і сільської історії запропоновані Фердинандом Тьоннісом, який простежив відмінність між *Gemeinschaft* (спільнотою) і *Gesellschaft* (суспільством). Перший термін застосовний до домодерного сільського середовища з особистими взаєминами, побудованими на родинних зв'язках і прямих контактах. Тут діють переважно неписані норми і неформальні форми взаємної залежності, яка, однак, обіймає всі аспекти життя, від роботи до дозвілля. Другий стосується вже значно більш структурованого соціуму, де діють закони та інші формальні регулюючі правила, а соціальні відносини більшою мірою формалізовані й безособові. Люди менше залежні одні від одних, у тому числі й щодо взаємної підтримки, а отже, мають значно менше моральних зобов'язань⁶⁰.

За Френсісом Фукуямом, наслідки переходу від землеробських до індустріальних суспільств — зсуву, вираженого дихотомією між *Gemeinschaft* і *Gesellschaft* — були такими кардинальними, що для їх усвідомлення знадобилася зовсім нова академічна дисципліна — соціологія. Однак спроби соціологів першої половини ХХ століття трактувати рух у напрямі від «спільноти» до «суспільства» у вигляді одноразового акту переходу від «традиційних» до «модерних» суспільств (причому «модерні» суспільства подавалися у вигляді вінця суспільного розвитку), уявляються Ф.Фукуямі спрощеними: адже індустріальні

суспільства почали незабаром трансформуватися у постіндустріальні (інформаційні). Поняття «соціальний капітал» здається йому більш придатним для пояснення усіх великих технологічних та економічних змін, аж до Великого краху, пов'язаного з переходом від індустріальної до інформаційної економіки. На його думку, «соціальний і моральний устрій не обов'язково ідуть слідом за політичним устроєм і економічним розвитком... Машинне виробництво пересуває людей з села в місто і від'єднує чоловіків від сімей, тоді як інформаційна техніка пересуває їх назад у село, одночасно виштовхуючи жінок на роботу... Коли запаси соціального капіталу перестають відповідати попиту, суспільства повинні платити високу ціну»⁶¹.

Оскільки місто є структуроутворюючим елементом суспільства, теорія і історія міст (історичне містознавство) цілком можуть претендувати на статус фундаментальної наукової дисципліни. На важливості містознавства як засобу виявлення типового через особливе наголошував ще у 20-х рр. ХХ ст. М. Анциферов. «Розкриття органічної сутності міста, виявлення його функцій як соціального організму» розглядалося ним як «капітальне завдання»⁶². Саме місто організує простір, доводив він, і саме воно було, є і буде центром тяжіння різних сил, місцем зустрічі і діалогу різних культур. Знайти можливість комплексного, синтетичного бачення міста — значить пізнати його обличчя і його душу. Відомий містознавець запропонував і власний, оригінальний спосіб аналізу складних міських систем — топографічну анатомію, що мала досліджувати найважливіші функції міського організму із залученням засобів антропогеографії і соціальної психології.

Відавши належне впливу М. Вебера, книга якого «Місто» з'явилася у російському перекладі у 1928 р., Анциферов пішов далі, започаткувавши своєрідний, міфопоетичний напрям у містознавстві. Його цікавить і обличчя міста, і його «душа», і відповідна міфологія. Він одним з перших почав сприймати місто не лише як соціальний організм, але й як екзистенційний простір, в якому людина живе і з яким спілкується мовою поетичної уяви. Новітнє містознавство багато в чому тяжіє до розвитку саме такої, міфопоетичної традиції — у сучасному вигляді цей його напрям вливається в русло метагеографії (яку іменують ще імажінальною або когнітивною географією), а також нової дисципліни — геопоетики (професор Сорбонни К. Уайт заснував у Парижі Інститут геопоетики). Інтерес до своєрідної краси міста, його ролі у збереженні історичної пам'яті скорочує відстані між традиційною географією, з одного боку, і літературознавством та мистецтвознавством — з іншого. Так виникла «літературна геокультурологія» (термін В. Щукіна), яка розглядає місто як просторовий образ, опоетизований культурою⁶³.

Можна висловлювати чимало припущень щодо того, чому ні теорія містознавства, ні історія урбанізації, ні, зрештою, міська образність не стали пріоритетними сферами дослідження у вітчизняному суспільствознавстві. Звичне наголошування на репресіях щодо краєзнавців тут прояснює далеко не все. Радянські суспільні науки, запрограмовані на аналіз «революційних стрибків» і відразу до «міщанства», органічно

не сприймали ідею прогресу у контексті поступового, на перший погляд рутинного, визрівання нових самоврядних чи образно-символічних начал у надрах архаїчних суспільств. У рамках постійного пошуку антагоністичних суперечностей між містом і селом і дотримання офіційної лінії на критику буржуазних суспільних відносин неможливо було об'єктивно проаналізувати джерела життєдіяльності муніципальної ідеї як такої. Справедливості заради слід зазначити, що і світова суспільна думка часто виявляла безпорадність перед складністю проблеми поділу праці і виробничих відносин в системі «місто — село». Чого варта хоча б популярна на початку ХХ ст. ідея «міст-садів», яка з подачі англійця Е.Говарда рекламувалася як своєрідна панацея проти перетворення міст у «кам'яні джунгли». Для реалізації відверто утопічних ідей сили й кошти знаходилися частіше, ніж для наукової розробки комплексних проектів оптимізації міського середовища.

Наслідком хронічної неувagi соцігуманітарних наук до проблем простору взагалі і до проблем міських соціумів зокрема стала практична відсутність у вітчизняного містознавства чітко визначеного наукового статусу. Якщо ж говорити про його історичну складову, то історична урбаністика «не дотягує» навіть до рівня окремого, із власною системою дослідницьких методів, наукового напрямку. Щоправда, історія окремих міст висвітлюється доволі ґрунтовно: існують і величезні фоліанти, і невеликі науково-популярні роботи, в яких поетапно викладено основні віхи їх історичного минулого. Однак загальний стан вітчизняної урбаністики, особливо в теоретико-методологічній площині, фахівцями оцінюється як невисокий. Досить категорична щодо цього, приміром, киевознавець Н.Білоус: «Унаслідок нечисленності й розпорошеності джерел урбаністична проблематика опинилася поза сферою зацікавлення українських дослідників. Виняток становить хіба що історія Львова, де забезпечення джерельним матеріалом незрівнянно краще і де, починаючи з ХІХ ст., не переривалася традиція дослідження різних періодів історії міста від княжих до новітніх часів»⁶⁴.

Традиційно історія міст і міських агломерацій в СРСР вписувалася в рамки історичної географії населення, що входила в систему соціально-економічної географії. Предметне поле історичної географії населення окреслювалося дослідженням мереж поселень і систем розселення з аналізом регіональних відмінностей, типів і форм розселення, міграцій. Первісною одиницею спостереження виступав населений пункт (поселення). Якщо в зарубіжній географії як окремі субдисципліни існували географія міст, географія міграцій, географія сільського життя, антропогеографія, географія людини, то в СРСР розвиток географії виявився фактично заблокованим централістськими догмами та стійким упередженням щодо хорологічних підходів. Не надавали великого значення містознавству і науковці української діаспори. Там спрацьовували домінуючі уявлення про Україну як «простір села», а також примітивізований погляд на урбанізацію як явище, з яким Україні довелося зіткнутися лише в кінці ХІХ ст.

Про основні напрями і загальний стан дослідження урбанізаційних процесів в Україні мова вже йшла. Тут варто лише наголосити на перерваній традиції порівняльних досліджень міської історії. Праць, співставних, приміром, із розвідкою В. Антоновича «О городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг.» (1870) або ґрунтовним дослідженням М. Владимирського-Буданова «Немецкое право в Польше и Литве» (1868), упродовж наступних 140 років не з'явилося. Якщо феодальним містам XVI–XVII ст. ще присвячувались спеціальні праці (О. Компан, П. Михайлина, П. Сас), то капіталістичне місто привертало увагу переважно істориків архітектури.

На жаль, стан збереженості джерел з історії більшості міст України нині такий, що відтворити співіснування в них різних за становою, етнічною, релігійною ознакою соціальних середовищ проблематично. Проблеми міського самоврядування, принаймні на матеріалі Києва і Львова, задовільно висвітлені щодо XV — першої половини XVII ст., чого не скажеш про період другої половини XVII — XVIII століть. Роль шляхти у містах (володіння нерухомістю, соціальне розшарування, вплив на систему самоврядування тощо) лише починає осмислюватися (знов-таки на матеріалах Львова)⁶⁵.

Практична відсутність в Україні історичної урбаністики стала причиною того, що містознавча проблематика у своїй переважній частині опинилася у предметному полі краєзнавства. Останнє з'явилося на початку XX ст. у ролі спадкоємця дореволюційного «батьківщинознавства» і остаточно оформилося у 20-х рр. як відповідь на назрілу потребу пропаганди й захисту культурних надбань. Державна підтримка не тільки забезпечила його перетворення у масовий рух, але й сприяла на певному етапі формуванню наукових основ місцевої історії. Але «золота доба» радянського краєзнавства дуже швидко скінчилася. Спочатку влада зосередилася на пропаганді «злиття краєзнавства з соціалістичним будівництвом» і цим вихолостила притаманний йому інтерес до старовини, а потім оголосила його полем діяльності «класового ворога» і знищила цілою серією брутальних репресій.

Коли історичне краєзнавство відродилося в середині 50-х рр., воно являло собою еклектичну суміш розрізнених даних з археології, географії, етнографії, історії культури тощо, пристосованих до навчальних потреб. Природно, що у фокусі зацікавлень опинилися елементи міської історії і відповідні комплекси пам'яток, препаровані під кутом зору демонстрації переваг соціалістичного способу життя. Утім, історія міст і сіл становила єдине і нерозривне ціле. Власне, це був каркас, який допомагав ілюструвати фактами з місцевої історії усталений метанаратив історії СРСР.

Позитиви й вади такого підходу легко проілюструвати на прикладі вершинного досягнення вітчизняних краєзнавців — 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Обсяг зробленого упродовж 8 років здатен вразити будь-чию увагу — у ході роботи майже 100-тисячний колектив ентузіастів дослідив понад 1,5 млн архівних справ; створивши на цій основі повний літопис минулого України кризь призму населених місць.

У виданні загальним обсягом 2361,3 др. аркушів було вміщено 9659 статей і довідок про міста, селища міського типу й села, понад 9 тис. ілюстрацій, 620 карт і картосхем⁶⁶. Але, хоч видання і значно «переросло» межі традиційного краєзнавства, у ньому не знайшлося місця для серйозного аналізу та обґрунтування теоретико-методологічних проблем містознавства. Томи виявилися перевантаженими дрібними деталями, особливо тими, що стосувалися діяльності місцевих партійних і комсомольських організацій. Тим часом навіть дані про зміни адміністративно-територіального поділу вдається знайти далеко не в усіх томах. Не доводиться вже говорити про надмірну заідеологізованість як данину реаліям радянського часу і відсутність навіть натяку на надзвичайно важку суспільну атмосферу в «соціалістичних містах».

За стереотипною схемою, підпорядкованою політичним і ідеологічним завданням, створювалися майже всі нариси з історії міст, виявляючи подиву гідну подібність у підходах до підбору матеріалу. Після стислих, як правило, розповідей про обставини виникнення міст наводилася певна сума даних про розвиток промисловості і торгівлі, систему управління, прояви класової боротьби, воєнні сутички, які безпосередньо відбивалися на плині міського життя, загальні дані про освіту й культуру. Основна увага приділялася, зрозуміло, радянському періоду. При цьому щедро ілюструвалися справжні й уявні перемоги, старанно обходилися реальні проблеми. У нарисах наводилося багато цифр, але вони були, як правило, непорівнянні ні в часовому, ні в просторовому вимірі. Заклики Д.Лихачова про вивчення історії міста як своєї «колективної особи» і про розгляд «образу міста» у тісному зв'язку з довкіллям, у всій сукупності його багатостороннього життя⁶⁷, лишилися добрим побажанням.

Традиційні описові підходи до дослідження міської історії домінують у краєзнавстві донині. Зосередження уваги на дрібних деталях на шкоду порівняльному аналізу і комплексному баченню проблем, породжуваних не в останню чергу складною екологічною ситуацією, перманентним протиборством політичних сил, поганим станом комунального господарства тощо прирікає краєзнавчий загал у кращому разі на роль постачальника матеріалу для туристичних путівників. Поодинокі серйозні праці губляться в масиві «вторинної» літератури, коли загальним правилом стає некритичне запозичення із праць попередників неперевіраних даних, які потім тиражуються далі і стають джерелом нестримного «історіографічного пропагандизму» (Н.Яковенко).

Тим часом навіть поодинокі спроби вітчизняних містознавців вийти за межі традиційних краєзнавчих схем продемонстрували неабиякі можливості, які відкриває для історичної урбаністики використання нових — локаційних, соціотопографічних, історико-правових та інших підходів, про які йшлося вище. Лишається зробити наступний крок — вибудувати цілісну концепцію історичної урбаністики, в якій має знайти своє місце увесь комплекс кваліфікаційних, науково-прикладних, пам'яткоохоронних та інших завдань містознавства. Зрозуміло, що це під силу зробити лише колективними зусиллями. Поки що ж обме-

жимосся констатацією деяких загальносвітових тенденцій, які, на наш погляд, можуть надати «другого дихання» вітчизняній історичній урбаністиці.

Насамперед звернемо увагу на ті нові обрії для містознавчих студій, які відкрилися в рамках *модернізаційної парадигми*, активно розроблюваної на Заході, починаючи з 50–60-х рр. минулого століття. Погляд на процес модернізації як на складну, тривалу в часі, багатомірну трансформацію усіх сфер людського буття — від економіки до культури — дозволив ввести різні аспекти урбанізації в єдиний — теоретико-методологічний і емпіричний контекст суспільних змін. Це дає змогу простежувати передумови модернізації, починаючи від античних часів, здійснювати диференційований аналіз передмодерних суспільств, досліджувати взаємовпливи індустріально-урбаністичної та феодальної структур. На цій основі Г.Шобергом та Д.Ептером були здійснені спроби перегляду усталених схем аналізу традиційних суспільств — на основі розрізнення їх «народного» і «феодального» типів і пошуку різниці між т.зв. інструментальною і консаматорною культурами. За Ептером, інструментальні системи з ієрархічною організацією влади і високим ступенем мілітаризації більш сприятливі до інновацій, ніж консаматорні. Останні, хоч і є складнішими, більш консервативні, оскільки будь-які зміни вимагають тут радикальної трансформації ритуалів, усталених соціальних практик, форм соціальної стратифікації, і, зрештою, владних відносин⁶⁸.

Сучасні погляди на модернізаційну теорію як фундамент дослідження ритмів міського життя виходять із трактувань модернізаційного розвитку як еволюційного, стадіального процесу суспільних змін, які зачіпають усі сфери людської життєдіяльності — економіку, систему влади, політику, культуру тощо і мають здатність взаємонакладатися і взаємопосилюватися. Т.Портнова виділяє п'ять джерел модернізаційної теорії: 1) праці німецької історичної школи в економіці (Ф.Ліст, К.Бюхер); 2) еволюціонізм XIX ст. (К. де Сен-Сімон, Г.Спенсер); 3) дихотомічні візії суспільства у працях Е.Дюркгейма, Р.Ретфілда; 4) історична соціологічна концепція М.Вебера; 5) структурний функціоналізм Т.Парсонса. Від німецької історичної школи теоретики модернізаційних впливів запозичили концепцію стадіального економічного зростання, від еволюціонізму — трактування суспільних змін як джерела невідворотного й невідворотного поступу, від структурного функціоналізму — критерії розмежування традиційного і модерного суспільств. Зрештою викристалізувалася така схема етапів суспільного розвитку: традиційне (допромислове) суспільство; модерне (промислове) суспільство; постіндустріальне (постмодерне) суспільство⁶⁹.

Н.Яковенко відносить поняття «модернізація» до числа тих «везучих метафор», які, народившись у потрібний час і у потрібному місці, практично від моменту появи перетворюються на модель описування/пояснення минулого. Зародившись в середовищі соціологів, модель модернізації, починаючи з 60-х рр. XX ст., тріумфально завойовувала серця істориків — з тим більшою легкістю, що модернізаційна пара-

дигма виразно опонувала марксистській ідеї соціального конфлікту як «єдиного» рушія історії. Охоче взяли її на озброєння, зокрема, історики перехідного від середньовіччя до нового часу етапу, не в останню чергу тому, що урбанізація, секуляризація, бюрократизація влади легко вписувалися у контекст ранньомодерної доби (її хронологічні межі І.Лисяк-Рудницький окреслив від Люблінської унії 1569 р. до кінця XVIII ст.). Однак, «легітимація» перехідного, ранньомодерного періоду все ж уживалася із вкрай обережним застосуванням до нього самого поняття «модернізація». Чи не першим увів це поняття у контекст ранньомодерної України П.Кулаковський, який виділив і ряд конкретних ознак модернізації: цілеспрямовану колонізацію території, запровадження локаційних методик на осадничому праві, сприяння міській активності на основі магдебургії, зміни у правовій культурі населення, вдосконалення господарської інфраструктури й згущення мережі комунікацій тощо⁷⁰.

Зрозуміло, що значно більший простір для свого застосування на історичному матеріалі «модернізаційні» теорії дістали у дослідженні більш близьких до нас реалій кінця XIX — XX століття. Хоча і щодо радянського періоду «класичний» контекст модернізації представляється як далеко не в усьому придатний. Здебільшого історики на пострадянському просторі пишуть про особливий тип модернізації в СРСР, який найчастіше вкладається в поняття «консервативної», «незавершеної», «мобілізаційної» модернізації. За А.Вишневським, така «консервативна модернізація» дала змогу Радянському Союзу сприйняти і частково навіть розвинути багато інструментальних досягнень західних суспільств, але не змогла створити адекватні соціальні механізми саморозвитку⁷¹. А.Сенявський бачить специфіку радянської модернізації у її базуванні на традиціоналістській основі. Він визнає, що радянська модернізація сприяла урбанізаційному переходу — перетворенню суспільства на «міській основі», але констатує, що основний напрям розвитку російського суспільства кардинальних змін не зазнав⁷².

І все ж саме модернізаційні підходи більше, ніж будь-які інші, змушують замислитися над складними проблемами місця і ролі урбанізації в житті як традиційних, так і модерних суспільств, а відтак і над критеріями розмежування міської і сільської історії. І зовсім не випадково орієнтований спочатку на дослідження макросоціальних структур модернізаційний підхід кінець-кінцем сфокусувався навколо аналізу *мікросоціальності*. Поставивши під сумнів цілий ряд ознак лінейних моделей (системних, глобальних, стадіальних, конвергенційних та інших), він підняв авторитет як порівняльних, так і особливо т.зв. ситуаційних досліджень (case study, area study тощо). А це був вже прямий шлях до виведення на новий міждисциплінарний рівень усіх наукових напрямів, зосереджених на аналізі просторових чинників — регіоналістики, теорії і історії центр-периферійних відносин, містознавства. Відмова від односторонніх лінейних трактувань модернізації як лише змін у виробничій сфері потягнула за собою підвищений інтерес до різноманітних проявів соціальності і поведінкових реакцій, пропущених через «фільтр ментальності». Соціальні колективи почали розглядатися

як головні рушії модернізаційних змін, а мезо- і мікрорівневий масштаб досліджень відкривав можливість дійти до з'ясування глибинної мотивації людських дій як у просторі, так і в часі.

Події буремного ХХ століття, однак, поставили під сумнів чимало основоположних засад модернізаційної теорії і насамперед культивованих нею уявлень про лінійність прогресу та абсолютизацію західної моделі розвитку. В рамках *постмодерністських* підходів вдалося запропонувати хоч і далеко не в усьому безспірний, але значно гнучкіший погляд на місто і на урбанізаційний процес, змістивши фокус дослідження від статичних констант міського життя (форма розселення, архітектурні стилі, функціональні структури тощо) до невовимого «духу міста» та самопочуття його мешканців як відображення викликів часу.

Постмодернізм постулює розкутий погляд на історію та її суб'єктивне сприйняття, орієнтує на пошук у минулому істини, «не поміченої ніким раніше»⁷³. Під виразним впливом постмодернізму формувалися нові наукові напрями, що тісно корелюють із містознавством — історична антропологія, історія повсякденності, мікроісторія, біографістика, теорія комунікацій тощо. Кинувши виклик однозначності та заполітизованості метанаративів, постструктуралістська парадигма знання зосередилася саме на відмінному, локально-специфічному, а також на розрізненні реального та «уявленого». Спроби постмодерністів перемістити локус історичного дослідження від структур верховної влади до повсякденних інтересів людей повинен був однозначно стимулювати інтерес до аналізу поведінки людей у замкненому просторі міст. Під цим же кутом зору розглядалися постмодерністами акти меморіалізації — здебільшого як прояв хибної свідомості та заідеологізованості.

Ставлення до постмодернізму в сучасному світі лишається неоднозначним. Йому закидають схильність до методологічного еклектизму, «мовних ігор», лімінальності, абсолютизацію проблем культури. Однак не можна не бачити і тих «вікон», які відкрив постмодернізм для введення просторовості у контекст конструювання «малих наративів». Ж.-Ф.Ліотар застосовував цей термін розширено, для вираження відмінностей, складностей, двозначностей у повсякденному житті. Стосовно міського простору малі наративи можуть застосовуватися для аналізу складних ситуацій, спричинених конфліктами на ґрунті скупченості великих мас людей, невизначеності у завтрашньому дні, наркозалежності тощо.

Що ж до багаторазово критикованих постмодерністами теорій модернізації, то в умовах ХХІ століття вони набувають «другого дихання» у оновленому вигляді «багатокультурності». Методологічний фундамент нового бачення ролі і місця модернізації становлять теорії неомодернізму (Ш.Айзенштадт, П.Штомпка, Р.Інглхарт та ін.), які використовують нові соціометричні й екометричні підходи, більш гнучкі й вільні від наперед заданого європоцентризму, а також від прямого протиставлення традицій і інновацій. Головним постулатом нової парадигми є визнання можливості багатоманіття моделей історичного розвитку, яке

зумовлює діапазон відмінностей траєкторій модернізаційних трансформацій залежно від стартових умов, історичного досвіду і особливостей культури різних країн.

Відбулося, отже, істотне зближення модернізаційних і цивілізаційних підходів, які донедавна розглядалися як наукові антиподи. Водночас розмиваються грані між універсальним і локальним, відбувається своєрідна інтеграція концепцій цивілізації, глобалізації й модернізації. Для урбаністики у її місцевих різновидах особливо цікавою є теорія цілісних і доволі стабільних культурних зон — з наголосом на інерції традиційних культурних цінностей, здатної протистояти нівелюючій дії капіталістичної модернізації як технократичного процесу, що породжує бездуховність, цинізм, інтолерантність. Виділення в окрему культурну зону посткомуністичних країн приводить прибічників неомодернізму (Е.Паїн) до небезспірного погляду на існування особливої посткомуністичної «цивілізації», базованої на частковому витісненні і заміні традиційних норм квазітрадиціями — неповагою до права, украй низьким рівнем довіри до інститутів влади, девальвацією трудової етики, «штурмівщиною» тощо.

Пошуки як «традиціоналістів», так і «неомодерністів» мають пряме відношення до дискусії про міський і сільський стилі життя і відповідні відмінності у етичних системах. Готових відповідей на питання про те, як долати розбіжності між «острівцями сучасності, створеними модернізаційними й урбанізаційними процесами, та функціональними зонами, які тяжіють до архаїки у соціальних відносинах і життєвих укладах», ні ті, ні інші не дають. Отже, лишається нагальною проблемою вироблення теоретичних основ і методологій реформування обох життєвих сфер на умовах узгодження універсальних механізмів координації з культурними традиціями з врахуванням і тих позитивів, які містяться в радянській спадщині⁷⁴.

Суттєвою для переосмислення фундаментальних основ урбаністики може стати і запропонована в рамках постмодернізму нова концепція *центр-периферійних відносин*. Погляд на центр як штучний конструкт, який може існувати, лише спираючись на маргіналізацію (периферизацію) інших, насамперед вимагає чіткої відповіді на питання: де закінчується центр і починається периферія (околиця). Бінарна опозиція центр/периферія у численних дискусіях постає то у вигляді сірої зони, де центр і периферія зливаються, то у вигляді чіткої розмежувальної лінії (і тоді навіть в американському написанні слова centre (а не center) відбивається прагнення по-новому осмислити проблему домінування як таку). За Ж.Дерріда, околиці зрештою перестають вписуватися у бінарну логіку, що підпорядковує їх центрові, прагнуть відігравати самостійну роль. А на зміну «дисциплінарним суспільствам», «суспільствам контролю» приходять кризи та безлад, ледь регульовані технологіями.

Із радикальними, подекуди парадоксальними поглядами постмодерністів можна погоджуватися чи ні, але очевидно, що поза їхнім впливом концепти «локалізм», «регіоналізм», «партикуляризм» уже не сприйма-

ються. Серйозних випробувань зазнає і традиція *нерозчленованої* «історії міст і сіл». Адже очевидно, що міські й сільські спільноти — це два різні, навіть гостро відмінні типи групової самоідентифікації. Локальні соціокультурні простори, якими є міста й села, виступають у ролі структуроутворюючих начал для двох відмінних типів самоорганізації. Міській субкультурі притаманний потяг до інновацій, сільській — авторитет традиції. А, отже, постає необхідність пошуку часто невидимих, розмитих меж між містом і селом, з одного боку, і міською і сільською історією, з другого.

При всій самоочевидності відмінностей між містом і селом провести чітку грань між цими двома поняттями часто буває непросто. Давньоруські джерела зафіксували наявність різного роду поселень — стольних градів і волосних центрів, передмість і городків, городців і городищ, погостів, слобід, сіл, селищ, вісей тощо, причому часто ці поняття вживалися як взаємозамінні. Російські фахівці в галузі урбаністики справедливо звертають увагу на те, що «розрізнення «місто — село», з яким пов'язано надзвичайно багато, — таке ж уявне й міфічне, як і уявна умовна межа між Європою і Азією... Немає (наукового, адміністративного, побутового) уявлення про величезне реальне різноманіття поселень (типологія поселень), про гігантську реальну багатоманітність місць, територій, самої країни (комплексне районування культурного ландшафту)»⁷⁵. В Україні ситуація аналогічна — дефіцит наукового «просторознавства» тут не менший. На думку П.Толочка, при всій непорушності тези про місто як осередок концентрації ремесла й торгівлі відмежувати міста XII–XIII ст. від сіл не завжди вдається (звідси і введений ним термін «аграрно-феодальні міста») ⁷⁶.

На складність розрізнення міських і сільських поселень пізнішого часу (XVII ст.) звертала увагу О.Компан. За даними реєстру 1667 р., на Поділлі на одне село припадало 60 «димів» (361 чол.), а на одне місто — 69,6 «димів» (417 чол.). На Брацлавщині в середині XVIII ст. різниця між містами й селами була настільки стертою, що податківці інколи їх не розмежовували, включаючи до складу міст і населення навколишніх сіл. У 122 містах Брацлавщини (24,4 % усіх поселень) нараховувалося 345360 мешканців (63,5% усього населення). Такий «неймовірний на перший погляд» процент дослідниця пояснювала особливостями краю, «де містом звалось дуже часто звичайне село, але укріплене і не підлегле панщині». Давався взнаки і масовий приплив населення з інших воєводств. Загалом же О.Компан дотримувалася думки, що при визначенні міста густота населення вирішального значення не має — значно більше важить розвиток продуктивних сил⁷⁷.

Капіталістична доба в історії України теж не зруйнувала своєрідну гібридність міського й сільського способів життя. У Галичині розвиток промисловості потягнув за собою ріст міст, але вчорашні села перетворювалися здебільшого на т.зв. «сільські міста», де неземлеробські й землеробські заняття населення співіснували. Водночас набув поширення новий поселенський тип — т.зв. присілки. Тут освоювалися нові види господарської діяльності — виробництво скла, заліза, смоли,

але територіально присілки належали до сіл і підпорядковувалися їм адміністративно. Промисловість Донбасу й Півдня розвивалася настільки швидкими темпами, що розвиток міської інфраструктури за нею не встигав, і більшість робітників, зайнятих у гірничій та металообробній галузі, жила в навколишніх селах. Якщо не вони самі, то їхні сім'ї займалися там землеробською працею.

Зрештою і сьогодні провести чітку розмежувальну межу між містом і селом не завжди можна. Власне, великої практичної потреби у цьому немає. Адже, виходячи із популярної на Заході т.зв. хвильової теорії урбанізації, процес циклічної взаємодії міст із сільською місцевістю відбувається безперервно, і підживлює його єдина транспортна інфраструктура і значною мірою спільні мережі обслуговування. Економічні й соціально-культурні переваги великих міст сполучаються при цьому із екологічним (рекреаційним) і територіальним потенціалом сільської території. Близькість до великого міста значно поліпшує умови ведення сільського господарства.

В Україні існує поняття «аграрне місто»; цим терміном позначається особливий тип сільсько-міських поселень. Досить обґрунтованою є думка, що з поглибленням глобалізаційно-інтеграційних процесів умовна відстань між міськими й сільськими територіальними утвореннями буде скорочуватися під впливом перерозподілу трудових ресурсів, переміщень населення, спільних громад тощо. На відміну від сільських урбанізованих зон та ареалів аграрним містам притаманна переважно втрата міського обличчя під впливом процесів руралізації як наслідку послаблення агропромислової інтеграції. Закриття у невеликих містах промислових та транспортних підприємств зазвичай призводить до того, що за способом життя вони мало чим відрізняються від сіл. За О.Павловим, такі «аграрні міста» вже не в змозі виступати стабільним інтегруючим центром щодо навколишніх сіл, що зводить їх на статус маргінальних територій⁷⁸.

Однак з погляду науки дослідження відмінностей між міським і сільським способом життя й відповідними типами поселень є надзвичайно важливим. Актуальність цієї проблеми зростає відповідно до збільшення питомої ваги мегаполісів, які є водночас і базою зростання продуктивності праці, і джерелом поглиблення соціальної нерівності та екологічних проблем. Тим часом специфіка форм поселення в Україні, за оцінками фахівців з теорії управління, досліджується в Україні далеко не достатньою мірою. Хоча у «Генеральній схемі планування території України», затвердженій відповідним законом від 7 лютого 2002 р., завдання перспективного розвитку для населених пунктів різного типу визначаються окремо, у науковій літературі цей диференційований підхід майже не простежується⁷⁹. Класифікація типів поселення відбувається за ознаками поділу на ті, що мають адміністративне значення (адміністративні центри), і ті, що його не мають. Поділ населених пунктів на міські й сільські доволі умовний. До перших відносять міста та селища міського типу, до других — села та селища. На 2004 р. каркас системи розселення в Україні утворювали 453 міста, 887 селищ міського типу і 28612 сіл, що розташовані у 490 адміністративних районах⁸⁰.

Навряд чи хтось здатен врозумливо пояснити, чому Угнів, який станом на 2007 р. мав лише 999 жителів, вважається містом, а Острів того ж Сокальського району на Львівщині, що має 1849 чол. населення, є селом. Програють у даному випадку угнівчани, тому що тарифи на комунальні послуги у сільській місцевості значно нижчі, ніж у містах. Але не лише вони — адже у 43 містах Львівщини (без Львова) проживає лише 675 тис. чол., тобто на одне місто припадає менше 16 тис. чол. Для порівняння наведемо дані по Луганській області — тут без обласного центру 36 міст, в яких проживає 1 340 тис. чол. (37 тис. чол. в розрахунку на одне місто)⁸¹.

Умовність поділу поселень на міста, селища міського типу та села — проблема не лише українська. Російський політолог В.Каганський справедливо звертає увагу на те, що ніхто переконливо не довів, чому саме ці три типи поселень мають статус інституційних одиниць. Розміри, спеціалізація, функціональне призначення міст надто відмінні — від величезних, тяжіючих до агломерацій мільйонників до моновиробничих поселень закритого типу. Автор доводить, що «реальна єдність статусної категорії «місто» може і повинна проблематизуватися й оспорюватися принаймні з двох різних сторін. По-перше, *різноманітність усередині цієї статусної сукупності настільки велика, що їй не може відповідати ніяка єдина діяльність, ніяке єдине нормування, соціальне й адміністративне проектування*; багато які з адміністративних міст ні в якому розумінні — крім статусу — містами не є. По-друге, *ці адміністративні одиниці дуже різною мірою цілісні* — від цілком реальних поселень до випадків, коли містом вважається або частина іншого поселення, або кілька фактично окремих поселень, або якийсь фрагмент, статус якого зовсім не ясний»⁸². Українська практика цей висновок повністю підтверджує. На територіях 64 міст обласного значення є ще 202 інші адміністративно-територіальні одиниці із своїми органами місцевого самоврядування⁸³.

Але якщо в систему територіальної організації входять перехідні між містом і селом «змішані» типи, можливо, і не варто дошукуватися відмінностей і розглядати міську і сільську історію в єдиному потоці, як це було у нас багато років? На наш погляд, відповідь на ці питання може бути лише негативною. Адже очевидно, що у контексті нерозчленованої «історії міст і сіл» виявилася практично «загубленою» історія містечок як традиційної для України форми розселення і селищ міського типу, що, ймовірно, потягнуло за собою і прогалину щодо останніх в Основному Законі України. А головне — втрачалися ті особливості міських і сільських територій, які зумовлені їх структурною побудовою, відмінними матрицями ресурсозабезпечення, специфічними функціями. Зрештою все це ставало на заваді комплексному аналізу просторово-ландшафтної структури території, типів поселення, напрямів господарської діяльності на різних історичних етапах. І хоч сьогодні уже дістав наукове обґрунтування погляд на сільські території як на самостійну базову категорію наукового пошуку, дослідження в комплексі історії міст і сіл визначається традиційним спрямуванням краєзнавства. Дається взнаки історіографічна інерція; усталені штампи, навіть якщо їх застарілість очевидна, самі по собі не зникають.

На важливість розгляду історії міст як принципово нової порівняно із селом форми соціальності звертав увагу ще М.Вебер. Йому уявлялося надзвичайно важливим простеження процесу «переплавки» смислового поля сільської цивілізації у нову цивілізаційну модель. Міська цивілізація, доводив він, створює зовсім новий контекст буття, а процес урбанізації дає змогу простежити етапи розвитку зв'язків міського населення з його становим минулим і формування на цій основі нових соціально-психологічних стереотипів поведінки⁸⁴. Російські аналітики вибудовують на цій основі схему двох типів територіально-господарських укладів — рурального (натурально-патріархального й аграрно-дрібнотоварного) і урбанізованого (приватно-капіталістичного, агломераційного, конурбаційного, мегаполісного)⁸⁵. Простеження історії нашої країни крізь призму таких підходів виявляє виразну різноманітність різних регіональних масивів, що, в свою чергу, дає ключ до розуміння того, чому анклавні адміністративно-командної системи можуть зберігатися і в умовах розвинутої демократії.

Чітке відмежування міської історії від сільської має особливе значення в українських умовах, де характер адаптації людини до середовища значною мірою залежав від зовнішніх чинників. У зоні дії європейського права менталітет міських жителів формувався під значним впливом індивідуалізму. На просторі, інкорпорованому в російську централізовану бюрократичну систему, механізми самоуправління й саморегулювання поволі втрачали смисл, поступаючись місцем архаїчним традиціям нерозчленованої колективності. Межа між містом і селом була невиразною і легко стиралася; міський спосіб життя не розглядався як цілісність, якою варто дорожити. Переселення в міста на умовах зайнятості на заводах і фабриках приваблювало селянина не часто; він радше волів виїздити на нове місце проживання. А селяни, що осідали в містах, теж у своїй масі не відчували себе городянами.

Що ж до «нерозчленованої» історіографічної традиції і порівняно меншої уваги до міської історії порівняно з аграрною, то тут слід бачити як виразний вплив «народництва», так і відбиток особливого «селянського» менталітету значної частини вітчизняних дослідників. Давався взнаки і вплив російської медієвістики, насамперед школи Д.Петрушевського, яка, починаючи з 10-х рр. ХХ ст. досліджувала урбанізм у європейському контексті — з переважаючою тенденцією введення його в систему простеження генезису феодального способу виробництва. Однак, на відміну від німецької медієвістики, яка багато уваги приділяла типологізації поселень, російська (а потім і радянська) не тільки не визначилася з наповненням поняття «місто», але й характеризувала міста майже виключно виходячи з їх економічних функцій. Пошук «актуальних», з точки зору марксистсько-ленінської ідеології, тем відволікав дослідницьку увагу від чітких дефініцій і простеження складного процесу виокремлення міста із системи феодальних відносин і його розвитку на новій, корпоративній основі.

У розгляді історії міст і сіл як нерозчленованої єдності іманентно присутні чимало пасток, які здебільшого не усвідомлюються. Фактично у такий спосіб міська історія обмежується вузьким контекстом історії

поселень і беззастережно вводиться у контекст «історії заселення і розселення» як пріоритетний у науковому аналізі. Тим часом багатогранна історія міст — це далеко не тільки і не стільки історія адаптації населення до зміни умов існування, це насамперед історія культури у найширшому розумінні цього поняття. Саме виникнення міст було проливом у тому сенсі, що з масиву поселень, організованих на началах сусідства, виділилися ті, які стали носіями іншого начала — підпорядкованості на основі вищих у цивілізаційному сенсі здобутків й інституалізованої корпоративності. О. Неклеса називає початок другого тисячоліття переднем урбаністичної ланцюгової реакції і водночас свідченням появи нової соціальної схеми земного світовлаштування⁸⁶. З часом на цій основі сформувався і дедалі поглиблювався ціннісний конфлікт — насамперед у вигляді зіткнення сільської і міської культурних доміант. Прихильники етнографічного сільського колориту і досі сприймають як привнесені й надумані цінності, породжені міським способом життя. І навпаки — для прагматичного міського жителя цінності і традиції сільського побуту — це архаїка, якої варто якнайшвидше позбутися.

За Ю. Вільчинським, міста і села відрізняються одне від одного не своїми розмірами, а наявністю у міста душі. «Велике скупчення населення лише тоді перетворюється на місто, коли людина переживає й відчуває весь край як «оточення», як щось «інше» і собі підпорядковане. Від цього моменту сільська й міська людина — дві різні істоти. На початку вони цю різницю *відчувають*, потім вона над ними *тяжіє*, і врешті решт вони — *перестають розуміти одне одного*»⁸⁷.

Протистояння двох — міської і сільської — тенденцій у світосприйманні існуватиме, мабуть, ще довго, і вже тому історія міста як цілісності, що притаманною їй мовою веде «безперервний діалог із селом» (Ф. Бродель), має розглядатися як специфічне дослідницьке поле. І хоч людство, мабуть, ніколи не дізнається, де й коли виникло перше місто, історія міста як соціального організму охоплює, як мінімум, шість тисячоліть і вже тому заслуговує на окремий дослідницький статус. Сьогодні між містом і селом немає кам'яних мурів, але роль розмежувальних субстанцій виконують істотні соціокультурні й ментальні відмінності. Саме вони — якщо й далі йти шляхом відмови від «подієвої» історичної канви — і становлять каркас містознавства, з одного боку, і сільської історії — з іншого.

Цікавий критерій розрізнення онтологічних засад міської і сільської історії пропонує російський філософ В. Пернацький. Появу перших міст він прямо пов'язує із зародженням елементів політичної організації і нових форм міжлюдських взаємин. Міський спосіб життя він називає «вертикальним», «ієрархічним» — на відміну від «горизонтального», сільського, що є однорівневим. У сільському житті переважає природний чинник; безпосередня залежність людей від природи урівнює їх і зумовлює межі їхніх інтересів. У міському житті природа як об'єкт трудової діяльності опиняється на другому плані; виробничі відносини тут складаються на основі незрівнянно складніших взаємин людини з

людиною. В результаті виникають соціальна нерівність і приватна власність, відносини за принципом «панування — підкорення» і відповідні правові норми⁸⁸. Зрештою норми, вироблені в містах, поширюються і на село, але для цього потрібен час.

Існують різні теорії виникнення міст: вотчинна (міста — центри феодалських маєтків), общинна (міста виростають із сільських громад на основі розвитку ремесел і торгівлі), соборна (міста виникають як укріплені пункти для захисту від зовнішнього ворога), політико-правова (міста насаджуються згори як територіально-управлінські центри) тощо. Усі ці підходи мають право на існування, але продуктивніше розглядати різні чинники містоутворення у сукупності, як це робив уже неодноразово згадуваний М.Вебер. Міста могли виникати як оборонні форпости або як фіскальні центри, але у будь-якому випадку процес розмежування міста і села ішов насамперед по лінії відмежування ремесел і торгівлі від землеробства і розвитку ринкових відносин.

Якщо говорити про ту систему розселення, яка сформувалася на Русі і потім відтворювалася у певних своїх зразках і на литовсько-польському просторі, то вона несла на собі виразні оборонні ознаки. Політика землеосвоєння — і та, що задавалася «згори», і та, що формувалася знизу — мала «фронтирний» характер. Поселення були конче потрібні на кордоні зі степом, але саме тут вони виявлялися надзвичайно вразливими перед натиском кочівників. Ті, які мали шанси вистояти, чимось нагадували римський лімес — з таким комплексом укріплень-фортець, який мав водночас забезпечувати взаємообмін між містом і його сільськогосподарською округою. Однак ситуація нестабільності виразно тиснула на свідомість городян, тим більше, що численні оборонні споруди, рови, вали, під'їзні шляхи їм доводилося зводити й багаторазово відновлювати власними руками і на власний кошт, без належного технічного оснащення. Тому фортеці, виграючи в міцності, часто програвали в розумінні елементарної зручності. Коли, рятуючись від ворога, в них скупчувалися великі маси людей з околиць, міста ставали розсадниками епідемій і гинули як під натиском зовнішніх сил, так і від внутрішніх негараздів.

Не менш популярними у містознавстві є політико-правові підходи до проблеми утворення міст. Прибічників таких підходів цікавить переважно не походження окремого міста, а поява міської мережі, тобто системи взаємопов'язаних і ієрархічно підпорядкованих поселень, яка формується паралельно із становленням держави. Досліджуючи давньоруські поселення, Б.Рибаков показав, що вони часто розташовувалися «гніздами», приблизно по 10 у «гнізді», і ці «гнізда» в адміністративному відношенні відповідали «тисячі» або «племені». Державна влада, намагаючися закріпитися у племінних центрах, спиралася на систему пунктів для збирання данини — погостів. У своїх основних рисах вона відповідала скандинавській системі ранньосередньовічних хусабу — королівських фортів, що також призначалися для реалізації фіскальних функцій і були своєрідними пунктами тимчасового перебування дружинників. Інший тип протоміських центрів у Скандинавії уособлювали

віки — торгово-ремісничі поселення і борги — краще укріплені поселення з постійним гарнізоном. На Русі аналогами віків можна вважати городища, а аналогами боргів — гради. Деякі автори припускають протистояння погостів як центрів державної адміністративної влади і «племінних градів» як центрів відповідних округ⁸⁹.

Поняття «міська межа», «міське середовище» скрізь є доволі умовними, але на Русі ця умовність проглядається особливо виразно. Ті, хто іронізує над пошуками у її напівлегендарній початковій історії сильного міського начала (хоча б у формі «країни міст — Гардаріки»), у чомусь мають рацію. Гард, якщо перекладати із скандинавських мов, це не стільки місто, скільки огорожа, і, мабуть, саме завдяки безлічі «обгороджених» оборонних споруд Русь заслужила таку назву. Але це не применшує того очевидного факту, що вона створила розвинуту міську культуру, і вцілілі культові споруди та писемні пам'ятки її високий рівень переконливо засвідчують. Питання, чи були адекватними цій культурі суспільні відносини, чи були в містах Давньої Русі якісь самоврядні форми фахових об'єднань у вигляді ремісничих чи купецьких корпорацій, ще належить дослідити. Але цілком очевидно, що світ міста, навіть якщо мова йде про тисячолітню давнину — це зовсім особливий світ, дуже мало схожий на архаїчний світ села з притаманним йому общинно-сусідським колективізмом.

Корпоративність на основі спільності станових, професійних чи духовних інтересів — головна ознака міського способу життя, яка проглядається від часів середньовіччя. Її основні ознаки — замкнутість та наявність формально-правових відносин, регламентованих обов'язковими для виконання приписами, кодексами, статутами. Всередині корпорації існувала жорстка ієрархія, яка загалом вписувалася в існуючу у даному соціумі систему владних відносин. За типом корпорації утворювалися гільдії, цехи, братства, рицарські ордени. Об'єднували корпорації переважно не ідеї, а інтереси, які розглядалися як певний ресурс, за доступ до якого велася постійна боротьба.

Соціальна модель села також будувалася на спільному інтересі, але тут визначальним був принцип великої сім'ї, із спільною відповідальністю і круговою порукою. «Домінанта колективу» і «гуртова» основа життєдіяльності сприяли консолідації громад і допомагали їм виживати у неймовірно складних умовах. Але, на відміну від міських корпорацій, які стимулювали дух підприємництва й самореалізації, сільські громади були оплотом традиціоналізму з усіма його негативними сторонами — схильністю до пасивності, патріархальної замкнутості, архаїчними уявленнями про зрівняльну справедливість.

Саме тому і понятійно-категоріальний арсенал урбаністики незрівняно багатший порівняно з тим, який використовується для аналізу сільських континуумів. Вище вже йшлося про теорію топохрону, яка виявилася напрочуд продуктивною для аналізу міської культурної традиції. Саме теорія топохрону пропонує урбаністиці дескрипційний і операційний апарат для первісного обліку, інвентаризації та дослідження фонду культурної спадщини в просторовому вимірі. Будь-який

матеріальний об'єкт, правильно інтерпретований щодо свого культурно-історичного змісту, виступає як топохрон культури, що розкриває її семантичний зміст (семіотику культурного простору). Поняття «хронотоп» є симетричним поняттю «топохрон» і використовується для позначення алгоритму самовизначення особи, групи, спільноти у власному культурному просторі-часі. Поняття «локус» (місце, місцезнаходження, місцевий центр) конкретизується як місце перетину комунікацій або як система ієрархічно пов'язаних між собою місць, з яких складається регіон.

Топохрон виступає як матеріальна фіксація міфологеми місця (локусу), а також відносин по лінії «місце — соціум». За Г.Лебедевим, топохрон являє собою матеріалізацію історичного часу («хронос») в культурному просторі («топос») і об'єднує, перебиваючи за обсягом, такі культурологічні категорії, як «архітектурна споруда», «археологічна пам'ятка», «пам'ятник культури», розширюючи їх зміст. «Акультурований ландшафтний об'єкт, а строго кажучи, будь-який матеріально-нерухомий об'єкт культури виступає як топохрон, послідовно акумулюючи і зберігаючи різні культурно-історичні нашарування». Виявлення «втрачених» топохронів у діючих, гармонізація семантики культурних пластів і, нарешті, «регенерація» топохрона — вдячні завдання наукового пошуку містознавців. «В епоху глобальних економічних і соціальних процесів, зростаючої взаємозалежності цивілізацій та етносів, соціумів та культур, технологій та архетипів це завдання виходить далеко за межі академічних інтересів»⁹⁰.

Якщо спробувати простежити ті особливості занять населення, які дали змогу місту дистанціюватися від села, досить легко визначити і специфічність рис міського способу життя. Професійна зайнятість переважно несільськогосподарською працею, можливість регулювати робочий час і вивільняти його певну частину для самовдосконалення особи, більша міграційна рухливість внаслідок меншої прив'язаності до землі, більша свобода у виборі спілкування, менша сім'я — всім цим зумовлювалися і краща організація городян, і більш високий рівень їхньої освіченості, і ширший діапазон можливостей для облаштування побуту. І хоча демаркаційна лінія між містом і селом завжди була і лишається нині доволі розмитою, найглибша основа для неспівпадіння (і навіть протистояння) їх інтересів зумовлена як їх включеністю у різні технологічні системи виробництва, так і історично сформованим суб'єктивним сприйняттям міста як експлуататора села. Накладається на таке сприйняття і традиція бачити у планетарному просторі два полюси — «світове місто» (розвинута Північ) і «світове село» (аграрні райони Півдня).

Виокремлення в рамках місцевої історії двох чітко розмежованих сфер — міської історії і історії села — стало відповіддю на давно назрілу, не лише наукову, але й суспільну потребу. Якщо в межах краєзнавства важливими були спільні ознаки міста і села як поселень, то тепер наголос робиться на відмінних рисах відповідних соціумів — як окремих соціокультурних типів. Адже очевидно, що простір культури міста, включаючи сферу виробництва й споживання, дозвілля і ціннісних орієнтацій різьоме відрізняється від простору села. Хронотопонімічна система міста має величезну, ні з чим не порівнянну здатність до самозбереження й самовід-

творення, що робить її неспівставною із хронотопом села. При цьому важливою є не так наявність у міста офіційного статусу, як та специфічна аура, яка робить кожне місто несхожим на інші.

Культура села як соціально успадкований комплекс настанов, що визначає основи життєдіяльності сільської громади, відрізняється від міської не лише за кількісними чи якісними параметрами, але й за просторово-часовими та функціональними характеристиками. Вона завжди орієнтована на природу і на гармонізацію своїх відносин з нею. Міська ж культура тяжіє до створення власного, рукотворного у своїй основі, середовища існування. Спосіб життя і менталітет городянина визначається безліччю факторів, насамперед особливостями соціальної комунікації. Створити якийсь гібридний місько-сільський тип культури (приміром, на основі агроміст) поки що нікому не вдавалося.

В міру того, як місто і село здобувають статус самостійних об'єктів дослідження, локальна історія дістає нові доміанти соціального аналізу. У локалістики з'являється, говорячи словами С.Маловічка, «глокальна перспектива» — у полі її зору одночасно опиняються процеси централізації і децентралізації, універсалізації й дивергенції, а проблема цілого осмислюється у єдності й різноманітності її складових. Глобальне й локальне, стаючи новими універсаліями, створюють зовсім нову шкалу соціального аналізу. Стадіальна схема розвитку людських суспільств поступається місцем порівняльному аналізу культурної історії локальних співтовариств. При цьому кожний локальний об'єкт дістає можливість напряму виходити у науковий та інформаційний простір, не оглядаючись на стандарти домінуючих метанаративів⁹¹.

Вище вже йшлося про те, що нова локальна історія досить часто виявляє критичне ставлення до спадщини краєзнавства, хоч і не заперечує її цінність. Зазвичай межа між цими двома різновидами локалістики проводиться на основі протиставлення інтравертного та екстравертного типів мислення. Ще частіше зіставляються лінійно-стадіальні й культурно-орієнтовані підходи. В обох випадках наголос робиться на перенесенні дослідницької уваги з реєстрації місцевих подій, маловідомих імен і фактів на дослідження багатфакторності соціальної поведінки людини і її мотивацій в історичній ретроспективі, на кристалізації групових інтересів у коекзистенційному (соціокультурному) просторі. Природно, що саме соціокультурний простір міста становить найбільш вдячний дослідницький об'єкт для порівняльних досліджень. Відсепарована від сільської міська історія дістає «нове дихання» внаслідок того, що місто тепер цікавить дослідника не лише як політичний, економічний, адміністративний чи культурний центр, але і як локалізоване соціокультурне середовище, як місцеве співтовариство із власними законами функціонування. Новизна полягає не тільки і не стільки в тому, що «суспільство» й «суспільна верства» опиняються в епіцентрі дослідження, а насамперед у тому, що місто розглядається як структуроутворююче, визначальне начало як для своєї периферії, так і для держави в цілому.

Однак поставити людину і соціум у центр містознавчих досліджень — це лише половина справи. Друга половина полягає у тому, щоб підняти на

новий рівень охоронну функцію міст. Йдеться насамперед про внутрішній конфлікт старого й нового, іманентно присутній у розвитку будь-якого міського організму. Міста ростуть вшир і вгору, виконання владних, містоформуючих, комунікаційних функцій диктує потребу у постійному оновленні міської інфраструктури. Але все це створює неабияку загрозу для тієї аури міст, яка складалася віками. Про спотворене обличчя Києва написані вже десятки статей. Найстрашніше полягає у тому, що архітектурних монстрів практично неможливо позбутися. А, отже, захист автентичного культурного довілля переростає у величезну проблему — проблему узгодження завдань оптимізації промислових, транспортних, торгових, культурних, наукових, адміністративно-господарських функцій і завдань збереження історико-культурної спадщини. Чим більший вік міста, тим складніше узгоджувати містообслуговуючі й містоохоронні функції. Цим продиктоване виділення історичних міст в окрему категорію, яка потребує особливої уваги до інформації про стан містобудівної спадщини, проблем її вивчення й охорони.

Історичне місто — складний, багатофункціональний соціальний організм, в якому химерно переплітається старе і нове, природне і рукотворне. Завдання модернізації тут часто входять у конфлікт із завданнями збереження й охорони старовини. Щоб осучаснити історичні міста і водночас не порушити зв'язок століть, потрібно не лише враховувати увесь комплекс естетичних вимог, але й перебувати у всеозброєнні історичного знання.

У кожному історичному місті є пам'ятки, які створювалися з суто утилітарними цілями, але з плином часу стали свідками світовідчуття поколінь, втіленими у камені символами певної доби. Кращі з них є частиною архітектурного літопису людства, втіленням матеріального дискурсу часів і народів. Ніякі модернізаційні завдання, навіть продиктовані турботою про комфорт нинішніх жителів міста, не можуть мати пріоритет перед завданнями збереження для майбутніх поколінь архітектурного образу минулих епох.

У свій час вже згадуваний Д.Лихачов порушив питання про засади культурної (моральної) екології. Між біологічною й культурною екологією, вважав він, немає чіткої грані, недотримання законів і тієї й іншої здатне вбити людину. Ландшафт і пам'ятник входять у душу людини у їх гармонійному сполученні, збагачуючи її уявлення про прекрасне. А проте, зауважував Лихачов, питання моральної екології «не тільки не вивчається, воно навіть не поставлене нашою наукою як щось цілісне і життєво важливе для людини»⁹².

Останні роки, щоправда, засвідчили пробудження у значної частини суспільства відчуття культурного середовища і його впливу на людину. Історична наука може і повинна озброювати екологів культури чіткими уявленнями про ті межі, які не можна переступати, оновлюючи обличчя історичних міст. Одним з першочергових завдань для неї є осмислення їх культурної ролі і засобів захисту. Це вимагає, зокрема, уточнення дефініції «історичне місто», яка, принаймні на вітчизняному ґрунті, поки що недостатньо унормована.

3. Історичне місто: пошук дефініцій

Усвідомлення того, що унікальна культурна спадщина міст вразлива в умовах війни і збройних конфліктів, прийшло разом з першими випробуваннями буремного ХХ століття. Гаага стала центром, де вперше на повний голос було заявлено про те, що культурні об'єкти потребують спеціального захисту. Перша Гаазька конференція (травень — липень 1899 р.), на якій обговорювалися можливості обмеження руйнівного впливу війн, була скликана з ініціативи Росії, друга (липень — жовтень 1907 р.) — з ініціативи США. На цих двох конференціях було прийнято 13 конвенцій, якими робилися спроби сформулювати принципи й норми міжнародного права, що стосувалися ведення війн на суші і на морі. В них містилися і спеціальні застереження, які стосувалися охорони історичних і культурних об'єктів. Але навряд чи вони виявилися ефективними на тлі тих жахливих втрат, яких зазнали міста воюючих країн у ході Першої і Другої світових війн. Коли у 1945 р. представники 56 держав, в числі яких були СРСР і Українська РСР, знову зібралися в Гаазі, вони підійшли до справи охорони культурних надбань більш предметно. Зокрема, було вироблено перелік об'єктів міжнародної правоохорони. Під цю категорію підпадали пам'ятки архітектури, мистецтва, історії, археології, давні рукописи й книги, будівлі, в яких зберігаються чи експонуються культурні надбання, а також окремо — центри зосередження культурних цінностей. Мова йшла, зрозуміло, насамперед про міста.

Детально про принципи відбору історичних пам'яток, що підлягають охороні, а також їх консервацію ішлося у Міжнародній хартії, прийнятій на II Міжнародному конгресі архітекторів і технічних спеціалістів з питань збереження монументальних пам'яток, що відбувся у Венеції (травень 1964 р.). Тут уже містилася спроба дати визначення історичної пам'ятки. «Поняття «нерухома історична пам'ятка», — зазначалося в Хартії, — поєднує як окремих архітектурний твір, так і міське чи сільське утворення, що засвідчує характерні ознаки певної цивілізації, певної фази розвитку або історичної події»⁹³. Отже, історія міст вводилася в контекст історичного пам'яткознавства як спадщина, за збереження якої кожне покоління несе свою частку відповідальності перед майбутнім. Особливо важливим був зроблений у Хартії наголос на збереженні традиційного середовища: «будь-яке нове будівництво, знесення та зміни, що могли б порушити співвідношення об'ємів і кольору, недопустимі». Хартія вводила поняття «визначні історичні місця» як об'єкти особливої турботи щодо охорони їхньої цілісності, забезпечення умов їх використання, упорядкування, виявлення значущості. Будь-які реконструкції, зазначалося в ній, слід виключити одразу⁹⁴.

Такі хартії, однак, могли бути дійовим чинником захисту культурної спадщини лише за умови визначення на міжнародно-правовому рівні зобов'язувальних відносин суб'єктів міжнародного права. Цю місію взяла на себе спеціалізована установа організації Об'єднаних Націй (ЮНЕСКО), заснована в листопаді 1946 р. Як видно з самої її назви

(United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), сфера її діяльності охоплює освітній, науковий та культурний простір, і отже, охорона культурних надбань належить до числа пріоритетів. Україна стала членом ЮНЕСКО 12 травня 1954 р.

Одним з першочергових завдань, які постали перед ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями культуроохоронного спрямування, стало упорядкування системи понять, що стосуються культурних надбань людства. Адже в різних країнах, у різних мовах існують суттєві відмінки у трактуванні термінів «культурна спадщина», «пам'ятка історії», «пам'ятка архітектури», «пам'ятка містобудування», «історичний населений пункт» і багатьох інших. Саме поняття «культура» має десятки різних тлумачень: ще в середині ХХ ст. американські антропологи А.Кребер та К.Клакхорн навели 164 варіанти дефініцій культури. Якщо розуміти культуру як концентрований досвід людства, поняття «культурні цінності» може включати в себе створені людьми матеріальні об'єкти (споруди, речі), ідеальні (ідеї, знання, символи), соціальні (міста, села), технологічні (комунікації, комп'ютерні програми) тощо. Паралельно застосовуються поняття «культурна спадщина», «культурний об'єкт», «культурне надбання», «історико-культурні ресурси», «культурні артефакти», «культурні тексти», «культурне успадкування», «культурний простір», «культурно-історичний тип». Справа їх чіткого визначення у міжнародно-правовому контексті виявилася складною і на сьогодні ще не може вважатися завершеною. Тут ми окреслюємо лише ті віхи пошуку, якими упродовж другої половини ХХ ст. була позначена діяльність ЮНЕСКО у визначенні міста як непересічної культурної цінності.

Поняття «культурна спадщина» у контексті міської історії вперше було чітко окреслене у прийнятій за ініціативою ЮНЕСКО 1972 р. «Конвенції всесвітньої культурної і природної спадщини». До цієї спадщини було віднесено: а) пам'ятки (твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури, що мають значну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва, науки); б) ансамблі (групи самостійних або об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність, визначні місця, твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця та становлять значну універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнографії або антропології)⁹⁵.

У Конвенції, отже, йшлося переважно про захист історично сформованого міського середовища, хоч термін «історичні міста» не фігурував. Зміст поняття «культурна спадщина» приблизно відповідав тому наповненню, яке в сучасній туристичній практиці охоплюється поняттям «історико-культурні ресурси». Відповідно до згаданої конвенції при ЮНЕСКО був створений Комітет по охороні всесвітньої культурної і природної спадщини, який складає списки найбільш цінних пам'яток світової культури і подає державам — учасницям Конвенції міжнародну допомогу для забезпечення їх схоронності. До цих списків у 1990 р. було занесено дві вітчизняні пам'ятки — Софійський заповідник і Києво-Печерську Лавру, а у 1998 р. — історичний центр Львова.

Ставлення українських владних структур до проблеми збереження національної спадщини не може вважатися оптимальним і розумним. На 33-ій сесії комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Іспанія, червень 2009 р.) їм було пред'явлено серйозні зауваження з приводу забудови буферних зон неподалік Софії Київської та на території заповідника «Києво-Печерська Лавра», а також близького до аварійного стану лаврських печер — аж до попереджень про можливе виключення цих об'єктів із Списку ЮНЕСКО. І хоча реальної загрози виключення поки що немає, блокується розгляд питань про розширення переліку об'єктів, які можуть претендувати на внесення до списку ЮНЕСКО, зокрема, таких як Андріївська та Кирилівська церкви у Києві, резиденція буковинських митрополитів у Чернівцях, культурний ландшафт каньйону Кам'янця-Подільського тощо⁹⁶.

Предметом особливої уваги ЮНЕСКО, починаючи з 70-х рр. минулого століття, є історичні ансамблі в містах. У 1976 р. за ініціативою ЮНЕСКО було прийнято «Рекомендацію із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів», в якій уже фігурували поняття «історичні місця» та «історичні міста». Разом із стародавніми міськими кварталами, селами й однорідними монументальними ансамблями вони відносилися до тих пам'яток, які «треба ретельно зберігати в усій цілісності»⁹⁷. Основна ідея Рекомендації зводилася до забезпечення комплексності в охороні історико-культурної, передусім архітектурної, спадщини. Поняттям «історичний або традиційний ансамбль» охоплювалася сукупність будівель, споруд і відкритого простору, що становить певну цілісність і являє собою цінність з археологічної, архітектурної, історичної, естетичної або соціокультурної точки зору. Особлива увага зверталася на захист, збереження, реставрацію, відновлення таких ансамблів. Для містобудівної практики особливе значення мала регламентація нового будівництва, широка пропаганда спадщини і залучення до справи збереження неповторності історичних ансамблів не лише фахівців, але й широкої громадськості⁹⁸.

Своєрідним доповненням до Венеціанської Хартії стала т.зв. Флорентійська хартія, що стосувалася історичних садів. Вона була розроблена Міжнародним комітетом по історичних садах і ландшафтах ІКОМОС/ІФЛА у 1981 р. і визначала статус історичного саду як пам'ятки. «Будучи виразником тісних стосунків між цивілізацією і природою, місцем відпочинку, що сприяє роздумам і мріям, сад набуває, таким чином, космічного змісту, ідеалізованого уявлення про світ, «paradis», але який несе в собі відбиток культури, стилю, епохи і, можливо, особистості творця», — зазначалося в ній. При цьому підкреслювалося, що будь-який захід по дотриманню, реставрації, консервації чи відновленню історичного саду повинен зважати на всі його елементи. Певні застереження стосувалися і туризму. Якщо історичний сад призначений для відвідування, говорилося у Хартії, то необхідно розраховувати можливий до нього доступ, щоб зберегти його сутність і культурне призначення⁹⁹.

Найважливішим міжнародним документом, який регламентує завдання збереження архітектурного обличчя міст, є Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи, укладена в м. Гранаді 3 жовтня

1985 року. Вона ратифікована Верховною Радою України 20 вересня 2006 р., після чого стала частиною національного законодавства.

Таким чином, впродовж 60-80-х рр. під егідою ЮНЕСКО було здійснено ряд заходів, спрямованих на унормування і збереження природно-культурної субстанції міст, що історично склалися. Проте на завданнях наукового дослідження міської спадщини спеціально не наголошувалося, не було чітко визначено і критерії віднесення того чи іншого міста до категорії «цінність, яка підлягає охороні». Аж до 1987 у міжнародно-правовому лексиконі не було чітких дефініцій понять «історичний населений пункт», «історичне місто».

Потреба у їх появі була зумовлена стрімкими змінами міського середовища під впливом прискорених урбанізаційних процесів, наростанням явищ бездуховності у глобалізованих мегаполісах, ймовірно, і страхом перед техногенними катастрофами, нав'язаними Чорнобилем. Людство нарешті всерйоз замислилося над тим, наскільки важливо захищати культурну спадщину міст як від проєктантів — «новаторів», так і від різного роду випадковостей, насамперед від сучасного варварства. Цим і була продиктована поява «Міжнародної хартії про охорону історичних міст» (1987), в якій не лише унормовувався статус «історичного міста», але й наголошувалося на необхідності комплексних різнофахових досліджень — археологічних, історичних, містобудівних, соціальних та інших з метою охорони його спадщини.

Призначення Хартії вбачалося у збереженні гармонії індивідуального і суспільного життя, охороні тієї частини міської культурної спадщини, що є пам'яттю людства. Спонукали до цього загрози її зруйнування, пошкодження і навіть знищення під впливом урбанізації, небезпеки втрат культурного, соціального і навіть економічного характеру, що впливають із недбалства і некомпетентності.

На жаль, чіткого визначення змісту поняття «історичне місто» Хартія не дала. На початку її говориться, що «поставши внаслідок більш-менш стихійного розвитку чи за продуманим планом, усі міста світу є матеріальним виявом різних суспільних систем, що існували протягом усього історичного процесу і тому всі вони є історичними». Але далі автори все ж розмежували поняття «місто» і «історичне місто», зауваживши, що Хартія «конкретно стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів з їх природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям». Акцент на традиційності означав особливу увагу до тих міст, які пройшли певний, тривалий у часі період історичного розвитку, набувши своєї автентичності.

На змісті Хартії позначилися модні у другій половині ХХ ст. психологічні підходи до визначення візуального впливу міської культурної спадщини, зокрема ті, що стосувалися «образів міст» та їх різного сприйняття різними людьми залежно від віку, освіти, соціального статусу. Естетика міського середовища — одна з фундаментальних основ містознавства. Саме тому надзвичайно важливим виявилось унормування у Хартії поняття «образ міста». У це поняття вкладено сукупність

матеріальних і духовних складових — від форми міста, яка визначається мережею вулиць, до його призначення, набутого у ході історичного розвитку. Особлива увага приділена зв'язку між забудованим, вільним і озеленим просторами, а також між масштабом і стилем міста та застосованим у процесі його оновлення кольором і декором.

Пропонуючи докладний комплекс методів і засобів вирішення проблем історичних містобудівних утворень, Хартія наголошує на необхідності сприяння підвищенню знань про минуле історичних міст, заохочення дослідження їх археології і належного показу знахідок. Щоб залучити до справи охорони всіх жителів міста, слід налагодити дійову програму інформації, починаючи з шкільного віку. Особлива увага звертається на підготовку фахівців, причетних до охорони, заохочення діяльності пам'яткоохоронних організацій¹⁰⁰.

Політика стійкого просторового планування Європи, здійснювана під егідою Ради Європи (Україна є її членом з 1995 р.), регулюється цілим рядом документів, які передбачають поміж іншим заходи щодо збереження культурного розмаїття в містах та захист архітектурної спадщини. Йдеться насамперед про «Європейську хартію регіонального просторового планування» (Торремолінос, Іспанія, 1983), Гранадську Конвенцію збереження європейського архітектурного спадку (1985), Валлетську Конвенцію захисту археологічного спадку (1992), Європейську ландшафтну конвенцію (Флоренція, 2000) тощо. Міста у цих документах розглядаються як ворота, через які здійснюється комунікація і регулювання потоків. У такий спосіб почала реалізуватися європейська модель поліцентричного загальноконтинентального зростання.

Всі документи, про які йшла мова вище, мають рекомендаційний характер. Держави, які згодні з цими рекомендаціями, мають вводити у своє правове поле відповідні ухвали і створювати власні центри охорони історико-культурної спадщини. У нашій державі з 1992 р. функціонує Український національний комітет ІКОМОСу. Україна співробітничала також із міжнародною радою музеїв (ІКОМ), створеною у 1964 р., а також з Міжнародним центром досліджень у галузі консервації та реставрації культурних цінностей (ІККРОМ, або т.зв. Римський центр), який функціонує з 1960 р. Із багатьма державами Україна підписала угоди про охорону і збереження культурної спадщини. Поняттям «культурна спадщина» у підписаній у березні 1994 р. угоді між урядами України і США охоплюються культові заклади, місця історичного значення, пам'ятники, кладовища та меморіали загиблим, а також архівні матеріали, які мають до цього відношення¹⁰¹.

Проблеми охорони культурної спадщини перебувають у фокусі уваги Ліги історичних міст, заснованої 1987 року. Її членами є 76 великих міст, у тому числі Єрусалим, Відень, Афіни, Рим, Париж, Монреаль, Прага, Брюссель, Краків, Рига. Україна представлена Києвом, Львовом, Одесою, Луцьком, Чернівцями. Секретаріат Ліги історичних міст розташований у японському місті Кіото.

Поняття «історичне місто» у дещо видозміненому вигляді дістало закріплення у правовій системі України. У «Законі про охорону культурної

спадщини» (2000) введені терміни «історичне населене місце» та «історичний ареал населеного місця» з відповідними визначеннями. Ознакою історичного населеного місця визнається збереженість у ньому повністю або частково історичного ареалу, а також занесення його до Списку історичних населених місць України. Історичний ареал населеного місця характеризується як його частина, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку, а відтак традиційний характер середовища — історично успадкований вигляд та об'ємно-просторовий устрій. Межі історичних ареалів населених місць мають фіксуватися в усіх земле-впорядних і містобудівних документах. Значна частина територій історичних ареалів — території пам'яток та їхніх охоронних зон, заповідники, охоронювані археологічні території — належать до земель історико-культурного призначення. Основними видами містобудівної діяльності в історичних ареалах міст є регенерація і реконструкція. Господарська діяльність на цих територіях строго регламентується.

Термін «історичний населений пункт» знаходимо і у оновленій редакції Закону України «Про основи містобудування» (8 лютого 2001 р.). У ньому йдеться про містобудівну діяльність, яка включає «реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини».

Скільки ж історичних населених пунктів існує в Україні? До недавнього часу на це запитання неможливо було дістати чітку відповідь. У колишній Українській РСР існувало кілька офіційних списків історичних міст, їх число коливалося від 19 до 375. 24 листопада 1976 р. Рада міністрів УРСР затвердила перелік 39 старовинних міст та інших поселень, «що мають пам'ятники історії, археології, містобудування і архітектури» і зобов'язала облвиконкоми виділити відповідні охоронні зони і забезпечити їх впорядкування. Підготовлений Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури та містобудування на початку 90-х рр. список історичних міст та селищ міського типу містив назви 431 історичного поселення. Кінець розбіжностям було покладено постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р., якою затверджено Список історичних населених місць України (міста і селища міського типу) у кількості 401.

Методологічні принципи і критерії віднесення тих чи інших населених пунктів до категорії «історичних міст», «історичних сіл» в Україні відпрацьовувалися в ході роботи по створенню багатотомної «Історії міст і сіл» та «Зводу пам'яток історії та культури України». У наступні роки, в процесі переосмислення історичної спадщини нашого народу, ці критерії неодноразово уточнювалися. Нині прийнято до категорії історичних відносити всі міста, історія яких налічує понад 300 років, а також всі обласні центри України як такі, що несуть у собі великий культурний потенціал. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення статусу історичного міста. Резерв тут великий: адже дослідницька робота, пов'язана з підготовкою енциклопедичного зводу

пам'яток, виявила 1399 міст і селищ та близько 8 тис. сіл із значною історико-культурною спадщиною, а також 1020 парків, що мають історико-культурну цінність¹⁰².

Втім, питання критеріїв віднесення того чи іншого населеного пункту до категорії історичних міст не зняте повністю і після затвердження Кабміном Списку історичних населених місць. Адже в цьому списку є нинішні селища міського типу, які у свій час були містами. Чи правомірно, приміром, відносити до історичних міст Гурзуф, Брацлав, Галич, Любеч і багато інших селищ міського типу, які сьогодні не потрапляють у категорію міст? Очевидно, що поняття «історичне місто» потребує додаткового унормування; у багатьох випадках це поняття виявиться ширшим, ніж поняття «місто».

На думку П.Трощака, під поняття «історичне місто» мають підпадати ті населені пункти незалежно від їх нинішнього статусу, які акумулюють успадковані від минулого неперехідні соціокультурні цінності, вирізняються автентичністю і оригінальною планувальною структурою, мають власний неповторний образ, що накладає відбиток на всі аспекти їхньої життєдіяльності. Найбільш загальні критерії віднесення населених пунктів до категорії історичних міст мають враховувати його вік, наявність визначних історико-культурних пам'яток, його роль як політичного і духовного центру для прилеглої території на певному історичному етапі. Отже, нинішній статус селища міського типу Галича чи Брацлава не повинен перешкоджати віднесенню їх до історичних міст¹⁰³.

Наскільки важливо при визначенні статусу історичного міста дотримуватися критеріїв історико-культурної значущості того або іншого поселення, можна показати на прикладі Любеча. Любеч по праву відноситься до числа найстаріших міст України; він згаданий у літопису під 882 р., коли ним оволодів київський князь Олег; до цього місто сплачувало данину хозарам. Фахівці вважають, що Любеч згаданий (у формі Теліуци) у творі Константина Багрянородного «Про управління імперією». Біля Любеча 1016 р. відбувалася битва Святополка з Ярославом, тут у 1097 та 1135 рр. проходили з'їзди князів. На основі археологічного дослідження решток Любецького замку Б.Рибаків висловлював припущення, що він був заснований Володимиром Мономахом, а згодом став резиденцією чернігівських князів.

Спалений у 1148 р. Любеч втратив значення політичного і духовного центру Русі, але і його більш близька до нас історія, пов'язана з іменами І.Мазепи та П.Полуботка, безумовно заслуговує на дослідницьку увагу. До 1786 р. існував Антонівський Любецький монастир, початок якому був покладений печерою, яку, за переказами, викопав ще у князювання Володимира Святого Антоній Печерський. У цьому монастирі було складено Любецький синодик — важливе джерело з історії Чернігово-Сіверщини XIII–XIV ст.¹⁰⁴

Природно, що історична традиція такої тривалості не може не враховуватися при визначенні віку історичних населених місць. І цілком правомірно на Замковій горі в селищі міського типу Любеч Ріпкінського району Чернігівської області у 1982 р. було встановлено пам'ятний знак

на честь 1100-річчя Любеча. 882 рік як дата народження Любеча зафіксований у Списку історичних населених місць 2001 року. Але якщо літописний Любеч цілком відповідає статусу історичного міста, то чи не варто і сучасному Любечу повернути міський статус?

На сьогодні затверджений Кабміном Список історичних населених місць — найнадійніший орієнтир визначення відліку «початків» міст. Але він не може розглядатися як догма, тим більше що далеко не всі наведені у ньому дати витримують перевірку часом. Кабмін зобов'язав Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики продовжити цю роботу з визначенням меж історичних ареалів населених місць, включених до списку. Треба сподіватися, що в її ході поступово усуватиметься різнобій у датах, а вік міста фіксуватиметься з врахуванням думок, висловлених у ході численних дискусій. Поки що цього не досягнуто, про що можна судити із численних звертань громадськості до Кабміну відносно зміни датувань.

Солідний обсяг інформації про міста станом на 1999 р. містить довідник «Міста України», складений А.Івченком. Тут подані дані не лише про рік заснування або першої згадки про місто, але й про надання йому магдебурзького права чи статусу міста, а також про зміну назв міст. Проте якщо порівняти наведені у довіднику дані із тими, які потрапили до щойно згаданого Списку історичних населених місць, в очі впадає багато неузгоджень.

Унормування понять «історичне населене місце», «історичний населений пункт», «історичне місто», безперечно, має велике як теоретичне, так і прикладне значення. Робота містобудівників, пам'яткоохоронців, індустрії туризму дістала стрижень, який дає змогу узгоджувати різноспрямовані інтереси, забезпечувати гармонію у співіснуванні старого з новим. Адже кожне історико-культурне середовище не існує само по собі, воно є частиною динамічної системи, яка забезпечує життєдіяльність людей сьогодні. Неможливо зупинити природний процес відмирання і руйнування старого, і метод відновлення тут також не завжди ефективний. Але справа честі кожного нового покоління — не тільки зберегти, але й донести до сучасників неповторну ауру первинної планувальної структури кожного міста, осмислити засобами науки його образ і призначення, дослідити ритми міського життя та його етнічну картину на різних етапах, висвітлити політичні та національно-культурні процеси, що відбувалися в містах впродовж століть.

Створення привабливого і водночас достовірного образу історичного міста набуває особливого значення за умов розширення інформаційних контактів, поживавлення туристичної діяльності і різного роду обмінів. В поняття «образ міста» вкладається найчастіше комплекс властивостей і особливостей, на які звертається увага з метою конструювання певного уявлення про місто. І хоч саме поняття «образ міста» допускає чимало різних тлумачень, фахівці сходяться у розумінні того, що «образ — це не стільки термін, скільки символ, знак загальної дослідницької настанови»¹⁰⁵. Як усякий символ, образ міста цілеспрямовано конструюється, але він має бути не лише привабливим, але й реалістичним, відобразити

те типове, чим живе місто і що становить предмет гордості для городян. А отже, мова має йти насамперед про пам'ятки історії й культури й завдання пам'яткоохорони.

Далеко не завжди завдання узгодження інтересів містобудівників і пам'яткоохоронців розв'язуються легко і природно. Як правило, найцінніші з точки зору історії і культури об'єкти знаходяться в центрі міста, саме там, де проектувальники мріють розмістити найбільш престижні об'єкти міської інфраструктури. Через центр, як правило, прокладаються лінії метро, інші транспортні магістралі. Надто спокусливим буває елементарне звільнення від непоказних споруд, які до того ж потребують великих коштів на підтримання їх у пристойному стані. Але як тільки вони зникають, зразу ж виявляються вади простих рішень. І справа не лише в тому, що втрачаються цінні об'єкти туристичного показу. Руйнується «образ міста», єдність природного і історико-культурного середовища.

Для України ці завдання стоять особливо гостро — насамперед тому, що коефіцієнт схоронності міської спадщини у нас в кілька разів нижчий, ніж, приміром, у Франції чи Іспанії. Географічне розташування на межі «двох світів», двох цивілізацій перетворило наш край в арену спустошливих війн, і у їхньому полум'ї у першу чергу гинули культурні скарби міст. Багатовікова бездержавність провокувала повстання й революції, які поглинали енергію народу, спрямовуючи її у руйнівне русло. Внаслідок цього цілі століття української історії, приміром XIV, майже неможливо досліджувати за вцілілими історичними пам'ятками. Лише поодинокі міста, такі як Львів, Кам'янець-Подільський, Жовква тощо, можуть похвалитися збереженістю середньовічної міської забудови. Не сприяла збереженню пам'яток і політика радянської влади, яка, оголосивши релігію «опіумом для народу», вела лінію на мало не тотальне зруйнування культових споруд. Трагічна доля Михайлівського Золотоверхого монастиря, знищеного 1934 року — промовистий символ історичного безпам'ятства і освяченого владою варварства.

Усвідомлення того, як важливо оберігати і дбайливо використовувати міську культурну спадщину, існує у переважній більшості історичних міст України. Приміром, у Чернігові міська громадська організація — Сіверський інститут регіональних досліджень — поряд із реалізацією вагомих історіографічних наукових проектів приділяє велику увагу пропаганді історико-культурної спадщини, активно співпрацює з Асоціацією міст і громад України, предметно вивчає адміністративно-територіальний устрій Чернігово-Сіверщини та історію місцевого самоврядування¹⁰⁶. Регіональний Центр дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті має окремий сектор дослідження історії міст і сіл Поділля, який, окрім великої кількості навчальної і науково-популярної літератури, видає двотомник з історії усіх 54 міст і сіл Теофіпольщини¹⁰⁷. У Житомирі завдяки активній діяльності членів Науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині розроблений опорний план історико-культурного середовища міста, започатковано науково-популярну серію книжок «Пам'ятки

рідного міста» і постійні рубрики «Отча земля», «Житомир крізь призму століть», «Енциклопедія Житомира» у періодиці, проведено значну роботу по впорядкуванню топонімічного ландшафту міста¹⁰⁸.

Осмилення важливості проблем, пов'язаних із збереженням історико-культурної спадщини в умовах збільшення техногенних та інших навантажень на антропогенне середовище, покликало до життя новий напрям суспільної діяльності, підпорядкований завданням пам'яткоохорони. У його контексті природним стало оформлення окремої міждисциплінарної галузі наукових досліджень, об'єктом якої є увесь комплекс пам'яток історії та культури. Предмет *пам'яткознавства* постає у вигляді системи їх дослідження, охорони, збереження й популяризації, що включає, зрозуміло, реєстрацію, наукову класифікацію, консервацію, реставрацію тощо.

З огляду на величезну кількість книг, брошур, статей з пам'яткознавчої проблематики важко повірити, що ця спеціальна історична дисципліна дуже молода — принаймні в Україні вперше вона зафіксована 1985 р. і усталювалася не без проблем. Загалом же вітчизняне пам'яткознавство — дітище незалежності; його формування як певної структурної одиниці в системі гуманітарних наук почалося у 1991 р. з утворенням Центру пам'яткознавства АН УРСР і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Центр видав понад 30 монографій, кілька випусків «Праць». Він є також співзасновником часопису «Київська старовина».

Пам'яткознавство виникло на стику соціології, історії, мистецтвознавства, технічних (вивчення стану і методів реставрації) та економічних (здійснення реставраційних заходів, створення й організація туристичних комплексів) наук. У сфері компетенції пам'яткознавства — розробка методик дослідження пам'яток та їх класифікації, вивчення міждисциплінарних питань реставрації, створення наукових засад монументальної політики, вивчення стану пам'яток і розробка методів їх використання й охорони, проблем ідентифікації й реституції, проведення відповідних експертиз¹⁰⁹.

Для історичної урбаністики пам'яткознавство є фундаментом, що допомагає увести у дослідницький контекст артефакти минулих епох і простежити еволюцію матеріальної й духовної культури. В умовах обмалі достовірних історичних фактів пам'ятки історії і культури виступають як цінне джерело відомостей про життя міських спільнот — як у віддалені від нас часи, так і у зовсім недалекому минулому. Належачи до комплексу спеціальних історичних дисциплін, пам'яткознавство, однак, у своїх функціях виходить далеко поза межі історичної науки, природно входячи у простір теорії та історії архітектури, мистецтвознавства, музеєзнавства, археології та інших дисциплін. Величезний діапазон охоплення культурного простору робить пам'яткознавство рівноправним партнером історичної урбаністики у дослідженні розмаїття культурно-історичного розвитку міст, суспільної психології, навіть індивідуальних якостей творців мистецьких шедеврів.

Не вдаючись у докладний аналіз теоретичних проблем пам'яткознавства (читач може легко знайти відповідний матеріал у колективній праці «Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика» (К., 2007), звернемо

увагу лише на деякі ускладнення, пов'язані з відсутністю чітких дефініцій у визначенні змісту ряду основоположних понять пам'яткознавства, що органічно входять також і у тезаурус урбаністики. Насамперед це стосується термінів «культурна спадщина», «культурні цінності», «пам'ятка» («пам'ятник»), «пам'ятка історії і культури», «пам'ятка містобудування», «пам'ятка архітектури» тощо.

Поняття «культурна спадщина», закріплене в Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (1972), відносить до культурної спадщини лише нерухомі об'єкти, у тому числі:

- пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури та живопису, елементи або структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, що мають значну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва або науки;

- ансамблі: групи самостійних або об'єднаних будівель, архітектура, спільність або зв'язок з пейзажем яких становить значну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва та науки;

- визначні місця: твори людини або спільні твори людини і природи, а також зони, що включають археологічно визначні місця та становлять значну універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнографії або антропології¹¹⁰.

У такому трактуванні під поняття «культурна спадщина» (cultural heritage) не потрапляють археологічні знахідки, рукописи, книги, архівні документи — для них існує поняття «культурні цінності» (cultural property, дослівний переклад — *культурна власність*). Відповідно до Конвенції про охорону культурних цінностей 1954 р. цим останнім поняттям охоплюються і рухомі й нерухомі пам'ятки. У практиці пам'яткоохорони застосовується ще й поняття «cultural patrimony» (культурні цінності, які не підлягають експорту з країни свого походження), що, природно, не сприяє термінологічній чіткості¹¹¹.

Термінологічна неузгодженість створює в Україні додаткове поле напруги, яке широко використовується в політичних цілях. Приміром, прийняття Верховною Радою Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. подекуди подавалося не тільки як «прикрий ляпсус нашого законотворення», але й як «антиукраїнщина в законі», «гучний ляпас українським патріотам». Підставою для таких звинувачень є обмеження кола пам'яток, що охоплюються поняттям «культурна спадщина», лише нерухомими пам'ятками. В.Кузьменко вбачав у цьому засіб «заохотити і захистити україножерів у паплюженні нашої культурної спадщини, пов'язаної із словом та духовністю»¹¹². Те, що обмежують поняття «культурна спадщина» нерухомими пам'ятками не україножери, а Конвенція ЮНЕСКО 1972 р., з якою Україна повинна рахуватися, шанований професор воліє не помічати.

Інша річ, що в Законі 1978 р. «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» дійсно йшлося про охорону більш широкого кола пам'яток (як нерухомих, так і рухомих). Втім, поняття «пам'ятка історії та культури» теж викликало чимало спорів. Багато хто доводив, що можна обмежитися поняттями «пам'ятка культури», оскільки ним охоплюються

і пам'ятки історії. Але це не зовсім так, оскільки, приміром, пам'ятки воєнної історії під дефініцію «пам'ятка культури» підвести неможливо. Тому термін «пам'ятка історії і культури» здобув права громадянства і юридичний статус.

Тут доречно згадати, що і саме поняття «пам'ятка» утверджувалося у культурному дискурсі з неабиякими труднощами. У радянському термінологічному арсеналі перевага віддавалася поняттю «пам'ятник» (а отже, і сенс культурної політики вбачався у тиражуванні монументів). Початок дискусіям з приводу співвідношення понять «пам'ятка» і «пам'ятник» і їх закоріненості в українській і російській культурних традиціях поклали статті В.Акуленка¹¹³. За необхідність більш чіткого розрізнення цих двох понять і надання поняттю «пам'ятка» родового (більш широкого) значення порівняно з поняттям «пам'ятник» на сторінках журналу «Пам'ятки України» пізніше висловилися С.Кот, Д.Гринишин та Я.Дашкевич, В.Русанівський та інші фахівці¹¹⁴. З врахуванням думок, висловлених у ході дискусій, укладачі Зводу пам'яток історії і культури України застосовують поняття «пам'ятка» як більш широке і узагальнююче у порівнянні з поняттям «пам'ятник».

Розрізненням понять «пам'ятки» і «пам'ятники» дискусії не завершилися. Адже обидва поняття надзвичайно місткі і охоплюють різні категорії пам'яток — археології, історії, містобудування, архітектури, монументального і прикладного мистецтва тощо. Дискусійними стали нещодавно поняття «пам'ятка містобудування» та «пам'ятка архітектури». Урбаністика, за Б.Колоском, виросла з архітектури і знаходиться в процесі остаточного відокремлення від неї. Ще зовсім недавно існувала стійка традиція розглядати пам'ятки містобудування як продукт суто архітектурної діяльності. В офіційних документах поняття «пам'ятка архітектури» та «пам'ятка містобудування» застосовуються зазвичай як тотожні. Проте в процесі підготовки матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури виникла проблема розмежування цих двох понять, причому питання про підпорядкування одного іншому розв'язувалося неоднозначно. Відомий фахівець з питань охорони історичного середовища Ю.Ранінський вважає ознакою розширення поняття «пам'ятка архітектури» включення в нього понять «пам'ятка містобудування», «історичне міське середовище» тощо. Натомість Б.Колосок обґрунтовано доводить, що не архітектура як діяльність включає в себе містобудівництво, а містобудівництво, як більш складна галузь, включає в себе архітектуру. Архітектурні споруди в своїй основі статичні, а урбаністичні утворення динамічні. Вони поводять себе як складна багатofункціональна система, що має свою інерцію розвитку. Тому і завдання охорони містобудівної спадщини складніші, ніж завдання охорони пам'яток архітектури. Вони передбачають не консервацію, а вдосконалення на основі врахування традицій спадкового розвитку¹¹⁵.

Цікавий погляд на зміст поняття «архітектура й містобудування» пропонує В.Вечерський. Архітектуру й містобудування він розглядає як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів — як тих, що збереглися до нашого часу, так

і втрачених, але відомих нам з джерел — у комплексі з ідеологічними засадами, теоретичними поглядами, знаннями і професійними вміннями творців тогочасної архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, військових інженерів, артільних майстрів тощо)¹¹⁶. Застосування такого підходу здатне відкрити перед містознавством нові, незрівнянно ширші, обрії, вивести його в кінцевому рахунку на аналіз впливу середовища на темпи і ритми міського життя на різних історичних етапах.

Поки що ж поняття «пам'ятка містобудування» є доволі розмитим. У містах скрізь спостерігається ускладнена ієрархія містобудівних утворень: окремий архітектурний ансамбль є частиною більшого — ансамблю вулиці чи проспекту, а в поєднанні з простором сусідньої вулиці чи площі він може входити в історичне ядро міста. На думку В.Тимофійенка, з численних статей про наші міста взагалі незрозуміло, що саме є пам'яткою містобудування. «Не може бути вулиця, навіть така славетна, як Володимирська у Києві, пам'яткою, адже вона не сприймається від початку до кінця, тобто елементарно не розрахована на сприйняття людиною. Масштабність міського середовища, його антропоморфність — це тема майбутніх поглиблених наукових розробок, без котрих не можна починати мову про визначення тих чи інших великих об'єктів пам'ятками містобудування»¹¹⁷.

Сучасні вимоги до дослідження й охорони об'єктів історико-культурної спадщини ґрунтуються на переосмисленні національного культурного надбання під кутом зору просторових підходів. Якщо раніше увага містобудівників і пам'яткоохоронців фокусувалася на окремих архітектурних спорудах і ансамблях, то тепер вона концентрується на великих просторових системах. Згідно сучасних підходів, поняття «пам'ятка архітектури» не обмежується рамками окремої споруди — йдеться про охорону культурної спадщини як комплексу історичного архітектурно-просторового середовища в межах містобудівельно-ландшафтних комплексів. Адже так звана рядова забудова міста іноді формує його історичний образ не меншою мірою, ніж окремо взята архітектурна споруда.

Саме тому в цивілізованому світі проблема історичних міст перебуває у центрі державної і громадської уваги. У Великобританії функціонує Національний форум історичних міст, систематично проводяться огляди та комплексні обстеження міст з метою збереження їх спадщини та туристичного освоєння. У США та Канаді спеціалізовані комісії та асоціації при департаментах штатів, урядах провінцій та муніципалітетах розробляють перспективні бізнес-плани використання історико-культурних об'єктів міст та їх збереження, здійснення контролю за переобладнанням, знесенням та будівництвом споруд в історичних зонах¹¹⁸.

Критерій автентичності — головний при визначенні усіх без винятку об'єктів захисту. Відповідно до затверджених в лютому 1994 р. Комітетом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО відправних орієнтирів цей критерій застосовується як до окремих шедеврів творчого генія людини, так і до ансамблів, ландшафтів, поселень, репрезентативних для певного типу культури, особливо тих, які стають вразливими під впливом безповоротних змін. Введення поняття «мертві міста» на відміну від «історичних

частин живих міст» покликане підтвердити особливу важливість збереження застиглих археологічних свідчень давнього минулого, які повністю відповідають критерію автентичності. Щодо цих міст існують додаткові критерії визначення їхньої цінності, такі як чистота типу та структури, щільність монументальних витворів. Історичне місто такого типу розглядається як єдине ціле зосереджених у ньому монументальних витворів або груп будівель з його природним середовищем.

«Мертві міста» не потрапили до Списку історичних населених місць України, і це можна пояснити тим, що сьогодні вони й справді «не населені». Але чи справедливо, що у Списку відсутня перлина античної міської спадщини — Херсонес, а місто Севастополь, до складу якого Херсонес сьогодні входить, подане як існуюче з 1783 року. У той же час у Списку присутня Балаклава, що теж становить частину Севастополя, і відлік її історії ведеться від значно віддаленіших часів — V ст. до н.е.

Про імовірні напрями уточнення критеріїв міського літочислення докладно мова йтиме далі. Тут варто звернути увагу на вимоги, які пред'являються на міжнародному рівні до типології «живих історичних міст». Зокрема виділяються:

- міста, типові для певного часу або певної культури, які майже повністю збереглися. У цьому разі пам'ятка ототожнюється з містом та його середовищем;

- міста, що репрезентують різний характер розвитку і зберегли організацію простору та структури, що є типовим для послідовних стадій їхньої історії. У цьому випадку чітко визначена історична частина панує над сучасним середовищем;

- «історичні центри», що точно збігаються з межами старого міста і сьогодні оточені новітнім поселенням. У цьому разі визначаються найстаріші історичні межі у зв'язку з їх безпосереднім середовищем;

- райони, квартали чи вкраплення, що навіть у залишковому стані відтворюють зв'язну картину історичного міста. Ця зона може дати досить повне уявлення про втрачений міський ансамбль.

Відповідно до цих вимог в Україні упродовж 90-х рр. минулого століття були затверджені Державні реєстри національного культурного надбання. Автентичність, унікальність, репрезентативність, чітке визначення приналежності до функціональної групи пам'яток — головні критерії набуття статусу пам'ятки. Відтворення втрачених пам'яток допускається лише за умови, якщо збереглася повна й детальна документація оригіналу¹¹⁹.

Робота по науковому освоєнню, охороні та використанню містобудівної спадщини проводиться в Україні під егідою багатьох наукових установ, зокрема Інститутів історії та археології НАН України, Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, Українського державного інституту проектування міст («Діпромисто»), Державного науково-дослідного інституту будівельних конструкцій Інституту архітектури, Львівського інституту «Укрзахідпроектреставрація», Національного університету

«Львівська політехніка» тощо. Розпочато процес створення на базі сучасних інформаційних технологій Банку даних про історико-культурну спадщину України. Проте відсутність єдиного координуючого центру вкрай ускладнює розробку методологічних і теоретичних проблем містознавства.

Спрямування дальшого містобудівного розвитку України визначатиметься завданнями збереження традиційного характеру середовища, містоформуючої ролі архітектурної спадщини. Природно, що вплив містознавчої науки на збереження історичного образу наших міст невпинно зростатиме. Особливу роль у цьому процесі мають відіграти Державний науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування, який впродовж багатьох років розробляє методичні рекомендації по дослідженню міської історико-культурної спадщини. Поміж іншим вони містять класифікацію історичної забудови, виходячи з її композиційної ролі, основи методики досліджень історико-культурної й історико-архітектурного потенціалу міського середовища¹²⁰. Наголошується на значенні первісного планування населеного пункту як основи архітектурно-просторової композиції, зазначається, що вже само по собі планування міста може мати самостійну історичну і наукову цінність і розглядатися як пам'ятка містобудування. В процесі роботи над Зводом пам'яток історії та культури ці рекомендації оновлювалися та модифікувалися.

Відповідно до Законів України «Про охорону культурної спадщини» та «Про основи містобудування» останнім часом цей же інститут розробив новий нормативно-правовий акт, що встановлює порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених масивів, обмеження господарської діяльності на цих територіях. Історичні ареали визначаються тільки в населених місцях, затверджених Списком Кабінету Міністрів України. Режим використання території історичного ареалу зумовлюється його історико-культурним потенціалом — кількістю, видами, типами й категоріями об'єктів культурної спадщини, наявністю заповідників, загальною містобудівною структурою, а також встановленими зонами охорони пам'яток.

З утворенням Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК містознавці дістали координаційний центр, що опікується виробленням сучасних наукових підходів до виявлення та визначення категорійності пам'яток, відновлення історико-культурного середовища міст. Проте справа створення української національної бази даних по пам'ятках архітектури та містобудування, як і взагалі справа інформаційного забезпечення архітектурно-історичних досліджень (а лише цей шлях дасть змогу піднести дослідницьку і пам'яткоохоронну роботу на якісно новий рівень) в останні роки загальмувалася¹²¹.

Пам'яткоохоронці уже впродовж десятиріччя наполегливо порушують питання про необхідність більш дійового стимулювання охорони, реставрації, популяризації пам'яток. Йдеться, зокрема, про науковий облік об'єктів історико-культурної спадщини і створення відповідного комп'ютерного банку даних. А головне — про настійну потребу в функціонуванні в державі потужної пам'яткоохоронної інфраструктури, яка

б включала центр документації національної культурної спадщини, науково-дослідні та проектно-реставраційні організації, технологічні лабораторії, виробничі підприємства, навчальні центри тощо. Для координації діяльності усіх цих структур потрібні, зрозуміло, і єдиний державний орган управління, і державна інспекція контролю за станом охорони, реставрації та утримання об'єктів історико-культурної спадщини¹²².

Надзвичайно гострою в Україні є проблема створення Державного реєстру нерухомих пам'яток. Не в останню чергу ця гострота зумовлена тим, що в історичних містах містобудівні перетворення створюють загрозу для збереженості пам'яток, а тому конфлікти й скандали стали буденною практикою. Постанови про створення реєстру приймалися Кабміном у 2001 і 2009 рр., але поки що створено не реєстр, а «Перелік пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». На фахівців цей документ справляє шокуюче враження, як «виготовлена нашвидкоруч фальшивка» із зашкалюючою кількістю помилок. Досить сказати, що будинок Державного академічного театру російської драми імені Лесі Українки (театр Бергоньє) у Києві проходить у ньому як пам'ятка археології. Межі об'єктів, що підлягають охороні, визначені нечітко, а отже, неясно, які правові наслідки може мати господарська чи будівельна діяльність на їхній території¹²³.

Очевидною є потреба надати історичному містознавству нового дихання — насамперед шляхом координації зусиль істориків, археологів, фахівців у галузі містобудування та архітектури, географів, краєзнавців навколо створення принципово нової системи обліку пам'яток та наукового опрацювання різнопланової текстової та відеографічної інформації про історичні міста. Уявляється надзвичайно важливим, щоб історичне місто розглядалося не лише як комплекс пам'яток, але й як живий організм з цілісним, притаманним лише йому, історико-культурним образом, особливостями ментальності тощо. Історична інформативність міста цілковито залежатиме від того, наскільки точно буде відтворено характер взаємозв'язків містобудівної спадщини, природного оточення і життєдіяльності людини на різних історичних етапах. Належить визначитися з типологією історичних міст, простежити специфічність їх типових ознак.

Зрозуміло, що зусиль одних лише істориків і пам'яткоохоронців для збереження неповторної аури історичних міст і унормування їх статусу недостатньо. Щоб охорона цих міст і наукове дослідження зосередженої в них історико-культурної спадщини були дійовими, турбота про історичні міста мусить стати невід'ємною складовою частиною регіональної політики і сучасного містобудування. Освоєнню будь-якої ділянки міської території має передувати передпроектна історико-культурна експертиза з обов'язковим вивченням даних про функції, зонування, благоустрій і характер забудови в минулому, про визначні події, пов'язані з цим місцем, про видатних людей, які тут мешкали. Тільки за цієї умови ризик зруйнування комунікативності та видовищності міського простору буде зведений до мінімуму.

Чимало належить зробити і для наукового осмислення проблематики історичних міст та для популяризації наукових знань про історичне міське середовище. Особливу увагу слід звернути на необхідність ширшого застосування в працях з історії міст специфічних методик, що їх пропонують спеціальні історичні дисципліни. Йдеться, зокрема, про більш повне використання можливостей історичної бібліографії та інформатики, про ширше залучення етнографічних та археологічних джерел, здобутків соціолінгвістики, історичної географії, генеалогії, геральдики, нумізматики тощо.

Історичні міста — своєрідні згустки позитивної енергії, залишені нам у спадок нашими пращурами. В ній закодовані секрети оптимальної взаємодії людини і довкілля, нев'яучої у віках краси. Турбота про історичні міста і пропаганда їх безцінних надбань — це турбота про вічність і продовження нашого буття в ній.

¹ Вільчинський Ю. Філософія історії: теорія взаємопроникнення часу і вічності. — К., 2009. — С. 135–136, 234–238.

² Мамардашвили М. Лекции по античной философии. — М., 1998. — С. 108–109.

³ Бартлетт Р. Становление Европы. Экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950 — 1350 гг. — М., 2007. — С. 185–196.

⁴ Смирнов С.А. Антропология города или о судьбах философии урбанизма в России // <http://www.antropolog.ru/doc/persons/smirnov/smirnovgorod>.

⁵ Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1949. — С. 296–297.

⁶ Неусыхин А.И. Социологическое исследование М.Вебера о городе // Вебер М. Избранное. Образ общества. — М., 1994. — С. 665.

⁷ Вебер М. История хозяйства. Город. — С. 335–348.

⁸ Там само. — С. 373.

⁹ Там само. — С. 288–291.

¹⁰ Там само. — С. 292.

¹¹ Докладно про це див.: Афанасьев В.В. Социология истории. — М., 2008. — С. 65–116.

¹² Тойнби А.Дж. Постигание истории. Избранное. — М., 2001. — С. 518–526.

¹³ Роккан С. Города, государства и нации: пространственная модель изучения различий в развитии // Политическая наука. — 2006. — № 4. — С. 48–50.

¹⁴ Роккан С. Центр-периферийная полярность // Там само. — С. 74.

¹⁵ Rokkan S. State Formation, Nation Building and Mass Politics in Europe. — Oxford, 1999. — P. 74.

¹⁶ Ильин М.В. Балто-Черноморская система как фактор формирования государств в Восточной Европе // Политическая наука. — 2008. — № 1. — С. 101–131.

¹⁷ Мелешкина Е.Ю. Опыт формирования нации и государства в Молдавии // Там же. — С. 63–65.

¹⁸ Бон Т.М. «Социалистический город» или «европейский город»: урбанизация и рурализация в Восточной Европе // Российская история. — 2009. — № 1. — С. 66.

- ¹⁹ Докладніше див.: *Нагорна Л.* Територіальність як чинник еволюції та фундамент ідентичності // *Історичний журнал*. — 2007. — № 4. — С. 3–11.
- ²⁰ Вот это да! // *Наука и жизнь*. — 2007. — № 11. — С. 92.
- ²¹ *Ягельский А.* География населения. — М., 1980. — С. 65–74.
- ²² *Simmel G.* Metropolis and mental life. — N.Y., 1950. — P. 71; *Зиммель Г.* Философия денег // *Теория общества*. — М., 1999.
- ²³ *Баранский Н.Н.* Об экономико-географическом изучении городов // *Экономическая география. Экономическая картография*. — М., 1960. — С. 175–176.
- ²⁴ *Сукина Л.Б.* Исследования одного города в различных локусах национального исторического пространства // V научная Интернет-конференция «Новая локальная история: город и село в виртуальном и интеллектуальном пространстве» // <http://www.newlocalhistory.com/inetconf/2007/tesis>.
- ²⁵ *Кавун М.Е.* Походження та рання історія міста Катеринослава // Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2003.
- ²⁶ *Кутуев П.* Проблематика сучасного соціологічного теоретизування // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2009. — № 2. — С. 146.
- ²⁷ *Портнова Т.* Миське середовище і модернізація. — С. 24.
- ²⁸ *Ахиезер А.С.* Территориальная миграция — реализация потребности в полноте бытия // *Общественные науки и современность*. — 2007. — № 3. — С. 148.
- ²⁹ *Маловичко С.И., Булыгина Т.А.* Современная историческая наука и изучение локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/bookshelf>.
- ³⁰ *Бабюх В.* Методика літочислення міст: світовий досвід. — С. 10–13.
- ³¹ Докладніше див.: *Кононов І.* Соціологія і проблеми просторової організації суспільства // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2004. — № 4. — С. 72–75.
- ³² *Смит Д.А.* Глобальные города восточной Азии: эмпирический и концептуальный анализ // *Международный журнал социальных наук*. — 2005. — Т. XIV. — № 51. — С. 82.
- ³³ *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — С. 292–293, 313–319.
- ³⁴ *Соціально-економічна географія країни: Навчальний посібник / За ред. О.І.Шаблія.* — Вид. 2-ге. — Львів, 2000. — С. 224.
- ³⁵ *Доган М.* Введение. Четыреста крупнейших городов мира // *Международный журнал социальных наук*. — 2005. — Т. XIV. — № 51. — С. 10–11.
- ³⁶ *Вебер М.* История хозяйства. Город. — С. 300, 372–373.
- ³⁷ Там само. — С. 305.
- ³⁸ *Васильев Л.С.* Феномен феодализма (новый взгляд на старую проблему) // *Общественные науки и современность*. — 2007. — № 6. — С. 152–154.
- ³⁹ *Васильев Л.С.* Человек и власть в истории (Авторитаризм или свобода) // *Общественные науки и современность*. — 2009. — № 1. — С. 23–25.
- ⁴⁰ Докладніше див.: *Стрелецкий В.Н.* Культурный регионализм в Германии и России // *Регионы и регионализм в странах Запада и России*. — М., 2001. — С. 29.
- ⁴¹ *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы. — СПб., 2007. — С. 151, 170.
- ⁴² *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. — К., 2009. — С. 28.

- ⁴³ Липкин А.И. К вопросу о понятии «национальной общности» и его применимости к России // Полис. — 2008. — № 6. — С. 118–120.
- ⁴⁴ Шахматов А.А. Повесть временных лет. — Т.1. Вводная часть. Текст. Примечания. — Пг., 1916. — С. 359.
- ⁴⁵ Моця А.П. Южная «Русская земля». — К. — Суми, 2008. — С. 99, 113.
- ⁴⁶ Куза А.В. Древнерусские города // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 51–58.
- ⁴⁷ Звіздецький Б.А. Про час виникнення та соціальну типологію літописних «градів» Древлянської землі // Український історичний журнал. — 1990. — № 3. — С. 83–85.
- ⁴⁸ Там само. — С. 86–87.
- ⁴⁹ Бабюх В. Методика літочислення міст: світовий досвід. — С. 40–43.
- ⁵⁰ Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. — М., 1996. — С. 192–193.
- ⁵¹ Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 12.
- ⁵² Сас П.М. Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 25.
- ⁵³ Уваров П.Ю. Конфессиональные идентичности и рождение социальных классификаций во Франции конца XVI — начала XVII в. // Религиозные и этнические традиции в формировании национальных идентичностей в Европе. Средние века — новое время. — М., 2008. — С. 96.
- ⁵⁴ Проблеми теорії ментальності / За ред. М.В.Поповича. — К., 2006. — С. 237.
- ⁵⁵ Представление о городе и технологии управления средовым развитием. Типология городов // <http://www.glazychev.ru/courses/1998-10-30>.
- ⁵⁶ Рабжаева М.В., Семенков В.Е. Какая идентичность у жителей Санкт-Петербурга // Социс. — 2003. — № 3. — С. 85.
- ⁵⁷ Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в российской империи. Вторая половина XIX века — начало XX века / Отв. ред. Б.Пиетров-Эннкер и Г.Н.Ульянова. — М., 2007. — С. 49–60.
- ⁵⁸ Миронов Б.Н. Развитие гражданского общества в России в XIX — начале XX века // Общественные науки и современность. — 2009. — № 1. — С. 110–126.
- ⁵⁹ Тяпкина О. Малый город как объект изучения локальной истории // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX — XX веках. — С. 94.
- ⁶⁰ Теннис Ф. Общность и общество // Теоретическая социология: Антология. — Ч.1. — М., 2002. — С. 220.
- ⁶¹ Фукуяма Ф. Великий Крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. — Львів, 2005. — С. 15–16, 275, 290–293.
- ⁶² Анциферов Н.П. Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода. — Ленинград, 1925; Анциферовы Т.Н. и Н.П. Город как выразитель сменяющихся культур: Картины и характеристики (Книга о городе. — Т. 1). — Ленинград, 1926; Анциферовы Т.Н. и Н.П. Современные города (Книга о городе. — Т. 2). — Ленинград, 1926; Анциферовы Т.Н. и Н.П. Жизнь города (Книга о городе. — Т. 3). — Ленинград, 1927.
- ⁶³ Докладно див.: Щукин В.Г. Заветное «где». Топофилия и методы ее исследования // Вопросы философии. — 2008. — № 4. — С. 69–90.

⁶⁴ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 8.

⁶⁵ Див., напр.: Фелонюк А.В. Шляхта-власники на передмістях Львова перших десятиліть XVIII ст.: соціальна стратифікація // Південний архів. Історичні науки. — Вип. XXV. — Херсон, 2007. — С. 113–118.

⁶⁶ Тронько П.Т. 50-річчя від часу заснування Головної редколегії «Української Радянської Енциклопедії» // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 230–231.

⁶⁷ Лихачев Д. Образ города // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К., 1991. — С. 183–188.

⁶⁸ Apter D.E. The Role of Traditionalism in the Political Modernization of Ghana and Uganda // Political Development and Social Change. — N.Y. -London, 1966. — P. 66–67.

⁶⁹ Портнова Т. Міське середовище і модернізація. — С. 19–21.

⁷⁰ Яковенко Н. Довге чверть століття модернізації // Український гуманітарний огляд. — Вип. 12. — К., 2006. — С. 37–47.

⁷¹ Вишне夫斯基 А.Г. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 418.

⁷² Сенявский А.С. «Урбанизационный переход» России в XX веке как составляющая модернизационного процесса: условия, реализация, результаты // Россия на рубеже XX века: Оглядываясь на век минувший. — М., 2000. — С. 216–237; він же: Урбанизация России в XX веке: Роль в историческом процессе. — М., 2003.

⁷³ Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М., 1991. — С. 276–277.

⁷⁴ Паин Э.А. Многокультурная модернизация: эволюция теоретических взглядов // Общественные науки и современность. — 2009. — № 6. — С. 37–54.

⁷⁵ Каганский В.Л. Кривда и правда евразийства // Общественные науки и современность. — 2003. — № 5. — С. 80–81.

⁷⁶ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 164.

⁷⁷ Компан Е.С. Города Украины во второй половине XVII ст. — К., 1963. — С. 62–71.

⁷⁸ Павлов О. Сільські території України. — С. 242.

⁷⁹ Див.: Павлов О. Типізація сільських територій за рівнем їх урбанізованості // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2005. — № 2. — С. 265–270.

⁸⁰ Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення. Збірник офіційних документів. — К., 2004. — С. 446.

⁸¹ «2000». — 2007. — 22–28 июня.

⁸² Каганский В.Л. Россия — СССР сегодня? Сравнительный портрет пространств. Ст. 3. // Общественные науки и современность. — 2005. — № 4. — С. 107–108.

⁸³ Реформа для людини. Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. — К., 2005. — С. 58.

⁸⁴ Вебер М. История хозяйства. Город. — С. 103–104.

⁸⁵ *Попадюк Н.К.* Административно-территориальная реформа и региональная политика в решении задач социокультурной проблематики страны // <http://www.terruss.ru/sources/articles/id494>.

⁸⁶ *Неклесса О.І.* Ordo quardo — четвертий порядок: прищестя постсучасного світу // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. — С. 30.

⁸⁷ *Вільчинський Ю.* Філософія історії. — С. 136.

⁸⁸ *Пернацкий В.И.* Философия политики и права. — Нижний Новгород, 2008.

⁸⁹ *Мельникова Е.А., Петрухин В.А.* Формирование сети раннегородских центров и становление государств (Древняя Русь и Скандинавия) // История СССР. — 1986. — № 5. — С. 63–77.

⁹⁰ *Лебедев Г.С.* Теория топохрона // Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. — СПб., 2000. — С. 54–55.

⁹¹ *Маловичко С.* Глокальная перспектива новой локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/inetconf/2005>.

⁹² *Лихачев Д.* Заметки о русском // Советская культура. — 1988. — 27 августа.

⁹³ Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 53–54.

⁹⁴ Міжнародна хартія з охорони й реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць (Венеціанська хартія 1964 р.) // Відлуння віків. — 2004. — № 2. — С. 4–6.

⁹⁵ Конвенции и Рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. Сб. документов. — М., 1990. — С. 42–43.

⁹⁶ *Миколюк О.* Нашим чиновникам в ЮНЕСКО дали час // День. — 2009. — 14 липня.

⁹⁷ Рекомендація із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів (1976 р.) // Охорона культурної спадщини. Зб. міжнародних документів. — К., 2002. — С. 43.

⁹⁸ Докладніше див.: *Прибега Л.В.* Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. I. — К., 1992. — С. 46–47.

⁹⁹ Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. I. — С. 56–58.

¹⁰⁰ Там само. — С. 60–62.

¹⁰¹ Див.: *Заремба С.З.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К., 1996. — С. 425–426.

¹⁰² *Горбик В.* Проблеми підготовки багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. — Вип. 15. — Ч. I. — К., 2009. — С. 43.

¹⁰³ *Тронецько П.Т.* До питання про статус історичного міста // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). — К., 1996. — С. 10.

¹⁰⁴ Докладніше про Любеч див.: Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. — Т.7. Малороссия. — Харьков, 2009. — С. 405–407; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 417–421.

¹⁰⁵ *Каринский С.С.* Методы изучения образа страны // Методика страноведческого исследования. — М., 1993. — С. 30.

¹⁰⁶ *Бойко В.* Регіональні дослідження як прояв громадської ініціативи науковців // Регіональна історія України. — Вип.2. — К., 2008. — С. 287–290.

¹⁰⁷ *Баженов Л.* Про діяльність Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті // Там само. — С. 291–296.

¹⁰⁸ Тронько П. Місто без пам'яті — людина без душі // *Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* Житомир. Підручна книга з краєзнавства. — 2-ге вид. — Житомир, 2007. — С.4.

¹⁰⁹ Дулов О. Пам'яткознавство як наука // *Пам'ятки України.* — 1993. — №1–6. — С. 139.

¹¹⁰ Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. — С. 42–43.

¹¹¹ Див.: *Молчанов С.Н.* К вопросу об использовании в законодательстве понятий «культурное наследие» и «культурное достояние» // http://www.Patrimony.ru/rus/science/on_Terms/htm.

¹¹² Кузьменко В. Антиукраїнщина в законі // *Політика і культура.* — 2002. — № 41. — С. 44–46.

¹¹³ Акуленко В. Про наукові критерії визначення й оцінки пам'яток історії та культури // *Український історичний журнал.* — 1971. — №6; його ж.: «Пам'ятки» чи «пам'ятники»? Про мову законодавчих актів // *Літературна Україна.* — 1976. — 21 вересня; його ж.: *Історія несе надію* // *Старожитності.* — 1991. — 10 листопада.

¹¹⁴ Кот С. Пам'ятка чи пам'ятник // *Пам'ятки України.* — 1986. — № 4. — С. 29–31; *Гринишин Д., Дашкевич Я.* Ще раз про слова «пам'ятка» і «пам'ятник» // *Там само.* — 1987. — № 3. — С. 20–22; *Русанівський В.* Усе ж таки пам'ятка // *Там само.* — 1988. — № 4. — С. 25–26.

¹¹⁵ Колосок Б. Про поняття «пам'ятка архітектури» і «пам'ятка містобудування» // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* — Вип. 17. — К.—Донецьк, 2001. — С. 260–263; його ж.: *Пам'ятки містобудування та їх охорона* // *Праці Центру пам'яткознавства.* — Вип. 3. — К., 2001. — С. 49–72.

¹¹⁶ *Вечерський В.* Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини. Автореферат дис. ... канд. архітектури. — К., 2001.

¹¹⁷ *Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика.* — К., 2007. — С. 307.

¹¹⁸ Див.: *Катаргіна Т.І.* Інтеграція пам'яток історії та культури в структуру індустрії туризму (зарубіжний досвід) // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* — Вип. 17. — С. 273–280.

¹¹⁹ *Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика.* — С. 59–62.

¹²⁰ *Методические рекомендации по исследованию историко-культурного наследия в городах Украины.* — К., 1982.

¹²¹ Див.: *Заремба С.З.* До десятиліття Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК // *Праці Центру пам'яткознавства.* — Вип. 3. — С. 3–13.

¹²² *Прибега Л.* Державне управління у сфері охорони культурної спадщини // *культурологічна думка.* — 2009. — № 1. — С. 130–138.

¹²³ *Дегтярьов М.* Без історичного паспорта // *День.* — 2010. — 22–23 січня.

ЕВОЛЮЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ МІСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ: ТИПОВІ ОЗНАКИ МІСТ, СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ

Розділ III. Еволюція вітчизняної міської традиції: типові ознаки міст, системи управління

1. Античні міста Північного Причорномор'я
2. Середньовічні міста Русі
3. Ранньомодерні міста на українських землях
4. Італійські колонії й татарсько-турецькі міста (XIII–XVIII ст.)
5. Урбанізація на українських теренах під егідою двоголового орла (XVIII–XIX ст.)
6. Міста Західної України у складі імперії Габсбургів
7. Радянський різновид урбанізації
8. Міста в незалежній Україні

ЕВОЛЮЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ МІСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ: ТИПОВІ ОЗНАКИ МІСТ, СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ

Кожне місто являє собою своєрідний сплав пам'яток містобудування та архітектури і природних штучних ландшафтів, які виникли, розвивалися, зазнавали змін на протязі століть. Часто ці зміни відбувалися не шляхом природного еволюційного розвитку, а під впливом воєн, революцій, волонтаристських рішень. Зазнаючи руйнувань, міста перетворювалися у села, а слободи, козацькі зимівники ставали містами. Відтворити цей процес в історичній ретроспективі надзвичайно складно. Але без цього неможливо вирішити цілий ряд методологічних проблем містознавства.

Вище вже було показано, що хоч дослідження історичних міст в Україні має вже майже двохсотлітню історію, теоретичні питання містознавства відпрацьовані далеко не достатньою мірою. Більш-менш тривкий інтерес виявляється лише до середньовічних міст. «Дивно, але факт, — констатує Т.Портнова, — така помітна в історіографії проблема як місто та урбанізаційні процеси в цілому мало приваблює істориків нового часу, дослідники ж, що займаються новітньою добою, майже цілком залишили її соціологам, мистецтвознавцям та представникам прикладних дисциплін. Щодо історії українських міст ХІХ — початку ХХ ст., то за наявності постійного інтересу та невпинних розробок (на сторінках збірників наукових праць, журналів, що з'являються у багатьох обласних центрах, міська проблематика посідає чільне місце, як і на регіональних наукових конференціях) переважна більшість досліджень має краєзнавчий характер, тобто орієнтована на фіксацію унікального, неповторного в історії кожного міста, без намагання побачити риси суцільного через вивчення локального об'єкту. У більшості публікацій домінує підхід, який можна умовно назвати локальним, коли історія міста подається як його біографія, а зв'язки з місцевою периферією, місцевою і загальнодержавною історією переважно залишаються на маргінесі»¹. Чимало неясностей і розбіжностей існує в системі критеріїв віднесення міст до категорії історичних, типологізації міських соціумів, визначення віку конкретного міста, оцінки історичної значимості міської топоніміки. Відсутні методика розрахунку допустимих навантажень урбанізації, транспортного тиску тощо на старовину, що підлягає збереженню і оновленню.

Нерозробленість теоретичних проблем містознавства в Україні пояснюється насамперед її багатоміковою бездержавністю і розчленуванням. Держави-метрополії були мало зацікавлені у справді науковому дослідженні міського життя в Україні, оскільки його виразні національні особливості руйнували імперські міфи, що ґрунтувалися на невизнанні українського етносу як такого. Особливо негативну роль відіграли

пропаговані радянською владою аксіологічні (інструментальні) підходи до міської історико-культурної спадщини, внаслідок якої міська топоніміка виявилася вкрай перевантаженою назвами, пов'язаними з комуністичними знаками і символами, а історія міст втрачала національні ознаки і перетворювалася на апологію діяльності правлячої комуністичної партії. Будь-який акцент на національних аспектах життєдіяльності міських спільнот у кращому випадку кваліфікувався як самозамилування старовиною, а в гіршому — як прояв буржуазного націоналізму.

Одними з найважливіших у методологічному відношенні і водночас найменш розробленими є проблеми типологізації історичних міст, особливо у практичному контексті, в плані визначенні цінності об'єктів, що потребують першочергової уваги. Створення історико-культурних заповідників, які в Україні традиційно є найнефективнішим засобом охорони історико-культурних цінностей, далеко не завжди гарантує збереження цілісного історичного містобудівного утворення. Таксономія у містознавстві — це, насамперед, визначена на науковій основі ієрархія пріоритетів пам'яткоохорони. З цього погляду визначення основних типів історичних міст, їх архітектурних і містобудівних особливостей набуває виняткової ваги. Та й в суто науковому плані міська культура в її історичних трансформаціях — один з найбільш вдачливих об'єктів дослідження. Як своєрідні соціополітичні і етнокультурні комплекси, вписані в ієрархічно побудовану територіальну організацію суспільства, міста потребують вдумливих досліджень їхньої ландшафтно-просторової, архітектурної, історико-культурної специфіки. Тим більше це стосується міст-пам'яток, міст-довгожителів, початки яких губляться в глибині тисячоліть.

Корені історії українських міст заглиблені у тисячолітні культурні пласти. Як своєрідні «протоміста» спеціалісти розглядають трипільські поселення IV–III тисячоліть до н.е. — з кількома овалами забудови, одноповерховими та двоповерховими спорудами, що утворювали вулиці і квартали. В найбільших із них налічувалось до 2700 будівель². Як зародки міських поселень розглядають великі скіфські городища, що обносилися могутніми валами. Значними виробничо-ремісничими і торговельними центрами були розташовані на узбережжі Чорного моря античні міста — Ольвія, Пантікапей, Тіра, Херсонес тощо. Вони відзначалися високим рівнем культури і мистецтва, мали свої храми, школи, бібліотеки, театри. Тут уже в IV ст. н.е. з'являються перші паростки християнства.

Донедавна вважалося, що хронографію історичних міст України слід починати саме від цих міст, виниклих на завершальному етапі «великої грецької колонізації». Останні археологічні дослідження на території Миколаєва істотно захитали це припущення. Існує гіпотеза про те, що тут знайдене описане Гомером місто кіммерійців, приблизно на 500 років старше від Ольвії і всього на тисячу років молодше єгипетських пірамід. Якщо це так, то історію «протоміст» (не просто городищ, а укріплених поселень з валами, ровами, перекидними мостами) слід починати як мінімум від XII–XI століть до н.е. Про те, що городище «Дикий сад» було

протомістом, імовірно, першою торгівельною факторією малоазійських греків, свідчать виявлені тут археологами залишки трьох храмів, а також система фортифікації рубежу II-I тисячоліть до н.е., вперше досліджена в регіоні степового Причорномор'я. Опосередковано про поселення з розвинутими торговельними зв'язками свідчить і знайдений раніше керамічний диск із символами лінійного письма крито-мікенської епохи. Це єдине степове городище епохи середньої бронзи, розкопане в Україні, проіснувало 200-300 років — аж до переходу до епохи заліза — до IX ст. до н.е.³

Теорія «протоміст» сприймається в середовищі науковців не без певного скепсису. Адже під це поняття підводять найрізноманітніші типи поселень — від городищ трипільців до племінних центрів Русі, від погостів і торгових факторій до прикордонних фортець-застав. Санкт-петербурзькі науковці вбачають початки урбанізаційного процесу в родо-племінному суспільстві, і з цим можна погодитися. Однак розділити думку науковців школи І.Фроянова про «надуманість» категорії «протомісто» важко⁴. Адже процес перетворення городищ (общинних центрів, сторожових фортець, святилищ тощо) за притаманного родоплемінного ладу рівня розвитку продуктивних сил був тривалим, проходив різні стадії розвитку. Структура розселення залежала від безлічі чинників і була украй нестабільна упродовж кількох століть. Протягом всього цього часу формувалися центри тяжіння, яким судилося зрештою стати справжніми містами.

1. Античні міста Північного Причорномор'я

Типологізацію історичних міст на українських теренах варто починати з кінця VII ст. до н.е., коли у Північному Причорномор'ї, на о. Березань виникла перша грецька колонія. Фахівці у галузі циклічної динаміки пов'язують з грецькою колонізацією осьового часу (К.Ясперс) потужний імпульс до географічної експансії, виробничий прорив і таку активізацію інтелектуального і духовного начал, яка привела до заміни переважно адаптативного типу розвитку на трансформаційний. Греки шукали на чужині землі, придатні для землеробства. Тому їхня колонізація була не локалізованою у єдиний потік, а «віяльною». Постійні торгівельні зв'язки стимулювали поділ праці, сприяли зміцненню масового середнього прошарку, зменшували кількість бідняків. Соціально-політичне і культурне піднесення Середземномор'я стимулювалося притоком ресурсів з колоній. Ознаки фрактальності як просторово-часового явища вбачаються у тому, що Греція по суті стала моделлю для усєї Західної Європи. «Феномен греко-європейської «самоподібності» унікальний... Осьовий час на тривалий період надав історії людства європоцентричного характеру»⁵.

Що означав початок грецької колонізації для вітчизняної міської традиції? Насамперед прилучення патріархальних соціумів до цінностей потужнішої на той час середземноморської цивілізації. У Північному Причорномор'ї було започатковано тривалу в часі традицію існування міст-полісів із специфічною системою управління, які служили своєрід-

ним мостом між античним світом Егейського й Середземного морів і місцевими культурами таврів, скіфів, сарматів. Грецький період в історії Північного Причорномор'я тривав близько 500 років (VII–I ст. до н.е.) і плавно перетік у римський (I ст. до н.е. — IV ст. н.е.). Ці два періоди в історії античних міст мають виразні, як містобудівні, так і функціональні відмінності.

Для своїх поселень у Північному Причорномор'ї греки обирали здебільшого берегову смугу, що забезпечувало транспортне сполучення з метрополією. На найзручніших територіях облаштовувалися священні ділянки — теменоси з храмами й олтарями, а також агори — міські торгово-адміністративні центри. На думку більшості фахівців, поселення на о. Березань мало назву Борисфен чи Борисфеніада, датою його заснування вважають 647–645 рр. до н.е.⁶. Воно першим у районі Нижнього Бугу набуло рис міської структури, яка була квартальною з багатокамерними (із внутрішніми двориками) наземними будинками грецького типу. Нещодавно на Березані археологи відкрили святилище Афродіти кінця VI ст. до н.е.

Найбільш дослідженим в археологічному відношенні є місто-поліс Ольвія, розкопки якого ведуться з 1911 р. Його розквіт припадає на початок V–III ст. до н.е., коли ольвійське поселення набуло рис, притаманних центрам державних полісних утворень. Вони склалися з власне міста і його сільської округи — хори. Містобудівними домінантами були два теменоси та агора. Під замоценими вулицями прокладалися водостічні канали. Цікаво, що залишки водогону елліністичного типу знайдено і на далекій периферії Ольвії — на території сучасного Миколаєва⁷. В Ольвії відкрито залишки гімнасія IV–III ст. до н.е. з 18-колонним залом, лазнею, складною системою водопостачання й опалювання.

Близько 575 р. до н.е. на кримському березі Керченської протоки вихідцями з Мілета було засноване м. Пантікапей — згодом (приблизно від 480 р. до н.е.) — столиця Боспорського царства. На високій горі було зведено акрополь, а місто розмістилося на схилах. У гавань могли одночасно заходити 40 кораблів. Археологічні дослідження Пантікапея дали унікальні знахідки, такі, як, приміром, саркофаг, прикрашений гіпсовими фігурами ніобідів.

У середині V ст. до н.е. на Акрополі в Пантікапеї було збудовано храм Аполлона — найбільший у Причорномор'ї. Невдовзі поряд з ним з'явився новий архітектурний ансамбль, до якого входили царський палац та невеликий храм Афродіти й Діоніса. Місто мало водопостачальну й каналізаційну мережу. Від нападів варварів його разом з прилеглими територіями захищала Тірітакська оборонна система, яка складалася з насипного валу (25 км завдовжки) і глибокого рову.

Близько двох тисяч років проіснував Херсонес Таврійський, заснований греками на Гераклеїському півострові (нині територія м. Севастополь). Донедавна точною датою заснування цієї єдиної у Північному Причорномор'ї дорійської колонії вважався 422/421 р. до н.е., але нині доведено, що грецьке поселення на цьому місці існувало до цього вже понад 100 років⁸ — з 528–527 р. до н.е. Спочатку місто займало невелику

територію, обнесену наприкінці V — у першій половині IV ст. до н.е. оборонною стіною. У цей час херсонесити проникають до Північно-Західного Криму, вже частково освоєного греками-іонійцями. На рубежі IV–III ст. до н.е. Херсонес із невеликого автономного полісу перетворився на центр великого територіально-державного об'єднання, яке володіло землями на Гераклеїському півострові і на північному заході Криму. Тут карбувалася власна монета; від тих часів збереглися руїни оборонних стін, залишки театру, який вмщував до 3 тис. чоловік, частини колон, архітравів, скульптур, барельєфи, теракотові статуетки.

Починаючи з III ст. до н.е. Херсонесу довелося вести тривалі війни зі скіфами, які створили на території Криму ранньодержавне утворення з центром у Неаполі Скіфському. У I ст. до н.е. на місцях херсонеських поселень виникають скіфські фортеці. Грецький географ Страбон згадує про наявність у Херсонесі укріплень, які збудував скіфський правитель Скілур та його сини «і які були для них опорним пунктом у військових діях проти митридатових воєначальників»⁹. Скіфська експансія підірвала могутність Херсонеса, і хоча у кінці I ст. до н.е. херсонесці здобули над скіфами вирішальну перемогу, вони змушені були, зберігши внутрішнє самоврядування, увійти до складу Понтійського царства.

На думку авторів змістовної монографії про античні держави Північного Причорномор'я С.Крижицького, В.Зубаря, А.Русяєвої, культурний рівень населення північнопричорноморських міст мало чим поступався рівню греків Середземномор'я. Принаймні можливості для отримання освіти тут були такі ж, як у Греції. В Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Горгіппії, Танаїсі діяли гімнасії, де займалися не тільки фізичними вправами, але й освітою молоді. Про рівень письменності дають уявлення приватні листи, вирізьблені на свинцевих пластинах. У Причорномор'я було перенесено найкращі здобутки грецької цивілізації в усіх сферах господарства і культури¹⁰. Свідченням цього можуть бути ті шедеври елліно-скіфського мистецтва, які знайдені у некрополях Боспору і степових курганах скіфських номадів. Пектораль із скіфського кургану Товста Могила, чортомлицька амфора, чаші з Куль-оби та Гайманової могили найімовірніше були виготовлені у майстернях античних міст Причорномор'я.

У світлі сказаного важко поділити надто категорично висловлену думку С.Наливайка про те, що історію Північного Причорномор'я необхідно звільнити від шкідливого «аттикоцентризму» і розглядати її безвідносно до грецької колонізації¹¹. Роль грецького елемента в історії Північного Причорномор'я настільки вагома, що без його уважного аналізу прояснити історію містоутворення у цьому регіоні абсолютно неможливо. Хоча автор має рацію відносно того, що рівень розвитку місцевих народів до появи греків зазвичай применшувався і що залучення лінгвістичного матеріалу може істотно розширити джерельну базу досліджень давньої історії України.

Населення античних міст складалося не лише з грецьких колоністів — тут жили вихідці з місцевих племен — скіфів, таврів, сарматів, фракійців. Народи «європейської» Скіфії розглядаються дослідниками як

периферія того різновиду грецького світу, який утворився в Північному Причорномор'ї внаслідок Великої грецької колонізації. Подовгу жив у Ольвії, повністю дотримуючись грецьких звичаїв, скіфський цар Скіл, мати якого була жителькою античного міста Істрія. На основі зближення скіфів і еллінів створився унікальний художній стиль, що характеризувався відходом від притаманного кочівникам зооморфізму і сприйняттям еллінського реалістичного антропоморфізму. У Неаполі Скіфському — столиці скіфського царства в Криму III — II ст. до н.е. — з'явилися статуї грецьких богів Зевса, Афіни Ліндської, Ахілла Понтарха, богині Родос. Під час розкопок Неаполя (над р. Салгир біля Сімферополя) виявлено 4 культові будинки, кілька жертовників, рельєфні зображення царів Скілура та Палака.

Кілька античних міст виникло у Нижньому Подністрів'ї. Найдавніше свідчення про них належить перу Страбона, який, зокрема, писав: «Біля гирла Тіри знаходиться вежа, яку називають Неоптолемовою¹², і селище, відоме під назвою Гермонактове. Якщо піднятися рікою на 140 стадій, то по обох боках зустрінуться міста: одне Ніконія, а друге, на лівому березі — Офіусса». Вежа Неоптолема згадується і у періплі Анонімного автора, але з дещо іншою географічною «прив'язкою». На карті Г.Меркатора 1554 р. позначені і вежа Неоптолема, і Ніконій, і Офіусса. Польський дипломат М.Бронецький, який відвідав ці місця 1578 р., був упевнений, що рештки вежі він знайшов на правому березі р. Тіри. Надалі вежу шукали і на березі моря, і на берегах Дністровського та інших лиманів. Оскільки рівень Чорного моря в античні часи був нижчим порівняно із сучасним як мінімум на 5 м, а Дністровського лиману тоді взагалі не існувало, залишки вежі, очевидно, слід шукати під водою.

Через неясності у відомостях античних географів Тіру то ототожнювали з Офіуссою, то розміщували Офіуссу на острові в дельті р. Тіри. Суперечки щодо місцезнаходження Ніконія тривали упродовж майже чотирьох століть. Нині його прийнято ототожнювати з Роксоланським городищем¹³. Тіру ж розміщують на правому березі Дністровського лиману, на місці нинішньої Білгород-Дністровської фортеці. Про характер містобудування тут судити важко, оскільки решток жодної будівлі Тіри досі не знайдено. Через багато століть на залишках Тіри з'явилося золотоординське місто, згодом — турецька фортеця і, нарешті, сучасне місто Білгород-Дністровський.

На основі результатів археологічних досліджень, свідчень давніх авторів, епіграфіки можна скласти уявлення про такі типові ознаки античного міста Північного Причорномор'я — прямолінійне планування з агорою — торговим і громадським центром, кам'яне будівництво, наявність навколо міста сільської округи — хори. Фортифікаційне мистецтво тут розвивалося у загальному руслі еллінських, пізніше італійських середземноморських традицій, причому добре укріпленою була і більшість сільських поселень.

Щодо свого державного устрою античні міста Північного Причорномор'я були демократичними рабовласницькими республіками (з тенденцією до перетворення в олігархічні режими). У виборах адміністративних

органів не брали участі жінки, іноземці, раби. Законодавчі функції виконували Народні збори (Рада), виконавчі — різні магістратури (колегії). Кожен поліс з поселеннями, що тяжіли до нього, являв собою самостійну політичну структуру. Громадяни бачили в ній свою вітчизну, яку належало захищати і дбати про її добробут. Ідея полісної єдності яскраво відбилася у тексті громадянської присяги жителів Херсонеса і прилеглих міст, який дійшов до нас: «Я буду однодумним щодо спасіння і свободи держави... не віддам нічого нікому, ні елліну, ні варвару, але буду оберігати все це для херсонеського народу. Я не буду скидати демократичний устрій і не дозволю цього тим, хто зраджує і звалює... Я буду служити народові і радити йому найкраще і найсправедливіше для держави та громадян...»¹⁴

Певні відмінності мав державний устрій Боспорського царства, яке фахівці характеризують як територіальну монархію з унікальним поєднанням влади архонта для еллінів і царя для місцевого населення, як династичну автократію з паралельним існуванням інституту співправління. Надалі Боспорська держава, яка об'єднала найзначніші міста регіону (Пантікапей, Німфей, Феодосію, Фанагорію, Гермонассу) еволюціонувала у бік створення своєрідної оборонної федерації і спадкової одноосібної влади, яка вважається близькою до есимнетії — тиранії.

Міста Боспору, насамперед Пантікапей і Феодосія, зберігали полісні традиції і тоді, коли ослаблені боротьбою зі скіфами й сарматами представники правлячої династії Спартокідів — Перисади — почали схилитися до переходу під владу Понтійського царства. Виступ скіфів під керівництвом Савмака і вбивство Перисада V упродовж тривалого часу у радянській історіографії подавали як перше повстання рабів у Східному Криму. Насправді це був вияв гострої династичної боротьби навколо переходу Боспора під владу понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, який завдяки своїм здібностям воєначальника і політичного діяча залишив помітний слід в історії Криму.

За свідченням Плінія Старшого, Мітрідат VI, який після поразок у війні з Римом оселився у Пантікапей, уславив себе не лише як блискучий полководець, але й як знавець 22 мов. Протягом свого 56-річного правління він не користувався послугами перекладача, вершачи суд над представниками 22 підвладних йому племен. Він був також знавцем медицини і залишив велику колекцію різних лікарських засобів з докладними описами. Римський полководець Помпей, який завдав поразки Мітрідату у 66 р. до н.е., наказав перекласти їх латиною, що дало підставу Плінію Старшому зауважити, що у такий спосіб ця перевага «спричинила не менше користі людському життю, ніж державі»¹⁵.

Що ж до Херсонеса, то наприкінці елліністичного періоду він також увійшов до складу Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора, а після його поразок у боротьбі з Римом опинився в орбіті впливу останнього. Хід боротьби римлян за Херсонес вже можна простежити за письмовими джерелами, зокрема за працею візантійського імператора Константина Багрянородного (908–959 рр.) «Про управління імперією». У II ст.

громадянська община міста отримала від Риму права елевтерії — своєрідного самоврядування з правом розпоряджатися земельним фондом, дарувати громадянство, змінювати закони. За правління імператора Діоклетіана (284–305 рр.) Херсонес втратив статус «вільного міста» і був безпосередньо включений до складу імперії.

Сказане дає уявлення про багату й різноманітну спадщину античних міст-держав. І.Лисяк-Рудницький, безумовно, мав рацію, коли писав, що завдяки грецьким колоніям, а також пізнішому поширенню протекторату Риму над Боспорським царством, майбутні українські території стали, «принаймні маргінально», частиною стародавньої грецької та елліністичної романської цивілізації¹⁶. Виконуючи функцію господарсько-торговельного посередника між античною цивілізацією і варварським світом, міста-колонії сприяли засвоєнню останнім передових на той час господарських технологій та навичок і багато в чому визначили економічну спеціалізацію регіону на тривалу історичну перспективу¹⁷.

Варто зазначити, що антична міська спадщина дійшла до нашого часу у невеликій частині. Деякі міста Криму, про які є згадки у античних авторів, частково або повністю опинилися під водами Чорного моря. За 35 км на південь від Керчі розкопані рештки напівскіфського міста Кітея, яке існувало з VI ст. до н.е. по VI ст. н.е. Про нього згадували Псевдо-Скілак, Пліній Старший, Птоломей, Стефан Візантійський. Досліджені руїни храму, некрополя, знайдено рештки подвійної оборонної стіни. Але, як вважають археологи, ледь не половина міста нині під водою.

На морському дні перебуває і значна частина античних будівель Херсонеса та Ольвії. Підводні археологи склали докладний план затопленої частини Ольвії із імовірними рештками складських приміщень¹⁸. Наступні покоління археологів розкриють, треба сподіватися, ще чимало секретів античної спадщини.

Не менше перспектив для археологічних досліджень має історія гірського Криму. Поява на півострові готів у III–IV ст. співпала з переходом скіфо-сарматських племінних спільнот до перших державних утворень, в яких поволі поширюється християнство. Під тиском гунів готи відступали у гірські райони. Вони утворили країну Дорі (Дорос) із центром у Мангупі і визнали васальну залежність від Візантії. За Прокопієм Кесарійським, готи негативно ставилися до міст і фортець, бо не бажали «бути ув'язненими в яких би то не було стінах». Все ж візантійці допомогли їм звести укріплення, які мали захищати готів від натиску кочових племен. Готська єпархія дістала від Візантії статус митрополії.

Про міську культуру Готії відомо небагато. Візантійські імператори розглядали її як союзника у боротьбі з кочівниками, хоч цей союз, природно, не міг бути рівноправним. Десятки церков і печерних монастирів, споруджених упродовж VII–VIII ст. на території Готії — прямий результат візантійського впливу.

У 787 р. столицею Готії оволоділи хозари, але не надовго. Того ж року Дорос-Мангуп був визволений місцевими повстанцями, яких очолював єпископ Іоанн. У 791 р. хозари повернулися, але вплив Візантії виявився

сильнішим, і до 830 р. вона остаточно підпорядкувала собі Готію¹⁹. Як ще більш грізну небезпеку для себе сприйняли готи кількарарозові нашествия русів, але київським князям виявилось не під силу утвердити свою владу ні над грецькою «Корсунською країною», ні над «готськими містами». 40 замків між Херсоном і Солдайєю, про які згадує місіонер Людовіка IX Гійом де Рубрук (1253 р.), не змогли надійно захистити Готію і від нашествия половців — її «города і замки» платили останнім данину.

Н.Яковенко звертає увагу на те, що аванпости античної цивілізації не лише об'єктивно сприяли прискоренню політичного й економічного розвитку тубільного населення — скіфів і сарматів, але й започаткували «напрямок цивілізаційних орієнтацій, який через кілька століть підштовхне молоду варварську Русь до візантійської культурної орбіти»²⁰. Теологічні ідеї християнства, яке поширювалося у Херсонесі й Боспорському царстві уже в IV ст. (під документами I Вселенського собору 325 р. стоїть підпис боспорського єпископа, а в деяких списках — і херсонеського), проникали на Русь не лише безпосередньо з Нового Риму, але й з Херсонеса (Корсуня давньоруських літописів).

Поширена раніше в літературі версія щодо закінчення античної історії Херсонеса внаслідок навали гунів у V ст. новітніми дослідженнями спростована. Розгромивши аланський союз племен, гунни рушили на захід, до кордонів Римської імперії, а Херсонес серйозно не постраждав. Надалі він розвивався як опорний пункт Візантії під назвою Херсон. У період правління візантійського імператора Зінона (474–491 рр.) були відновлені зруйновані землетрусом оборонні стіни, почалося карбування місцевої монети.

Широка християнізація населення Херсонеса почалася в роки правління візантійського імператора Юстиніана I (525–567 рр.). Саме до цього часу відноситься перепланування міських кварталів у зв'язку із спорудженням ряду християнських храмів, канонізація херсонеських мучеників, поява надгробків із зображенням хрестів, випуск першої монети з християнським знаком. Визначний візантійський богослов Кирило (Костянтин), якого разом з його братом Мефодієм вважають творцем слов'янської абетки і першої слов'янської літературної мови, саме тут, у Херсонесі, у 860 р. знайшов Євангеліє та Псалтир, писані «роуськими письменами», й людину, яка розмовляла цією мовою²¹. Херсонес був сполучною ланкою між візантійською цивілізацією і язичницькою Руссю, місцем, де хрестився київський князь Володимир і звідки християнство поширилося на східний слов'янський світ.

Наявність у Північному Причорномор'ї античних міст вводила майбутні українські терени у світ передової на той час Ойкумени — античної культури. Частіше і глибше вдумуватися у цей факт пропонував Є.Маланюк — адже йшлося про належність наших пращурів до кола неперевершеної у своєму універсалізмі культури старовинного світу, з частин якого пізніше вийшла уся західна цивілізація і європейська культура. «До цього кола не належала тоді ані Середня, ані Західна Європа, ані сусідні нам — від Заходу і, тим більше, від Півночі — народи»²².

Завдяки тривалому існуванню античної традиції Крим започаткував власну модель культурної ідентичності, яка через багато століть відтворювала притаманні античності риси. На це, зокрема, звертав увагу російський дослідник історії Криму В. Возгрин, який простежив дивовижну подібність культури середньовічних Тавриди й італійського Півдня. Будучи здавна крос-культурними територіями, населеними напрочуд динамічними аборигенами і мігрантами, Сицилія і Крим стали єдиними регіонами, «де, точно кажучи, не треба було відроджувати всю античну культуру. Багато в чому досить було її підтримувати. Традиція діяла спонтанно і безперервно»²³.

В. Возгрин спростував поширену думку про те, що характерний для татарського Криму тип житла зумовлений традиціями турецької чи караїмської архітектури. Притаманний середньовічному Криму єдиний житловий комплекс «дім — двір», саманні стіни з горизонтальними прокладками з обтесаних брусів, дерев'яні або саманні другі поверхи — це явний вплив херсонеської традиції. У римську епоху в містах Криму було налагоджене виробництво віконного скла, з'явилися напівкруглі склепіння й арки.

Римляни створили ланцюг укріплень вздовж Південного берега Криму — від Херсонеса до Пантікапею. Своєрідним символом «римського порядку» стала фортеця Харакс — добре облаштований і укріплений воєнно-стратегічний центр з водогоном від гори Ай-Петрі. У Хараксі вироблялася обпалена цегла, яка стала новим, еталонним на той час будівельним матеріалом. Пантікапейські майстри освоїли виробництво запозиченого з Риму мозаїчного скла.

Утім, хоч Тіра, Ольвія та Херсонес входили у II–III ст. до складу римської провінції Нижня Мезія, Риму так і не вдалося створити у Північному Причорномор'ї лімес звичайного типу. На заваді цьому стали кочівники, які контролювали степові райони. Не здолавши укріплення Херсонеса, гуни, однак, зайняли увесь навколишній простір аж до Боспору. Постійна військова небезпека змушувала міські общини створювати особливі воєнізовані братства (синадельфії чи синоди) — сакральні-політичні корпорації, розбиті за римським зразком на загони. В інших провінціях Риму таких братств не було. Виникнення на півострові типу промислового міста із специфічною формою самоорганізації дає підставу дослідникам писати про особливу урбаністичну форму в Криму і навіть про зміщення у східні римські провінції економічного центру тяжіння величезної імперії²⁴.

Як свої опорні пункти у Причорномор'ї розглядала Херсонес і Боспор також спадкоємиця Римської імперії — Візантія. При Юстиніані у Херсоні з'явилися потужні берегові фортеці, у цей же час були споруджені два укріплення на Південному березі — Алустон (пізніше Алушта) та Горзувіти (пізніше Гурзуф). Херсон у 840 р. став центром Херсонської феми — військово-адміністративного округу на чолі зі стратигом, який увійшов до складу східних фем Візантійської імперії. Візантійські правителі споруджували свої укріплення і у т.зв. «області Дорі» — на плато Мангуп, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале.

Упродовж VIII–IX століть залежність Херсона від Візантії слабшала, та й саме місто переживало у цей час не кращі часи. У X–XI ст., не в останню чергу під впливом експансії Русі, печенігів і половців, Херсон втрачає роль економічного центру Таврики. Ослаблена боротьбою з турками-сельджуками, Візантія поступово поступалася своїми правами на Таврику генуезцям. Херсон і його клімати визнали над собою владу Трапезундської імперії, але ця підлеглість була значною мірою формальною.

Внаслідок потужних міграційних хвиль і майже безперервних війн міста Криму розвивалися переважно як військові форпости із могутніми фортецями. Власне, і створення Візантійської системи фем із призначеними Константинополем стратигами було викликано насамперед потребами оборони. Послаблення Візантії, яке завершилося захопленням її центральних областей у 1204 р. хрестоносцями, означало для Криму розширення простору самостійності з виникненням цілого ряду напівнезалежних князівств. Князівство Феодоро, володарями якого були візантійці з вірменського роду Гаврасів-Таронітів, феодальне володіння аланів з містом фортецею Кирк-ер (Чуфут-Кале), формування нового економічного центру у Східній Тавриці навколо Судака (Сутдеї, Сурожа) — все це ознаки феодального розчленування, яке супроводилося бурхливим ростом міст. Цікаво у цьому зв'язку навести характеристики, які дав південнобережним містам Таврики у 1154 р. арабський географ Ідрісі: Гарзуні (Гурзуф) — «квітуче приморське місто», Бартабіти (Партеніти?) — «невелике, але густо населене місто, де будуються судна», Лабаду (Ламбат) — «прекрасне місто», Шалуста (Алушта) — «важливе приморське місто», Матарху (Таматарху) — «дуже давнє місто... густо населене і квітуче»²⁵.

Міська традиція, що веде свій початок від античних часів, продемонструвала справжні чудеса тривалості, існуючи вже понад 2500 років. На місці античної Тіри на правому березі Дністровського лиману сьогодні розташований її наступник — Білгород-Дністровський, внесений ЮНЕСКО у список десяти міст світу, що зберегли безперервне існування. Як вже зазначалося вище, грецька колонія, яка мала, за Плінієм, назву Офіусса, була заснована наприкінці VI — на початку V ст. до н.е. вихідцями з Мілета. Карбування в місті власної монети, а також знахідка почесного декрету із згадкою Ради, народу, колегій архонтів, агонифетів, свідчать про високий, як на той час, рівень розвитку міста і полісної демократії. Хоч у середині III ст. до н.е. у Тірі помітні ознаки занепаду, місто не припинило свого існування — ні тоді, коли опинилося в орбіті інтересів Понтійського царства, ні тоді, коли у 56–57 рр. н.е. потрапило під зверхність Риму і увійшло до складу його провінції Нижня Мезія. Римляни звели тут цитадель, яка у IV ст. була зруйнована гунами.

Наступні етапи міської традиції пов'язані із заснованим у VIII–IX ст. слов'янськими племенами уличів і тіверців Білгородом і його розвитком у складі Галицько-Волинського князівства, із генуезьким містом під назвою Монкастро (Маврокастро), молдавською фортецею Четата-Албе, османським Акерманом. До Російської імперії Акерман увійшов за

умовами Бухарестського мирного договору 1812 року. На жаль, антична Тіра археологами досліджена менше, ніж, приміром, Ольвія. Але про початки міської історії свідчить знайдений тут лапідарний напис з присвятою Аполлону Лікарю, який вважався покровителем мілетських колоністів у Причорномор'ї.

Про те, що можливості відкриття залишків античних і ранньосередньовічних міст на території України далеко не вичерпані, свідчать недавні знахідки одеських археологів. Доведене існування під історичним центром Одеси великого і багатого некрополя, виявлено потужний (до 1,5 м) культурний шар VI–V ст. до н.е. на місці сучасного Приморського бульвару; поселення, яке тут існувало, атрибутоване вченими як залишки Гавані асіаків. Очевидно, що основна частина території значного за розмірами античного міста, що існувало на місці Одеси, була поглинута морем²⁶. У цей же час в районі Лузанівки існувало давньогрецьке поселення, яке дістало у наш час умовну назву Гавань істріан. Тут знайдена унікальна за своїми художніми якостями теракотова фігурка (глибокий барельєф) Кори-Персефони, яка вважалася дочкою богині родючості Деметри і культ якої був поширений в усьому античному світі²⁷.

2. Середньовічні міста Русі

Античними містами-колоніями, певна річ, не обмежувалася географія міських поселень на території України на початку I тисячоліття н.е. Географ II ст. Птолемей перерахував 10 «городів» вздовж течії Дніпра та його рукавів і навіть назвав їхні координати. Втім, численні спроби реконструювати карту Птолемея не дали серйозних наукових результатів. З Києвом, приміром, ототожнювали і згаданий Птолемеєм Азагарій (М.Берлинський, М.Закревський), і Метрополь (О.Соболевський, К.Мюллер) і Сар (з певними застереженнями М.Брайчевський та Л.Войтович). Б.Граков вважав Азагарієм Кам'янське городище, а Знам'янське ідентифікував з Амадокою. Н.Погребова доводила, що Сар — це Гаврилівське городище. Незаперечним є хіба що факт глибокого проникнення античної культурної традиції у побут населення Нижнього Подніпров'я на рубежі нашої ери. Вироби з Ольвії постійно знаходять тут у шарах пізньоскіфського часу. Тому має право на існування гіпотеза В.Гошкевича про заснування городищ на Дніпрі вихідцями з Ольвії та про панування тут «ольвійського» варіанту античної культури²⁸.

Цікаво, що з I і аж до VI ст. н.е. на території Подніпров'я не зводилися укріплені селища. Ті, які почали тут з'являтися з другої половини VI ст., виконували вже не лише захисні, але й певні адміністративні функції, будучи, очевидно, племенними центрами. У VIII–X ст. більшість з них поступово перетворюється на міста. Від того часу, коли міста беруть на себе роль торговельних і політичних центрів, давній родовий устрій замінюється територіальним. Інколи на території одного племені формувалося відразу кілька таких центрів — у сіверян, приміром, три — Чернігів, Переяслав і Новгород-Сіверський.

У візантійського імператора Константина Багрянородного київська фортеця має назву Самбатас. Можливо, це і була назва одного з тих поселень, що виникли на місці майбутнього Києва на рубежі нової ери. А про те, що вони були вже значними торговельно-ремісничими центрами, свідчать численні знахідки римських монет II–IV ст. в районі Львівської площі, на Подолі й Куренівці, на Печерську, у Пирогові тощо. Знайдений у 1876 р. знаменитий Оболонський клад з римськими монетами III і IV ст. В. Антонович розцінив як «найдавніше з відомих досьогодні письмових свідчень, що відносяться до історії Києва». З думкою про існування Києва уже в перших століттях нашої ери солідаризувалися М. Дашкевич, В. Іконников. Останній вважав, що тодішній Київ знаходився при впадінні Почайни в Дніпро²⁹.

Вище вже йшлося про те, що поняття «место» поряд з «градом» фігурує уже у «Повести временных лет». М. Попович вважає, що між слов'янським градом та європейським містом («борг», «бург») існувала певна різниця. Слов'янські гради мали один центр — кремль або дитинець, «бург» — два: князівський замок і міський ринок з ратушею³⁰. С. Юшков ототожнював з «бургами» лише власні князівські гради, які він типологічно відрізняв від т.зв. «племінних» і тих, що перебували в загальній адміністративній системі землі³¹. За Б. Грековим, князівський замок-фортеця з гарнізоном — це ще не місто, містом він стає тоді, коли у фортеці чи навколо неї починають селитися ремісники, а їхня продукція стає товаром³².

Чимало дискусій точилося у різний час навколо співвідношення понять «град» і «городище». Кількість відомих давньоруських городищ обчислюється тисячами — ще у XVIII ст. польський етнограф А. Чарнецький (Доленга-Ходаківський) зібрав відомості про 15 тис. городищ. Він вбачав у них насамперед святилища; інші дослідники позначали поняттям «городище» укріплені форпости і просто міста³³. Нині це поняття найчастіше вживається як збірне; ним об'єднують залишки укріплених поселень, починаючи від неолітичних і кінчаючи феодальними градами, святилища родових общин, протоміста і міста (до категорії міст, за П. Раппопортом, відносять городища з площею більшою, ніж 1–2 га)³⁴. Унікальне городище поблизу Львова (с. Стільське) досліджується з 1987 року. Займана ним площа з храмами й печерами сягає 200 кв. км, у IX ст. воно було більшим за Київ — у ньому жило понад 40 тис. чол. Ймовірно, це був племінний центр білих хорватів — із фортецями, укріпленнями та язичницькими храмами, оборонними стінами довжиною 10 км. Фрагменти валів заввишки 2–2,5 м, язичницьких святилищ збереглися донині³⁵.

Донедавна вважалося, що у Київській Русі було близько 300 міст. Однак комплексне дослідження писемних джерел дало іншу цифру — 417. З врахуванням військово-феодальних поселень і фортець вона зростає до майже 1500³⁶. За територією і кількістю населення міста Русі вигравали у порівнянні з містами Західної Європи. Так, площа забудови Києва на початку XIII ст. становила 400 гектарів, а населення, за підрахунками П. Толочка, сягало 50 тис. чол. За середньовічними

масштабами це було справді велике місто, яке не поступалося багатьом європейським столицям. У Лондоні в XIV ст. жило 35 тис. чол., у містах Ганзейського торгового союзу — у середньому по 20 тис. чол. Лише Париж (на початок XIII ст. 100 тис. жителів) у цьому відношенні перевершував Київ³⁷.

Постання міської субкультури на українській території в середині I тисячоліття найтісніше пов'язане з Києвом, який лежав на перехресті торговельних шляхів — річкового «з варяг у греки» та сухопутного — з Хозарії на захід. Більш-менш достовірні дані про східнослов'янське протомісто, яке через кілька століть стало стольним градом Русі, відносяться до останніх років V — першої половини VI ст. і пов'язані з іменем князя Кия. Результатами археологічних досліджень підтверджені напівлегендарні, на перший погляд, відомості про Кия, які містить «Повесть временных лет»; проливають світло на добу Кия також вірменське («Історія Тарона») та візантійське («Війна з готами» Прокопія Кесарійського) джерела.

Залишки ремісничих поселень першої половини I тисячоліття, які можна розглядати як зародки майбутніх міст, археологи знаходять повсюди не тільки у Подніпров'ї, але й на територіях Львівської (Неслухів), Хмельницької (Лука-Врублівецька, Лепехів), Житомирської (Слободище) та інших областей. Мабуть, це ще не були міста у повному розумінні цього слова. Втім, все залежить від того, який зміст вкладати в поняття «місто». І як співвідносити поняття «городище» і «град». Чітких наукових критеріїв їх розрізнення поки що не існує.

Міська спадщина Київської Русі збереглася дещо краще, ніж пам'ятки наступної, козацької доби в історії України, і певну роль відіграли тут ідеологічні мотиви. Як спадщина уявної «колиски трьох братніх народів» пам'ятники Київської Русі охоронялися краще і руйнувалися рідше, ніж пам'ятки, пов'язані з часами національного піднесення. Досить непогано, приміром, зберігся, охороняється і експонується давній Чернігів. Історія його простежується, починаючи з язичницьких часів. У 1987 р. вчені вирішили перевірити достовірність легенди, відповідно до якої на виготовлення царських воріт для Борисоглібського собору був використаний срібний ідол, знайдений на старому язичницькому капищі. Спектрографічний аналіз мікропроб, узятих з цих воріт, підтвердив достовірність легенди³⁸.

Непрямым свідченням того, що обриси давньоруських міст вражали уяву західноєвропейських сучасників, може служити назва Русі, яка фігурувала ще у старорунічних написах X–XI ст. на території Швеції — «Gardar» (Гради). У Данії з другої половини XI ст. Давньоруська держава іменувалася Ostrogard, Austur-Gard, а в Ісландії XIII ст. — «Gardariki»³⁹. Слов'янське слово «град» похідне від «городити», «огороджувати» і означало, насамперед, укріплений замок. Саме в такому значенні слово «град» побутує і в сучасних чеській, словацькій, польській мовах. Особливий міський, торговий уклад Давньої Русі був зумовлений тимчасовим перенесенням на східнослов'янські території найважливіших міжнародних торговельних шляхів. Зрозуміло, що цей уклад був притаманний лише

невеликій, хоч і найбільш активній частині населення. Надалі в українській мові місто почало асоціюватися не так із замком-фортецею, як із значним центром економічної і духовної життєдіяльності людей. Втім, у жорстокі часи середньовіччя існування будь-якого міста було немислиме, якщо воно не було водночас замком, фортецею, укріпленням.

Давньоруські міста — новий, порівняно з античним, тип міста. Тут уже можна говорити, використовуючи термінологію М.Вебера, про наявність «міського господарства», що виникає на ґрунті взаємообміну між осередками ремесла й торгівлі та сільськогосподарською округою. Проте фахівці скептично ставляться до самої думки про можливість виробити універсальне визначення давньоруського міста. Той критерій для міста, який застосовувався у радянській історіографії (відокремлення ремесла від хліборобства, пов'язане із «другим великим поділом праці» (Ф.Енгельс), сьогодні уже не сприймається, насамперед з огляду на високий ступінь аграризації давньоруських міст і відсутність різкого контрасту між міськими й сільськими поселеннями. Але якщо це так, то яке поселення можна з певністю називати давньоруським градом? Чіткої відповіді на це питання сучасні дослідники не дають. «Так могли називати будь-яке укріплене й огорожене поселення — великий ремісничо-торговельний центр, невелику фортецю чи просто старе укріплене поселення»⁴⁰.

Більшість авторів схиляється сьогодні до того, що хоч економічні чинники відігравали помітну роль у містоутворенні (ремесла X–XII ст. налічували понад 60 видів виробництв, як правило, вузько спеціалізованих), головною зовнішньою прикметою поселення була наявність фортеці. Населення, що займалося ремеслом і торгівлею, стягувалося до укріплень, бо шукало надійного захисту для свого життя і власності. Давньоруські гради-замки мали могутні фортифікаційні споруди, що сприяло перетворенню їх у господарсько-адміністративні центри, до яких тяжіла землеробська округа. Водночас вони були і святилищами, релігійними осередками, і саме це забезпечувало їм ідеологічне панування над прилеглими територіями.

З XI–XIII століттями фахівці-містознавці пов'язують час першого урбанізаційного буму, коли формується первісна мережа міст уздовж річок і торгових шляхів, коли укріплені міста перетворюються у центри влади. Якщо щодо XI ст. історикам відомо 20–25 поселень міського типу, то в середині XII ст. їх уже близько 70, а на середину XIII ст. — щонайменше 150. За А.Поляковим, Руська земля з самого початку складалася з автономних міських областей, центром кожної з яких було стольне місто — община. У їхньому підпорядкуванні перебували літописні «пригороди» — молодші міста⁴¹. Міста розташовувалися по освоєній території більш-менш рівномірно, на віддалі 50–100 км одне від одного. Зростання міського населення підвищувало попит на сільськогосподарську продукцію, і міста швидко обростали посадами й пригородами.

Міста давньої Русі виразно поділялися на дві частини. Міський центр (в літописах щодо нього зустрічаємо назви «дитинець», «днешний град») являв собою розташовану на узвишші фортецю, укріплену валами,

стінами, ровами. В дитинці розміщувалися князівський двір, резиденція єпископа, церкви. Другу, більшу за розмірами, частину міста становило літописне «передгородье» («град окольный», «острог», «посад»); у Києві і Чернігові ця частина міста вже тоді мала назву «Поділ». Як правило, «зовнішній город» теж обносився валом. У цій частині міста жили ремісники, торгівці, купці.

Відомостей про існування в містах давньої Русі самоврядних форм організації за фахом, на зразок візантійських ремісничих корпорацій, джерела не зберегли. Утім, уже самі назви урочищ Гончарі та Кожум'яки в Києві наводять на думку про наявність зародків фахових осередків. Ремісники жили компактно, розташовуючись поближче до джерел потрібної їм сировини та води. Інколи назви «кінців» визначалися етнічним складом населення.

Адам Бременський на початку XI ст. називав Київ «суперником Константинополя». На т.зв. «константинопольському проекті» базувався вітчизняний киевоцентризм до 1240 року, коли місто було зруйноване татарами-монголами. Від апостола Андрія Первозваного, який нібито благословив заснування міста на київських кручах, прокладався місток до «Міста-Апостола», центру східного слов'янства. Історія Києва зовсім не випадково оповита безліччю легенд. Велетенські земляні вали з високими дубовими стінами й баштами, величні храми й монастирі, пишні князівські палаци, ошатні тереми знаті, гамірні ринки вражали уяву численних мандрівників і купців. За свідченням Титмара Мерзебурзького, яке, проте, часто ставиться під сумнів, місто мало 400 храмів і 8 торжищ. Власну систему укріплень мав торгово-ремісничий Поділ, територія якого сягала 200 га. Його центром було літописне Торговище. Першими культовими спорудами Подолу були Іллінська церква X ст. та Богородиці Пирогощі XII ст.⁴²

Значення церков і монастирських комплексів Києва як центрів культури — тема, що заслуговує окремої розмови. Тут обмежимося лише кількома штрихами. Головним осередком культури виступала Руська митрополія. У Софійському соборі 1037 р. було створено першу державну бібліотеку-книгосховище, яка забезпечувала книгами новозбудовані церкви в різних містах. У майстерні-скрипторії, що існувала при соборі, книги переписувалися або перекладалися з іноземних мов. З середовища ерудитів, що групувалися навколо Ярослава, вийшов перший оригінальний літературно-церковний твір «Слово о законі и благодати». Його автор Іларіон, згодом київський митрополит, засвідчив, що «сладость книжная» була доступна досить широкому колу місцевої знаті. За підрахунками дослідників, бібліотека при Софійському соборі налічувала до 900 томів рукописних книг⁴³.

Ще два центри київської писемної школи існували у Києво-Печерському та Видубицькому монастирях. Славнозвісна «Повість временных лет» створювалася Нестором у Києво-Печерському монастирі. Але це був не перший київський літопис. Працями Б.Рибаківа досить переконливо доведено, що Початковий літописний звод був підготовлений на замовлення Володимира до освячення Десятинної церкви у 996 році⁴⁴.

Окрему групу давньоруських міст становили сторожові гради — фортеці, спеціальним призначенням яких була оборона від нападів кочівників. «Повесть временных лет» відтворила мотиви, які спонукали князя Володимира «ставити грады по Десне, и по Востре, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне» — «се не добро, еже мал город около Киева»⁴⁵. Отже, насамперед потребами захисту центру держави була продиктована поява трьох ліній сторожових градів: по Дніпру — від Києва до Росі (Китаєво, Трипілля, Ходорів, Заруб, Канів), на Правобережжі — по Росі, Росаві і Стугні (Пекарі, Сахнівка, Богуслав, Біла Церква), на Лівобережжі — по Сулі, Удаю, Супою, Трубежі (Лукомль, Лубни, Свиридівка, Ромни та ін.)

Те, що території стародавніх українських міст виявилися щільно забудованими у пізніші часи, утруднює їх археологічне дослідження. Археологам здебільшого доводиться «ловити мить удачі» — коли під час земельних робіт будівельники натрапляють на культурні шари минулих епох. Втім, якщо археологічні пошуки сполучаються з ґрунтовним вивченням писемних джерел, топоніміки тощо, образ міста вдається відтворити досить точно. Блискуче це вдавалося, приміром, відомому киевознавцю М.Брайчевському, оригінальні погляди та феноменальна працьовитість якого створили цілу епоху у киевознавстві. В усякому разі категорія «образ давньоруського міста» з'явилася у його працях набагато раніше, ніж була обґрунтована у Міжнародній хартії про охорону історичних міст.

Спираючись як на дані археологічних досліджень, так і на багатющу спадщину киевознавства, М.Брайчевський розшифрував, зробив зримою і «відчутною на дотик» літописну легенду про заснування Києва. На основі аналізу археологічного матеріалу вчений переконливо довів, що укріплення т.зв. Города Володимира (кінець X ст.) не були найдавнішою фортифікаційною системою стародавнього Києва: їм передував більш давній концентр укріплень, пов'язаний з епохою Кия (VI–VII ст.)⁴⁶. Саме спорудження Київського замку на рубежі VI–VII ст. заклало підвалини могутності Києва і тієї видатної ролі, яку йому судилося відіграти в ранній історії Русі.

М.Брайчевський нещадно розвінчав поширені уявлення про давньоруські міста як про великі села, забудовані чепурними хатками з вишневими садочками й городами, щось на зразок гоголівського Миргорода. Як і у будь-якому з міст середньовічної Європи, обнесена валами й ровами площа цінилася надто дорого, і міста росли вгору. Надзвичайна щільність забудови — ознака будь-якого феодального міста. Вузькі вулички, тісно притулені один до одного будинки з динамічною прямовисною композицією — такий образ давньоруського міста малює уява відомого історика. Спростував він і ще одну поширену думку, закріплену, зокрема, у двотомній «Истории культуры Древней Руси» — про начебто «замкнутий, відгороджений від зовнішнього світу» двір городянина⁴⁷. Характер діяльності ремісника чи торгівця вимагав максимального злиття з вулицею; вони не могли собі дозволити жити за високим парканом.

Абсолютна історична інтуїція допомогла Брайчевському подолати усталений стереотип одноповерховості давньоруського міста, ґрунтований насамперед на даних археології. Оскільки археологічні розкопки розкривають лише підземну частину давніх жител, у містознавстві досить довго побутував образ напівземлянкового житла. Втім, ще В.Хвойка довів наявність у давньому Києві кількоповерхових, «щонайменше двоповерхових» споруд. Надалі багатоповерховість визнали майже всі дослідники, але тільки Брайчевському вдалося створити на папері «зримий» образ давньоруського міста. Ті «напівземлянки, які постають перед очима археологів — це, за автором, лише «напівльох», нижній (здебільшого нежитловий, господарський) поверх. Виявлені тут залишки печей здебільшого мали виробниче призначення. Самі ж споруди були фахверковими — прямовисні стовпи, вкопані в землю, з'єднувалися дерев'яними перев'язками, переплетеними тонким гіллям; глинобитні стіни мали дерев'яний каркас. До XIV–XV ст. це був універсальний тип міської споруди для всієї Європи, хоч для заповнення дерев'яного каркаса могли служити камінь (у південних країнах), цегла (у Німеччині), глина на дерев'яній основі (на Русі).

Цікаві дані наводить автор щодо освітлення київських будинків. За доби Київської Русі віконне скло вже було: шибка, за даними археологів, мала круглу форму поперечником близько 20–30 см. З таких кружалець на рамі складалося вікно. Оскільки скло було дуже дороге, особливо великих вікон бути не могло, вони налічували 4–12 шибок. Розкіш мати скляні вікна могли дозволити собі найбагатші; звичайний міщанин змушений був задовольнятися бичачим міхуром.

Сполучення між поверхами здійснювалося за допомогою сходів. За М.Брайчевським, ранні пам'ятки — Софія Київська, Ірининська церква, собор Спаса на Берестові, Михайлівський Золотоверхий та ін. — мали кручені сходи. Прямі з'явилися пізніше⁴⁸.

Хоч Київ як «стольний град», зрозуміло, виділявся на загальному фоні давньоруських міст, але принаймні декілька інших за своїм розвитком поступалися йому не набагато. Чернігів IX–XIII ст., археологічне вивчення якого ведеться уже понад сто років, демонструє надзвичайно високий рівень матеріальної культури. Потужний оборонний комплекс з валами, ровами і баштами, вцілілі храми (Спаський, Успенський, Борисоглібський собори, Іллінська та П'ятницька церкви) і залишки культових споруд, що до нас не дійшли, радіально-кільцеве планування забудови — все це свідчення того, що Чернігів був одним із найбільших і найрозвинутіших міст Русі. Археологами знайдено тут 16 князівських і єпископських печаток-булл, скарб гривен семи різних типів, зафіксовані численні написи-графіти на горщиках, амфорах, церковних фресках. Про міжнародні зв'язки Чернігова свідчать численні знахідки східних та західноєвропейських монет, візантійські хрести — енкалпіони, уламки скляного, мідного, срібного посуду тощо. Цікаво, що в усіх районах міста знайдені сільськогосподарські знаряддя праці — залізні наральники, чересла, мотики, серпи тощо, а в т.зв. «окольному граді» простежені навіть сліди оранки⁴⁹. Це зайвий доказ того, що уявлення про ремесло й

торгівлю як головну прикметну рису давньоруських міст є значною мірою спрощеними.

Що ж до системи управління у Київській Русі, то вона генетично виростала із родоплемінного ладу і військово-десятинної організації, але була істотно скоригована розвитком міського самоврядування (віча) і зміцненням спадкових князівських династій, регламентацією правових відносин. Заслуга простеження процесу створення системи «тегемонії міст» належить М. Грушевському; її він вважав надзвичайно важливим моментом у розвитку суспільно-політичного устрою Русі. В міру того, як місто ставало центром певного округу, а громада «гражан» набувала особливого впливу в усіх справах, міські спільноти заступали місце старої племінної організації, викидаючи з ужитку старі племінні назви. «Сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племінної території на кілька волостей-князівств»⁵⁰.

Політична структура Русі базувалася на фундаменті складної ієрархічної системи, де влада князя суттєво обмежувалася дружиною, з числа якої призначалися намісники (воєводи-посадники) в окремі землі. Уже на початку X ст. договір Олега з греками зафіксував наявність «великих бояр» в оточенні «світлого і великого князя». Князь мусив рахуватися і з впливом церковних інститутів, і з настроями віча, яке, хоч і збиралося нерегулярно, здатне було у критичних ситуаціях вершити долю князів.

Останнім часом формула «ранньофеодальна монархія» в історичних працях про Київську Русь виразно поступається місцем поняттю «імперія». Запозичене із зарубіжної історіографії (де термін «імперія» прийнято застосовувати до великих за розмірами держав з різноетнічним населенням), це поняття визнається придатним і для характеристики країн, що були складовими частинами християнського світу, у тому числі до Русі XI–XII ст. Відому формулу К. Маркса — «імперія Рюриковичів» — трансформує в поняття «Київська імперія», приміром, О. Поляков⁵¹. О. Головкин також пропонує вважати Русь державою-імперією або принаймні державним утворенням імперського типу. На її фундаменті «на регіональному рівні починають виникати більш структуровані та інтегровані державно-політичні системи у вигляді земель-князівств». У першій половині XII ст. вони фактично перетворюються у самостійні держави, а їх правителі — у суверенних володарів. «Сама ж імперія поступово перетворюється скоріше в ідеологічне уявлення, ніж конкретну практику державного життя»⁵².

Дещо інший погляд на давньоруські міста пропонує російська школа І. Фроянова. Розглядаючи місто-державу як універсальну державну форму у світовій історії, вона характеризує волості-землі і «городові волості» XI–XII ст. не як князівства-монархії, а як республіки, що набували форми міст-держав, общинних соціальних організмів. Звідси підвищена увага до органів народоправства — віче і князь у Києві розглядаються у рамках єдиної соціально-політичної цілісності, де віче — верховний орган влади, а князь — втілення вищої виконавчої влади⁵³. У середовищі істориків цей погляд, однак, сприймається неоднозначно — школи Фроянова закидають перебільшення ролі віча і «боярських вождів»⁵⁴.

Цікавим є зроблений П.Толочком аналіз трьох основних шляхів давньоруського містоутворення: торговельно-ремісничого, общинно-феодалного, а також феодалного або державного. Перший виявився фактично тупиковим, оскільки зумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами. Другий і третій шляхи являли собою природну еволюцію нових соціальних форм життя, зумовлених потребами розвитку самого східнослов'янського суспільства. «Міста ставали центрами давньоруської державності, первісними функціями яких були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподіл додаткового продукту), а також — культова. Для землеробської округи давньоруське місто — це природне осереддя, воно було народжене цією округою і без неї не мислилося»⁵⁵.

М.Котляр ще у 80-х рр. звертав увагу на те, що джерела не дають достатньо чіткого уявлення про вплив міст і міського населення на створення обласних територій. Він вважає принципово важливим погляд на містоутворення як на складний процес: з одного боку, міста виступали як породження генезису феодалного ладу і формування ранньофеодалних держав, а з другого — вони, у свою чергу, активно сприяли переходу від племінного поділу до земельно-територіального і, в кінцевому рахунку, утворенню держави і розвитку феодалних відносин⁵⁶.

Не менш важливу роль відіграли міста Русі у тих інтеграційних процесах, які об'єднали племінні князіння в єдиний державний організм. О.Головко виділяє два чинники, які цьому сприяли — близький культурно-господарський тип різноетнічного населення і вплив християнської віри. Християнському духовенству належала провідна роль у виробленні ідеології державності. Оскільки саме в містах нова релігія поширювалася досить успішно, населення міст швидко консолідувалося, долаючи племінний консерватизм⁵⁷.

Виконуючи водночас роль опорних пунктів у постійних війнах і економічних, політичних, культурних центрів, міста Давньої Русі були своєрідною «візитною карткою» держави, демонструючи її міць і велич. М.Драгоманов був недалекокий від істини, коли писав про Південну Русь як про «федерацію вільних руських міст», яка утворилася навколо Києва⁵⁸. На особливій ролі Києва наголошує М.Котляр. «За своїм політичним, суспільним, економічним та культурним значенням Київ, наче Монблан над Альпами, підвівся над іншими руськими містами»⁵⁹.

Дослідження історії міст в Україні має глибоко закорінену традицію, витоки якої сягають у часи літописання Київської Русі. Відповідаючи на запитання, «откуда есть пошла Русская земля», автор «Повести временных лет» насамперед звернувся до легенд про виникнення Києва. Місто в давньоруських літописах незмінно оточене ореолом святості — досить згадати легенду про освячення київських гір апостолом Андрієм чи постійний наголос на «святому місці» у «Киево-Печерском патерике». За В.Ричкою, «у політичній теології християнського середньовіччя ідея міського улаштування була невід'ємною частиною побудови Християнського Царства. Поняття «земля» і «місто» в давньоруських текстах часто

рівнозначні, оскільки місто — осереддя землі. Місто уявлялось подобою, імітацією, «іконою» Раю/Града Небесного і в силу цього — провіщенням вічного Града». Ярослав намагався у зведених ним кам'яних будівлях відтворити цей урбаністичний ідеал, творячи цим міфологему Вічного міста, «богохранимого града», столиці новонародженої християнської держави, «Другого Єрусалиму»⁶⁰.

Уже в X ст. давньоруські міста були знаними в тогочасній Європі центрами ремесла й торгівлі. Через столицю галицьких князів Перемишль підтримувалися жваві зв'язки з Регенсбургом, Верденом, Майнцем, Магдебургом, а трохи пізніше з Прагою. У вузлових пунктах шляхів існували чужоземні факторії — європейські, можливо, арабські та вірменські. З середини XIII ст. можна говорити про справжні міграційні потоки з Заходу до Володимира, Львова; разом з німецькими поселенцями в українські міста дещо пізніше прийшло магдебурзьке право.

Форма управління у давньоруських містах значною мірою визначалася вічовими зборами, які набули особливої ваги в XI–XII ст. Віча відбили посилення ролі міського населення у політичному житті, хоч значення їх навряд чи варто перебільшувати. Реальна влада перебувала в руках князя і бояр. Втім, саме віче уособлювало демократичну традицію у міському житті. На вічах обговорювали питання війни і миру, прикликання і вигнання князів, призначення і зміщення адміністративних осіб тощо. Б. Греков, досліджуючи етимологію слова «віче» (вещать — від того ж кореня «ве»), співвідносив віче з пізнішим парламентом і народними зборами⁶¹. У вічовій традиції можна бачити перші зародки громадянського суспільства на території України. Н. Полонська-Василенко вважала, що «українські міста і, головним чином, найбільший, найбагатший Київ, переживали той самий процес боротьби з князівською владою та патріціатом, який відбувався в Західній Європі і привів до утворення вільних міських громад у Франції, Німеччині, Італії»⁶².

З позицій сьогодення такі висновки здаються дещо ідеалізованими; в усякому разі наявні джерела не дають достатнього матеріалу для характеристики притаманних давньоруським містам органів «народовладдя». З уривчастих відомостей ми можемо тільки здогадуватися, якою була «географія» вічових порядків, яким був соціальний склад учасників вічових зборів, чи переривалася і якщо так, то коли, вічова традиція, якими були межі компетенції віча. У «Повести временных лет» віче у Києві згадане під 1068–1069 рр.; його високу суспільно-політичну активність київський літописець фіксує також, розповідаючи про події 1145–1154 рр. У нього, зокрема, є згадки про участь віча у посаженні і зміщенні князів, про їхній голос у міжкнязівських конфліктах, про виступи городян з мирними ініціативами. Князь Ізяслав Мстиславович радився з вічем, чи достатньо у міста сил, щоб боронити Київ перед наступом Юрія Долгорукого і дістав пораду здати місто без бою. Але навіть у Києві віче не набуло, за М. Грушевським, ніяких певних форм, лишилося явищем екстраординарним. «Не існувало ані певних строків, ані місця зібрань, ні певної ініціативи скликання віча, ні якихось форм

представництва». Втім, віча могли втручатися в усі сфери політичного життя, організації управління землями, і їхнє право на таке втручання визнавалося й князями⁶³.

Князівські чвари, які були постійним фоном життя Русі, не могли не втягувати у свою орбіту міські громади. Але часто траплялося так, що останні висували свої умови підтримки князів або ж взагалі відмовлялися від участі у міжусобицях. Л.Окіншевич вказував на випадки обрання князя вічем, який ставав завдяки цьому виборним монархом. В ухваленні вічем договору з таким князем (ряді) він вбачав перший зародок державної конституції⁶⁴. Така ідеалізація вічових зборів як символів народовладдя у сучасних вітчизняних фахівців викликає величезне скептичне ставлення. Н.Яковенко вважає віча реліктами племінних сходів, на яких тон задавали боярська верхівка, «старші мужи». Вони маніпулювали настроями «простої чаді», провокуючи спалахи анархії, як це було у Києві 1068, 1113, 1157 рр.⁶⁵

Очевидне одне: в умовах притаманної Київській Русі діархії князів і міських общин саме останні виступали носіями «організованих форм управління, господарства... вісниками нової культури»⁶⁶. Домінуюча в системі давньоруських ідентитетів територіальна ідентичність становила досить міцну основу патріотичного локалізму. Зв'язок цього типу ідентичності з політичними структурами міського самоврядування відбитий у численних літописних формулах, за якими, як вважають фахівці, ховаються ухвали вічових зборів — «сдумаша», «призваша», «не прияша», «созва» тощо.

Суперечливі відомості літописів не дають, однак, однозначної відповіді на питання про причини занепаду Києва як «стольного граду» Русі. За кілька десятиліть до татаро-монгольського нашествя місто зазнало страшної катастрофи внаслідок міжусобної боротьби галицького князя Романа Мстиславича і його тестя — київського князя Рюрика Ростиславича. Останній, повернувши собі Київ 2003 р., учинив у місті погром, осмислений давньоруськими книжниками як Боже прокляття, що перетворило «матір містам руським» на «блудницю»⁶⁷.

Із розоренням Києва пов'язана історіографічна метафора щодо Галича як «другого Києва» і навіть щодо перенесення столиці із Києва до Галича. Хоч витоки її виразно простежуються у староруському літописанні, все ж більшість істориків вважає легенду про Галич як «другий Київ» значно пізнішим витвором. Завдяки своєму вдалому розташуванню на перехресті торговельних шляхів Галич і справді бурхливо розвивався у XII ст. і відігравав роль столиці галицьких князів від Ярослава Осмомисла до Данила Галицького. Археологічними розкопками на г. Кринос і прилеглий території виявлені залишки Успенського собору, двокамерних будинків, потужних укріплень. Але у 1241 р. Галич був зруйнований татарами, і Данило Галицький переніс свою столицю спочатку у Холм, а потім у Львів. Певне перебільшення ролі Галича використовувалося представниками державницької школи в українській історіографії для обґрунтування далеко не безспірної (і гостро дискусійної донині) тези про Галицько-Волинське князівство як «першу українську національну державу»⁶⁸.

Однак незалежно від того, наскільки міфологізованою є ідея втілення на галицькому ґрунті втрачених у Києві ідеалів соборності, XIII століття й справді виявилось переломним у розвитку міської традиції на теренах Східної Європи. Татаро-монгольське нашествя лише прискорило природний процес руйнування тих вікових начал безпосередньої демократії, які виявилися несумісними із кривавими міжкнязівськими усобицями. Закликаючи на княжіння того чи іншого князя, міські общини мимовільно, через династичні інститути руйнували основи державного устрою, заснованого на територіально-сусідській общині.

Під впливом тенденцій архаїзації й аграризації міста Русі втрачають більшість установчих, розпорядчих, судових функцій, перетворюючись у звичайні поселення ремісничо-торгівельного типу. Від цього часу міська традиція Східної Європи розвивається шляхом, відмінним від західноєвропейського. За В.Єремьяном, саме тоді, коли міста Русі увійшли у фазу занепаду, провідні у промисловому й торговому відношенні західноєвропейські держави готувалися до майбутніх комуніальних революцій і встановлення станово-монархічних і буржуазно-демократичних режимів. Приміром, в Італії міста з часом повсюдно набувають прав «територіального князівства» і, зливаючись з навколишньою територією, немовби поглинають державу, внаслідок чого залежність від імператора стає, по суті, чисто декларативною⁶⁹.

Під час експансії монгольської імперії міста Русі зазнали непоправних втрат. Надалі перетворення руських земель на слабо пов'язані між собою територіальні комплекси, підпорядковані різним державам, істотно позначилося на ролі і функціях міст. Зникла саме та рівновага систем «градів і пригородів», яка забезпечувала можливості інтенсивного культурного зростання. «Почалась аграризація міст, зниження освітнього і морального рівня священнослужителів, замикання аристократії на інтересах своїх сільських помість та її здичавіння»⁷⁰. А проте часто повторювана в літературі теза про цілковите запустіння Наддніпрянщини після 1240 р. наукової критики не витримує. Київ продовжував вважатися столичним містом Русі і її сакральним центром. Завдяки цьому в другій половині XIII–XIV ст. зберігалася конфесійна єдність всієї території Київської Русі.

Твердження про те, що «давній Київ щез і на віки», поширюване російською історіографією XVIII–XIX ст., було значною мірою даниною політичним цілям: в такий спосіб обґрунтовувалася теорія про зміну етнічного складу населення Подніпров'я внаслідок його запустіння. Київ не тільки зберіг своє значення церковно-адміністративного та релігійного центру, але з часом доповнив «константинопольський» киево-центричний проект «єрусалимським» («Київ — другий Єрусалим»). Тут у 1273 та 1284 рр. було проведено загальноруські собори найвищих церковних ієрархів. Навіть після того, як Золота Орда перевела у 1300 р. митрополичу кафедру до Володимира, патріархія вважала Київ «головним містом» всієї Русі». У посланні патріарха Нила 1380 р. Київ згадується як «головне місто усієї Русі», в «Ходінні до Царгорода диякона Троїце-Сергієвого монастиря Зосими» 1419 р. Київ фігурує як «мати и

глава всем градовом руским»⁷¹. Італієць П. Кампензе у листі до папи Климента VII (1523 р.) писав про Київ як про одне з найкрасивіших і найбагатших міст, «попри те, що був розграбований і розорений вкінці жорстокістю й навіженством татар»⁷². Литовський посол до Криму М. Литвин (М. Тишкевич), який побував у Києві в середині XVI ст., свідчив, що лавки у цьому місті переповнені дорогим шовковим одягом, хутром, дорогоцінними каменями і що шовк там міг коштувати дешевше, ніж у Вільно льон⁷³.

С. Русина наводить ще кілька характерних дефініцій Києва у джерелах XIV–XVI ст. («славный великий(ий) град Киев, матере градовом», «богоспасательный град, он же наречется мати градовом Руское земли, а не инако»). У XVI ст. твердження про те, що Київ «був і є головним містом Руської землі» стало одним з ключових компонентів т.зв. реституційної теорії, якою обґрунтовувалося «возз'єднання» руських воєводств Литовської держави з Короною Польською у 1569 р. І пізніше, в середині XVII ст. зберігалося уявлення про князівський статус Києва, що дістало підтвердження з уст царя Олексія Михайловича у 1654 р. («учинились под нашею государскою высокою рукою великие княжества Киевское и Черниговское»)⁷⁴.

3. Ранньомодерні міста на українських землях

На роль другого за значенням міста Русі претендував Львів, заснований, як прийнято вважати, князем Данилом Галицьким у 1256 р. Утім, місто тут могло існувати і за 200 років до цієї дати. Наявність укріплень, зокрема оборонної башти, що відноситься до XI ст., підтверджена археологічними розкопками. Вдале географічне розташування на вододілі середземноморського та балтійського басейнів, з одного боку, і на стику двох периферій північно-західної та південно-східної слов'янських культур, з другого, зробило місто найпотужнішим економічним, політичним і культурним центром великого регіону Центральної Європи, що простягався від Холмщини на Заході до Полісся на Сході і від Литви на півночі до буджацьких степів на півдні.

Уже в «Списку городів далеких і близьких», що датується другою половиною XIV ст., фігурує «Львів великий». Специфіка Львова як центру тяжіння створювалася, за визначенням Я. Грицака, «потрійним пограниччям» — етнічним, релігійним та політичним. В етнічному вимірі це найбільше місто у міській контактній зоні між західними й східними слов'янами відзначалося винятковою строкатістю, приваблюючи до себе людей із доволі віддалених місцевостей — від німецьких земель на Заході до Вірменії на Сході. Львів був великим релігійним центром одночасно для східних і західних християн, християн-монофізитів (вірмен) та іудеїв. У політичному вимірі він сформувався в силовому полі боротьби за ці території між Руссю, Польщею та Угорщиною⁷⁵. Свою роль міста-центру Львів зберіг і після зникнення з політичної арени Галицько-Волинського князівства, лишаючись до 1434 р. «столицею» «Руського королівства», а потім, аж до 1772 р. — Руського воєводства Речі Посполитої.

Перетворення українських «городів» у «міста», а «гражан» у «міщан» відомий вітчизняний правник А.Яковлів пов'язував із запозиченням містами Великого князівства Литовського німецького (магдебурзького) права⁷⁶. Від середини XIV ст. формується новий тип українських міст, який характеризується перетворенням їх у господарські й адміністративно-оборонні центри із зачатками власного самоврядування. Топографічну структуру цього типу міст визначали укріплені замки-фортеці, оточені ремісничо-торговими пригородами і хліборобськими поселеннями. У Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському в основному була збережена система давньоруського розселення, але межі і радіуси дії міських осередків зазнали відчутних змін. Порівняно з рівнем урбанізованості у Європі український був невисоким: приміром, на густонаселеній Волині на кожні 300 кв. км. припадало лише одне місто⁷⁷. Але на зміну оборонним містам-фортецям (*munitiones* і *castra*) дедалі частіше приходять людні й багаті *civitates*. У Галичині освоюється колишнє «негородове» староство Дрогобицьке — на мережі старих соляних доріг виникають промислово-торгові осередки солеваріння — Дрогобич, Самбір, Стрий, Стара Сіль.

Швидко росла мережа міст на Правобережній Україні, хоч тут умови їх існування невдовзі стали майже нестерпними: внаслідок постійних з кінця XV ст. нападів кримських татар міста зазнавали частих руйнувань. Однак іншого захисту мешканцям навколишніх сіл чекати було ніде, отже, міста були своєрідними фортифікаційними центрами, людність яких збільшувалася при наближенні татарських загонів у кілька разів. «Служба конем», тобто обов'язок бути у постійній бойовій готовності, накладала відбиток на побут городян.

Магдебурзьке право надавало певним містам статус «упривілейованих» (самоврядних). Вплив німецького права на міське життя у ВКЛ у вітчизняній історіографії оцінювався неоднозначно. Традицію критичного ставлення до магдебурзького права як чужорідного та шкідливого для українських міст заклав М.Владимирський-Буданов⁷⁸. З позицій «неорганічності» оцінював роль і місце магдебургій на українських теренах і В.Антонович. У спеціальному дослідженні міст Південно-Західної Русі він вибудував цікаву схему зіткнення інтересів місцевих общин із «воєнно-феодалним литовським порядком», значною мірою запозиченим із «німецьких держав». Наслідком цього зіткнення став занепад общинних інститутів і зростання впливу «воєнного стану». Право, вироблене на чужому ґрунті, засвоюється слабо, вважав Антонович⁷⁹. Доволі скептичне ставлення до ролі магдебурзького права в житті українських міст «як до нужденної пародії самоуправи» запозичив від свого учителя і М.Грушевський.

У сучасній українській історіографії домінує погляд на магдебурзьке право як на сприятливу для розвитку міст організаційну форму їхнього існування, що спричинила справжню «урбанізаційну революцію», вилучивши міську громаду з-під юрисдикції королівської адміністрації. Негативізм Владимирського-Буданова, Антоновича і Грушевського щодо нього Н.Яковенко пояснює поміркованою слов'янофільською орієнта-

цією більшості професорів Київського університету, переконаних в «органічності» давньоруського «общинного укладу», буцімто зруйнованого експансією західних соціальних практик. Ішлося не так про «тверду ідеологію», як про розмитий слов'янофільський сентимент «народницької» історичної школи⁸⁰.

Більш критичний погляд на магдебурзьке право можна простежити у західному містознавстві, чутливому до проблем етнічних суперечностей. Згадуваний уже Бартлетт вважає, що на периферіях латинської Європи міські спільноти являли собою особливо важливу арену таких суперечностей — аж до появи тут у пізньому середньовіччі «нового різновиду расизму — біологічного». Починаючи з XIV ст., доводить він, міські статuti й декрети містили «заборони на посади» для представників певних національностей і навіть на змішані шлюби. Згідно т.зв. *дойчтумс-параграфа* (*Deutschtumsparagraph*), поширеного у східній Європі, на членство в гільдії могли претендувати лише особи німецького походження. «Ті ж самі сили, які спонукували англійців, померанців чи данців до більш однотипної цивілізаційної моделі, на далеких околицях могли ставати причиною появи більш явних культурних вододілів... І це не були стосунки рівних етнічних груп: це було панування і підкорення, володарювання і опір». У той час, як на більшій частині європейської території формувалася й утверджувалася єдина цивілізаційна модель з порівняно високим рівнем культурної однорідності, на периферії континенту створювався пояс розмежованих у мовному й етнічному відношенні соціумів, відбувалося змішування різних мов, культур, іноді й релігій, які часто перебували у стані протиборства⁸¹.

Свій висновок Бартлетт ілюструє цілим рядом прикладів, один з яких має пряме відношення до України. Коли майбутній архієпископ Львівський в середині XV ст. приїхав із сільської місцевості у Краків і переконався, що всі громадські справи здійснюються німецькою мовою, він змушений був через певний час виїхати у Німеччину з метою вдосконалення у мові. Міста дедалі більше нагадували острівці німецької культури у слов'янському, мадярському чи якомусь іншому морі. Звідси автор перекидає місток у сучасність, доводячи, що фундаментальні політичні проблеми XX століття виявилися закоріненими у динамічній епісі завоювань і колонізації шести- чи семисотлітньої давності. Утім, колоніалізм середніх віків був у корені відмінним від європейського колоніалізму XIX і XX століть. Його змістом було не створення «колоній» як залежних територій, а поширення — методом кліткового поділу — культурних і суспільних моделей, що існували у сфері католицького світу⁸².

Прикладом того, через які канали поширювалися на Русь норми західноєвропейської цивілізації, може бути історія міста Бар на Поділлі. Таку назву за аналогією з своїм рідним містом Барі в Італії йому дала польська королева Бона Сфорца (дружина Сигізмунда I), купивши 1537 р. невеличке місто Ров. Високо освічена жінка, особисто знайома з видатними представниками Ренесансу — Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, Браманте та ін., вона намагалася перенести у Бар та інші міста Поділля архітектурні та містобудівні традиції Італії. Місто дістало

податковий привілей на 16 років, магдебурзьке право (1540), стало центром староства (1546). В працях Центру соціокультурного проектування та комунікативних технологій Інституту місцевої демократії ці події сьогодні вписуються у контекст «історичної зустрічі європейців з неєвропейськими народами та опору європейців османській експансії». Як вважає керівник Центру М. Мосунов, проект створення у XVI ст. м. Бар і його передмість з численним населенням, що мало права городян та відповідну структуру управління, базувався на ідеях і нормах західноєвропейської культури й цивілізації епохи Пізнього Відродження й Західного Ренесансу⁸³.

Навіть якщо у даній констатації маємо справу із певним емоційним перебільшенням, незаперечним фактом є те, що саме західноєвропейські культурні й суспільні моделі, хоч і були на певному етапі чужорідними для населення Східної Європи, принесли з собою нові риси соціальності й початки міського самоврядування — аж до витоків громадянського суспільства. Саме та сукупність юридичних норм, яка була закріплена у магдебурзькому праві, заклала основи станового та правно-громадянського статусу міщан як особливого, свідомого своєї особності, суспільного прошарку. Звідси той підвищений інтерес до організації міського життя, який притаманний не лише вітчизняній, але й польській, білоруській, литовській історіографії.

Запровадження в містах Русі магдебурзького права доцільно розглядати у контексті локаційного руху, який, починаючи з другої половини XIII ст., охопив простори Центрально-Східної Європи. З появою у Холмі, Перемишлі, Львові, Володимирі німецьких громад на ці міста поширювалося й «імпортоване» сюди німецькими колоністами міське право. XIV–XV ст. стали періодом прискореної урбанізації на землях Галицької Русі — до кінця XIV ст. тут відбулося 37 локацій, у XV ст. — 73⁸⁴. Поселення, що не мали локаційних привілеїв, відповідно діючого законодавства містами не вважалися.

Як правило, німецьке (магдебурзьке) право надавалося окремим містам спеціальним привілеєм Великого князя Литовського; надання його вилучало місто із юрисдикції місцевої адміністрації. В основі магдебурзького права лежав збірник юридичних норм «Speculum Saxonicum» («Саксонське Дзеркало») 1220 р., встановлених початково у німецькому місті Магдебурзі, а потім і у «дочірніх» щодо нього містах⁸⁵. Відповідно до його настанов «градські люди» могли обирати свої органи місцевої влади, створювати цехові об'єднання, вносити зміни у просторову організацію поселень. Серед українських міст одним з перших дістав магдебурзьке право Володимир-Волинський (близько 1324 р.). Депо пізніше його дістали Сянок (1339), Львів (1356)⁸⁶, Кам'янець (1374), Жидачів (1393). Щодо Києва питання остаточно не з'ясоване; більшість дослідників схиляється до думки, що магдебургія у Києві була запроваджена між 1494 і 1497 рр.⁸⁷

За М. Любавським, введення магдебурзького права у містах означало:

- 1) звільнення міщан від тих повинностей, які мали виконувати «волосні люди»; 2) надання містам різних прибуткових статей для задоволення

суспільних потреб; 3) звільнення їх від «моці, владності й суду» воєвод, старост, державців, від городского й боярського права; 4) організація особливого міського управління⁸⁸. М.Капраль звертає увагу на дві визначні риси, які відрізняли магдебурзьке право від руського чи польського: автономність міської громади, що полягала в судовій та адміністративній незалежності від місцевих урядовців та установ, а також право приватної власності на успадковані земельні ділянки. Ці два чинники активізували підприємницьку ініціативу міщан (купців і ремісників), що було вигідно як самим міщанам, так і володарям міста⁸⁹.

Місто, організоване за магдебурзьким правом, виступало, отже, виразником інтересів територіальної громади, що самостійно розв'язувала деякі питання повсякденного життя. У такий спосіб, за А.Садовим, відповідальність за долю міста входила у плоть і кров громадян, завдяки чому європейський контекст ставав для кожного мешканця цілком прийнятним і навіть «вродженим». Ця традиція, доповнена чинником цехової і етнічної корпоративності, мала свої атрибути в архітектурі, власних міфах, у побуті, виконуючи «важливу функцію безперервності і внутрішньої логіки життя суспільства», створюючи «відчуття самодостатньої спільності»⁹⁰.

Корпоративність на основі спільності станових, професійних чи духовних інтересів слід розглядати як найважливішу ознаку ранньомодерних міст. Її відмінною рисою була замкнутість і наявність формально-правових відносин з жорсткою регламентацією норм діяльності і правил поведінки. Корпораціями з стійкою внутрішньою ієрархією були торгові гільдії, ремісничі цехи, культурно-просвітницькі братства. Їхніх членів об'єднувала не так спільна справа, як спільний інтерес, який усвідомлювався як певний ресурс, право доступу до якого цінилося високо. Але, хоч в основу середньовічної корпоративності закладалися ідеї рівності, насправді в ній брали гору принципи елітизму й клановості. Капітал і власність дедалі більше вибудовували бар'єр між власниками й найманими робітниками, що все ж не перекидало остаточно можливість вертикальної мобільності, «шляху нагору».

У сучасній політології магдебурзьке право часто розглядається як зародок громадянського суспільства. «Середньовічні міста з їх самоврядуванням, не закріпаченим працівником, етнічним і релігійним різноманіттям і терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості й деспотичним формам королівсько-царської регламентації соціального життя. Міста феодальної Європи, що отримали магдебурзьке право, не були державами в державах. Їх справжній статус був дещо іншим. Вони були острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн»⁹¹. Але цей висновок прямо стосується лише західноєвропейських міст. Можна навіть вважати, що саме відокремлення суспільства від держави на основі запозичення античних категорій публічного права (*populus seu societas civilis* — народ чи громадянське суспільство) стало вододілом між Заходом і Сходом Європи. У західній частині, починаючи з середини XIII ст., народжувався новий тип міської культури на основі автономності міського життя і поширення начал

корпоративності. Водночас формувалася залежність правителя від повноважень, які він отримував від законодавчої влади, тобто те, що пізніше було вкладено у формулу «поділу влад».

Модернізація католицизму, в ході якої відбувався процес звільнення церкви від опіки світської влади і створювався фундамент для обмеження принципів монархічного легітимізму, посилення позицій ринку і приватної власності, протестантська раціональна етика і пов'язана із Ренесансом переоцінка духовних цінностей — все це створювало нову атмосферу західного міста, в якій пагони громадянського суспільства проростали легко і природно. У східній частині континенту можливості розвитку за таким алгоритмом були втрачені внаслідок монголо-татарської навали; надалі архаїчна «служила» природа знаті виключала корпоративні союзи і формування незалежного шару бюргерів. Що ж до українських міст, то вони опинилися у проміжній зоні. Західні впливи поширювалися разом з магдебурзьким правом, але відсутність традицій корпоративізму робила самоврядні начала значною мірою умовними.

На те, що українські міста, насамперед Київ, Львів, Луцьк, розвивалися у західноєвропейському контексті, звертав увагу М. Грушевський. Його обурював «ходячий погляд» на XV століття як безбарвне й сіре, де превалує «сама тільки історія гніту і приниження українського елемента». «Воно не було безмістове, безплідне, це століття!» Цілий ряд течій і рефлексів світового життя знаходили відгомін насамперед в українських містах — задовго до того, як на їхньому статусі позначилися впливи реформи. Після того як внаслідок турецької експансії виявилися заблокованими для середземної торгівлі чорноморські порти, новим опорним пунктом для контактів зі Сходом став Львів. Тут обертались члени значних патриціанських родин Генуї, Флоренції, Венеції, робили кар'єру власники торговельних і банкових підприємств. Впливи гуситського руху позначилися в діяльності братств, у боротьбі за автономію церкви, на процесах переходу письменства з традиційної церковної мови на мову «посполиту», вживану у діловодстві і наближену до розмовної мови.

За Грушевським, Львів з другої половини XV ст. «вступає в найбільш блискучу стадію свого життя як найбагатше, найрухливіше, найкультурніше з наших міст, з найширшим політичним і національним світоглядом, з найбільшими світовими зв'язками, став ареною нашої національної боротьби, аналогічною з тою, яку вели чехи в Празі. Засоби були нерівні, і наша Львівська Русь не могла й думати опанувати місто так, як опанували свою столицю чехи за час свого національного руху. Але львівська міщанська акція зосталась єдиною і неповтореною більше сторінкою історії міщанського життя на Україні, і Львів з цього боку був нашою Прагою». Львівське владництво організується як канонічна українська єпархія — вікаріат київської митрополії, засновує свою друкарню та школу і надалі «сплітає реформаційні течії XV–XVI ст. з тією течією «поправи церкви», що поволі наростає в самій церкві під враженнями і ударами новаторів — реформістів, з одного боку, урядових

натискань до унії, з другого... А упадок старої церкви та ієрархії і приплив нових культурних та інтелектуальних течій з Заходу полегшує ідеологічні зміни в соціальній та культурній надбудові нашого суспільства і приготує літературний рух кінця XVI в. («перше відродження»)⁹².

З початком XVI ст. фахівці пов'язують якісно новий етап у розвитку феодальних міст України, який позначений посиленням впливу товарно-грошових відносин на їхню економіку, а також бурхливим ростом нових міських поселень. За підрахунками П. Саса, з кінця XV ст. до кінця 60-х рр. XVI ст. кількість міських поселень на Київщині, Брацлавщині й Волині зростає з 40 до 148. Більшість серед міст становили приватновласницькі. Управління як приватновласницькими, так і великокнязівськими містами включало дві структурні ланки — адміністративно-судовий орган влади в особі намісників, урядників, старост, що управляли містом від імені держави чи феодала, і орган станового самоврядування міщан (інститут вїтївства на звичаєвому праві). Із сфери юрисдикції воеводсько-старостинських адміністрацій вилучалися т.зв. юридики — земельні володіння світських і духовних феодалів, що справляло негативний вплив на економічний стан міст⁹³.

Урбанізаційна хвиля XVI — початку XVII ст. була прямим наслідком становлення нових рентних відносин. Але зовсім не обов'язково нові міста утворювалися на базі вже існуючих сіл. Дослідження інвентарів князів Острозьких (1620 р.) показали, що міста Волині часто засновувалися «на сирому корені», тобто на місці, де ще не існувало ніякого поселення. Спочатку обиралися зручне для розташування поселення місце, потім спеціальна категорія «осадчих» повинна була знайти бажаних оселитися на новому місці («осадників»). Засобом заохочення до переселень були пільги, що позначалися поняттям «воля» і означали звільнення на певний термін від податків і повинностей. Термін «волі» коливався від 12 до 20 років⁹⁴. Звідси й велика кількість поселень із складовою «воля», «слобода» (wola, lhot, swoboda, liberta villa, Hollunge тощо)⁹⁵.

Згідно з даними люстрацій XVI ст. містечка приносили магнатам чи королівським старостам у 5–10 разів більший прибуток, ніж села, на базі яких вони виникали. Лише на Київщині на початку XVII ст. з'явилося близько 200 нових міст. На картах Г.Л. Боплана 1650 і 1651 рр. позначені оборонні (Urbs munita), старі християнські міста (Urbs Antiqua Christiana), центри воеводств (Civitas primaria Palatinatum), турецькі та татарські міста (Civitas Turcica et Tartarica), новозакладені міста (Sloboda)⁹⁶. Поняттям «Urbs» згідно з тогочасними дефініціями позначалися лише ті міста, що користувалися відносно повним самоврядуванням⁹⁷.

На середину XVII ст. в Україні, за В.Вечерським, налічувалося до 1000 міст і містечок. З них на західноукраїнських землях 440, на східних — 530 (у тому числі лише у Київському воеводстві 385). Найбільшим містом був Львів (30 тис. мешканців), у Києві мешкало 15 тис. чол., у Кам'янці-Подільському — 10 тисяч. Адміністративними центрами тієї частини України, яка перебувала під владою гетьманів, були послідовно Чигирин (1648–1676 рр.), Батурин (1669–1708 рр.) та Глухів (1708–1781 рр.)⁹⁸.

О.Компан зафіксувала надзвичайно високий для феодального періоду процент міських мешканців в Україні — у другій половині XVII ст. він сягав 46% усього населення. Але рівень розвитку справжнього міського життя він не відображав. Далеко не всі міста утворилися на основі відокремлення торговельно-промислової діяльності від землеробства. «В значній мірі, а часто і переважно, міста мали сільськогосподарський характер. В більшості випадків між жителями міст і сіл не було яскраво виявленого, чіткого поділу праці... При великій чисельності міського населення в цілому середня чисельність останнього в окремих містах була відносно незначна і коливалась від кількох сот до 2–4 тис. чоловік»⁹⁹.

Те, що дані про кількість міст і міського населення України XVII ст. можуть бути лише відносними й приблизними, засвідчує М.Крикун. Порівнюючи дані щодо типу поселень, наведені на картах Г.Л. де Боплана з даними інших джерел, він дійшов висновку, що з 63 міст, що їх Боплан називав укріпленими (*urbes munitae*), інші джерела називають містами чи містечками лише 48¹⁰⁰.

Абсолютизувати вплив магдебурзького права на спосіб життя в українських містах не варто хоча б тому, що всі середньовічні міста й містечка комусь належали: королю, приватній особі чи церкві. У першій половині XVII ст. з 323 міст і містечок у Київському та Брацлавському воєводствах 261 належало приватним особам, 52 королю і 10 — церкві¹⁰¹. Земельні ділянки, як правило, надавалися міщанам не на правах власності, а лише в користування. Із земельного наділу та садиб сплачувався чинш, міщани виконували підводну повинність, залучалися до ремонтних робіт. Існувала в містах і панщина, хоча у значно менших обсягах порівняно із селами. Залежність міщан від власників поселень посилювалася й тим фактом, що останні були наділені правом надавати містам магдебурзьке право від свого імені. Так, князі Вишневецькі у XVI ст. надали його містам Лохвиця, Лубни, Прилуки, Пирятин. Пізніше, після інкорпорації до складу Московії, право надавати магдебурзьке право дістали гетьмани. У 1752 р. Кирило Разумовський надав його Полтаві, у 1758 — Новгород-Сіверську.

І все ж звільнення міст, що діставали магдебурзьке право, від юрисдикції урядової адміністрації і надання їм права на самоврядування означало помітний прогрес в організації міської життєдіяльності. Міщанство мало власну цехову структуру, свої релігійно-національні товариства (братства). Останні у найбільших містах виступали надійними охоронцями національної самобутності. Виборність посадових осіб (бургомістри, райці, лавники), частковий податковий і судовий імунітет, пільги щодо розвитку ремесел і торгівлі, звільнення від деяких феодальних повинностей стимулювало залюднення міст і їх економічне зростання — зрозуміло, у тій мірі, наскільки магдебурзьке право не порушувалося протизаконними вчинками можновладців. Слід, проте, мати на увазі, що на українських землях співіснували різні моделі міського самоврядування, більшість з яких мало нагадувала німецький оригінал. Українське муніципальне право увібрало в себе елементи не тільки місцевого звичаєвого права, але й багатьох інших правових систем.

Аристократична Польща намагалася вибудувати республіканську структуру на началах європейського права і за західним культурним зразком. «Золотий вік Польщі» був часом польського Ренесансу, уособленням якого виступав Краків, але не лише він. За оцінкою М. Драгоманова, «міста Львів, Луцьк, Острог, Київ у XVI ст. проявляють багато симптомів європейського «відродження» («ренесансу»); внаслідок роботи пропагандистів кальвінізму та соціанізму сюди проникають ідеї Реформації. Поміж членами міських корпорацій знаходимо людей, що знають грецьку і латинську мови; аристократія дає «меценатів науки». З одного боку, створюються церковні братства, а з другого — спостерігаємо появу шкіл і друкарень. Друкуються церковні книги, поряд з якими бачимо переклади Біблії мовою, дуже близькою до народної». Цікавою спробою такого роду мислитель вважав Пересопницьке Євангеліє, створене у 1556–1561 рр.¹⁰²

Про роль Острога як центру української духовності XVI — початку XVII ст. варто сказати докладніше. Острог, який дістав міські права у 1528 р., уславився насамперед функціонуванням слов'яно-греко-латинської колегії, яку вже сучасники називали Академією. Йдеться про заснований князем Костянтином-Василем Острозьким у 1576 р. перший не лише в Україні, але й на східнослов'янських землях учбовий заклад вищої за тогочасними мірками категорії із власною друкарнею та науково-літературним гуртком. Саме тут було видано 1581 р. першу повну Біблію церковнослов'янською мовою, тут здійснювалася ґрунтовна редакція творів узвичаєної вітчизняної книжності і видання творів, які мали виразне суспільно-політичне звучання. Серед останніх — віршована «Хронологія» Андрія Римши (1581), «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького (1587), «Апокрисис» Христофора Філалета (1598), послання князю Острозькому Івана Вишенського (1598) тощо. Православне спрямування колегії не стало на заваді залученню до її діяльності вчених з Польщі, Волощини, а також із Греції, Болгарії, Білорусі, Росії, Сербії. Вчені Академії пропагували новітній ідеал людини з орієнтацією на активне самоствердження і реалізацію в земному житті, рівності всіх людей перед Богом, порятунку вірою, свободи сумління.

Протягом 60-річної діяльності Академії (до 1636 р.) її закінчили не менше як 500 осіб. С. Пекалід у латиномовній поемі «Про Острозьку війну» називав її «тримовним лицеем», «тримовною гімназією». Ідейна доктрина, сформована в Острозі, була за своїм спрямуванням тотожня реформаційному світогляду західних гуманітаріїв, але розвивалася на власному, християнсько-православному ґрунті¹⁰³.

Відомий американський славист Е. Кінан, аналізуючи культурний світ «втраченого континенту Дніпровії», звертає увагу на наявність «добре впорядкованої, витонченої, розвиненої, заможної та з неабиякими міжнародними зв'язками, переважно міської спільноти» дніпровського регіону — від Львова до Полтави і від Смоленська до Криму. Свідченням плідної культурної взаємодії різних етнічних спільнот на цьому просторі він вважає втілену у Пересопницькому євангелії спробу утвердження місцевого варіанту протестантизму, передачу у білорусь-

кому «Трищані» італійської версії історії Тристана й Ізольди за допомогою далматської кирилиці, використання руської слов'янської мови євреями для викладу власних релігійних чи філософських текстів. На його думку, ці та багато інших фактів є «ознаками єдиної, різноманітної та багатокультурної, але безумовно і вдало симбіотичної культурної сфери», міської за дислокацією. Звідси й притаманна цьому регіону дивовижна релігійна толерантність, яка у польській мові позначилася терміном *tolerancja*. Дніпровія була домом не лише для католиків і православних, а також юдеїв, але й для низки протестантських громад — унітаріїв, кальвіністів, аріянів, соцініян, богемських братів та інших. При цьому «до відносно модерних часів (доби Петра I) майже всі культурні нововведення: Реформація, рицарська література, друкарство, християнський та юдейський переклади Біблії народними мовами — передавалися так чи так переважно з південного заходу на північний схід, від міста до міста»¹⁰⁴.

Децю критичніше налаштований щодо місця і ролі українських міст у XVI–XVIII ст. А. Каппелер. «Навіть у ранньомодерний період українські міста, хоча й користувалися німецькими міськими статутами, однак не стали політичними спільнотами на основі солідарності (*Solidargemeinschaften*) центральноєвропейського типу. Так само досить непоказним залишалося їхнє економічне значення. Проте міська автономія та самоврядування існували тоді, коли правителі Росії лише збиралися впроваджувати їх у своїй країні»¹⁰⁵.

Актові книги, що велися у всіх самоврядних містах, локаційні привілеї, поборові реєстри (шоси), поземельні кадастри, люстрації, інвентарі, масив документів Йосифінської та Францисканської метрик, картографічні джерела дають можливість досить точно відтворити економічну і соціальну картину міської життєдіяльності XVI–XVII ст., зокрема, цехового устрою, особливостей самоврядування. Деякі з них проливають світло і на гострі суперечності, що роздирали міські громади і зрештою перетворили їх на осередки національно-конфесійного та соціального протистояння.

Призначенням міського самоврядування було збалансування відносин між структурними складовими міст — магістратами, цехами, братствами, церковною адміністрацією, іноетнічними громадами, а також унормування стосунків з центральною владою та її представниками на місцях. За А. Гурбиком, поява магістратів і ратуш означала становлення нового, міського способу життя¹⁰⁶. До XVII ст. в Україні склалося кілька типів міського самоврядування — магістратський, ратушний і здійснюваний за принципом сільських громад.

Еліту магістратських міст становив міський патриціат, з числа якого обиралися адміністративна та судова колегії магістрату — «рада» та «лава». Рада складалася з радників (радців, райців) на чолі з бурмістром; вона відала міським майном, стежила за підтриманням громадського порядку, розглядала громадянські позови. З часом, особливо на сході України, бурмістрами стали називати членів ради (райців, радників, консулів), а голову колегії — президуючим бурмістром, президентом¹⁰⁷.

У муніципальному устрої пізнього середньовіччя радам відводилася, як правило, роль найвищих органів міського самоврядування, які водночас представляли місто у його відносинах з державними органами. Лаву, що була суто судовим органом, зазвичай очолював вїйт; до її складу входило до 12 присяжних засідателів (лавників, присяжників); вона виступала здебільшого як судова колегія у кримінальних справах. З огляду на функції вїйта його інколи називали адвокатом (*advocatus*) або правником (*judex*). Часто компетенції ради і лави не розмежовувалися, і вони засідали спільно. Виконавчі функції в магістратах здійснювали міський писар та шафарі, а також інстипатори (збирачі податків), квартирністи, судові виконавці.

Прерогативою вищої влади лишалося призначення вїйта, але в ряді міст посади вїйта викупалися міськими радами, і тоді вїйти обиралися міськими громадами. Приміром, у Львові така інкорпорація вїйтівства містом відбулася у 1378 р., що було закріплено у привілеї тогочасного володаря Галичини Владислава Опольського у такій формі: «Даємо, передаємо і даруємо дарунком вічно та непорушно уряд вїйта магдебурзького права у Львові й оплати, до цього уряду належні, для тримання, володіння та користування згаданому місту Львову»¹⁰⁸.

З тим чи іншим типом вїйтівства Н.Яковенко пов'язує обсяг незалежності міста. Адже саме вїйтові король (а в приватних містах власник населеного пункту) надавав локаційний привілей, який узаконював право на виокремлення самоврядної міської громади. Вїйтівство мало, отже, вигляд своєрідного бенефіцію — довічного чи навіть спадкового, причому матеріально дуже вигідного, оскільки вїйтові належала третина судових оплат і певний відсоток від міського податку. Там, де пост вїйта був викуплений і ставав виборним, місто, вважає Н.Яковенко, «перетворювалося на цілком автономну «республіку в державі» — з власним управлінням, податками і навіть громадянством»¹⁰⁹. Цей висновок уявляється, однак, надмірно категоричним, якщо зіставити його із загальними міркуваннями М.Вебера щодо середньовічних міст. Автокефалія, тобто абсолютна автономність власних адміністративних і судових інстанцій, була притаманна лише італійським містам; «в інших країнах міста мали лише нижчі форми судочинства». Те, що міські посади продавалися, дало змогу патримоніально-бюрократичним державам перетворити їх у представництво корпорацій — з правами лише в межах їх корпоративних інтересів¹¹⁰.

Варто мати на увазі, що користуватися міським правом могли лише члени міської громади, тобто особи, що мали нерухомість і сплачували з неї муніципальні податки. Оскільки членів ради обирали з числа найзаможніших городян, вона поступово набирала вигляду замкненої касти міського патриціату. Щоправда, уже в першій половині XVI ст. робилися спроби створення своєрідних контрольних органів міських громад. У Львові, приміром, у 1526 р. на основі королівської грамоти була створена «комісія десяти», що контролювала прибутки та видатки. Значно ширші функції мала утворена 1577 р. декретом Стефана Баторія комісія «40 мужів» («квадрагінтавріат») — вона мала змогу не лише контролювати

раду, але й впливати на прийняття рішень. До складу комісії входили по 20 представників купецтва та ремісничих цехів; з початку XVII ст. її очолював регент, який невдовзі став впливовою особою у місті.

Наслідком тривалої боротьби українців та вірмен за рівноправну участь в управлінні містом стала поява ще однієї контрольної структури, яка дістала назву «стани і нації» (*ordines et nationes*). За введеним у 1622 р. порядком було визначено 5 «станів і націй», які на своїх зібраннях мали голосувати у такому порядку: лавники, вірменські старші, представники купецтва, ремісників та «руські старші». Невдовзі, однак, ця інституція перетворилася у додатковий важіль впливу католицької (польської) громади¹¹¹.

Отже, застосовуючи термін «українські міста» щодо території Західної України, мусимо пам'ятати, що етнічні українці у жодному з них не були господарями. За М.Капралем, «найчисленніша за князівських часів українська громада після захоплення Львова Казиміром III потрапила у скрутне становище «чужих» на своїй землі». Упродовж усього XV століття міське право Львова одержали лише 32 українці. Наполеглива боротьба української громади за зрівняння у правах із польськими міщанами католицької віри тривала майже два століття. У джерелах зафіксовані численні протести українців проти утисків, найпомітнішим серед яких був львівський процес «представників усієї української громади в місті і на передмістях» проти патриціанської міської ради (20-і рр. XVI ст.). У 1572 р. українська громада добилася окремого привілею, але спротив поляків унеможливив його втілення в життя. Лише в кінці XVII ст. вона домоглася права спочатку обирати двох членів до міської комісії, а потім і голосувати на зібранні «станів та націй» міста. Але кожен поступок доводилося «з боєм» виборювати у польського магістрату.

Магдебурзьке право все ж передбачало запобіжники проти розпалювання міжетнічних тертів. Одним з них було врахування етнічного чинника у системах міського розселення — до такої міри, що в містах утворювалися своєрідні «національні зони». У розпланувальній структурі міст Галичини, приміром, кожна етнічно-релігійна громада намагалася сконцентруватися у межах окремих вулиць і кварталів, дотримуючись при цьому традиційних засобів управління й судочинства, побутових звичаїв, навіть специфічних містобудівних правил.

У Києві структура магістрату остаточно викристалізувалася в кінці XVI ст. Варто мати на увазі, що на той час Київ являв собою кілька окремих поселень, слабо пов'язаних між собою в адміністративному відношенні; Н.Білоус за аналогією з Краковом і Прагою характеризує його як складну міську агломерацію. Роль містоутворювального ядра відігравав Поділ («Дольне місто»), саме він у королівських привілеях називався Києвом. Фактично окремим містечком був Печерськ, як окремі поселення існували також Пустинно-Микільський та Видубицький монастирі з прилеглими землями. Верхнє старе місто з Софійським та Михайлівським Золотоверхим монастирями являло собою напівзапустіле городище¹¹². Юрисдикція міської громади поширювалася лише на частину Подолу. Решта його території становила т.зв. замкову зону і підлягала воєводі та замковому уряду.

Каденція міських урядників тривала рік. Щороку за участю всього магістрату та представників городян обирався діючий уряд («Нова рада») — бурмістр, 3 радці, 3 лавники. Решта урядників складала «Стару раду» з правом дорадчого голосу. Титул бурмістра по закінченню терміну зберігався як пожиттєвий; колишній бурмістр іменувався тепер «бурмістром Старої ради», але мав право обиратися повторно.

Компетенції і функції міських урядів визначалися державною владою лише приблизно. До обов'язків магістрату у Києві, приміром, входила репрезентація інтересів міщан поза містом, прийняття до міського стану, судочинство, контроль за торговим і промисловим життям, затвердження цехових статутів, забезпечення доходів міської скарбниці, контроль над видатками тощо. Організація оборони міста розглядалася як пріоритетна функція. Особливістю Києва був широкий обсяг компетенції вїйта — на відміну від польських міст, де вїйти очолювали лише лаву, київські вїйти поступово перебрали на себе всю адміністративну владу, очоливши магістрат¹¹³.

Міське самоврядування магістратського типу мало багато і від'ємних рис, на які, зокрема, звертав увагу М. Грушевський. Реорганізація міст за типом саксонських общин означала докорінний поворот у їхньому житті, стимульований польською експансією. Старе українське місто було тісно пов'язане із землею, і було ядром землі. У Німеччині ж міський побут облаштовувався у формі імунітету, виключення із земського устрою. Тепер і в Україні місто почало існувати само по собі у вигляді маленької держави, навіть без зв'язку з іншими містами. Відособлені міські общини, за винятком кількох найсильніших, потрапляли у цілковиту залежність від старост чи поміщиків. Під польським режимом міста хиріють, втрачають значення культурних центрів і зрештою опиняються в умовах, які робили неможливим ніякий економічний розвиток. В особливо тяжкому становищі опинилися українці — німці й поляки робили все для усунення їх від участі у муніципальному управлінні¹¹⁴.

До ратушного типу відносилися міста, які не мали магдебурзького права, але зберігали певні ознаки самоврядування. Управління такими містами здійснював ратушний уряд у складі вїйта та двох-трьох бурмістрів. В обох категоріях міст діяли також ради мужів, які за своїми повноваженнями стояли між міською громадою та магістратом чи ратушею. Як правило, до таких рад входило 12–40 найбільш авторитетних громадян.

Третя категорія міст, яких було найбільше, не мала постійних органів самоуправління, але все ж обирала вїйта, тивуна, городского отамана (у джерелах фігурують «атаманы», «люди добрые старые», «тубильцы старшии»). Легітимними вважалися лише урядовці, обрані міською громадою. Обиралися також писарі, межовщики, городничі, возні. У магістратських містах возні стояли на сторожі правопорядку, були судовими виконавцями. У деяких містах існувала спеціальна посада містра — виконавця смертних вироків.

Посада городского отамана вперше згадується у джерелах з 30-х рр. XVII ст.; на відміну від сотників і отаманів, городові отамани виконували майже виключно адміністративні функції. Ця посада спочатку запрова-

джувалася у місцях зосередження городових козаків, але після «покозачення» значної частини населення в ході Національної революції середини XVII ст. городові отамани отримали статус станової структури. В містах, які не мали магдебурзького права, городовому отаману підлягало все населення.

У містах, що належали окремим феодалам, існувала замкова адміністрація. Рамки її компетенцій переважно обмежувалися територією замку або центральної частини міста. Намісник чи урядник, що очолював замкову адміністрацію, видав питаннями оборони та збиранням податків; в його обов'язки входило і підтримання замкових споруд у належному стані.

Культура міського самоврядування в українських містах формувалася під значним впливом цехової організації, яка також регулювалася нормами магдебурзького права. Перші цехи на території України відомі з XIV ст. (цех шевців у Перемишлі, 1381). Вони мали на меті регламентувати виробничу діяльність (кількість і якість продукції, ціни), захищати майстрів від утисків можновладців, а також від конкуренції сільських ремісників. З 3 львівські цехи у першій половині XVII ст. об'єднували близько 2 тис. ремісників. У містах з магдебурзьким правом цехи об'єднували переважно католиків; для українців і вірменів доступ до цехів був утруднений; євреїв до цехів взагалі не допускали (подекуди вони утворювали власні цехи).

Цехи XVI–XVIII ст. являли собою не лише своєрідні виробничі корпорації, але й військові та регіональні самоврядні організації. Організовані у цехи ремісники мали власний кодекс ремісничої честі і спеціальні норми цехового права. Діяли цехові суди, цехові каси; цехи дотримувалися власних ритуалів. Вони мали свою атрибутику (герби, емблеми, прапори, печатки), а часто і власні культові приміщення. Представники цехів, як правило, брали участь в роботі органів місцевого самоврядування, допомагали поліції і пожежній службі.

Помітна роль у місцевому самоврядуванні належала і релігійно-національним товариствам — братствам, які зосереджувалися переважно на організації взаємодопомоги, релігійних свят, створенні шпиталів, друкарень тощо. Фахівці розглядають православні братства, яким судилося відіграти велику роль в Україні, як специфічне для середньовіччя явище корпоративності, що знаменує собою етап у розвитку людської індивідуальності. Львівське братство при церкві Успення Богородиці, відоме з 1453 р., мало одну з перших в Україні друкарень і греко-слов'янську школу. У XVI–XVII ст. мережа братських шкіл в Україні вже була розгалуженою — крім Львова, вони діяли у Перемишлі (1592), Замості (1606), Києві (1615), Луцьку (1619), Галичі, Городку (1599), Рогатині (1589), Стрию, Ярославі, Холмі, Красноставі, Бересті (1591), Стретині, Вінниці, Немирові, Меджибожі, Кам'янці-Подільському, Володимирі-Волинському, Дубні, Крем'янці тощо¹⁵. У братських школах викладали філософію, риторику, геометрію, астрономію, поетику, музику; порівняно з польськими єзуїтськими колегіумами ці школи мали виразне національне обличчя, прищеплювали учням повагу до рідної землі, мови,

православної віри. За В.Нічик, «братства прагнули стати органами самоврядування в умовах політичного й конфесійного іноземного гноблення... Вони формували й розвивали ідеологію третього стану»¹¹⁶.

Яскраві сторінки в діяльності братств, які в західноукраїнських містах існували практично при кожній парафії, пов'язані з протидією насильницькій полонізації, відстоюванням прав українського населення, нехтуваних польськими органами влади, проповіддю конфесійної толерантності, добропорядності й добродійності. Від школи Київського братства, об'єднаної 1632 р. із школою при Печерському монастирі, веде свій початок Києво-Могилянська академія. Особливістю України було те, що типово західні форми самоорганізації зберігали традиційну руську сутність. Саме ця «громадська самоорганізація» витворила Українську ранньомодерну державу, стала формою самозбереження, саморозвитку руського народу»¹¹⁷.

Утім, не варто недооцінювати й роль тієї системи освіти, яка створювалася в українських містах орденом єзуїтів. У першій (відкритій 1575 р. в Ярославі) єзуїтській колегії навчався Б.Хмельницький. Усього на українських землях діяли 23 колегії, які поділялися на два різновиди. Неповні (нижчого рівня) були п'ятикласними, у повних (вищого рівня) викладали ще дво- або трирічний курс теології та чотирирічний курс філософії. При Львівській та Перемишльській колегіях функціонували друкарні. Пізніше, у XVIII ст. на базі колегій у Львові та Острозі з'явилися платні лицарські академії, програми яких відповідали завданням підготовки державних чиновників.

У вітчизняній системі самоврядування допускалися досить широкі рамки міжетнічної толерантності (зрозуміло, лише у мирний час). У строкатих за своїм етнічним складом українських містах свої органи самоврядування мали поляки, євреї, вірмени, греки, татари. У Кам'янці-Подільському, приміром, з XVI ст. функціонували польський, український та вірменський магістрати. Але відносини між ними не були безпроблемними — польський постійно претендував на безроздільну владу.

У Львові традиційно існувало вірменське війтівство, яке у 1462 р. здобуло цілковиту незалежність від міських судів. Після його ліквідації у 1469 р. розмежування повноважень міського та вірменського судів регулювалося королівськими декретами. Після того, як у 1519 р. із вірменокіпчачької мови на латинську був перекладений «Вірменський статут», протистояння між міським та вірменським судами посилилося, і автономні права вірменської громади то закріплювалися, то скасовувалися. Стан непевної рівноваги тривав аж до 1784 р. Австрійський уряд виявився непоступливішим за польський і скасував вірменську юрисдикцію¹¹⁸.

Ретельно плекали свою осібність і звичаї єврейські громади, особливо чисельні в містах Правобережної України й Галичини. XIV століття стало часом масової єврейської міграції — німецькі, австрійські та італійські євреї мусили рятуватися від погромів, спровокованих католицькою церквою. Польський король і великий князь литовський були зацікавлені у припливі економічно активного населення і заохочували переселення євреїв (хоч їм дозволялося селитися лише у передмістях). На 1500 р.

єврейські громади існували у 19 королівських і 6 шляхетських містах. До 1578 р. кількість євреїв в Україні зросла з 1 1590 до 32720 чол., а разом з євреями міст Холмщини їх налічувалося 45 тисяч¹¹⁹. Приміром, у Старо-костянтиніві вони становили 22% всього населення, у Ковелі — 19%.

Внутрішнє життя єврейських громад регламентувалося приписами Галахи — законодавства, що спиралося на релігійні догми Тори. Маючи власну юрисдикцію, єврейські общини, за О.Компан, перетворилися на «своєрідну державу в державі». Кагали і прикагалки, що становили нижню ланку специфічної єврейської організації, і сеймики — як середня ланка — утворювали ієрархію, на чолі якої стояв «Синод чотирьох країн»¹²⁰. У містах існували єврейські гетто, де євреї жили відособлено, займаючись переважно торгівлею й лихварством; вони ж найчастіше виступали в ролі орендарів — посередників між польськими магнатами і українським населенням. Ще В.Антонович звертав увагу на те, що посередницька місія євреїв стала на заваді виробленню в українських містах «середнього стану», який міг би становити перепону шляхетському домінуванню¹²¹. Складні стосунки між місцевим, переважно українським населенням і єврейськими орендарями не піддавалися врегулюванню еволюційним шляхом і призвели до трагедії місцевого єврейства в роки Визвольної війни.

Певні особливості мав міський устрій Підкарпатської Русі — тут міста поділялися на жупні (столичні) та окружні. Жупні міста — Берегове, Виноградово, Ужгород — належали державній казни чи окремим землевласникам і не мали права на власне самоврядування. Обмеженим було і самоврядування окружних міст, здійснюване старостою і радниками. Угорський король Карл I Роберт у 1329 р. надав статус вільних коронних міст 5 окружним містам Мараморощини — Сігету, Довгому Полю, Тячеву, Вишкову, Хусту; упродовж XIV–XVI ст. цей статус королями неодноразово підтверджувався. Населення цих міст звільнялося від натуральних і грошових поборів і повинностей на користь феодала, але сплачувало податок у королівську казну. За участь у селянській війні під приводом Д.Дожи (1514 р.) майже всі міста Закарпаття були віднесені до числа бунтарських і пограбовані, а потім упродовж двох років сплачували велику контрибуцію. Надалі міста Мараморощини відновили деякі привілеї, зобов'язавшись водночас виконувати збільшені повинності на користь домінії і утримувати гарнізон Хустського замку¹²².

Під час Національної революції середини XVII ст. міста зазнали значних руйнувань у ході воєнних дій. Під час вторгнення військ ВКЛ під проводом гетьмана Я.Радзивілла у Київ (1651), за свідченням літописця, «згоріло будинків більше двох тисяч і кілька церков». Магістрат у листі про спустошення Києва був ще більш категоричним, заявивши: «Під той час вигорів увесь город із невеликими виїмками... всякі справи вікопомні і окраси міські разом із церковними речами погоріли...» Доволі часто у підпалах брали участь і козаки, сподіваючись у такий спосіб змусити загарбників залишити спустошені міста¹²³.

У містах, що вціліли у полум'ї пожеж, система управління значних змін не зазнала. Гетьманська влада не посягала на прерогативи міського самоврядування, і більшість міст Наддніпрянщини продовжувала

управлятися за магдебурзьким правом. Проте розміщення в містах канцелярій полковників і сотників створило ситуацію двовладдя, за якої в умовах війни цілий ряд міст (Борзна, Кролевець, Миргород, Лубни та ін.) перейшли від магістратської до ратушної системи управління. Право міських громад обирати війтів тепер мало підтверджуватися гетьманською адміністрацією; вона ж надавала легітимності новообраним війтам. Київ у 1652 і 1653 рр. отримував від гетьмана спеціальні охоронні універсали («место Киев беремо под оборону нашу»). Аналогічну грамоту у 1657 р. дістав Львів¹²⁴. Проте практика втручання полковників і сотників у справи міських урядників була досить поширеною і породила безліч скарг. Самоврядування міст обмежувалося і централізаторською політикою Москви, яка після 1654 р. розміщувала у містах свої військові залоги і призначала воєвод.

Міста Правобережної України, що лишилися після 1667 р. під польською юрисдикцією, перебували у ще гіршому становищі. «Руїна», зміна напрямку торгових шляхів, а ще більшою мірою — загальний стан економічної і політичної системи у Речі Посполитій — призвели до майже цілковитої втрати містами економічних і торговельних функцій. М.Грушевський знайшов досить точне визначення для стану правобережних міських громад — «хиріння». Під посиленням пресом старостинської адміністрації королівські міста швидко розгублювали досвід самоврядування, а приватновласницькі, в яких тепер виразно переважали сільськогосподарські виробники, зберігали хіба що його символічні ознаки. За Н.Яковенко, «українська магдебургія старілася на очах, перетворюючись на реліктовий анахронізм»¹²⁵.

4. Італійські колонії й татарсько-турецькі міста (XIII–XVIII ст.)

Кочівники-татари прийшли у Крим як руйнівники греко-візантійської й готсько-італійської міської традиції. Їхній перший напад на Судак (1223) виявився для міста трагічним: воно спустіло. Але татари не мали звички довго затримуватися у завойованих містах, і як тільки вони залишили Судак, його мешканці почали повертатися. Так було й під час повторних набігів 1238 і 1248 рр. Зрештою татари обклали місто даниною і лишили там свого намісника. Наприкінці століття татари підпорядкували собі й західний Крим. Після того, як полчища Ногая розгромили Херсон (1299), місто уже не змогло піднятися. Перестав існувати і розгромлений татарами Ескі-Кермен, що існував з VI ст.

Спочатку татари лишалися на півострові лише взимку, а влітку відкочовували у степи. Лише з другої половини XIII ст. вони заснували на місці старої вірменської колонії і генуезького торгового пункту Солхату власний адміністративний центр, назвавши його Крим (Ескі-Крим, Старий Крим).

Арабський письменник XIV ст. Абу-л-Феда називав Солхат «столицею Криму». Місто розвивалося надзвичайно швидко завдяки торгівлі між Західною Європою і Азією, яка ішла у той час переважно через порти Криму — Кафу і Солдайю. Солхат з кінця XIII ст. теж опинився на

торговому шляху з Європи через Астрахань на Сарай-Бату на Волзі. Місто було оточене фортечними стінами; поблизу в'їзду до нього розташовувався величезний караван-сарай з галереями, де розміщувалися приміщення для торгівців і склади. Монументальні будівлі Солхата — палац ханів, мечеті, медресе — багато в чому наслідували архітектурний стиль сельджукської Малої Азії. Пишна рослинна орнаментика XIII–XIV ст. нагадувала вірменську. У розташованому поблизу Солхата вірменському монастирі Сурб-хач, збудованому 1338 р., створювалися унікальні рукописи з численними мініатюрами. Про рівень тодішнього містобудівного мистецтва можуть дати уявлення розміщені під вулицями кяризи — вузькі кам'яні тунелі, які накопичували ґрунтові та дощові води, а також конденсували атмосферну вологу.

Навряд чи Солхат XIV ст. можна вважати столицею татарської держави — адже до середини XV ст. самої держави ще не було. Але тут знаходився ханський палац, будівлю якого бачив ще у XVIII ст. П.Паллас, численні релігійні центри. Особливість татарської системи управління полягала у своєрідному поєднанні елементів монархії і теократії. В утвореному 1443 р. кримському ханаті світська і духовна влада функціонували роздільно, при цьому домінувала світська влада. Але юрисдикція будувалася на основі шаріату; тому вплив муфтія — офіційного тлумача законів — і кадієскера — керівника судової системи — був визначальним.

Своїм швидким зростанням Солхат був багато в чому зобов'язаний сусідній Кафі — генуезько-венеціанській колонії, яка упродовж другої половини XIV і XV ст. перетворилася на найбільше місто і порт Криму. Італія справедливо вважається одним з головних осередків міської культури — численні міста, більшість яких збереглися ще від римської епохи, уже наприкінці XI ст. позбулися влади феодалів і невдовзі виявилися втягнутими в систему корпоративних товарно-грошових відносин. Створені містами самостійні республіки мали право карбування власної монети. Звільняючись від влади місцевого єпископату, вони утворювали міські комуни — з колегами консулів, що відали збиранням податків, судовою справою, організацією воєнного ополчення тощо. Міська економіка, діставши потужний поштовх до свого розвитку, підпорядковувала собі мережу дрібних міст і сільську округу. Участь Генуї у хрестових походах (1099–1270) забезпечила їй звільнення від усіх податків у «святих землях». Відтіснивши арабів і візантійців, італійські купці зосередили у своїх руках посередницьку торгівлю між Сходом і Західною Європою. Крим виявився своєрідним «перевалочним пунктом» на торговому шляху, і італійські міста-колонії дістали потужний стимул для свого розвитку. За Ф.Енгельсом, італійці у XV ст. стали першою в історії нацією капіталістів; елементи цих капіталістичних відносин вони переносили і на свої заморські території.

Р.Бартлетт пов'язує експорт на Східну Європу західноєвропейських моделей міста з торговою експансією, яка почалася ще в XI столітті і у наступні два століття спричинила вибух Старого світу. Західноєвропейська морська торгівля уже в XIV ст. перетворилася у широку сферу ділової активності італійських, ганзейських купців; саме їхнім витвором

стали колоніальні міста. «Навколо Чорного моря, на окраїнах татаро-монгольського світу, генуезці заснували торгівельні форпости і колонії як перевалочні пункти на торгових шляхах, що вели в Китай. Повсюди на цих берегах можна було зустріти вихідців із Генуї та її внутрішніх районів»¹²⁶.

Кафа (нинішня Феодосія), заснована на місці глухого греко-аланського селища, була найбільшою серед чорноморських колоній Генуї. Генуезці дістали її від нікейського імператора Михайла VIII Палеолога як нагороду за допомогу у відновленні Візантійської імперії і близько 1281 р. посадили там свого консула. Невдовзі Кафа, яка дістала право виключної торгівлі на Чорному морі, набула слави «ще одної Генуї» — це був найбільший у Північному Причорномор'ї ринок шовку, спецій і рабів, вузол перетину торгових шляхів із найвіддаленіших районів Старого Світу. Нотаріальні записи 1289–1290 рр., що збереглися, дають непогане уявлення про тогочасне місто. Воно поділялося на квартали (contrade), мало францисканську церкву, лікарню св. Іоанна, велику будівлю консульської адміністрації. Після руйнівної облоги Кафи татарами у 1307–1308 рр. генуезці залишили її, але невдовзі, сплативши викуп, повернулися і відбудували й укріпили місто. Відповідно до плану 1316 р. здійснювалися великі будівельні й оборонні роботи, і до 1352 р. Кафа вже була оточена могутніми фортечними стінами і мала цитадель із годинниковою баштою. У місті діяли 27 латинських церков, 13 грецьких і одна вірменська, а також численні мечеті й синагоги. Воно стало центром єпархії, яка проіснувала до 1475 р.¹²⁷

У XV ст. Кафа зайняла панівне становище в економічному житті Криму — до такої міри, що устав міста 1449 р. називав консула Кафи «главою усього Чорного моря». 8 тис. будинків і 70 тис. населення — це були для тогочасного Криму «рекордні» цифри. Населяли місто переважно греки і вірмени; число останніх стрімко зростало, і на час турецького завоювання Кафи (1475 р.) вірмени в місті становили уже дві третини усіх городян. Зростала й кількість татарських мешканців Кафи, а також євреїв. Багатомовність міста посилювалася наявністю волохів (румунів), поляків, грузин, мінгрельців, черкесів (усіх вихідців зі Сходу генуезці іменовали сарацинами).

Кафа, яку називали «Таврійським Константинополем», виступала посередником у торгівлі країн Заходу із Поволжям, Середньою Азією, Індією, Московією. Уже тоді Крим вважався однією з житниць Європи. Тоді ж Кафа стала і центром работоргівлі. Серед ремесел, якими славилася місто, найбільший розвиток дістали пов'язані із суднобудуванням — тут виготовляли здебільшого невеликі весельні галери. З кінця XIV ст. місто чеканило власну монету. Показово, що на лицьовому боці срібного аспра було вміщено герб Генуї, а на зворотньому — татарську тамгу¹²⁸.

Апарат влади в місті створювався генуезцями. Щорічно з Генуї призначали консула; при ньому перебувала рада провізорів, яка відала благоустроєм і поліцією. Функції загального контролю виконувала рада старійшин у складі 8 чоловік; фінансами управляли два масарії з своїм штатом, судовою справою опікувалися 16 синдиків. Адміністративним

центром міста була цитадель, перетворена генуезцями на неприступну фортецю. У місті був водогін, по якому вода подавалася з водозбірників, що знаходилися на узвишшях. Латинський єпископ Кафи у 1438–1439 рр. добився унії вірменської і римо-католицької церков.

Після захоплення Константинополя турками у 1453 р. морський шлях з Генуї виявився заблокованим, але генуезький банк св. Георгія мав у Кафі настільки широку сферу впливу, що взяв на себе управління усіма чорноморськими колоніями. Утім, утруднення у торгівлі загострили соціальні суперечності в місті до такої міри, що у 1454 р. городяни вийшли на вулиці з вигуками: «Хай живе народ, смерть нобілям». Коли ж у 1475 р. Кафу обложила турецька армія, городяни, переважно греко-вірмени, змусили латинян здати місто без бою. Ера генуезців в Криму добігла кінця¹²⁹. Турки перейменували Кафу в Кефу й зробили її центром санджаку, до складу якого входили Кефинський, Мангупський, Суданський та Єникальський (Керченський) кадиліки. Більшість італійців виїхала. Але ті, хто лишився, і їхні нащадки свято берегли традиції. Рід «дженовез-кипчак» навіть в радянські часи міг простежити свою генеалогію упродовж 700 років¹³⁰.

Найбільшою венеціанською колонією в Криму була Сугдея (Судак), яка у другій половині XIII ст. дістала назву Солдайя. У 1287 р. туди було призначено венеціанського консула «всієї Хозарії»; це квітуче місто, що налічувало понад 15 тис. жителів, вважалося і військовим форпостом венеціанців з тисячним гарнізоном. Солдайя і Боспор у ранньому середньовіччі із звичайних єпархій перетворилися на митрополії, безпосередньо підпорядковані патріарху. У 1299 р. Генуя й Венеція уклали між собою «вічний мир», але це не припинило суперництва між ними. У 1313 р. у Генуї було створено спеціальну установу «*Officium Gazariae*», яка займалася кримськими справами. 1318 р. генуезька колонія під назвою Боспро або Пондікопера виникла на території Боспору (Керчі). У той же час генуезці утвердилися у Херсонесі.

Свою залежність від кримських татар Солдайя була змушена визнати після кількох руйнівних набігів кочівників (1223, 1238, 1242, 1249 рр.). У 1233 р. у місті з'явився намісник хана. Але масової міграції з італійських колоній не спостерігалось; на той час Крим перебував в центрі торгових шляхів, і аж до підкорення Криму турками у 1475 р. генуезці й венеціанці співіснували з татарами — хоч мирним це співіснування було далеко не скрізь і не завжди.

Зруйнована у 1327 р. татарами венеціанська Солдайя за домовленістю із Золотою Ордою у 1365 р. перейшла до генуезців. Невдовзі, скориставшись ослабленням Орди після Куликовської битви, генуезці закріпили за собою все узбережжя Криму від Чембало (Балаклава) до Кафи. Під контроль Генуї за угодою 1381 р. потрапила й Готія. На генуезькій карті Криму позначені поселення Форі (Форос), Кікінео (Кікінеїз), Лупіко (Алупка), Мусакорі (Місхор), Джаліта (Ялта), Горзовіум (Гурзуф), Луста (Алушта), Пертеніте (Партеніт) та ін. Консулів у Джаліту, Лусту, Горзовіум, Пертеніте призначав представник Генуї у Кафі¹³¹. Осілі кримчани італо-грецького походження у XII–XIV ст. становили

2/3 населення Східного Криму¹³². Тому, хоч завойовниками в Криму у цей час виступали кримські татари, зазнавали асиміляції саме вони, а не підкорені ними народи.

Степовий Крим, який у XIV ст. ще перебував під владою Золотої Орди, у 40-х рр. XV ст. звільнився від цієї залежності і потрапив під юрисдикцію місцевої династії кримських ханів. Татарам-кочівникам все ж потрібні були укріплені фортеці, значення яких особливо зростало після встановлення турецького протекторату над Кримським ханством. В останній чверті XV ст. хан Менглі Гірей побудував на вузькому кримському перешийку («в Орському проході») укріплення Ферахкерман. Фортифікаційні споруди будувалися італійськими архітекторами; до будівництва, яке тривало кілька років, було залучено 5 тисяч робітників. Фортеці зводилися і у гирлі та на берегах Дніпра.

На острові біля правого берега Дніпра, формально на території Великого князівства Литовського, у 1492 р. за сприяння турецького султана Мехмета II почалося будівництво замку-фортеці Тягиня. Фортеця мала стратегічне значення, оскільки і султан, і Великий князь Московський виношували у цей час ідею захоплення Києва. Великий князь литовський Олександр пропонував хану передати замок Тягиню литовській адміністрації із зобов'язанням відшкодувати всі витрачені на будівництво кошти. Хан відмовив, після чого замок наприкінці 1492 чи у 1493 р. був зруйнований збройним загonom черкаського та канівського старости Б. Глинського.

Після зруйнування Тягині Менглі Гірей активно розбудовував іншу фортецю — Очаків у гирлі Дніпра (османська назва Озу, татарська Джан-Керман). Хоча литовські правителі вважали цю територію своєю з часів завоювань Вітовта, в добре укріпленому татарами Очакові перебували турецький гарнізон і турецька адміністрація. Офіційно Очаків з 1510 р. був уділом сина Менглі Гірея Мехмед Гірея, який першим дістав офіційний титул калги-султана. В ході адміністративно-територіальної реформи Сулеймана I у 1542 р. Очаків став центром окремого адміністративного округу — санджаку¹³³.

З початку XVI ст. Очаків відіграв роль важливого збірного пункту для татарських загонів, які слугували засобом тиску у непростих відносинах між Кримським ханством і Польщею. Ці відносини значною мірою залежали від регулярності одержання ханами від польської сторони грошових «упоминок» — плат за ненапад і спрямування татарських наїздів на Москву. Коли з якихось причин «упоминки» затримувалися, навколо Очакова концентрувалися значні татарські сили. Приміром, у 1606 р. польський гетьман Станіслав Залкевський попереджав шляхту, що татарські загопи під Очаковим готові до походу проти Польщі¹³⁴. Доволі часто Очаків виступав у ролі розмінної монети у боротьбі претендентів на ханський трон.

Менглі-Гірей мав амбітні плани і щодо освоєння усєї нижньої течії Дніпра. У 1504 р. він писав своєму союзнику, московському князю Івану Васильовичу: «Да еще сам на Днепре на Таване хочю dospети один город велик, а городище есть». Городище Тавань (Доган) знаходилося по обидва

боки Дніпра (за 40 км від нинішнього Херсона); тут діяла одна з п'яти найбільших на нижньому Дніпрі переправ. Султан Баязид направив сюди 1000 чоловік військових, які контролювали перевіз і працювали на будівництві. Замок Ісламкермен вперше згадується 1506 р.; присутній він і на польській карті Б.Ваповського 1526 р. Напроти нього на правому березі Дніпра у 1510 р. був зведений ще один «город» — Кизикермен¹³⁵.

На початок XVI ст. територія Кримського ханства охоплювала вже не тільки степовий і передгірний Крим, але й великі степові простори між низів'ями Дніпра і Дону, а також степ між Доном і Кубанню. Але відмовитися від кочового способу життя було важко навіть перекопським татарам, що мешкали в межах півострова, не кажучи вже про орду ногайців, яка кочувала у східному Приазов'ї. Оскільки примітивне скотарство татар не було в змозі їх прогодувати, вони приблизно двічі на рік влаштовували набіги на сусідів, забираючи з собою невільників. Здобичництво не розв'язувало проблему постачання, але зумовлювало ще глибший застій в економіці.

Міста теж зазнали помітного спаду внаслідок турецького завоювання, але уже у XVII ст. завдяки широким торговим зв'язкам відновили свої позиції. Кафа в середині століття мала 80-тисячне населення, її називали Кучук-Стамбулом («малим Стамбулом»). Французький мандрівник Шарден писав про те, що за 40 днів його перебування у Кафі у місто зайшли 400 суден. Щоправда, торгівлю в місті взяли у свої руки не татари, а турки. Татари ж віддавали перевагу пересувним базарам і похідним мечетям, які кочували разом з ордою.

У другій половині XV ст. новою столицею Кримського ханства став Бахчисарай, невдовзі тут уже жило близько 25 тис. чол. На місці поселення Кирк-ер було закладено пишний ханський палац, який вперше згадується у грамоті Менглі-Гірея. У різний час італійські, іранські, турецькі, російські майстри спорудили кілька будівель, головною серед яких пізніше стала ханська мечеть 1740–1743 рр. 1736 р. збудований двохсвітний зал Дивану з хорами, кольоровим склом у верхніх вікнах, з мармуровим фонтаном у центрі. Палац неодноразово перебудовувався, але зберіг пишність, легкість склепінь, витончену орнаментуку. У XVIII ст. місто поділялося на понад 30 кварталів-приходів з мечеттю і мехтебом (училищем) у центрі. На вузькі вулички виходили глухі стіни двоповерхових будинків, причому другі поверхи часто нависали над першими. Ремісники об'єднувалися у 32 цехові корпорації, традиції цехової організації зберігалися до кінця XIX ст. Особливо розвинутим було чинбарство, а також виробництво зброї і високоякісних ножів — останніх виробляли до 400 тис. на рік. Мовою поезії й філософії була переважно персидська. Але стиль життя був не типово східний, а радше середземноморський.

Третім за значенням містом на півострові був Гезльов (нині Євпаторія) — місто-фортеця з гаванню, яка могла вмістити 200 суден. У 1552 р. на замовлення хана Девлет-Гірея I була споруджена соборна мечеть Джума-Джалі — перлина ісламського культового зодчества. Збудоване у безводній місцевості місто славалося своїми фонтанами і лазнями — татарські майстри вміли будувати глибокі колодязі й підземні водоводи.

Про виразні ознаки автономії й самоврядування кримських міст говорити, однак, не доводиться. Вплив шаріату, який освячував феодальні засади суспільного життя, ставав на заваді формуванню потужної верхівки міського патриціату. Ремісничі корпорації перебували під майже цілковитим контролем феодалів. Навіть у XVII ст. в Криму зберігався ординський термін «сююргал», яким позначали подарований ханом місту лен — щось на зразок колективного суверенітету. Лише на кінець століття міське судочинство почало звільнятися від диктату місцевих беїв і кадіїв, тоді ж почали виникати інститути адміністративного управління містами. Як Криму ханського періоду так і не судилося стати правильно організованою державою, так і міста на півострові аж до завоювання Криму Росією не набули статусу автономних корпорацій.

Прикметною особливістю Криму є і т.зв. печерні міста. На горах із стрімкими схилами, на плато скелястих мисів і сьогодні можна бачити висічені у скелях різноманітні приміщення господарського, військового, житлового та культового призначення. Типологічно їх поділяють на кілька груп. Т.зв. великі городища є залишками значних за розмірами середньовічних міст — Ескі-Кермена, Мангупа, Киз-Кермена, Чуфут-Кале та ін. Малі городища найімовірніше були феодальними замками. Збереглися і залишки трьох монастирів.

Найбільшим серед печерних міст вважається Мангуп (Мангуп-Кале), руїни якого і надгробки караїмського кладовища збереглися до наших днів. Вище вже йшлося про потужні фортифікації та храм на плато Мангуп, збудовані візантійцями у другій половині VI ст.; місто, яке росло навколо них і невдовзі стало центром візантійських володінь у гірському Криму й Готської єпархії, більшість дослідників ототожнюють з Доросом. У VIII ст. воно потрапило під владу Хозарського каганату. Невдовзі фортеця знов стала візантійською, але у кінці X ст. розвиток міста був раптово перерваний — імовірно, нападом печенігів або землетрусом.

Нова доба у розвитку міста почалася у середині XII ст., коли візантійський чиновник Костянтин Гаврас із вірменського аристократичного роду заснував князівство Феодоро з центром у Мангупі. Скориставшись ослабленням Візантії, Гавраси до кінця століття поширили свій вплив на велику територію — на узбережжі від Балаклави до Алушти, а на півночі — до р. Качі. Упродовж XII–XIII ст. в Мангупі було споруджено двоповерховий князівський палац і кілька храмів.

У 90-х рр. XIV ст. Мангуп здобули й зруйнували війська Тимура (Тамерлана). Відновлення міста пов'язане з іменем феодоритського князя Алексія I, який спорудив у місті другу лінію оборони і палац. Збереглася плита з руїн палацу з написом 1425 р., у тексті якого Алексій іменується «володарем міста Феодоро і Помор'я». У цей час у місті з'явилася іудейська громада, яка складалася з євреїв-рабанітів та караїмів.

Споруджена на мисі Тешклі-Бурун цитадель мала оборонну стіну довжиною 102 м. і товщиною близько 3 м. Триповерховий виступ цитаделі — донжон — використовувався і як палац правителя Мангупа. Автономна система водопостачання була представлена 24-метровою криницею з кам'яним куполом, з'єднаним із джерелом у гроті біля

підніжжя гори Теклі-Бурун. Неподалік цитаделі була споруджена караїмська кенаса і мечеть. На мисі Теклі-Бурун збереглися й залишки восьмигранної в плані церкви.

Уздовж східного і західного схилів мису тягнуться численні вирубані в скелі печерні споруди, які називають казематами. Ймовірно, вони мали і воєнне, і господарське призначення. Біля підніжжя мису у XV ст. з'явився печерний монастир.

1475 р. місто зазнало нового нищівного розгрому після піврічної облоги військами Османської імперії. Мангуп, який у османських володіннях був центром кадиліка, надовго занепав; у кінці XVIII ст., коли він формально увійшов до складу Кримського ханату, його полишили і османи, і караїми¹³⁶.

Хоча печерні міста, починаючи з середини XIX ст., є постійним об'єктом археологічних досліджень, достовірних відомостей про них існує небагато. Незрозуміло, що змушувало мешканців будувати житла у кількох ярусах, у важкодоступних місцях. Найкраще збереглися залишки печерного міста Чуфут-Кале поблизу Бахчисарая. Первісні стіни, башти і брами фортеці тут були зведені ще у V — VII ст., але назву Чуфут-Кале місто дістало лише у XVI ст. Як вважає Л.Войтович, перше печерне місто тут заснували алани у VI ст., але його початкова назва невідома. Центром аланського князівства це місто лишалося і у половецький період; з XIV ст. воно називалося Кирк-Ер, Кирк-Кер, Керк-Кри, Кирк-Ор, Кирк-Кор. Більшу частину населення цього князівства склали християни-алани, але верхівка, очевидно, була грекомовною. Князівство визнавало себе васалом Візантії, пізніше визнало зверхність генуезької Кафи. Монголи у 1239 р. не зачепили князівство, але у 1299 р. Ногай зруйнував Кирк-Ер і вирізав більшість його мешканців¹³⁷. Поступово спустіле місто заселили караїми-юдаїсти, які на схід від колишнього міста збудували велику кенасу і утворили торгово-ремісничий посад («нове місто»), обнісши його фортечною стіною з вежами. До початку XVI ст. у Кирк-Ері знаходилася резиденція кримських ханів, з 1454 р. тут чеканилася власна монета. Зведені у цей час оборонні мури, залишки воріт, монетного двора, мечеті, караїмської кенаси збереглися, помітні навіть колії від возів на прилеглий дорозі¹³⁸.

XVI століття для печерних міст стало рубежем, за яким вони занепадають і втрачають своє значення. В Ескі-Кермені, в якому налічувалося щонайменше 350 скельних приміщень у кількох ярусах, посол польського короля Стефана Баторія до кримського хана М.Броневський застав одні лиш руїни, занотувавши у щоденнику: вони «такі давні, що ані турки, ні татари, ані самі греки не знають їхніх назв».

Вчені досі не дійшли згоди в питанні про те, хто і навіщо будував храми у печерних містах. Початки їх прийнято відносити до гот-аланських часів. Вважають, що перший храм в Чілтер-Кобі з'явився після готських походів на Каппадокію (264/65 рр.). З Каппадокії готи привели полонених, серед яких були християни. Такі храми зводилися у ранньовізантійський час (III–VI ст.), під час іконоборства VIII–IX ст. і в період високого Середньовіччя (XII — XIV ст.)¹³⁹.

Оскільки в часи іконоборчої ересі у візантійській державі VIII–IX ст. Крим був місцем заслання, у печерах могли жити правовірні монахи — противники ересі¹⁴⁰. Візантійський вплив тут виразно простежується аж до XV ст., про це свідчать вцілілі фрески у підземних церквах.

На окрему увагу заслуговує і той тип українських міст, який умовно можна назвати молдавським. Найбільш гучні події середньовіччя пов'язані із молдавською фортецею Хотин, але історія Хотина є водночас найменш проясненою. Літописець XVII ст. Мирон Костін і господар Молдавії початку XVIII ст. Д. Кантемир виводили початки фортеці від даків і римлян. В історіографії Молдови існують величезні розходження у датуванні — будівництво фортеці приписують і генуезцям, і молдавським господарям XV–XVII ст.; більшість українських істориків вважає, що місто виникло на рубежі X–XI ст. Детальніше про проблеми датування йтиметься далі; тут же зауважимо, що ті оборонні споруди Хотинського замку, які збереглися до нашого часу, датуються другою половиною XV ст. Молдавський господар Штефан Великий, готуючись до війни з турками й поляками, здійснив реконструкцію мурів замку з урахуванням появи нової зброї — артилерії. Замок збільшився втричі; мури стали вищими й товщими, бойові башти досягали сорокаметрової висоти¹⁴¹.

Порівняно більше відомостей маємо про середньовічну Кілію, місто у дельті Дунаю. Більшість дослідників схильна ототожнювати Кілію із італійською колонією Лікостомою, саме ця назва на місці сучасної Кілії фігурує на складеній 1320 р. італійцем Маріо Сандуло карті північного Причорномор'я. Існування молдавського селища на місці Кілії простежується з першої половини XV ст.; приблизно тим же часом датують спорудження фортеці, яку сучасники називали замком або градом. У складі Волоського князівства з 1446 р. фіксується наявність міста з фортецею, за володіння яким вели боротьбу угорці і турки. Молдавський господар Штефан III відвоював Кілію у 1465 р. і надав місту право безмитної торгівлі. У 1479 р. він збудував нову фортецю на лівому березі Дунаю і переніс центр міста у нову Кілію.

Молдавський період у житті Кілії позначений змінами у міському устрої — тут існував інститут подвійного комендантства; коменданти (пиркалаби) управляли містом по-двоє. В одному з джерел пізнішого часу згадується комуна на чолі з консулом, хоч дослідники ставлять під сумнів тривалість тут латинської традиції з генуезьких часів¹⁴².

Турки відводили завоюванню Кілії і сусіднього Білгорода особливого значення — у такий спосіб вони намагалися перетворити Чорне море у замкнене «турецьке озеро». Султан Баязид II називав Кілію ключем від Молдавії. Влітку 1484 р. турки досягли своєї мети. За турецького володарювання Кілія була центром кадилака, що входив до складу Акерманського санджака, а з кінця XVI ст. — очаківського ейялету. Могутня фортеця мала подвійні стіни з боку Дунаю і потрійні — із суходолу. Тут був великий невідільничий ринок; поряд з Кафою Кілія вважалася головним центром работоргівлі.

Відомим у Європі молдавським містом-портом був і Білгород (Акерман). Будівництво потужної фортеці почалося у кінці XIV, а завершилося у

70-і рр. XV ст. На момент турецького завоювання у 1484 р. тут проживало понад 20 тис. чол., що ставило Білгород в один ряд із багатьма європейськими містами того часу. Фортеця була обнесена глибоким (до 22 м) ровом, дно якого знаходилося на три метри нижче рівня лиману. Рів, що споруджувався 30 років, давав змогу захисникам міста витримувати тривалу облогу. Залишки цитаделі, квадратної споруди з чотирма циліндричними баштами, збереглися. На думку ряду дослідників, сакральні знаки Білгород-Дністровської фортеці (тетраксис) — один з найбільш ранніх масонських символів¹⁴³.

На місці нинішнього Овідіополя з середини XVIII ст. існувала турецька фортеця Аджидер (Хаджидере). Свідчення того, що поряд з нею було велике поселення, містить офіційний документ турецької державної адміністрації 1764/1765 рр., в якому йдеться про наявність в Аджидері 176 погребів, заповнених зерном, призначеним для вивозу у Стамбул. У 1769 р. під час російсько-турецької війни Аджидер захопили і спалили запорозькі козаки під проводом П.Калнишевського. Через 20 років відновлену фортецю взяли штурмом російські війська. За Ясським миром 1791 р. вона відійшла до Росії.

У 1795 р. неподалік Аджидера при будівництві укріплень була виявлена антична гробниця у кам'яному саркофазі. Відразу ж поширилася думка, що знайдено могилу римського поета Овідія, засланого імператором Августом на чорноморські береги. І хоч пізніші дослідження довели, що гробниця не могла бути Овідієвою, за містом закріпилася назва Овідіополь.

5. Урбанізація на українських теренах під егідою двоголового орла (XVIII–XIX ст.)

Порівняння шляхів розвитку європейських і російських міст у XVIII–XIX ст. виявляє досить велику різницю, особливо щодо стосунків між містом і його сільською периферією. Європейські міста досить довго демонструють стійкість середньовічних привілеїв, завдяки чому великі усадьби зберігають не менший вплив на сільську округу, ніж міста. В Англії закріплений інститут сервітутів стосувався усякої земельної нерухомості, що робило різницю між «тауном», «боро» і «вілідж» відносно невеликою. Інша картина спостерігалася в Італії, де елементи капіталістичних відносин почали з'являтися ще у XIV ст. Позбавлені землі селяни масово переселялися в міста, поповнюючи ряди найманих робітників, а компанії власників мануфактур освоювали не лише промисловий, але й фінансовий ринок. В Англії цей процес активізувався лише після буржуазної революції середини XVII ст., яка змінила соціальну структуру і міста (на користь буржуазії) і села (з різким скороченням сільського населення), що зумовило небачено швидкий темп становлення фабричної системи промислового виробництва.

Від часу петровських реформ Росія намагалася діяти в руслі європейської модернізації. Але обраний нею авторитарний її варіант у кращому випадку призводив до швидкого ефекту, але потім неминуче

спрацьовувала інерція «відкату», і цей ефект так само швидко втрачався. Самодержавство і кріпосництво — два чинники, які живили цю інерцію, блокуючи активну участь людського ресурсу у модернізаційних перетвореннях. Сполучення централізованої бюрократії французького зразка із «законсервованим» кріпосним правом наглухо перекрило кисень для розвитку міст і значно відстрочило процес, який характеризують як промислову революцію. Бюрократична каста виявилася спроможною надовго загальмувати розвиток громадянського суспільства. Містам залишалося відігравати традиційну роль воєнно-колонізаційних центрів, і упродовж усього XVIII ст. розвиток ремесла і торгівлі (ярмаркової) ішов переважно поза ними.

Російська дослідниця П.Чернікова порівнює московську Русь із айсбергом, підводна частина якого складалася із суми общин, що вели автономне натуральне господарство. Цей архаїчний фундамент виявився серйозним гальмом для розвитку, становлячи джерело для консерватизму в усіх сферах життя. Архаїчні суспільно-політичні інститути відтворювалися і на колонізованих територіях. «Паралельне існування різнотипних і різночасових суспільних форм — стійкий феномен російської соціокультурної організації»¹⁴⁴.

Реформи Петра I просунули Росію убік Європи, але оскільки цар-реформатор не посягав на соціальну структуру країни, модернізація зачепила лише верхівковий прошарок міст. Село ж, якщо застосовувати вираз А.Янова, мусило й надалі «скіти у московитському середньовіччі», внаслідок чого країна «виявилася розірваною навпіл, приреченою жити відразу у двох часових вимірах». Такий фундаментальний розкол загрожував Росії смертельною небезпекою¹⁴⁵. Для України ця загроза була ще більш реальною, оскільки тут ішлося не лише про збереження «селянського рабства», а й про поглиблення й узаконення кріпосницької залежності селян, які зовсім недавно відчували себе вільними. А також про поступову відмову від тих залишків автономії, які вписувалися у європейські норми державного устрою.

Українське місто усім своїм ходом свого попереднього розвитку було підготовлене до відтворення західної моделі громадянського суспільства (у її концептуальному, переважно німецькому варіанті). Але цю можливість, принаймні на Наддніпрянщині, було втрачено внаслідок збереження підвалин феодално-кріпосницької системи, зміни напрямів торгових шляхів, деструктивного впливу Руїни, а головне — централізаторської й уніфікаторської політики Російської імперії. Раніше виборні міські посади переходили спочатку до козацької старшини, а пізніше — переважно до призначуваних російських урядовців. На думку І.Паська та Я.Паська, Україна не здолала межу урбанізації, і, отже, не зуміла гідно відповісти на виклик історії¹⁴⁶.

У ході петровських реформ початку XVIII ст. відбулося перепідпорядкування ряду міст, що супроводилося змінами в системі управління ними. Київ у 1708 р. став центром губернії; до її складу увійшла більша частина нинішніх Курської та Орловської областей РФ, а також Харківської і Чернігівської областей України; з малоросійських міст до неї

увійшли лише Чернігів, Ніжин і Переяслав. Петро I звелів приписати Київ («и прочие замки в черкасских городах») до белгородського розряду, хоча воєвода повинен був лишитися в Києві¹⁴⁷. Тут діяли кілька юрисдикцій: у нижньому місті (Поділ) очолюваний війтом і бурмістром магістрат; верхнє місто перебувало під юрисдикцією командування розташованого тут російського гарнізону і адміністрації Софійського й Михайлівського монастирів, Печерськ з 1711 р. перебував під владою канцелярії генерал-губернатора, підпорядковуючись водночас гетьманському правлінню в Глухові та Київській полковій канцелярії в Козельці.

Після пожеж і епідемій середини XVII ст. (під час пожежі 1651 р. згоріло майже все нижнє місто) на Подолі лишилося усього 635 дворів та 12 церков (у 1622 р. було 1750 дворів). Спорудження нових укріплень Подолу завершилося лише 1695 року. Цей же час позначений масовою відбудовою храмів та житла. Але епідемія чуми 1710–1711 р. та нова катастрофічна пожежа 1718 р. знов поставили на порядок денний відбудовні завдання. На цей раз Поділ був докорінно перебудований. Споруджується Гостинний двір, відбудовуються і розширюються Братський монастир, Борисоглібська церква. З другої половини XVIII ст. у місті починається формування водопостачальної та каналізаційно-дренажної мереж.

Не заглиблюючись у характеристики вітчизняного архітектурного стилю у тому його вигляді, в якому він сформувався на рубежі XVII–XVIII ст. (ці сюжети достатньою мірою висвітлені у працях істориків архітектури), зазначимо, що саме в цей час стають очевидними виразні відмінності архітектурної стилістики Наддніпрянщини й Лівобережжя порівняно із західною бароковою традицією. В.Вечерський вважає, що зодчество цього регіону було принципово антибароковим і своєю гуманістичною спрямованістю виявлялося більш спорідненим з європейським Ренесансом, ніж та типова барокова стилістика, яка домінувала, зокрема, у мурованій архітектурі Поділля, Волині й Галичини. Якщо в Італії пробудження національної свідомості проявилось у наслідуванні спадщини античного Риму, то для України XVII — і початку XVIII ст. «своєю античністю» була Київська Русь. У храмовому будівництві XVII ст. домінували певний архаїзм і строгість архітектурної пластики. Утім, надалі у ньому брали гору барокові тенденції декоративності й вибагливості архітектурних форм, що дає підставу характеризувати архітектурний стиль «українського відродження» як ренесансно-бароковий синтез, який став вагомим внеском у скарбницю світового зодчества¹⁴⁸.

Про рівень тогочасного адміністративного і житлового будівництва судити важко внаслідок того, що до нас дійшли лише поодинокі будівлі, та й то з нашаруваннями пізніших часів. Хіба що малюнок головного фасаду палацу І.Мазепи у Батурині, який зберігся у Стокгольмському національному музеї, може дати якесь уявлення про конструктивні особливості і декор споруд цього типу, притаманні рубежу XVII–XVIII ст. Ущент зруйнований і спалений 1708 р. Батурин поділив долю першої гетьманської столиці — Чигирини; від їхньої величі практично нічого не лишилося.

І все ж поширене уявлення про цілковитий занепад українських міст, спричинений Руїною, а потім і каральними заходами царського уряду, є неточним, зумовленим здебільшого браком матеріальних залишків та писемних джерел. Деякі міста, попри дуже складну долю, швидко росли вшир і вгору. Прикладом може бути Глухів, якому пізніше судилося стати третьою гетьманською столицею. Одне з наймолодших на Сіверщині, засноване на «стародревньому городищі» близько 1635 р., «містечко Новий Острог» під назвою Глухів уже через 13 років стало сотенним містом Ніжинського козацького полку і мало фортецю, яку восени 1663 р. після тривалої облоги так і не змогла здолати 90-тисячна польська армія. Як потужний центр ливарного виробництва й місце постійної дислокації козацької артилерії Глухів напрочуд швидко розбудовувався, причому найбільший Успенський монастир був водночас і внутрішньою міською цитаделлю. Московський священик Іван Лук'янов (старець Леонтій), який побував проїздом у Глухові 1700 року, залишив свідчення про те, що в місті «жителей богатых много, панов; и строения в нем преузорчатые, светлицы хорошие... ратуша zelo хороша и рядов [торговых] много; церквей каменных много; древний монастырь предивен zelo; соборная церковь хороша очень». «Зело лихоманы хохлы затейливы к хорошему строению, — підсумовував поважний старець, — в малороссийских городах другога вряда такова города сыскать; лучше Киева строением и житием...»¹⁴⁹.

За свідченням Д.Дорошенка, К.Розумовський намагався зробити із своєї глухівської резиденції «маленький Петербург: при цьому появилася в Глухові італійська опера, кав'ярні, французькі пансіони, французькі люди; гетьманський будинок був збудований у стилі західноєвропейських королівських палаців і кругом його розведений англійський парк». Глухів прикрасився гарними будівлями, серед яких виділявся величезний будинок Генеральної канцелярії. Але розташуванням Глухова гетьман був незадоволений, тому добився дозволу перенесення своєї резиденції у Батурин і вже почав забудовувати його «національними строєннями». У Батурині ж планувалося відкрити університет¹⁵⁰.

Зрозуміло, що міст, які могли стати на початку XVIII ст. врівень з Києвом чи Глуховом, у Гетьманщині було обмаль. І не лише сумні обставини, пов'язані з воєнними діями, були цьому причиною. Козацтво, що здобуло перемогу у Визвольній війні, ставилося з упередженням, а то й з відвертою неприязню до решток міського самоврядування. Користуючись підтримкою гетьманського уряду, козаки привласнювали міські землі, порушували міщанську монополію на винокуріння та шинкування. Магістрат двічі добивався скасування влади гетьманського уряду над Києвом (у 1733–1737 та 1751–1761 рр.) і зрештою у 1762 р. звільнив місто від неї остаточно.

О.Субтельний звертає увагу на відкриту дискримінацію міст і міщан в аграрно орієнтованій Гетьманщині. «У деяких випадках старшина просто ліквідувала автономність невеликих або слабо захищених міст і переводила їхніх жителів під свою безпосередню підлеглість. В результаті кількість міст у Гетьманщині зменшилася з 200 у 1723 р. до 122

через 60 років»¹⁵¹. Ту ж тенденцію фіксує З.Когут, наголошуючи, що у середині XVIII ст. рівень міського самоврядування залежав від здатності міст протистояти поширенню влади козацького уряду. Поступово більшість міст стала підпорядковуватися козацькій адміністрації. Там, де магістрати володіли навколишніми землями та селами, саме місто розглядалося як землевласник, а селяни перебували під юрисдикцією міського уряду¹⁵².

Спеціальними привілеями, законодавчо закріпленими гетьманськими універсалами чи жалуваними грамотами, користувалися грецькі громади в містах; вони мали власний суд і право безмитної торгівлі. Ніжинській грецькій громаді вдавалося добиватися підтвердження своїх привілеїв впродовж майже цілого століття, починаючи від гетьмана І.Самойловича і кінчаючи К.Розумовським. Жалувану грамоту вона дістала і від самого Петра I¹⁵³.

Постійна боротьба за підтвердження своїх прав і привілеїв, яка була нормою життя українських міст, супроводжувалася прискоренням процесів розшарування міщанського стану. Із запровадженням у 1721 р. Головного магістрату і перетворенням у деяких містах ратуш на магістрати міщанство за майновим цензом було поділене на дві категорії — «шановне товариство» (патриціат і купецтво) і «мізерні» (плебс). Тепер тільки за «шановним товариством» зберігалось право обирати війта і здійснювати контроль над бюджетом. Відповідно «Табелю про ранги» 1722 р. урядовці магістратів дістали дворянські права. Правний кодекс Гетьманщини 1743 р. закріпив цей поділ.

Стан і статус міщан в Російській імперії — тема, яка практично аж до останнього часу лишалася суцільною «білою плямою» в історіографії. Саме поняття «міщани» з'явилося в російській офіційній термінології лише у другій половині XVIII ст., замінивши собою термін «посадські люди». В Україні це поняття має значно глибші витoki — «містичі», «міщани» з'являються ще в кінці XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві, а в XIV–XVII ст. це поняття стало збірним для позначення жителів міст у Польсько-Литовській державі — з поділом міщан на патриціат, середніх міщан та плебс. Чимало значніших міщанських родів поповнили ряди козацької старшини, але загалом міщани являли собою провідну верству тогочасного українського міста. Однак навіть звичайний статус міщанина було здобути непросто; боротьба за його унормування тривала впродовж цілого століття. Малоросійська колегія у 1726 р. визначила коло міщан лише в загальних рисах: городяни, зайняті у торгівлі, власники мостів, «торгових перевозів», рудень, гут, рибацьких промислів. З 18848 жителів Києва у 1782 р. статус міщанина мали 14,9 тис.; решта — казенні і поміщицькі селяни, купці, священнослужителі, різночинці¹⁵⁴.

На другу половину XVII ст. припадає час виникнення міст на Слобідській Україні. Тут зустрілися два потоки колонізації — перший ішов із півночі і був пов'язаний із будівництвом військово-оборонних ліній Московської держави, а другий — із південного заходу, з охоплених козацькими повстаннями та воєнними діями українських територій.

Розпланування і зведення нових поселень на Слобожанщині здійснювалося за проектними планами, які існували у двох формах — піктографічній (карти) та вербальній (словесний опис). Українець Яків Стандартний був, приміром, одним з «осадчих» — авторів розпланування Сум¹⁵⁵. Українські козаки й селяни-переселенці заснували також міста Острогозьк, Харків, Вовче (Вовчанськ), Ізюм. Новозасновані міста довго, як мінімум упродовж століття, зберігали аграрний характер — основним заняттям населення було землеробство.

Поява міст на Слобожанщині мала далекосяжні наслідки, оскільки істотно посилювала російський вектор у геополітичній орієнтації місцевих еліт і проросійські настрої на масовому рівні. І. Кононов навіть вважає, що таким чином виник міцніший зв'язок України й Росії, ніж той, що пов'язаний із Переяславським договором 1654 р. «Склалася широка зона українсько-російського порубіжжя, де на народному рівні розгорталася обмінні культурні процеси». Водночас відбувалася втрата українським суспільством тих відносних рис егалітаризму й демократизму, з якими воно вийшло із Визвольної війни. Захопившись здобуттям та переділом влади і власності, місцева еліта, говорячи словами Д. Багалія, «приготувала для себе свою політичну смерть»¹⁵⁶.

Швидке зростання кількості міст стимулювало пошук нових форм управління ними, який помітно активізувався у часи царювання Катерини II. Згідно Маніфесту від 14 грудня 1766 р. запроваджувалася посада міського голови. У 1775 р. було видане Положення про губернії, відповідно до якого статус міст дістало чимало колишніх сіл. А так звана Жалувана грамота містам («Грамота на права і вигоди містам») (квітень 1785 р.) знаменувала вже якісний стрибок — міста були перетворені на самостійні юридичні одиниці із визначеними правами та обов'язками, а також відповідними атрибутами — гербами й печатками.

Із радикальною міською реформою в Російській імперії, розпочатою 1785 р., пов'язують початковий етап унормування понять «міщани», «городяни», «громадяни». Розмежування двох останніх понять в українській мові утруднене, оскільки поняття «гражданин», яке з'явилося у Жалуваній грамоті містам, можна перекладати і як «городянин, житель міста», і як «громадянин, суб'єкт із певними правами й обов'язками». У тогочасній європейській традиції, пов'язаній з іменами філософів-енциклопедистів, домінувало друге тлумачення. У катерининському законодавстві поняття «гражданин» запроваджувалося як політично нейтральне і зазвичай застосовувалося як аналог поняття «міський обиватель». У «Жалуваній грамоті містам» громадянином («гражданином») іменувався мешканець міста, що мав у ньому нерухомість або постійне заняття. При цьому підкреслювалося, що право «громадянства» діставали лише вписані у міську обивательську книгу. Одночасно поняття «громадянин» застосовувалося і щодо більш вузької соціальної групи «іменитих громадян»¹⁵⁷.

Ще менш унормованим виявився подвійний — становий і позастановий — принцип у визначенні «середнього роду людей» у містах. До міських обивателів були віднесені власники нерухомості чи землі, члени

гільдій або цехів, службовці — отже, це могли бути люди різних станів. Разом з тим запроваджена тоді ж міська обивательська книга поділялася на шість частин, кожна з яких мала зафіксувати певний становий розряд, точніше кажучи, певну станову корпоративну групу. Міська громада складалася з «городових обивателів», які поділялися на 6 станових розрядів: так звані справжні «городові обивателі» — власники земель і будинків у межах міста; купці, об'єднані у гільдії; цехові ремісники; іногородні і іноземні гості, приписані до міста; «імениті громадяни» — банкіри, торговці, вчені, «різничинці» і, нарешті, «посадські» — дрібні торговці і міська біднота¹⁵⁸.

Катерининські нововведення, отже, узаконювали визначення міських обивателів як «людей середнього стану», «середнього роду людей» — пізніше це останнє поняття було закріплене і у Зводі законів Російської імперії. Міщанство мислилося як верства, що «не причисляється ні до дворян, ні до хліборобів» — до неї зараховували усіх, хто був зайнятий «у мистецтві, науках, мореплаванні, торгівлі, ремеслах». Але створити на такій основі нову, більш-менш однорідну міську верству заважав запроваджений ще раніше, у 1775 р. майновий ценз — до міщан відносили власників капіталу до 500 карбованців. Більш багаті городяни відносилися до гільдейського купецтва. У 1785 р. майнова межа між міщанством і купецтвом була піднята до 1000 крб.¹⁵⁹

Жалувана грамота містам містила і ще одне нововведення, яке стосувалося купецтва. Відповідно до її настанов усіх осіб, записаних у повітах до гільдій, передбачалося переселити із сільських місцевостей до міст з умовою, що там вони будуть займатися звичними для них промислами. Це створило чимало ускладнень і нарікань¹⁶⁰. Однак фактом лишається те, що саме внаслідок реформ кінця XVIII ст. купецтво дістало можливість структуруватися, набуло певного правового стану, зайняло помітні посади у магістратах і ратушах.

Хоча первинним органом станового управління були міські збори, але право обирати і бути обраним до них обмежувалось не лише віком і статтю, але й майновим цензом. Збори обирали міського голову, бургомістрів і ратманів до магістрату, старост, суддів, засідателів тощо. Розпорядчим органом міської влади була міська дума, яка обирала свій виконавчий орган — шестигласну думу на чолі з міським головою. До її складу входили по одному гласному від кожної групи населення.

Відповідно до реформи 1785 р. місто стало самостійною адміністративною одиницею. На чолі міста стояв городничий, який призначався Сенатом з числа дворян. Продовжували існувати міські магістрати з міським головою на чолі. У 1789 р. були запроваджені міські поліцейські управи.

Сучасна російська політична думка в оцінках катерининських реформ схиляється до висновку, що, оскільки вони порівняно з петровськими були орієнтовані на іншу соціальну модель — конструювання станового суспільства західноєвропейського зразка — це був уже інший вектор модернізації. Наріжний камінь нововведень А.Каменський вбачає у формуванні нової системи місцевого самоврядування з виборністю

більшості посадових осіб. Здається, щоправда, що він дещо переоцінює фактор «передачі влади безпосередньо в руки місцевого населення» і «перерозподілу влади між центром і регіонами на користь останніх» — як відповідь на виклик пугачовщини. В усякому разі навряд чи коректно прямо пов'язувати з реформами 70–80-х рр. XVIII ст. той факт, що «в Росії більше не було селянських війн»¹⁶¹.

Важливим уявляється те, що в ході губернської реформи 1775 р. запроваджувалася нова категорія владної бюрократії — виборне чиновництво. Воно поділялося на дворянське, міське та поселенське. Ряди виборного чиновництва в Україні формувалися значною мірою за рахунок службовців сотенних та полкових канцелярій, гродських, земських та підкоморських судів. Ті виборні чиновники, які мали козацькі військові чини, продовжували рахуватися на військовій службі і поверталися на неї, якщо не були переобрані на наступний термін¹⁶².

Важче погодитися з присутніми у російському політичному дискурсі спробами пов'язувати з катерининськими реформами початки формування громадянського суспільства¹⁶³. Вважається, що жалувані грамоти дворянству й містам 1785 р. відкрили шлях для діяльності громадських об'єднань — спочатку у середовищі першого стану (дворянські збори), а потім і у другому стані (купецькі гільдії). Виборні представники дворянства прирівнювалися до державних службовців. На те, що цей погляд дещо ідеалізований, звертає увагу З.Когут. На його думку, внаслідок цієї реформи, типової для абсолютистської держави, «місто було перетворене на корпоративне об'єднання з досить складною схемою організації його суспільства, але купці та дрібні ремісники отримали дуже небагато спеціальних привілеїв і мусили ділити владу з дворянами та іншими жителями міста». Крім того, виборна міська рада у своїй діяльності була обмежена бюрократичним апаратом згідно із Статутом для губерній і Статутом про поліцію¹⁶⁴.

Поняття «громадянське суспільство» («гражданское общество») фігурувало у правовому дискурсі Російської імперії; як аналог «підданства правителю»; застосовував його, приміром, Х.Шльоцер у посібнику з природного права. К.Арсеньєв вживав поняття «громадянське суспільство» у значенні розмежувального маркера між різними станами відповідно до їх «здібностей, заслуг, жертв і добродійності». При цьому однозначно на перше місце ставилася роль держави; «йшлося не про свободу від впливу держави, а лише про надання громадянам сприятливих умов для розвитку приватної ініціативи у межах, що допускалися державою»¹⁶⁵.

Про початки формування громадянського суспільства у Росії в кінці XVIII ст. важко говорити хоча б тому, що все життя міста, включаючи діяльність станових об'єднань, жорстко регламентувалося централізованим державним апаратом. Часті війни і протестні виступи зумовили особливий воєнно-адміністративний тип тогочасного міста. Саме це превалювання адміністративно-військових чинників, доводив російський історик О.Ахієзер, «робило розвиток міст однобічним, таким, що суттєво відрізняв їх від міст Заходу. У своїй основі міста стали провідниками державної політики»¹⁶⁶.

В особливо складному становищі опинився нижчий стан міського населення — міщанство. Упродовж усього XIX ст. створений Катериною II «середній стан» розглядався, особливо в народницькому дискурсі, не тільки як невдалий експеримент цариці, але й як зворотний бік недорозвинутості капіталістичних відносин. Модна в Росії ідеологія «антиміщанства» базувалася на зневазі до нібито притаманної міщанам конформістської, з викривленими моральними стереотипами моделі поведінки, хоч загалом цей ярлик зовсім не обов'язково відповідав ціннісним настановам тієї міської верстви, яка була пов'язана здебільшого з торгівельно-промисловою діяльністю. Насправді проміжне становище міщан між селянством і третьогільдійним купецтвом, помножене на їхній невизначений правовий статус, створювало чимало перешкод для їхньої консолідації як стану, що усвідомлює свої інтереси. Навіть у пореформні часи міщани не мали свободи пересування; для постійного чи тимчасового залишення міста вони повинні були кожного разу оформляти тимчасові паспорти.

З-поміж українських міст на короткий час колишні традиції міського самоврядування вдалося зберегти лише Києву, та й то у надто урізаному вигляді. У 1802 р. Київ дістав підтвердження права на самоуправління у спеціальній грамоті царського уряду. Міське населення звільнялося від військової служби, формуючи лише пішу й конну міліцію для охорони міста, користувалося правом безмитної торгівлі, винокуріння, продажу спиртних напоїв. Однак без узгодження з губернатором магістрат не мав права займатися розкладкою податків, розпоряджатися доходами. Повноваження з питань видачі землі під забудову теж виявилися поза його юрисдикцією.

Упродовж XVIII століття великі міста ще зберігали основи цехової організації, хоч офіційно 1786 р. цехи було перейменовано на «управи», а цехових ключників на «казначев» та «писарів». Цехова організація ревно оберігала монополію на певні види продукції, здійснювала прийом у «майстри» та «підмайстри». Цехи мали власні крамниці й рундуки на ринках. Кінець цехової організації датується в Україні 1831 роком (у Києві 1835)¹⁶⁷.

Невдовзі особливості правового стану і устрою міст України були остаточно знівельовані. 23 грудня 1835 р. ліквідоване магдебурзьке право у Києві і судочинство за литовським статутом. Автори багатомного видання «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» (за ред. В.Семенова) пов'язали з цим фактом скасування «останніх решток малоросійських вольностей». «Так самостійна Малоросія закінчила своє існування, і великий за своїм історичним минулим ручай злився з російським морем»¹⁶⁸.

Єдиним реліктом специфічного, успадкованого від Польщі устрою лишилися приватновласницькі міста на Волині й Поділлі. Правобережна Україна на початку XIX ст. була найменш урбанізованим українським регіоном. Висновок Д.Бовуа про те, що «людину із Заходу — навіть тогочасну — вражала неймовірна слабкість, щоб не сказати відсутність, урбанізації», підтверджено наведеними ним даними, за якими «міське»

населення 12 міст Київщини включно з Києвом у 1806 р. сумарно налічувало 22676 чол. У кожній з трьох заснованих на Правобережжі губерній належало створити по 12 повітів, тому повітовими центрами з назвами «міст» ставали невеличкі містечка, які за західними критеріями заслуговували б лише назви села. Не становили винятку і приватні містечка — приміром, у Київській губернії повітовими центрами стали Богуслав — маєток Браницьких, а також Умань, Махнівка й Липовець, що належали Потоцьким¹⁶⁹. Саме тому проблема інтеграції Правобережжя до складу Російської імперії виявилася такою складною.

Чіткої межі між містами і містечками в Україні не було, хоч вважалося, що у 547 містечках в середині XIX ст. проживало 1,3 млн. чол. — 52% всього міського населення. М.Грушевський звертав увагу на те, що навіть позбавлені усяких ознак торгово-промислових поселень містечка все ж іменувалися «городами», «местами»¹⁷⁰. За роз'ясненнями Городового положення 1892 р. вони характеризувалися як «щось середнє між містом і селом»¹⁷¹. Показники їхнього розвитку не потрапляли у статистичні джерела Міністерства внутрішніх справ, небагато уваги приділяла їм і місцева статистика, що утруднює їх дослідження на різних історичних етапах.

Загалом в Російській імперії рівень урбанізації упродовж XVIII–XIX ст. був настільки низьким порівняно із західноєвропейськими критеріями, що це спричинило у зарубіжній русистичі гостру дискусію щодо застосовності термінів «урбанізація» і навіть «місто» до історії Росії цього часу. Майкл Хамм у 1977 р. на сторінках «Journal of Urban History» поставив питання гостро «Чи є міста в Росії», що, однак не завадило йому виступити в ролі редактора двох збірок «Місто в російській історії» (1976) та «Місто у пізній імперській Росії» (1986)¹⁷². Полемізуючи з Хаммом, Д.Бровер, навпаки, знайшов ознаки «урбаністичної революції» у Російській імперії останніх десятиріч її існування. Безсумнівний інтерес становить монографія відомого китайського історика Чжана Гуансяна «Дослідження урбанізації у XVIII та XIX століттях у Росії», в якій він виділяє чотири періоди російської урбанізації: 1) до середини XVII ст.; 2) з середини XVII ст. до 1785 р.; 3) 1785–1860 рр.; 4) 1860–1917 рр. Висновок автора, який уважно простежив склад міського населення, соціальні проблеми урбанізації, еволюцію міської системи управління, зводиться до того, що причина низьких темпів урбанізації в Росії полягала у перевищенні природного приросту сільського населення над міським і невеликих масштабах міграції із сіл у міста. Зокрема, він реєструє зниження коефіцієнта урбанізації з 11,5% у 1740-х рр. до 7,1% у 1870-х рр.¹⁷³

Серед чинників, які стримували урбанізаційні процеси у підросійській Україні, варто назвати і дискримінаційну політику царизму щодо євреїв, традиційно схильних до підприємництва і міського способу життя. Нова міграційна хвиля єврейського населення, пов'язана із поділами Польщі, налякала царський уряд настільки, що він постійно вводив обмеження на єврейське розселення. «Смуга єврейської осілості» в Російській імперії час від часу змінювала свої обриси, але існувала

постійно, починаючи з кінця XVIII ст. У період царювання Миколи I обмеження прав євреїв стосувалися насамперед розселення їх у містах. 1827 р. київський магістрат виселив євреїв за межі міста, через два роки євреїв виселили з Миколаєва та Севастополя.

1835 рік став рубіжним у політиці царизму щодо євреїв — від цього часу проживання євреїв поза смугою осілості каралося в адміністративному порядку. Заборона залишати території, що перебували у цій зоні, не поширювалися лише на євреїв — купців I гільдії, осіб з вищою освітою, середній медичний персонал, ремісників певних спеціальностей¹⁷⁴. З початку 40-х рр. в містах з'являються «гетто» — квартали, спеціально призначені для єврейського розселення. Тоді ж євреям було заборонено селитися поблизу західного державного кордону.

Внаслідок постійних дискримінаційних заходів зростала концентрація єврейського населення у містах і містечках Правобережної України (до 39% мешканців міст і 53% — містечок). У Бердичеві євреї становили 86% усього населення¹⁷⁵. Скученість на обмеженій території, однобічна спрямованість економічної діяльності завдавали шкоди не лише єврейству, але й життєдіяльності міст, штучно позбавлених діяльного прошарку підприємливого населення і додаткового припливу капіталу.

Наскільки це було можливо, євреї в Російській імперії жили відособлено, за власними правовими нормами. Самоврядні єврейські громади («збори») обирали своїх старших, які під головуванням доктора (рабина) склали колегію, обирався також суд (бетдинь). У віданні рабина і старших перебували кантор, шкільник і різник, яких утримував «збір». У Бердичеві й Одесі діяли окружні кагалні управління¹⁷⁶.

Кагали в містах упродовж тривалого часу не підпорядковувалися магістратам, перебуваючи під юрисдикцією єврейських сеймиків. Кагал майже безроздільно контролював все життя єврейської громади, аж до нормування релігійного і особистого життя. Судочинство на основі єврейського права було жорстким: кагал міг відлучати від синагоги («херем»), що ставило людину поза законом.

Особливості стратегії царського уряду в «єврейському питанні» і специфіку життя євреїв поза межею осілості досліджує американський професор Б.Натанс. Головним інструментом цієї стратегії він вважає «вибіркову інтеграцію», розраховану на акультурацію певних, корисних для влади категорій єврейського населення. Запроваджувалася система стимулів, розрахованих на те, щоб єврейські банкіри, юристи, громадські діячі, інтелектуали рухалися «назустріч модерну» в руслі російської культури¹⁷⁷. Уже в 1859 р. єврейські купці першої гільдії були урівнені в правах з російськими. Упродовж 1860–1870-х рр. було видано кілька законів, які дозволяли жити в містах євреям з вищою освітою і лікарям та молодшому медичному персоналу, а також ремісникам. Євреї дістали право вступати на державну службу, брати участь в міському та земському самоврядуванні. Однак Городове положення 1870 р. все ж містило вказівку на те, що навіть у містах з переважаючим єврейським населенням євреї не могли становити більше двох третин гласних міської думи і не могли обиратися міськими головами¹⁷⁸.

Стратегія «вибіркової інтеграції» виявилася настільки ефективною, що процент євреїв в бізнесовому й інтелектуальному середовищі міст зростав дуже швидко — настільки, що у 1887 р. уряд запровадив процентну норму, яка обмежувала прийом євреїв до вищих і середніх навчальних закладів. Модернізаційний шлях, який обирала для себе найбільш «просунута» категорія російського єврейства, вів, з одного боку, до активної участі у сіоністському русі з метою відродження незалежної єврейської держави на «історичній батьківщині», а з другого — до спроб утвердження єврейського автономізму в Росії. Утім, основна маса єврейського населення віддавала перевагу традиційному укладу життя, зберігаючи прихильність до т.зв. ідішкайт — культури на основі побутової мови ідіш — і до іудаїзму, який був не лише традиційною релігією, але й основою усього стилю життя.

Більшість євреїв в Україні мешкала у містечках («штетлах»). Общини містечок спочатку підпорядковувалися великим кагамам, але поступово ставали самостійними. Неофіційно центром єврейства вважався Житомир. Тут діяли раввинські училища, на базі яких у 1873 р. було створено учительський інститут.

Соціальний експеримент, здійснюваний російською владою щодо єврейського населення, виявився у підсумку невдалим. Консервувалася замкнутість єврейських громад, навколо них штучно нагніталася атмосфера недовір'я. В містах простір виявлення господарської ініціативи виявився для євреїв настільки звуженим, що вони змушені були виношувати амбіційні еміграційні плани і в міру можливості їх реалізувати. Неможливістю самореалізації у встановлених законом межах значною мірою пояснюється активна участь євреїв у революційному русі. Але саме погромні хвилі й революційні катаклізми початку ХХ ст., а пізніше — асиміляціоністська політика радянської влади невдовзі призвели до практичного знищення пласту єврейської містечкової культури. Ізраїльський історик Л. Сміловицький показав це на прикладі старовинного Турова. У цьому (нині білоруському) місті на момент виходу його книги (2008) лишився всього один єврей. «Єврейське містечко як феномен національного життя, складу думок і поведінки, ставлення до оточення, взаємин із сусідами — це Атлантида, яка зникла із сучасної історії зовсім недавно, майже на наших очах»¹⁷⁹. Дещо довше вогнища єврейської культури проіснували у Південній Україні. Намагаючись якомога швидше освоїти південний регіон, царизм охоче залучав сюди людей «всякого звання», і єврейське походження нечасто ставало на заваді.

Із зрозумілих причин особливо активно освоювалися колишні землі «запорозької вольниці» — тут новостворювані міста швидко набували суто російського обличчя. Цей етап формування міст на українській території позначений намаганнями царської адміністрації створити своєрідну «вітрину» російського «освіченого абсолютизму» і водночас знівелювати козацьку міську традицію. Про те, як, будуючи Катеринослав на місці центру паланки Запорозьких вольностей — Нового Кодака, влада всіляко намагалася заперечити навіть саме існування міста-попередника, мова йтиме далі. Тут лише зазначимо, що освоєння

величезного південного регіону велоя Катериною II із справді європейським розмахом. Містобудівні проекти, які мали стати втіленням ідеї регулярності у планувальній структурі, виступали, за В.Вечерським, як засіб адміністративної централізації і водночас уніфікації міської забудови¹⁸⁰.

Інтереси російського експансіонізму сягали далеко — аж до оволодіння всією «візантійською спадщиною». Химерний «грецький проект», що його намагалася реалізувати Катерина II, являв собою модифіковану версію «теорії третього Риму»: у своїх далекосяжних мріях цариця бачила власного онука на поновленому престолі візантійського імператора. Утім, задум цариці сягав значно далі. Їй було важливо не лише здійснити культурну трансформацію степових просторів відповідно до принципів європейського Просвітництва і в такий спосіб легітимізувати завоювання у Причорномор'ї, але й створити плацдарм для дальшої військово-економічної експансії на Кавказ і Балкани. Паралельно творився міф про Росію як частину Європи і центр національного «відродження» балканських народів — греків і православних слов'ян. Постійно виявляючи невдоволення обраним Петром I місцем для столиці держави, Катерина II мріяла про створення їй південної противаги. Спочатку роль «південного Санкт-Петербурга» відводилася Херсону — не дуже сильні в історії урядові чиновники обране для нього місце ототожнювали з античним Херсонесом. Тут було створено 1775 р. Херсонську єпархію Російської православної церкви з високим статусом і передбачалося відкрити учбовий заклад, призначений для виховання грецької й балканської молоді. У 1779 р. з Петербурга у Херсон перевели Корпус чужоземних одновірців¹⁸¹.

Автор біографії Г.Потьомкіна, його племінник А.Самойлов досить прозоро писав про топонімічні зміни в Новоросії як засіб «поразить умы блистательностью деяний великия Екатерины» й водночас «отрясть и истребить воспоминание о варварах». Щоб створити враження про те, що «новый свет просиял в древнем Понтийском царстве», «Крым наречен Тавридою, близ развалин, где существовал древний Херсонес, из самых тех груд камней при Ахтиярской гавани возник Севастополь, Ахт Мечет назван Симферополь, Кафа Феодосией, Козлов Евпаторией, Еникаль Пентикапеум, Тамань Фанагорией и проч. ... Беспрепятственно первый шаг сделан к очищению Европы от Магометан и к покорению Стамбула»¹⁸².

Як показав російський дослідник А.Зорін, Потьомкін мав у Причорномор'ї також власний інтерес, пов'язаний із очікуваними поділами Польщі. Він мріяв про створення з українських воєводств Польщі та південно-західних губерній Росії великого автономного краю, в якому бажав стати гетьманом. Титул Великого гетьмана імператорських Катеринославських та Чорноморських козачих військ Потьомкін від Катерини вже одержав. Реалізувати свій план повністю Потьомкіну завадила його смерть восени 1791 року¹⁸³.

За оцінкою В.Грибовського, «грецький проект», у контексті якого обиралися нові назви населених пунктів й підписувалися укази Катерини II щодо «заснування міст», був важливим інструментом

символічного привласнення простору Російською імперією, перетворення його з «чужого» на «свій». Цей інструмент нівелював місцеві соціально-політичні та економічні уклади й формував міф про стерильну порожнечу південноукраїнського терену, на тлі якої вимальовувалася візія всеохопної креативності постатей Катерини II та Григорія Потьомкіна, котрі, мовляв, створили Новоросію «з нічого»¹⁸⁴.

На античні зразки був орієнтований і проект Катеринослава у «Начертани» Г.Потьомкіна¹⁸⁵. Тут передбачалося відкрити університет і вже було асигновано для цього 300 тис. рублів. І хоча планам Катерини II створити на Дніпрі «південний Петербург», «призначений для високих державних цілей», і не судилося здійснитися, уже через сто років в очах сучасників Катеринослав набував рис «нової Америки». На початку XX ст. місто мало трамвай, електричне освітлення, телефон, водогін, 180 навчальних закладів включно з Гірничим училищем, 5 бібліотек. Водночас сучасники звертали увагу на вкрай низьку побутову культуру як ознаку «провінційної неохайності»¹⁸⁶.

Ідею «південного Петербурга» якоюсь мірою вдалося реалізувати в Одесі. Французький купець Ш.Сікар із захопленням писав про «одеське чудо» — ту незбагненну швидкість, з якою у «бессарабській пустелі» виникло і розквітло процвітаюче торгове місто. Секрет «чуда» був нехитрий: Одеса дістала від казни значні пільги у вигляді субсидій і звільнення від служби й податків. З 1802 р. 1/10 від митних зборів почали відраховувати на потреби одеського порту. Уже в 1803 р. Одесу відвідали 552 іноземних судна¹⁸⁷. Упродовж півстоліття вона швидко перетворювалася на типове космополітичне місто, яке за кількістю населення (114 тис. чол.) уже у 1857 р. випередило Київ (70 тис.), поступаючись в імперії лише Санкт-Петербургу, Москві і Варшаві. Високий світовий рейтинг Одеси забезпечила торгівля зерном, а також облаштування портів на тодішньому європейському рівні і статус порто-франко, який Одеса мала упродовж 1817–1857 рр.

Що ж до колишніх гетьманських столиць, то вони не тільки не зберегли свій колишній статус, але відверто деградували. Чигирин уже на середину XIX ст. фактично перетворився у велике село. Батурин не зміг оправитися після тотального розгрому 1708 р., а побудований у 1799–1803 рр. палац К.Розумовського зазнав кількарізних руйнувань. Глухів після страшної пожежі 1748 р. так і не зміг відновити колишню велич, незважаючи на титанічні зусилля архітектора А.Квасова, який намагався надати місту обличчя правильно спланованого, «регулярного» міста, а пізніше — цукрового магната І.Терещенка, який прагнув перетворити Глухів на центр хлібної торгівлі й цукроваріння.

Краще склалася доля Полтави — не в останню чергу завдяки перемозі над шведами 1709 р. Французький дипломат Л.-Ф. де Сегюр, який супроводив Катерину II у подорожі до Криму 1787 р., зазначав у своїх подорожніх нотатках: «Полтава, маленьке містечко, погано укріплене, вельми малозаселене, яке не може запропонувати ані будівлі, ані пам'ятника, гідних, аби на них спинити зір, було б відоме хіба що ерудитові. Але 1709 року славетна перемога та страхітлива поразка

привернули до неї погляди всієї Європи, зробили її безсмертною»¹⁸⁸. Як губернський центр і місце розташування генерал-губернатора Полтава була цілковито реконструйована за генеральним планом, затвердженим у Петербурзі 1803 р. Давні фортифікації були ліквідовані, а центром міста стала Кругла площа з монументом Слави у центрі.

З метою швидшого освоєння Півдня уряд заохочував іноземну колонізацію і допускав статус самоуправління для міст-колоній. Приміром, Григоріополь, в який були переселені вірмени з міст, що лишалися під владою турецького султана, мав власний вірменський магістрат, який сполучав функції виконавчої влади і судового органу.

На відміну від занепалих міст колишньої Гетьманщини міста Південної України являли собою зразки правильних (регулярних) міст, що виникали як наслідок планувально-просторової реконструкції, централізовано розпочатої по всій Російській імперії в кінці XVIII ст. Прямолінійні вулиці, мурована забудова, бульвари на місті знесених фортечних валів, однотипні фасади і навіть паркани повинні були стати символом імперської могутності. Нові громадські центри міст, вирішені у вигляді площ і їх комбінацій з проспектами й бульварами, визначали особливості їх планувальної структури. Специфічність цієї категорії історичних міст уважно простежена в працях В.Тимофійка¹⁸⁹.

У плануванні й будівництві південних міст широко використовувалися традиції середньовічного фортечного будівництва; спорудження фортець інколи передувало заснуванню міст. Єлисаветград, Новомиргород, Новоархангельськ, Овідіополь та інші міста Півдня виростали з фортець, спорудження яких припало на 40–50-і рр. XVIII ст. Фортеця Св. Єлисавети, закладена 1754 р., являє собою єдину на сьогодні збережену споруду тих часів. Під захистом цієї фортеці швидко росло місто по обох берегах Інгула.

Проте більшість міст Півдня виростала не з фортець, а на основі «наслідування древніх» — за модулями античних зразків. Запозичувався насамперед римський досвід, коли мережа прямокутних кварталів, що розсікалися меридіанальними й широтними вулицями, механічно накладалася на обране місце. В Одесі проектувальник Ф.Деволан запропонував т.зв. мегаполісну ідею. 8 площ мали стати осередками економічного й соціокультурного тяжіння, а згодом, за законами розростання, житлові квартали повинні були злитися у мегаполіс. За планами Деволана зводилися також інші південні міста — Вознесенськ, Григоріополь, Тирасполь.

На прикладі Одеси особливо виразно простежується позитивний вплив класицизму на обличчя Півдня. Створений Ф.Боффо за «регулярним планом» ансамбль Приморського бульвару і прилеглої площі, старої біржі, Потьомкінських сходів і сьогодні вважається зразком ефективного поєднання ландшафту і міської забудови. У південних містах успішно впроваджувалися нові принципи регулярного містобудування, новий стиль палацо-паркового будівництва. Упродовж другої половини XVIII — початку XIX ст. у степовій Україні (без Криму) з'явилося 22 міста.

Із бурхливо зростаючою Одесою часто порівнювали Харків, але аж до середини XIX ст. це була, як показав В.Кравченко, лише складова міфології, що її творила місцева еліта. Харків формувався центральною владою як центр південного пограниччя і розглядався нею як плацдарм і транзитний пункт на шляху просування до Чорного моря. У місті, яке ще не позбулося ознак слободи, протягом тривалого часу перебувала штаб-квартира головнокомандуючого прикордонними військами у «південному краї». Харків зростав водночас і як центр ярмаркової торгівлі. На початку XIX ст. в місті налічувалося лише 5373 мешканці чоловічої статі, і більшість їх становили селяни. Харків задихався від гною, який скидали в річку або розкидали вулицями, потерпав від інфекційних хвороб. Міський простір формувався дуже повільно, і перша спроба надати вулицям постійні імена була зроблена лише на початку XIX ст.

І все ж ознаки перетворення Харкова в адміністративний і культурний центр великого регіону, своєрідну регіональну столицю для усього колишнього степового порубіжжя Росії, були наявні уже в кінці XVIII ст. З 1726 р. тут працював духовний колегіум, який готував православних священиків для всього новоосвоюваного регіону. У 1765 р. місто стало губернським, у 1799 — єпархіальним центром. 1791 р. в Харкові з'явився постійний театр, у 1793 — друкарня¹⁹⁰. А проте, за В.Маслійчуком, в «місті на кордоні» ще довго давалися взнаки непевність соціального поділу та слабкість міського самоврядування, патерналістські очікування мешканців. «Потреба зміни іміджу прийшла разом із запровадженням Харківського намісництва 1780 р. та прискоренням темпу модернізаційних реформ»¹⁹¹. У «слобожанські Атени» (В.Каразін) місто перетворив перший у підросійській Україні університет, відкритий 1805 р.

Упродовж XIX століття населення Харкова зросло більше як у 17 разів і становило, за даними перепису 1897 р. 174846 чол.¹⁹² До лютого 1917 р. населення міста зросло ще більш як удвічі і досягло 372 тис. чол. Харків був третім за значенням (після Москви й Санкт-Петербурга) залізничним вузлом в імперії і третім серед українських міст за кількістю населення (після Одеси та Києва). Виникнувши завдяки міграції, місто і надалі залишалося потужним центром притягання для мігрантів.

За рахунок припливу мігрантів бурхливо зростав і Київ — упродовж XIX століття кількість населення в місті зростає більш як у 10 разів — з 22 до 250 тис. мешканців. Для промисловості це був час переорієнтації з мануфактур та ремісничих майстерень на підприємства фабрично-заводського типу, для транспорту — появи трамвая й фунікулера, для освіти — відкриття університету, політехнічного інституту, інституту шляхетних дівчат, вищих жіночих курсів тощо. У місті з'явився постійний Оперний театр, художньо-промисловий і науковий музей, художнє училище.

Зросійщені завдяки міграціям новопосталі міста різьбилися від тих традиційних для України осередків міської культури, в яких ще жила пам'ять про магдебурзьке право. Нова міська верхівка, багатоетнічна за своїм походженням, формувалася за рахунок місцевого

дворянства, купецтва, чиновництва, духовенства, представників «вільних професій». Царизмові доводилося рахуватися з тим, що в міру перетворення міст у центри притягання «зайшлої» робочої сили й розширення навчальної бази вони ставали осередками протестних настроїв і джерелом нестабільності. Завдання мінімізації породжуваних цим небезпек покладалися на градоначальства, які створювалися у портових і прикордонних містах відповідно до указу Сенату від 8 жовтня 1802 р. Вони виділялися з-під юрисдикції губернського управління і підпорядковувалися безпосередньо генерал-губернаторам. У компетенцію градоначальників входило насамперед здійснення нагляду за торгівлею й судноплаванням, дотриманням карантинів, роботою митниць, станом портової інфраструктури, але практично під їх контролем перебували всі основні сфери міського життя. Градоначальники зосереджували у своїх руках не лише виконавчу, але й якоюсь мірою і законодавчу й судову владу: у 1876 р. вони дістали право видавати обов'язкові постанови, що мали силу закону, а у 1881 р. — право адміністративного заслання кожного, хто видавався «неблагонадійним».

У різний час на українських територіях існувало 8 градоначальств: Одеське (1803–1838, 1856–1917), Таганрозьке (1802–1887), Феодосійське (1804–1829), Керч-Єнікальське (1821–1917), Ізмаїльське (1830–1835), Севастопольське (1873–1917), Миколаївське (1900–1917), Ялтинське (1914–1917). Невдалою виявилася спроба заснування у 1902 р. градоначальства у Києві. Як правило, апарат градоначальств складався з відділів: розпорядчого, господарського, паспортного і таємного; останній координував свою діяльність із поліцією й жандармерією, виявляючи протестні настрої й протидіючи їм¹⁹³.

Дослідження міської історії XIX — початку XX ст. значною мірою обтяжене складним переплетенням урбанізаційних і модернізаційних процесів. Нова хвиля урбанізації, пов'язана з освоєнням Південної України та інкорпорацією Слобожанщини в імперську систему, співпала в часі із прискоренням промислового розвитку у контексті модернізації другої половини XIX ст. Цим була зумовлена, за Д. Чорним, рухливість і змінюваність статистичних показників, неможливість їх порівняння в розрізі окремих міст. Українські міста у цей час зберігали чимало рис, успадкованих від XV–XVIII ст., і водночас набували тих, які були притаманні тогочасним західним містам. Цим значною мірою пояснюється нерозробленість проблем класифікації міст, еволюції їх типів¹⁹⁴.

Недостатній ступінь дослідження міської історії XIX — початку XX ст. фахівці зазвичай виводять із неусталеності критеріїв класифікації поселень. При віднесенні поселень до розряду міст до уваги бралася насамперед наявність офіційного статусу, але присвоєння місту такого статусу часто відбувалося з великим запізненням. Особливий інтерес істориків-урбаністів до міст з офіційним статусом зумовлений тим, що саме в цих містах «існували особливі адміністративні порядки, притаманні містам; в них облаштовувалися свої станові корпорації, складалася особлива організація суспільного життя»¹⁹⁵. Поділ міст на великі, середні й малі значною мірою умовний. Щодо міст XVIII ст., приміром,

існує тенденція віднесення до великих тих міст, в яких ремісники становили не менш як 50% населення; ті, де вони становили 40%, відносять до середніх, від 20 до 30% — до малих. Навряд чи це досить об'єктивний критерій; в усякому разі він далеко не всеохопний. Необхідно, як вважають фахівці, брати до уваги спеціалізацію міст, їх стратегічне положення, наявність релігійних святинь, культових споруд, функціонування органів влади, системи освіти тощо¹⁹⁶.

У XIX ст. критерій віднесення певних населених пунктів до категорії міст також визначалися по-різному у різних країнах. Міжнародні статистичні конгреси рекомендували як чисельний критерій для міст 2000 жителів. Такий критерій був прийнятий в Австрії, Франції, Шотландії, але в Бельгії, приміром, містом вважався населений пункт з 5-тисячним населенням, в Швейцарії, Іспанії, Ірландії — з 10-тисячним, а в Нідерландах — з 20-тисячним. В Україні чіткі критерії взагалі не проглядалися. Тут, особливо в південній частині, було чимало сіл, одна вулиця в яких тягнулася на кілька кілометрів, а кількість жителів обчислювалася тисячами. Офіційна статистика здебільшого розподіляла міста у такий спосіб: малі — до 10 тис. жителів, середні — до 50 тис., великі — понад 100 тис. Чимало труднощів виникало у зв'язку з нечітким визначенням меж міста, з проблемою віднесення до нього прилеглих хуторів тощо. Одні й ті самі пригороди то причислялися до міської території, то вилучалися¹⁹⁷. Внаслідок цього порівняльні дані про кількість міського і сільського населення на різних історичних етапах є лише приблизними.

Уявлення про динаміку зростання міського населення упродовж першої половини XIX ст. може дати таблиця¹⁹⁸:

Губернії	Кількість міського населення (в тис. чол.)				Процент міського населення 1858 р.	Міське населення 1858 р. у процентах до 1811 р.
	1811	1825	1840	1858		
Полтавська	77,4	86,7	113,1	143,9	7,9	185,9
Чернігівська	81,7	93,8	118,0	140,0	9,5	171,4
Харківська	73,8	112,6	130,1	179,1	11,3	242,7
Київська	64,3	73,8	125,5	203,6	10,5	316,7
Подільська	43,6	55,5	22,6	120,8	6,9	277,1
Волинська	55,5	79,0	134,0	110,2	7,2	198,6
Катеринославська	27,2	58,3	55,7	113,9	10,9	418,8
Херсонська	56,0	100,0	140,7	276,0	26,9	492,9
Таврійська	33,4	66,4	97,5	129,3	18,8	387,2
Разом	512,9	726,1	997,2	1416,8	11,0	276,2

Загальний стан міст Наддніпрянської України на підставі опублікованих даних перепису міст 1840 р., проаналізував Л.Мельник. Слабкий розвиток міст (8,71% міського населення) пов'язується ним із пануванням кріпосницьких відносин: гуральництво, суконне виробництво, цукроваріння, що були на той час основними галузями української промисловості, базувалися переважно на примусовій праці селян-кріпаків і не викликали істотного зростання чисельності населення в містах, яких, за даними перепису, було всього 125. Щоправда, перепис не зафіксував такі важливі на той час промислові осередки і поселення міського типу, як Городище, Сміла, Красилів, Олешки, Луганський завод тощо. Найвищий процент міського населення спостерігався в Таврійській губернії — 21,2%, що було наслідком насамперед стрімкого розвитку портових міст¹⁹⁹.

У світлі статистичних даних про стан міст Російської імперії не здаються несподіваними оспорювані радянською історіографією висновки дореволюційної державницької школи щодо штучного насадження міст державною владою. Один з найпомітніших її представників І.Дитятін у двотомнику «Облаштування й управління міст Росії» обґрунтував протилежний шлях розвитку російських і західноєвропейських міст, доводячи, що історія російського міста є «історія регламентації»²⁰⁰. На думку П.Мілокова, міста в Росії були явищем штучним, насадженим згори. Раніше, ніж місто стало потрібне населенню, воно «знадобилося уряду», «міське населення доводилося створювати силою»²⁰¹.

Намаганням царизму стимулювати господарство міст і залучити до управління ними новонароджувану фінансову і торгівельну буржуазію була продиктована міська реформа 1870 р. За Городовим положенням, затвердженим Олександром II 16 червня 1870 р., у 509 містах Росії колишні станові думи замінювалися позастановими органами міського самоврядування. Порівняно з положенням 1785 р. сфера компетенції міського самоврядування значно розширювалася: міська дума дістала право призначення посадових осіб, брати участь у розробці міського бюджету і контролю за його виконанням, затверджувати зміни у плані міста тощо. Втім, в Україні введення чи невведення в дію городского положення цілковито залежало від волі генерал-губернатора. Приміром, київський генерал-губернатор О.Дондуков-Корсаков був однаково неприхильно настроєний як до земської, так і до міської реформи. Запровадження органів міського самоврядування в правобережних містах з переважаючим польським і єврейським населенням, вважав він, є передчасним: недоцільно створювати самостійне міське управління з «ворожим уряду спрямуванням». Зрештою правами, що надавалися міською реформою 1870 р., зміг скористатися на території генерал-губернаторства лише Київ²⁰².

Відповідно до закону 1870 р. в містах утворювалися нові за змістом і функціями органи, які з певними застереженнями можна вважати самоврядними — міські збори, які раз на чотири роки обирали гласних, міські думи як розпорядчі й наглядові органи міського співтовариства, міські управи як виконавчі органи громадського управління. І думу, й

управу очолював міський голова. Кількість гласних у різних містах залежно від кількості виборців становила від 30 до 72 чол.²⁰³. Загалом реформу варто оцінити як помітний крок на шляху лібералізації системи міського управління. Забезпечувалося (хоч і для неширокого кола осіб) представництво міського населення в органах місцевої влади, виборність і підзвітність чиновників, а головне — певна самостійність міського громадянського управління (у межах міського господарства). До компетенції міського управління були віднесені питання благоустрою міста, транспорт, водогін, організація освіти та медичного обслуговування, протипожежна безпека, допомога бідним. Міські думи отримали обмежене право оподаткування підприємств і нерухомості. Але губернатор мав право накласти вето на будь-яку ухвалу думи й управи.

Вибори до міських дум здійснювалися за зразком пруської, т.зв. «трикласної», виборчої системи. Виборчі права надавалися власникам нерухомості і платникам податків. В залежності від розміру сплачуваних у казну міста податків утворювалися курії. По першій курії кілька десятків промисловців і купців обирали стільки ж гласних, скільки десятки тисяч платників податків, віднесених до третьої курії. Жінки були позбавлені виборчих прав, але власниці нерухомості мали можливість використати своє виборче право опосередковано — через довірених осіб. Церковнослужителі також не мали виборчих прав, але призначалися до дум за певною квотою.

Те, що міська реформа 1870 р. створила лише якийсь сурогат самоврядування, добре усвідомлювалося критично мислячою частиною громадськості імперії. Відомий економіст К.Пажитнов, приміром, вбачав головну причину відсталості міст у тому, що без санкції властей місто не може ступити жодного кроку. «По суті своїй поняття про самостійність місцевого самоврядування несумісне з наданням адміністрації права затверджувати або не затверджувати посадовців, а тим більше — призначати їх на власний розсуд, — доводив він. — Якщо органи міського самоврядування можуть самостійно управляти справами міста, то їм повинне бути надано і право вибирати відповідних осіб для виконання своїх повноважень»²⁰⁴.

Недосконалість нової системи визнавали царські сановники і сам цар, але їх непокоїли не так її громіздкість і незручність, як широкий допуск до участі в управлінні представників торгово-промислової суспільної верстви, зокрема прикажчиків. На звіті костромського губернатора за 1887 р., де йшлося про недоліки городского положення, Олександр III написав: «І це не нове! Безглуздість міського самоврядування російських міст давно усвідомлена урядом»²⁰⁵. Втім, шляхи усунення цього «безглуздя» обиралися такі, що коло виборців різко звужувалося. Відповідно до нового городского положення (11 червня 1892 р.), яке вже по свіжих слідах подій оцінювалося як контрреформа²⁰⁶, із складу міських виборців були вилучені прикажчики і дрібні торговці, а кількісний склад міських дум скорочувався удвічі. По суті місцеве самоврядування втратило сенс свого існування, оскільки, як констатували критично налаштовані до реформи сучасники, перетворилося «у напівгромадську, напівбюрокра-

тичну установу, позбавлену самостійності, обмежену у своїй компетенції, поставлену під суворий адміністративний контроль»²⁰⁷. Будь-яка ухвала міської думи подавалася на розгляд губернатора і набувала чинності лише у тому разі, якщо дія її не була ним зупинена у двотижневий термін. Члени міської управи визнавалися державними службовцями²⁰⁸. Тепер не тільки міський голова, але й члени управ мали проходити процедуру затвердження на посадах. Губернатор дістав право притягати й тих і інших до дисциплінарної відповідальності.

Внаслідок активних заборонних заходів чималий потенціал міського (як і земського) самоврядування в Росії так і не був реалізований. Тому важко погодитися з висновками, викладеними у ґрунтовній монографії російського дослідника Б.Миронова щодо наявності в передреволюційній Росії громадянського суспільства і становлення її як правової держави²⁰⁹. Зрозуміло, що певного правового прогресу внаслідок реформ 60-х рр. було досягнуто, але інерція поліцейського й бюрократичного свавілля виявилася сильнішою за право. Внаслідок контрреформ 90-х рр. XIX ст. країна стрімко перетворювалася у поліцейську державу з жорсткою адміністративною уніфікацією.

Про недемократичність і застарілість Городового положення точилися дебати і у III, і у IV Державних думах; вносилися і відповідні законопроекти, спрямовані на децентралізацію державного управління. У листопаді 1913 р. міська комісія IV Думи висловилася за реформу місцевого самоврядування, причому навіть октябристи під час обговорення заявляли, що «без місцевого самоврядування як основи представницький лад робиться приви́дом; це будинок на піску, який зруйнує кожна буря». Утім, видане у 1915 р. «Положення про адміністративне управління міст» внесло лише незначні поправки до існуючої системи. Зберігався величезний майновий ценз, жінки були позбавлені виборчого права, думи й земства перебували у повній адміністративній залежності від державної влади²¹⁰.

Незважаючи на жорсткі дискримінаційні заходи царизму, міста Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. стали осередком бурхливих модернізаційних процесів, які не лише змінили їхнє обличчя, але й створили нову виразну вісь конфліктності — між новими формами міської суспільної організації і традиціоналістським сільським способом життя. Безумовно, має рацію німецький дослідник сталінізму Й.Баберовський, коли пише: «Село не розчинилося в місті, воно завоювало й підкорило місто, назавжди змінивши його обличчя»²¹¹. Безпрецедентний розмах страйкової боротьби в містах на початку XX ст. був зумовлений не лише важкими умовами праці і вкрай низьким рівнем її оплати. Робітники шукали той ідеал справедливості, який був виплеканий сільським способом життя і сформований в умовах села розумінням свободи. Вони стихійно бунтували проти буржуазних порядків і бюргерських цінностей.

Не варто, зрозуміло, недооцінювати той вплив на стан суспільної свідомості, який справляли модернізаційні процеси кінця XIX ст. Починаючи з 70-х рр., залізниці не лише з'єднали між собою всі українські міста, але й спростили їх сполучення із центрами всеросійського ринку.

Доступність нещодавно відкритих великих покладів вугілля й залізної руди спонукувала підприємців, переважно іноземних, вкладати в економіку регіону величезні кошти. Землі, багаті на корисні копалини, можна було купити або взяти в оренду за безцінь. Англійський підприємець Дж. Юз, який у квітні 1869 р. уклав з царським урядом «Договір на утворення Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізобудівного та рельсового виробництва», безоплатно дістав землі уздовж лінії Харківсько-Азовської залізниці й позику у 500 тис. руб. на прокладання рельсового шляху до майбутнього заводу. І хоч Юз зривав усі обумовлені у договорі строки, уже в 1876 р., з пуском другої доменної печі, Юзівський завод вийшов на перше місце в країні за виробництвом металу. Новоросійське товариство, орендуючи, а згодом скупивши у поміщиків понад 20 тис. десятин землі, стало найбільшим у Бахмацькому повіті землевласником. А в селищі Юзівка, яке у 1870 р. мало 164 мешканці, за переписом 1897 р. значилося уже 28076 жителів. Порушивши у 1896 р. перед владою питання про надання поселенню міського статусу, Бахмутська повітова управа констатувала, що ніяких органів самоврядування у поселенні немає і статус його неясний. «Юзівка не є ані містом, ані посадом, ані містечком», — зазначалося у поданні²¹².

Утім, наявність таких, невизначених за статусом, але з потужним економічним потенціалом поселень визначала нове обличчя Південної України. Німецькому досліднику Райдеру Лінднеру саме на прикладі постаті Дж. Юза та Юзівки вдалося показати, як у контексті модернізації й індустріалізації виникала нова система соціальної комунікації, яка у підсумку для Російської імперії виявилася фатальною. Стабілізаційні й дестабілізаційні процеси відбувалися паралельно, до певного часу врівноважуючи одні одних. Промислове освоєння нових регіонів означало значний крок уперед у трансформації патріархальних основ життя. Але масова міграція супроводилася настільки гострими соціальними й етнічними конфліктами, що в перспективі революційний вибух ставав невідворотним²¹³.

Хоч процеси урбанізації Донбасу й Криворіжжя значно відставали від темпів індустріалізації, останні здатні були вразити будь-чию увагу: якщо на Уралі виробництво залізної руди зросло за 30 років (1870–1900) учетверо, то на Україні — у 158 разів. За О.Субтельним, капіталізм з'явився тут у цілком розвиненій формі²¹⁴. Створюються монополістичні об'єднання промисловців у формі синдикатів, біржі, що стимулюють комерційні операції. Поряд з філіями загальноімперських банків виникає мережа приватних банків, система кредитної кооперації.

Підсумовуючи результати російської урбанізаційної хвилі на українських теренах, І.Кононов вбачає у виникненні Донбасу як нової металургійної та паливної бази Російської імперії появу «острівця індустріального суспільства». Мабуть, це надто сміливий висновок, оскільки, як визнає сам автор, виробництво тут трималося на примусовій праці і напіввійськовій дисципліні. Парадоксальний, з його точки зору, характер такого «індустріалізму» полягав у поєднанні новітньої техніки з архаїчними суспільними відносинами, а також у тому, що масштабні

перетворення здійснювалися практично без участі гуманітарної інтелігенції. «Формувалося індустріальне суспільство без сегрегації за національними ознаками, але з сильними технократичними традиціями»²¹⁵.

Ще однією особливістю урбанізації в її українському варіанті був величезний розрив у розвитку кількох великих промислових міст і маси населених пунктів, що не потрапили в орбіту індустріальних перетворень. Гостро суперечливий характер мала модернізація Донбасу і Півдня: індустріальна модернізація не тільки не супроводилася політичною і культурною, але перебувала у гострому конфлікті з останніми. Іноземним капіталістам було не вигідно вкладати кошти у міську інфраструктуру, і тому Юзівка, не кажучи вже про інші нововиниклі осередки індустріалізації, офіційного статусу міста аж до падіння імперії так і не здобула. І за суто зовнішніми прикметами, і за станом культури вона не піднялася вище рівня занедбаного робітничого селища. Те, що урбанізація створює умови і стимули для асоціальної поведінки, зростання злочинності, констатують усі фахівці із соціальної історії. Т.Портнова на прикладі Катеринослава показала, наскільки і якими темпами зростають соціальні девіації в умовах, коли в індустріальному й урбанізованому суспільстві рухливе населення відчуває смак відносної свободи від суспільного контролю. У 1912 р. кількість пограбувань і крадіжок у місті удвічі перевищила рівень, зафіксований в усій губернії 1891 року²¹⁶.

Оцінити належним чином масштаби і сутність соціальних змін, спричинених промисловим освоєнням Півдня, надзвичайно складно внаслідок обмалі статистичних даних на кінець XIX ст. про співвідношення міського і сільського населення. Єдине джерело, що заслуговує на довіру — матеріали першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. Але за традицією, що склалася, до числа міського під час перепису було зараховано багато сільських мешканців. Приміром, у Катеринославській губернії до міст було приписано 64 селища (71782 чол.), у Херсонській — 108 пригородів (104132 чол.). За підрахунками Я.Бойка та Н.Данилової, з 948,8 тис. новоприбулих у південний регіон у пореформний період 66,1% (627,3 тис.) поповнили ряди сільського і лише 33,9% — міського населення (321,5 тис.)²¹⁷. Чимало робітників, навіть тих, що працювали на підприємствах воєнного відомства, володіли земельними наділами, що дає підставу фахівцям говорити про дивовижний гібрид сільської і міської культур навіть стосовно початку XX ст.²¹⁸

Виниклі на сході України численні заводські й шахтарські селища мали тенденцію до перетворення в міста, але, як правило, довго були позбавлені рис нормального міського середовища і будь-яких ознак культурної інфраструктури. На важку низькооплачувану працю погоджувалися лише вчорашні селяни, здебільшого із дальніх, російських губерній. Приміром, у 1886 р. 56% рудничних робітників Слов'яносербського повіту були вихідцями з інших губерній, в основному з Тульської і Орловської²¹⁹.

Переважно немісцеві робітники, що жили в умовах неймовірної тісноти, часто у нелюдських умовах бараків, швидко засвоювали негативні стереотипи поведінки щодо влади і власності, виявляючи

схильність до стихійних руйнівних бунтів. Відірвавшись від землі, вчорашні селяни опинилися на становищі маргіналів, в системі цінностей яких превалювали культ грубої сили і сумнівні задоволення, пов'язані з пияцтвом. Потрапляючи у фабричний казан, росіяни, українці, греки поступово денационалізувалися, втрачаючи цілісне світосприйняття селянина і не набуваючи навичок міського жителя. Симбіоз залишкової патріархальності і радикальних, зрівняльних настроїв створював вибухову суміш, яку спритно використовували у своїх інтересах як ліворадикали різних мастей, так і праві консерватори — чорносотенці.

Отже, у той самий час, коли в містах Західної Європи склалися початки самоорганізації і громадянського суспільства, а робітники засвоювали індивідуалістичні норми цивілізованого співжиття, в містах Російської імперії робітництво було поставлене в умови, коли єдиний вихід енергії незадоволення можна було знайти у пияцтві, бійках («стінка на стінку») тощо. Прірва між буржуазною цивілізованістю і пролетарською схильністю до анархії й нестримного протесту поглиблювалася, чим значною мірою був зумовлений стрімкий розвиток робітничого руху на початку ХХ століття.

6. Міста Західної України у складі імперії Габсбургів

Менш інтенсивно і з значними відмінностями відбувалися урбанізаційні процеси в українських містах, що перебували у складі Польщі, а в кінці ХVІІІ ст. потрапили під владу Австрії. Впродовж тривалого часу (з другої половини ХVІІ і до 70-х рр. ХVІІІ ст.) міське життя у Польщі перебувало у стані стагнації, що не могло не позначитися на темпах пізнішої урбанізації. Крім двох найбільших міст — Львова і Кам'янець-Подільського — українські міста регіону зберігали ремісничо-рільничий характер досить довго, і різниця між містами, містечками й селами була доволі умовною. Критерії класифікації поселень виявилися невизначеними й рухливими, особливо після того, як більшість міст втратила документальне підтвердження своїх колишніх привілеїв. Особливо хитким було розрізнення міст і містечок, що легко ілюструється прикладом Галичини. У 1773 р. у ній зафіксовано 280 міських поселень, у тому числі 187 міст і 93 містечка. Лише за рік (1774 р.) картина змінюється — фіксується 197 міст і 137 містечок. Регулювання кордонів (з віднесенням ряду міських поселень до Російської імперії) дає на 1776 рік цифру 311 міських поселень, але тепер серед них налічують уже 254 міста і 57 містечок. У 1780 р. зафіксовано 261 місто і 67 містечок, разом 328 міських поселень²²⁰.

Австрія кінця ХVІІІ ст. являла собою конгломерат країв під скіпетром імператора, якого на місцях представляли намісники. Її часто називають клаптиковою, штучним витвором, а то й «хворою», «ні на що не здатною». Останні характеристики належать перу англійця А.Дж.П.Тейлора, який дослідив історію Габсбурзької монархії більш як у столітньому діапазоні — з 1809 по 1918 р. На думку цього автора, «австрійська ідея»

згуртування різних народів в одну державу була гарною на папері, але катастрофічною на ділі, і це перетворило імперію на такий собі «живий труп», який не ховали лише тому, що не хотіли мати клопіт із похороном. «Вона не була тиранічною чи жорстокою, просто її охопили виродження й загнивання»²²¹. Можливо, дотепний і надто іронічний автор у чомусь перебільшував, але у головному він мав рацію: за блискучим фасадом імперії приховувалася безліч проблем, і найбільше потерпали від них ті етнічні спільноти, які опинилися під подвійним пресом — для українців він був австрійським і польським.

Поліетнічність Австрійської імперії змушувала її владні структури постійно експериментувати з різними комбінаціями роздільного правління й самоуправління, що стимулювало часті адміністративні переділи територій. Як показав О.Субтельний, прибічник європейського освіченого абсолютизму Йосиф II бачив у Галичині щось на зразок лабораторії, в якій перевірялися нові схеми управління. Щоб замінити незлагоджений шляхетський «оркестр» корпусом дисциплінованого чиновництва, треба було діяти швидко й рішуче. Пом'якшити удар, спричинений розпуском шляхетських асамблей, Йосиф II намагався запровадженням Асамблеї станів, що складалася із шляхти й духовенства. Вона не мала права приймати власні ухвали, а могла лише звертатися з петиціями до імператора²²².

На стані міст перехід під владу Австрії позначився позитивно. Для австрійського уряду проблема статусу галицьких міст мала не лише економічне, але й політичне значення. Упродовж 1783–1785 рр. було видано кілька спеціальних декретів, що стосувалися міського життя в Галичині, у тому числі спрямованих на підвищення рангу міст. Окружні міста піднімалися до найвищого рангу — королівських, що наближало їхні статуси до статусів міст інших австрійських провінцій. Утім, реальні результати цих заходів стали помітними не скоро. Хоч Львів кінця XVIII ст. належав до числа найбільших міст на етнічних українських землях, столиця Галичини, за висновком М.Капраля, налічувала мізерні, за європейськими мірками, 22 тис. населення і перебувала «на узбіччі масштабного процесу європейської урбанізації, котра супроводжувалася у Західній Європі розвитком новочасних громадянських суспільств і передових капіталістичних технологій»²²³.

І все ж не можна не бачити того, що звільнення міського населення від особистого підданства, розвиток торгівлі, приплив німецьких урядовців та колоністів багато в чому змінили уклад міського життя. Львів став місцем перебування австрійського намісника Галичини, а після відкриття університету в 1784 р. — і значним культурним центром. Особливістю Галичини стало помітне зростання ролі унійної (греко-католицької) церкви. На відміну від властей Російської імперії, які форсували на новоприєднаних після поділів Польщі територіях відновлення православ'я, віденський двір саме на уніатів розраховував як на свою опору. 1774 р. імператриця Марія-Тереза надала унійній церкві рівноправність із католицькою і запровадила в обов'язковому порядку формулу «греко-католик» замість «уніат». «Толеранційним едиктом» 1781 р. було запрова-

джено урівнення прав людей різних віровизнань; у 1783 р. до Львова було перенесено із Відня греко-католицьку семінарію. Кульмінацією австрійських церковних реформ стало відновлення у 1808 р. Галицького митрополичого престолу і призначення галицьким митрополитом львівського єпископа. Завдяки цим заходам Відень добився своєї мети — греко-католицьке духовенство стало опорою влади. Але зрештою політична активність греко-католицького духовенства виявилася для неї фатальною, оскільки у міцніючому українському національному русі його роль була визначальною.

Утім, аж до середини XIX ст. галицькі міста лишалися невеликими (і зовсім не українськими) оазами у морі сільської провінційної культури. За створеною 1810 р. класифікацією міст Австрійської монархії нижньою межею для міста вважалась кількість населення від 2 тис. чол. Всі міські поселення в залежності від кількості мешканців та будівель були поділені на 13 класів, але класифікацією охоплювалися здебільшого циркульні міста. Найбільше у Східній Галичині місто Львів було віднесене до III класу (44655 мешканців, 2515 будинків). Статистичний опис Галичини й Буковини 1823 р. зафіксував інший критерій класифікації міст: на королівські, муніципальні та підлеглі (приватні) міста. До королівських міст належали Львів, Перемишль, Самбір, Стрий, до муніципальних — Сянки, Жовква, Станіславів, Коломия, до підлеглих — Бережани, Золочів, Тернопіль. З-поміж усіх міст Австрійської імперії станом на 1828 р. (664 міста і 1204 містечка) галицька частка становила відповідно 14,3 та 16,1%, хоч частка населення Галичини в імперії становила 28,7%. Після адміністративно-територіальної реорганізації 1850–1857 рр. кількість міст Галичини скоротилася з 56 до 43, а кількість містечок зросла від 139 до 165²²⁴.

Управляли містами магістрати, склад яких було остаточно визначено у 1785 р. Очолював магістрат бурмістр (у великих містах — президент); до його складу входили також радники, синдик (уповноважений), касир. У деяких містах поряд з магістратами діяли т.зв. міські відділи з переважно контролюючими функціями. Магістрати регулювали правосуддя, діяльність поліції, торгівлю, здійснювали управління міським майном, будівельний і протипожежний нагляд тощо.

Упродовж першої половини XIX ст. рівень індустріалізації австрійської Галичини лишався вражаюче низьким. Деякі з повітових центрів вважалися містами лише завдяки тому, що в них містився повітовий суд. Критерієм для віднесення поселення до розряду міст часто ставала і чисельність єврейської громади. Оскільки традиційно євреї займалися ремеслом та торгівлею, у тих випадках, коли їх частка у певному населеному пункті сягала третини, це поселення вважалось містом.

Помітна активізація урбанізаційних процесів у Західній Україні починається у другій половині XIX ст. з ростом промислового виробництва й залізничного будівництва. Бурхливо зростало населення Львова (з 20 тис. у 1772 до 212 тис. у 1914 р.). У Австро-Угорщині Львів із населенням 103 тис. чол. у 1880 р. був найбільшим містом після Відня, Будапешта, Праги і Трієста. З відкриттям у 1861 р. залізничного сполучен-

ня з Перемишлем місто дістало зручний вихід до Відня, а через 10 років новозбудовану залізничну вітку Львів — Броди подовжили до російського кордону. І хоч Львів не став ані великим промисловим, ані значним торговим центром, роль адміністративного і культурного осередку Галичини він собі забезпечив.

Місто не тільки швидко зростало, але й докорінно змінювало своє обличчя. Ще в 1777 р. почалося зруйнування міських укріплень, що втратили своє первісне призначення, а їх місце зайняли бульвари. Річку Полтву вивели у підземний канал. Обабіч шосе, що сполучало Львів із Віднем, звелися фешенебельні споруди Городецької дільниці. З'явився головний вокзал і велика товарна станція Підзамче.

Я.Грицак визначає статус Львова як метропольний — за своїм розміром, чисельністю населення, обсягом культурної продукції місто значно перевищувало всі інші населені пункти в радіусі кількох сот кілометрів. Вплив Львова як осередку культурного та політичного життя поширювався на великий простір між Краковом і Харковом, Вільнюсом і Будапештом. Поляки серед мешканців Львова становили у цей час відчутну більшість (50–55%), євреї близько третини, українці 15–20%.

Метропольний статус Львова визначався тим, що місто було об'єктом великого модернізаційного проекту Габсбургів («модернізації через бюрократизацію»). У 1880 р. тут проживало 1,8% населення краю, але кількість чиновників сягала 13%, а кількість працівників вільних професій — 18%. За кількістю друкованих видань на душу населення Львову поступалася навіть Москва, не кажучи вже про Одесу, Київ чи Харків²²⁵.

Відносно швидкий розвиток міста і зміни в його статусі Я.Грицак пов'язує із політичними причинами: уряд Габсбургів, послаблений воєнними поразками і революцією 1848–1849 рр., змушений був шукати порозуміння з польськими елітами. «Упровадження самоврядування в 1860-х роках та полонізація краю стали умовою *sine qua non* лояльності польських еліт до Габсбургів. Польський образ міста напередодні Першої світової війни виявився на різних рівнях — від переважання польських еліт в локальних урядах аж до надання вулицям польських назв»²²⁶.

Швидко розвивалися, крім Львова, міста, що стали великими залізничними вузлами (Станіславів, Стрий), а також нафтодобувні центри — Дрогобич, Борислав. Однак, маючи 10–12 тис. населення, Борислав за офіційною номенклатурою вважався селом. Дрогобич у 1867 р. дістав статус повітового міста і відносився до т.зв. «більших міст» (*Grösseren Stadt*), які мали право обирати своїх депутатів до парламенту за окремою курією. Такий же статус мали Стрий, Самбір, Станіславів. Проте, навіть такі «більші» міста мало чим відрізнялися від сіл. За спогадами І.Франка, Дрогобич часів його юності не мав «майже нічого з того, що характеризує хоч наполовину європейське місто... Більшість вулиць без тротуарів та без освітлення, а широко розкинені передмістя, особливо Задвірне, Завізне та Війтівська гора, були собі прості села з солом'яними стріхами...». У 1880 р. у 15 найбільших галицьких містах кількість населення, що зберігала зв'язок із рільництвом, подекуди доходила до 40%, у т.ч. у Дрогобичі 15%, у Стрию — 25%.

І все ж той цикл урбанізації, який почався в Галичині у 1850 р., можна, застосовуючи оціночні критерії Я.Грицака, вважати безпрецедентним. У 1910 р. частка міського населення становила тут 19,8%²²⁷. Тоді ж 784 поселення Галичини переступили двохтисячний поріг за кількістю населення. За цим критерієм вони поділялися на 6 категорій. У Східній Галичині, за даними 1900 року, налічувалося 195 міст і містечок²²⁸. Середніми вважалися міста, що мали 20–40 тис. мешканців.

Наприкінці XIX ст. помітного розвитку набуває в західноукраїнських містах банково-кредитна справа. Державний австро-угорський банк мав свої філіали у цілому ряді міст Галичини, Буковини й Закарпаття. Поступово складалася і мережа українських фінансово-кредитних установ (ощадна каса «Віра» у Перемишлі, кредитне товариство «Дністер» у Львові постали у 1894–1895 рр.) У 1898 р. оформилася центральна установа кредитної кооперації — Крайовий союз кредитовий (Львів).

Незважаючи на порівняно високі темпи урбанізації у другій половині XIX ст., Галичина в Австро-Угорській монархії вважалася символом відсталості. Тут на території, що дорівнювала 26,9% загальної площі імперії, було розміщено лише 9,2 % промислового потенціалу; близько 80% населення жили за рахунок малопродуктивної праці на землі. Польські інтелектуали називали Галичину «фатальною скелею в океані цивілізації, об яку трощать всі кораблі», австрійські — «напів-Азією», «австрійським Сибіром». За Я.Грицаком, цей край був не лише етнічним, але й цивілізаційним пограниччям. «Один простір еднав Галичину, як і сусідні польські, чеські, угорські землі, з католицькою Європою. Інший уводив її у світ східного християнства... Відчуття належності до великого релігійного простору впливало на ідентичність місцевого населення. Воно давало йому підставу думати про себе в категоріях, більших за регіональні, національні чи навіть імперські ідентичності»²²⁹.

Без чітко визначених природних кордонів, являючи собою типове пограниччя, Галичина могла бути лише чиймсь «винаходом», політичним проектом. Габсбурги підняли з могил привид Галицького князівства, щоб легітимізувати анексію нових земель на Сході. Але їхнє рішення «відновити» «королівство Галичину», об'єднавши русько-українську та польську території, створило для них чимало ускладнень. Місцеву еліту «нітрохи не тішили контури своєї нововіднайденної батьківщини». Поляки дорікали австрійській владі, що вона хоче «вивести породу неісторичних галичан», українці наголошували на «неорганічному характері» «Королівства Галичини і Лодомерії»²³⁰.

Що ж до галицького селянства, то для нього місто, навіть безвідносно до тих владних імпульсів, які від нього виходили, було чужим, навіть ворожим. За М.Гоном, «місто було не тільки іноетнічним (переважно польсько-єврейським), воно — втілення альтернативи: сфери професійної зайнятості його мешканців є не тільки т.зв. вторинними (індустрія й торгівля) та третинними (послуги) секторами господарства, а й тією модернізаційною альтернативою, яка контрастує з виробничим тради-

ціоналізмом села. На фоні поту й мозолів — виразного символу селянської праці, який функціонує в свідомості й донині — цирюльник чи інший представник сфери послуг мало не ледар, а торговець і посередник — експлуататори. Навички ведення бізнесу, підприємливість до уваги не беруться, інтерпретуються радше як гендлярство і, зрозуміло, обман»²³¹. Ті лінії розмежування — між бідністю й заможністю, між українцями, поляками, євреями, які давалися взнаки в Австро-Угорщині, створили неймовірну напругу в етнополітичних відносинах, яка вилилася у гостре протистояння вже через кілька років.

Не варто, однак, перебільшувати, як це часто робиться, ступінь напруги, пов'язаний із значним процентом євреїв у західноукраїнських містах. За Я.Дашкевичем, євреї становили тут 40–45% міського населення, а в деяких з них, приміром, у Бродях, їх налічувалося понад 70%. Євреї були посередниками між містом і селом, їхні позиції були домінуючими у оптовій та роздрібній торгівлі, лихварстві, в оренді землі, експлуатації бориславської нафти. Однак переважна більшість євреїв жила в умовах страшної бідності. Ані расових конфліктів, ані єврейських погромів (хвиля яких у 1881 р. прокотилася містами Росії), у Східній Галичині не було. Українсько-польські антагонізми тут давалися взнаки значно гостріше, ніж українсько-єврейські²³².

Уроки, які випливали із півстолітнього перебування Східної Галичини у складі австро-угорської конституційної монархії, уважно проаналізував у 1905 р. М.Грушевський. Відзначивши, що Галичина «бере участь в загальному парламентському житті держави, має обласну автономію, користується *de jure* принаймні — усякими «рівноправностями» й «гарантіями» суспільного й економічного розвитку», вчений наголосив на тому, що цей розвиток паралізований крайніми зловживаннями, деформаціями конституційних форм, неймовірною напругою національної боротьби. Східна Галичина у його баченні — це «край найзапущеніший, найбідніший, найтемніший в усій Західній Європі; край без торгівлі, без промисловості... край, який за кількістю письменних є справжньою чорною плямою на карті Європи; край, прославлений сваволею своєї адміністрації й нечуваними «розбоями» під час виборів, здійснених вправною рукою тієї ж адміністрації, — одним словом, ославлений край злиднів, епідемії і безправності». «Справжнє пекло», яке влаштували русинам поляки, дало, за М.Грушевським, «красномовний урок про небезпечність надій на те, що з простим паперовим визнанням права народностей на самовизначення чи їх рівноправність усе само по собі «влаштовується»... Вся культурна й економічна історія Галичини останніх років є голосним протестом проти підміни автономії національно-територіальної автономією областей, складених з різноплемянних територій і відданих у безконтрольне розпорядження пануючим національно-класовим групам»²³³.

Урбанізаційні процеси на Буковині торкнулися переважно Чернівців. Населення міста зростало бурхливо — від 2,7 тис. у 1787 р. воно збільшилося до 20,5 тис. у 1850 і до майже 100 тис. у 1914 р.²³⁴ Розвитку міста чималою мірою сприяла побудова залізниці Чернівці — Львів (1866).

У 1832 р. міська управа Чернівців була реорганізована у магістрат із правом самоврядування. Зростання кількості німецьких і польських чиновників, єврейських лихварів перетворило Чернівці на космополітичне місто; за переписом 1890 р. кількість євреїв становила тут 17359 чол. (32,7%), німців — 9833 (18,6%), українців 10384 (19,6%), поляків — 7610 (14,4%) — щоправда, австро-угорські переписи далеко не завжди точно фіксували національність. Оскільки система виборів до магістрату передбачала високий майновий ценз, українці від участі в управлінні містом були практично усунуті. Це перетворило Чернівці в другий після Львова центр українського національного руху на західноукраїнських землях. У 1913 р. тут було засновано політичне товариство «Міщанський клуб» — перше на Буковині політичне об'єднання городян²³⁵.

Останні роки XIX і перші XX ст. позначені спорудженням у місті електростанції, введенням у дію електричного трамваю, спорудженням водогону й каналізації. Чернівці, що славилися прекрасними архітектурними ансамблями, інколи називали «малим Віднем», хоч цьому визначенню могла відповідати лише центральна частина міста. За рівнем промислового розвитку Буковина лишалася далеко позаду Галичини. Головні галузі буковинської промисловості — лісова й лісопилна — зосереджувалися, крім Чернівців, переважно у невеликих містечках і селах — Костинцях, Жадовій, Кодубинцях, Молдавському Банилові тощо. Митне законодавство Австрії мало щодо Буковини відверто дискримінаційний характер — її промисловість не користувалася пільгами, які надавалися підприємствам центральних і західних провінцій. Наприкінці XIX ст. у промисловості Буковини було зайнято 9,63% населення, тоді як у Нижній Австрії — 41,8%²³⁶.

Прикметною рисою майже всіх міст, що упродовж XIX — початку XX ст. існували на українських теренах, була їхня «неукраїномовність» — міста Галичини були спольщені, Буковини — оніменені, а Наддніпрянської — зросійщені. Фактично лише Львів міг вважатися осередком українського національного життя. Після безпрецедентних заборон українського мовлення на Наддніпрянській Україні він став центром притягання для представників опозиційного щодо царизму українського руху. Завдяки спільній праці наддніпрянців і галичан у 1873 р. було засноване літературно-наукове Товариство імені Шевченка, перетворене у 1892 р. на наукове. Львів став потужним видавничим центром українства (з 83 часописів, що виходили у світ українською мовою у 1913 р., 65 припадало на Львів). І помірковані, і радикальні партії українців-галичан ставили своїм завданням політичну освіту населення і спростування поглядів на українство як на «романтичний архаїзм» (М.Грушевський). Набувала дедалі більшого розмаху боротьба за український університет у Львові, а також за виділення в окрему провінцію українських земель Австро-Угорщини. Але Львів був також осередком польського національного руху, що створювало в місті постійну вибухонебезпечну ситуацію, кульмінаційним пунктом якої стали бої за Львів після розпаду Австро-Угорської імперії.

7. Радянський різновид урбанізації

Революційні катаклізми та трагедія громадянської війни позначилися на розвитку українських міст гостро негативно. Станом на 1920 р. у них налічувалося значно менше мешканців, ніж у 1914 р. — 4,2 млн. проти 5,6 млн. Навіть за наступні шість років, коли населення міст УРСР зростало досить швидко, рівень 1914 р. не був досягнутий²³⁷. Особливо повільно відроджувалися міста Півдня.

На рейках нової економічної політики правлячій партії вдалося дещо призупинити катастрофічний відтік населення з міст. Але навіть такі радикальні кроки, як переведення на госпрозрахунок найбільших, технічно обладнаних підприємств, не розв'язали гостру проблему збуту промислової продукції. Попри величезний тиск на селян, село виявилось неспроможним забезпечити міста продовольством. На кінець 20-х рр. верхівка компартії запропонувала суспільству масштабну програму модернізації економіки, але вже не на ринкових, а на директивно-розподільчих началах. Потужну індустрію передбачалося створювати за рахунок «одержавлення» селянського сектора економіки і впровадження жорстких мобілізаційних програм.

Курс на індустріалізацію супроводився виробленням філософії нового урбанізму. Вона виявилася максималістською не меншою мірою, ніж програма забезпечення щорічного приросту промислової продукції не менш як на третину. Міста мали стати вітриною нового ладу, і влада не скупилася на використання риторики соціальної справедливості і декларованої участі мас в системі творення нового стилю життя і управління.

Навколо спрямування радянської урбаністики точилися дебати, які відразу ж набули політичного забарвлення. Гостре протистояння поглядів насамперед торкнулося проблем розселення і меж концентрації людей у містах. Т.зв. «урбаністична дискусія» 1929–1930 рр., організована Держпланом і Комакадемією, мала своїм фундаментом ідею відмови від «капіталістичного шляху концентрації населення» і переходу до «рівномірного соціалістичного розселення на основі знищення протилежності між містом і селом». І хоч всі учасники дискусії апелювали до Маркса, який вважав подолання цієї протилежності умовою перемоги комуністичного ладу, поділ на «радикальних урбаністів» і «дезурбаністів» проявився відразу. Перші пропонували створити нові гіперміста з величезними будинками-комунами і цілковитим усупільненням побуту. Другі вибудовували концепцію «нового міста» як антитезу не лише «капіталістичному місту» (останнє зображувалося у вигляді потворного Молоха), але й традиційному місту як такому. Ідеальне місто мислилося як гранично децентралізоване, таке, що складається з окремих озелених, максимально наближених до промислових об'єктів зон. Великі міста прирікалися на знищення разом з інститутом сім'ї. Лише після того, як на пленумі ЦК ВКП(б) у липні 1931 р. було категорично заявлено, що про «скасування» міст мова може йти не раніше, ніж про скасування держави, футуристичні містобудівні ідеї зійшли нанівець.

Однак і надалі концепції радянського містобудування зазнавали помітного тиску ідеологічного утопізму — з абсолютизацією «волі робітничого класу» до творення монолітного «великого суспільства» з уніфікованою системою цінностей, норм поведінки і «комуністично-космічним» за характеристикою П.Вайля, проектуванням. Своєрідна «проектна ментальність» творців багатьох утопічних проектів «міст нової епохи» жила популярними у 20–30-х рр. ідеями докорінної руйнації старої культури й побуту і побудови на очищеному від нашарувань минулого фундаменті «зразкових» містобудівних комплексів.

Утім, на практиці «соціалістичні міста» різко відрізнялися від проектних замальовок, а ідеологізованим зразкам-міфологемам судилася доля «паперової архітектури». Не лише містобудівні доміанти, але й міська «культура повсякдення» і сформовані на її основі соціокультурні орієнтири були, за нечисленними винятками, зовсім іншими. Попри гучний галас про соціалістичні міста як максимально наблизений до людини тип поселення, більшість нових міст формувалася за моделлю робітничих селищ промислових підприємств. Індустріалізація задавала неймовірно високі темпи промислового будівництва, і проєктувальники, як правило, не обтяжували себе ані плануванням нових міст, ані зручними транспортними магістралями, ані житловим будівництвом. Примітивні бараки оголошувалися тимчасовим житлом, але залишалися ним надовго. У кращому випадку будувалося кілька показових кварталів з робітничими клубами у центрі. «Соціалістичні міста», яких було особливо багато у Донбасі, переважно являли собою мономіста з одним-двома містоутворюючими підприємствами. Хоч швидкість виникнення і зростання міст не вкладалися ні в які раціональні норми, за своїм змістом це був радше імітаційний процес. Нововиниклі міста не в змозі були повноцінно виконувати навіть функції нормального життєзабезпечення, не кажучи вже про організаційні чи культуроформуючі.

Незважаючи на пропагандистський бум навколо «соціалістичних міст» як форпостів нового способу життя, в радянській історіографії проблема генезису і розвитку соціалістичного міста серйозної уваги не привертала. Створювалися або одно- чи двотомні історії окремих міст, або праці з історії міської забудови. Інтерес до співвідношення «соціалістичної індустріалізації» та урбанізації виявила наприкінці 70-х рр. західна історіографія — спочатку у вигляді міждисциплінарного проєкту, метою якого було з'ясування обставин появи нового, відмінного від доіндустріального і західного індустріального типів міст. У працях Р.Е.Френча соціалістичне місто поставало як суміш капіталістичних реліктів і елементів соціалістичного планування. М.Левін вважав структурною ознакою урбанізації в СРСР таку взаємопроникність між містом і селом, яка після двох хвиль руху селян у місто (у 30-х та 60-х рр.) створила феномен «суспільства, схожого на рухливі піски»²³⁸.

Останнім часом історія «соціалістичних міст» дістала в історіографії країн пострадянського простору істотного переосмислення, хоча у порівнянні з кількістю й інформативністю праць, присвячених проблемам села, міська проблематика істотно програє. Урбанізаційні процеси

радянського часу вписуються у контекст модернізації, яка в СРСР підпорядковувалася позірному завданню «побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні». За О.Даниліним, урбанізація, що стала наслідком «навздогінної» та примусової модернізації, набула специфічних рис, які не дозволяють класифікувати радянський «урбаністичний перехід» за допомогою класичних критеріїв. Зокрема, це стосується процесу виникнення нових міст та їхнього функціонального призначення. Місто втрачало здатність до самореалізації й самоорганізації, перетворюючись лише на «поселенський додаток» до форсованої індустріалізації. Без відповідної інфраструктури не могло бути й мови про виникнення якісно нових, повноцінних урбаністичних відносин²³⁹. Найбільш продуктивним вважається погляд на «соціалістичне місто» як на специфічну територіальну систему, підпорядковану утилітарним завданням адміністративно-командного господарювання.

С.Цирель констатує істотне ослаблення міста до початку 30-х рр. — масовою еміграцією, високою смертністю в часи громадянської війни, репресіями серед найосвіченішої частини населення, комунальним побутом тощо. Прибуття в місто під тиском колективізації великої кількості селян, переважно «куркульських дітей», знизило загальний рівень міської культури, сприяло атомізації міського населення. Прагнення радянської влади «трата в народність» обернулося тим, що до виконання владних функцій найчастіше залучалися найменш освічені й не підготовлені люди. Хоча КППС позиціонувала себе як партія міського пролетаріату, «бідняцько-пролетарських кіл», на вищих щаблях влади переважали вихідці із заможних верств села, більш цілеспрямовані й наполегливі. Надалі саме притаманний місту тип споживання, з індивідуалізацією споживчого вибору і сильним впливом мінливої моди, підірвав основи планового господарювання — рівень потреб важко було планувати і ще важче задовольняти. «Задоволення незапланованих потреб все частіше йшло в обхід узаконених планових механізмів і дедалі сильніше руйнувало планове господарство». Негативно позначався на стані міст особливий устрій радянської імперії, який потребував постійного вправного балансування між інтересами центру і регіональних еліт²⁴⁰.

Проблема дослідження українських міст у межах ХХ ст. ускладнена тим, що у стратегії радянської влади (і незалежної України не меншою мірою) не було виразної просторової складової. Якщо елементи останньої й існували, то вони цілком і повністю підпорядковувалися економічним завданням. Нові міста і селища міського типу формувалися слідом за створенням промислового, воєнного чи транспортного комплексу і були по суті додатком їхньої виробничої структури. Ніхто й ніколи не розглядав завдання розвитку територій як самостійні або пріоритетні; у ході районізації враховувалася лише наявність відповідних структур КППС. З критеріями віднесення поселень до міських радянська влада довго не могла визначитися. В різні часи акцент робився то виключно на чисельності населення, то на адміністративних чи народногосподарських функціях, то на міських ознаках (рівень благоустрою, систем зв'язку тощо).

В.Вечерський слушно звертав увагу на те, що тоталітарний режим ліквідував в Україні європейське розуміння міста як самоврядної спільноти людей, пов'язаних суто міськими видами діяльності й відповідними традиціями. Натомість утвердилося азіатське розуміння міста як державної власності, місця концентрації певних державних функцій (військово-адміністративної, фіскальної, виробничої, ідеологічної тощо), де населення є чимось другорядним, що може бути при потребі замінене, переміщене, скорочене чи збільшене, а для цього — жорстко прикріплене до місця праці й проживання і контрольоване системою. Місто в СРСР, доводив він, не було самоврядною спільнотою і не мало можливостей саморозвитку; воно було не суб'єктом, а лише об'єктом спрямованих управлінських дій, які у підсумку породжували містобудівні диспропорції і хаос. Наслідком цього стала дегуманізація міського середовища, зниження його інформаційного й культурного потенціалу, варварське ставлення до історичної спадщини²⁴¹.

Усі ці висновки загалом справедливі, хоч не можна не бачити і тих здобутків, які були пов'язані із створенням упродовж півстоліття нової урбаністичної культури і з значним зростанням участі українців в урбанізаційному бумі. О.Субтельний наводить промовисті цифри: чисельність міських мешканців УСРР між 1926 і 1930 роком подвоїлася, а перед початком Другої світової війни в містах вже мешкав один з трьох жителів. Понад 58% міських жителів були українцями, причому тепер вони зосереджувалися переважно у великих містах²⁴².

Інша річ, що система управління містами і організації життєзабезпечення міських мешканців виявилася украй недосконалою. За Конституцією УСРР 1919 р. і Положенням ВУЦВК, що набуло чинності в Україні 1922 р., вищим органом влади на території міста була міська рада. Однак повноваження міських рад, з одного боку, і повітових (окружних) та волосних (районних) виконкомів, з другого, не були належним чином розмежовані, внаслідок чого ухвали міських рад часто не виконувалися. Лише у жовтні 1925 р. ВУЦВК затвердив перше «Положення про міські і селищні ради УСРР», але і в ньому функції міськрад були слабо регламентовані, до того ж міськради не мали права розпоряджатися власними коштами. Добилися створення власного апарату і виокремлення міського бюджету міськради лише у жовтні 1927 р., коли було прийняте нове «Положення про міськради УСРР»²⁴³.

Критерії поділу населення на міське і сільське в радянській практиці часто зазнавали змін. Під час проведення всесоюзного міського перепису населення (15 березня 1923 р.) до категорії міських були віднесені поселення, затверджені у цьому статусі адміністративно, а також ті, де головним заняттям населення не було сільське господарство. Об'єктами обстеження стали всі губернські й повітові міста, всі поселення, що мали міські й селищні ради, а також передмістя, які не були включені до складу міської території, але підтримували з містом тісний економічний зв'язок. До категорії міст були віднесені селища при фабриках, заводах, станціях, дачні селища при кількості мешканців не менше 500 осіб тощо. Категорія «місто» виявилася, отже, дуже розмитою.

Приміром, до числа міст потрапило звичайне село Вербовець, але не потрапили ні Юзівка, ні Кривий Ріг. Всього цим переписом було зафіксовано 621 місто²⁴⁴.

Прагненням до централізації й уніфікації у територіальному плануванні було продиктоване практичне знищення радянською владою містечок як традиційно притаманної Україні форми розселення. Як спробу унормувати поняття «місто» і «містечко» можна розглядати затверджену ВУЦВК і РНК УСРР «Інструкцію про порядок перечислення залюднених пунктів до розряду міських або сільських осель» (квітень 1924 р.). За нею містом вважалося поселення з кількістю жителів не менше 10 тис. чол. Поселення, в яких жили від 3 до 10 тис. чол., вважалися містечками (за умови переважно неземлеробських занять населення). При віднесенні поселення до розряду міського до уваги бралися, крім кількості населення, відсоток мешканців, зайнятих у промисловості і сільському господарстві, наявність промислових і комунальних підприємств, культурно-освітніх і медичних закладів, торговельної мережі, ступінь благоустрою. Відповідно до цих критеріїв майже 40% давніх міст України втратили свій статус, водночас деякі містечка й села стали містами.

У ході здійснення адміністративної реформи 1924–1925 рр. містечка зникли як такі. Спеціальною постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р. запроваджувалося досить громіздке поняття «селище міського типу». В такий спосіб здійснювалася уніфікація типології поселень в масштабах всього СРСР, яка без будь-якої потреби знищила притаманну Україні специфічну форму організації міського розселення. Водночас селяни одним розчерком пера перетворювалися у міських жителів: за перші 10 років радянської влади до категорії селищ міського типу в УРСР було переведено втричі більше сільських поселень, ніж за попередні 300 років.

Формально селище міського типу повинне було мати понад 2 тис. жителів, зайнятих переважно у промисловій сфері та сфері обслуговування, а також бодай мінімальну за міськими мірками інфраструктуру. Але на практиці ці критерії витримувалися рідко; частіше селищем міського типу ставало звичайне велике село. Як вважає А.Івченко, «хибне припущення, що можна штучно перевести населення з категорії сільського в міське без майже будь-яких на те об'єктивних передумов, призвело до некерованого (з погляду здорового глузду) зростання кількості містечок в Україні»²⁴⁵. У ході цього процесу, який тривав впродовж усього періоду існування радянської влади, руйнувалася специфічна аура колишніх містечок і водночас створювалися нічим не виправдана селекція сільських поселень. У Польщі, Білорусі, країнах Балтії містечка збереглися. Тому обґрунтованими, на наш погляд, є пропозиції відкинути нічим не виправдане негативне ставлення до містечок і повернути в українську мову, у наукові видання, а, можливо, і в правове поле поняття «містечко»²⁴⁶.

За переписом населення 1926 р. на підрадянській Україні 402 поселення були визначені як міські. За більшістю з них цей статус закріплювався за поданням Центрального статистичного управління. Але

існувала практика офіційного визнання того чи іншого поселення міським, і тому запропоновані ЦСУ критерії постійно переглядалися. Приміром із 102 міських поселень Сталінської області офіційно були затверджені такими лише 11, а у Ворошиловградській області з 55 офіційно було визнано міськими лише 7²⁴⁷.

Умовність критеріїв віднесення поселень радянської доби до числа міських наочно продемонстрував В.Підгаєцький. Його спроба простежити, скільки ж із 402 зафіксованих переписом міських поселень були визнані офіційно, дала цифру 176. Але, як йому вдалося встановити, навіть поміж 176 «офіційних» міст були справжні села, а серед «неофіційних міських поселень» — справжні міста. Отже, резюмував дослідник, будь-яка генеральна сукупність джерел є лише умовно репрезентативною²⁴⁸.

Бурхливий розвиток урбанізаційних процесів в Україні у 20–30-х рр. мав чимало від'ємних рис. За даними ЦСУ УСРР, природний приріст міського населення з 1923 по 1926 р. становив 1 115 тис. чол., а механічний — 775 тис. Надалі ця тенденція посилилася: з 1926 по 1931 р. природний щорічний приріст населення міст становив на 1 тис. жителів 10,2 чол., а механічний був у 4 рази більший. Поповнювався робітничий клас переважно за рахунок вихідців із села — за даними статистичного відділу Наркомпраці УСРР у промисловості на кожні 100 зарахованих припадало вихідців із села: у 1925–1926 рр. 44,3%, у 1926–1927 рр. — 36%, у 1927–1928 рр. — 31,2%²⁴⁹.

Проте процеси ініційованого правлячою партією перетворення суспільства «на міських началах» не супроводилися, як це було у більшості країн Заходу, формуванням міських спільнот на началах самоорганізації. Урбанізація 20–30-х рр., у ході якої міське населення УСРР зросло більш як удвічі, була продиктована завданнями «соціалістичної індустріалізації» і супроводилася цілеспрямованою політикою по перетворенню робітничого класу в опору системи. Феномен запізненого індустріалізму в СРСР дістав найбільш виразний прояв у підпорядкуванні економіки політиці. Урбанізація була жорстко прив'язана до створення могутнього військово-промислового комплексу і мала всі ознаки штучності й нехтування елементарними життєвими потребами людей.

Притаманний компартійній системі «індустріальний фетишизм» диктував логіку не просто прискореної, але форсованої індустріалізації, об'єктивних умов для якої не існувало. Довелося запровадити систему централізованого розподілу, включно з картковою системою. Соціальна ієрархія в містах вибудовувалася за принципом доступу до системи матеріальних благ, що одночасно стимулювало як гострий товарний дефіцит, так і корупцію. Неприродний симбіоз плану й ринку формував викривлену, утриманську психологію — людина звикала до цілковитого одержавлення власного життєвого простору, «давальницької системи», загальної зрівнялівки. Конформізм, заохочуваний згори, ставав домінантою свідомості і регулятором поведінки.

Такі умонастрої радянську верхівку цілком влаштували — система постачання стала досить ефективним інструментом забезпечення

лояльності населення до влади. Головним ідеологічним постулатом, яким визначався напрям урбанізаційної політики, була «перебудова побуту»; відтак і синонімом «будівництва соціалістичних міст» стало «культурно-побутове будівництво». Нові міста часто називалися «робітничими селищами» і довго лишалися ними, насамперед за край примітивною інфраструктурою. Більш-менш пристойний вигляд мали лише робітничі клуби. Система впливу на особистість через клубну систему, школу, засоби комунікації, літературу, мистецтво створювала потужний ідеологічний прес, який виступав знаряддям уніфікації, русифікації, переідентифікації на основі нових моральних цінностей.

Утім, завдання створення «соціалістичних міст», яке постійно декларувалося правлячою партією, реалізувати не вдалося — насамперед через нестачу потрібних для цього коштів. Перенаселені «комуналки», бараки, черги у магазинах, практична відсутність зручного транспорту, складна криміногенна ситуація лишалися ознаками міст впродовж усього міжвоєнного періоду. У таких містах панувала своєрідна «псевдо-торгівля», пов'язана із системою розподілу дефіциту, були начисто відсутні умови для розвитку приватної ініціативи.

Прикметною ознакою довоєнного міста України стало його «оселянювання». Приплив у міста великої кількості селян привносив у міське середовище систему цінностей, притаманну селу, міська ж культура не мала належних умов для свого розвитку. Російський історик А.Ахієзер мав рацію, коли писав, що в СРСР «відбувалася не стільки урбанізація, скільки псевдоурбанізація, не стільки інтелектуалізація села, скільки «оселянювання» міста»²⁵⁰. Він же звертав увагу на те, що спроби поєднати індустріалізацію з архаїчним ставленням до праці наперед були приречені на невдачу. А гіпертрофія адміністративної інтеграції вступила у гострий конфлікт з різнобарвністю культурних регіонів, локальних територій, міграційних уподобань, перетворивши зрештою цей конфлікт у найважливіший чинник дезорганізації суспільства і держави²⁵¹.

Для розуміння суті тих перетворень, які упродовж двох десятиріч докорінно змінили обличчя українського міста, чимало може дати аналіз «трансформаційної концепції» М.Бухаріна. Її конструктивний потенціал виявився невисоким, але як засіб руйнування традиційних підвалин життя вона свою роль відіграла. Комуністичній партії вдалося поставити під свій жорсткий контроль усю сферу виробництва і суспільного життя і ліквідувати ті найменші паростки громадянського суспільства, які виникли у дорадянські часи. Водночас вона виявилася неспроможною забезпечити бодай мінімальну відповідність високих темпів індустріалізації і модернізації соціальної сфери. Наслідком стала неможливість організовувати виробничу діяльність без розгалуженої системи примусу і масових репресивних заходів. Для жителів міста, не пов'язаних із альтернативними джерелами задоволення своїх потреб, це означало цілковиту залежність від «давальницької» системи нормованого розподілу, а для значної їх частини — напівголодне існування і відсутність людських побутових умов. Політика цілеспрямованого

розколу суспільства за класовою ознакою й мілітаризація масової свідомості мали своїм наслідком виразну соціальну асиметрію, конфлікт інтересів, примітивні уявлення про соціальну справедливість.

Вище вже йшлося про те, що філософія урбанізму нової формації виходила з ідеологічних постулатів більшовицького режиму, які експлуатували принципи соціальної справедливості і декларованої участі мас в системі управління. Одночасно виношувалися грандіозні архітектурні проекти, що повинні були за розмірами перевершити усі уже реалізовані людством шедеври. Російський містознавець В. Глазичев був недалекокий від істини, коли писав, що у нелюбові до великого міста більшовики наслідували Романових, але замість власної втечі у приємну тишу Гатчини чи Царського села з їхніми заміськими палацами вони знайшли за потрібне «форму міста» одягти на людей як «цупкий намордник»²⁵². В Україні не дійшло до проектування споруд, подібних за задумом московському Палацу рад, але навіть обриси Держпрому здатні були вражати уяву новизною форм і масштабністю. Інша річ, що у гонитві за помпезністю не надавалося ні найменшого значення збереженню культурної спадщини. Перенісши столицю з Харкова в Київ, місцева влада оперативно знищила дві перлини архітектури Давньої Русі, щоб збудувати на їхньому місці офіційний центр. Утім, спромоглася звести до війни лише одну половину півкола — нинішню споруду Міністерства закордонних справ.

Радянська влада постійно демонструвала нездатність або небажання привести у відповідність темпи урбанізації і оптимізацію поселенської структури. Житлове будівництво явно не встигало за промисловим. У 20-х рр. мінімальна житлова санітарна норма в Запоріжжі становила 5,1 м на одного мешканця — за тієї умови, що упродовж 1926–1937 рр. населення міста зросло у 4,5 рази²⁵³. Прив'язаність Кривого Рога до шахт і заводів призвела до того, що місто розтяглося у довжину на 60 км.

Для Донбасу одним із джерел нестабільності стала проблема шахтарських міст. На «парадоксальний характер» їхньої поселенської структури звертає увагу І. Кононов. Класичні міста, на відміну від сіл, виникають на суспільних зв'язках. Шахтарські ж міста виникли на ресурсах і виявилися цілком залежними від суспільного попиту на ці ресурси. Кожне з шахтарських міст має або моновиробничий, або моногалузевий характер²⁵⁴. По суті шахтарські міста демонстрували багато в чому особливий, «напівміський» спосіб життя і такий же тип культури. Деякі з них взагалі втрачали ознаки цілісного об'єкта, перетворившись в агломерації окремих робітничих селищ. У наш час це суттєво обмежило можливості адаптації шахтарів до нових умов, створених реаліями суспільної трансформації.

Процеси «оселянювання» міст прискорилися після 1937 р., коли відповідно до циркуляру Держплану СРСР «Про склад і мережі держпунктів» (21 січня 1938 р.) до складу міст почали включати всю територію, яка керувалася міськрадами. Населення передмість, яке до цього міським не вважалося, поповнило міське, хоч цим розмивався критерій «несільськогосподарських занять» городян. Згідно з переписом

1939 р. населення Донецької області, приміром, зросло удвічі проти 1926 р., причому три чверті його вважалося міським. Тут налічувалося 120 міських поселень (31 місто і 89 селищ міського типу). Деякі дослідники характеризують такі темпи урбанізації як патологічні. За Н.Гогохією, відірвані від родинних коренів, звичайного укладу життя, вчорашні селяни зустрілися в містах «із сумною реальністю 30-х років: войовничою антирелігійністю, ідеологічною обробкою, відчуттям ворожості оточення, безкультур'ям, що панувало серед робітництва новобудов... Певна штучність урбанізації за директивними планами призвела до трансформації міста як системи, що саморозвивається, у своєрідний додаток до промислових підприємств, населення якого не мало нормальних умов до пристойного життя»²⁵⁵.

Ще один, не менш гострий конфлікт створювала непослідовність політики українізації. Влада намагалася перетворити її в інструмент «радянзації» міст і посилення їхнього впливу на україномовне село. Натомість досягла протилежного результату — місто стало осередком формування нової міської ідентичності і своєрідної народнокультурної мобілізації з характерним модерністським спрямуванням. «Ця нова ідентичність, — констатує Ю.Лібер, — тепер була зосереджена у містах, відображаючи зміну становища українців у міських центрах від маргінальності до більшості. Найважливіше, що симбіоз швидкого зростання міст та українізації призвів до розладу старих відносин та ієрархій у містах. Еволюція нових відносин, особливо виникнення малої (проте непомірно впливової) групи українсько-російських інтелігентів та зацікавлення русифікованих українців культурою мали глибокі наслідки. Врешті-решт утвердження українських еліт у містах ставило під сумнів не тільки монопольну позицію перед тим домінуючої російської мови, а й російську політичну гегемонію»²⁵⁶.

Наслідком українізації стало істотне зменшення розбіжностей у національній ідентичності Наддніпрянщини, Поділля, Волині, з одного боку, і промислового Південного Сходу, з другого. Усвідомлення того факту, що українізація сприяє консолідації національно свідомих прошарків суспільства, змусило правлячу партію відмовитися від проголошеного курсу і жорстоко розправитися з носіями ідеології «націонал-комунізму»²⁵⁷.

Об'єктивно закладені у незваженій економічній і соціальній політиці фактори стагнації правляча партія намагалася мінімізувати за рахунок нових адміністративних переділів і реорганізацій структури і функцій рад. Відповідно до прийнятої в серпні 1930 р. Президією ЦВК СРСР постанови «Про реорганізацію роботи міських Рад у зв'язку з ліквідацією округ»²⁵⁸ запроваджувався поділ на міста районного, обласного й республіканського підпорядкування. Значні промислові і культурно-політичні центри з населенням понад 50 тис. чоловік виділялися у самостійні адміністративно-територіальні одиниці. Міські ради цієї групи міст підпорядковувалися безпосередньо президіям ЦВК союзних і автономних республік. Щодо решти міст, то в них статус міських рад регулювався Положенням про організацію в Союзі РСР міських рад²⁵⁹; вони підпорядковувалися відповідним районним виконкомом.

Положення про міські ради Української РСР, прийняте ВУЦВК у липні 1931 р., встановило дві категорії міських рад — республіканського і районного підпорядкування. Ті, що були віднесені до першої категорії, діставали усі права й обов'язки районних виконавчих комітетів. У 1934 р. відбулася ініційована центром перебудова внутрішньої структури майже всіх ланок радянського держапарату. В УРСР ця перебудова була здійснена відповідно до постанови Президії ВУЦВК від 3 вересня 1934 р. «Про організаційну роботу Рад і виконкомів УРСР»²⁶⁰. Реорганізація звелася, з одного боку, до розширення організаційних функцій рад, а з другого — до створення їм іміджу народного представництва шляхом запровадження сумісництва робітників у державному апараті, ширшого залучення до його роботи жінок тощо.

Сьогодні вже можна простежити і деякі більш-менш віддалені наслідки політики індустріалізації і створення «соціалістичних міст». Темпи перетворень в СРСР зазвичай порівнюють із японськими в час її інтенсивної урбанізації²⁶¹. Але суттєва відмінність полягала у виразному підпорядкуванні соціалістичної урбанізації вирішенню військово-стратегічних завдань. В Україні міста мали відігравати ще й роль форпостів «радянзації» та прищеплення громадянам навичок «нового побуту». Наслідком такої політики стала поява нової категорії міст, життєдіяльність яких напряму підтримувалася центральним державним адміністративним апаратом. На відміну від міст, які впродовж тривалої еволюції були центрами адміністративних районів, тісно пов'язаними із своєю периферією, нові міста таких тісних зв'язків із сусідніми населеними пунктами не мали. Цей (досить умовний) поділ міст України на дві групи доведеться брати до уваги, коли адміністративно-територіальна реформа увійде нарешті у стадію практичної реалізації.

Істотні зміни у кількості й категоризації міст відбулися у зв'язку з інкорпорацією до складу УРСР міст Західної України. На 1 січня 1940 р. кількість міського населення в Україні зросла майже вдвічі порівняно з 1926 р. — до 13,6 млн. чоловік проти 7,5 млн.²⁶². Частина міського населення сягнула третини.

Надалі перетворення населених пунктів у міста було віднесене до компетенції президій Верховних Рад республік. Кількісний і якісний критерій розрізнення міст і селищ міського типу був неоднаковий у різних республіках — у РРФСР 12 тис. для міста і 3 тис. населення для селища міського типу, в УРСР — відповідно 10 і 2 тис. Органами державної влади виступали міські й районні (у великих містах з районним поділом) ради депутатів трудящих, органами державного управління — виконкоми міських і районних рад.

Виконавчі органи рад будувалися на началах подвійної підлеглості; галузеві відділи виконкомів в районах підлягали райраді і відповідним обласним відділам; обласні відділи — облраді і відповідним міністерствам. Міські ради і їхні відділи підпорядковувалися, залежно від величини міста, районним або обласним органам. Відділи київської міськради підпорядковувалися як самій міськраді та її виконкому, так і безпосередньо відповідному міністерству.

Станом на 1946 р. в Україні нараховувалося 258 міст, у тому числі 80 обласного підпорядкування. Селищ міського типу налічувалося 451²⁶³. До міст республіканського підпорядкування аж до 1954 р. належав лише Київ. Севастополь, що дістав статус міста республіканського підпорядкування у 1948 р., ще під час перебування у складі РРФСР, зберіг його і у складі України.

Предметом посиленої уваги радянської влади були міста Західної України; заходи щодо їх індустріалізації були підпорядковані інтеграційним і уніфікаційним завданням. У прийнятому в березні 1946 р. законі про п'ятирічний план на 1946–1950 рр. окремим пунктом формулювалася ідея перетворення Львова на великий промисловий центр України з розвинутою машинобудівною, електротехнічною, приладобудівною галузями. Для прискорення процесу влада вдавалася до переведення у західний регіон підприємств з інших міст разом з кадрами спеціалістів та кваліфікованих робітників. Приміром, завод телеграфної та телефонної апаратури було перебазовано у Львів із Калуги, а на електроламповий завод перевели понад 730 робітників та інженерно-технічних працівників з Ленінграда²⁶⁴. Уже до кінця 1945 р. у Західній Україні стали до ладу 1700 промислових підприємств. До початку 50-х рр. були збудовані й реконструйовані паровозовагоноремонтні заводи у Львові, Стрию, Станіславі, велосипедний, електроламповий, приладобудівний, автотранспортувачів, автобусний у Львові, машинобудівний у Станіславі, металопрокатний у Чернівцях, сільськогосподарських машин у Коломиї тощо. Обсяг промислового виробництва було доведено до 10% республіканського. Але відповідними деталями майже всі підприємства забезпечувалися централізовано, що робило їх залежними від союзного центру.

У післявоєнні роки влада неодноразово ініціювала створення на науковій основі просторової ієрархії населених місць. Помітних успіхів у цій справі досягти не вдалося, хоч, починаючи з 1959 р., на сторінках журналу «Вопросы географии», різних конференціях і нарадах дебатовалася ідея доцільності окремої науки про місто, висунута В.Давидовичем. У 60-і рр. вивченням проблем міст зайнявся спеціальний інститут (Гипроград), а Держплан СРСР доручив Раді з вивчення продуктивних сил приступити до складання техніко-економічних характеристик (паспортів) міст. Особлива увага зверталася на проблеми малих і середніх міст. У 1971 р. з'явилася концепція єдиної системи розселення в СРСР, розроблена Б.Хоревим та Д.Ходжаєвим. Але вся ця робота мала значною мірою умоглядний, відірваний від потреб життя характер. Відстань від наукових розробок до їх реалізації була величезною.

Адміністративний статус міст регулювався «Положенням про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР», затвердженим Президією Верховної Ради УРСР 12 березня 1981 р. (воно лишається чинним і донині)²⁶⁵. Три категорії — республіканського, обласного та районного підпорядкування — для міст були збережені. Під першу категорію потрапляли міста з населенням близько 500 тис. чол.; керівництво ними мало здійснюватися безпосередньо з центру. Критеріями для виділення міст обласного підпорядкування була

наявність промислового потенціалу і відповідної інфраструктури і кількість населення понад 50 тис. чол. Виділення такої категорії міст мотивувалося необхідністю посилення обласної ланки як суб'єкта політичної організації і підвищення ефективності управління. До низової ланки адміністративно-територіальної системи були віднесені міста районного підпорядкування та селища міського типу з населенням для міст районного підпорядкування — 10 тис. чол., для селищ міського типу 2 тис. чол.

Далеко не скрізь в Україні урбанізаційні процеси супроводилися поліпшенням естетичного вигляду міських кварталів. Централізоване керівництво архітектурою і містобудуванням в СРСР спиралося на усталені канони функціоналізму і підпорядковувалося завданням уніфікації «соцкультпобуту». Саме місто не мало ресурсів розвитку, а єдиною можливістю дістати якесь фінансування була згода на розміщення в містах все нових, часто шкідливих виробництв. Окрім прямої шкоди для екології цим зумовлювався постійний приплив у міста селян, які не встигали адаптуватися до міського способу життя і поповнювали ряди маргіналів, байдужих до проблем окультурення середовища, а то й налаштованих на безглузді руйнівні дії.

Окремо слід сказати про міську топоніміку як про знаряддя уніфікаційної політики радянського режиму. Перейменування розглядалося ним як складова частина творення політичного міфу з одночасним руйнуванням попередньої історико-культурної традиції. Починаючи з 20-х рр., ця робота суворо регламентувалася і контролювалася центром. Особливого розмаху вона набрала у 40-х рр. — лише з 1 січня 1941 по 1 вересня 1946 р. на території тогочасної УРСР було здійснено близько 5 тис. перейменувань. У часи розвінчання культу особи виявилось, що впродовж 1924–1953 рр. в республіці адміністративно-територіальним одиницям різного рівня було надано 56 назв, пов'язаних з іменем Сталіна. І сьогодні (за довідником «Адміністративно-територіальний устрій України» 2005 р.) карту України «прикрашають» понад 60 населених пунктів із назвою Ленінське (Ленінка, Леніно-Ульянове та ін.), понад 90 — з назвою Жовтневе (є навіть Жовтнева Революція), 8 — із назвою Комінтерн (Комінтернове), 30 із назвою Комсомольське (Комсомольська Комуна), 37 із назвою Первомайське і понад 50 — Перше Травня і Першотравневе. Є і такі дивні покручі, як Красний Октябр, Красний Пахар, Красні Окни та ін.

Якщо Схід і Південь України схильні до певного «топонімічного консерватизму», то на Західній Україні, навпаки, у «політиці пам'яті» домінують тенденції до суцільних змін. У Львові упродовж 1939–1969 рр. радянська влада перейменувала до 90% вулиць, а з 1990 р. процес пішов у зворотньому напрямі — спеціальна експертна група при міськраді повернула старі чи дала нові назви більшій частині перейменованого²⁶⁶.

Повоєнні роки стали в Україні періодом інтенсивного промислового будівництва, що потягнуло за собою нову міграційну хвилю. Лише протягом 1959–1963 рр. в республіці було побудовано 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв, у тому числі такі гіганти

«великої хімії», як Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. Територія України забруднювалася відходами мінерально-сировинного комплексу удесятеро інтенсивніше, ніж СРСР в цілому. Техногенне навантаження на природу у 6–7 разів перевищувало загальносоюзний рівень²⁶⁷.

Бездумне освоєння простору особливо гостро давалося взнаки в Донбасі, де навколо великих промислових монстрів, на місці старих сіл і хуторів, виникали нові міста. Докучаєвськ, Вуглегірськ, Українськ, Шахтарськ та інші міста стали своєрідними символами нової забудови — як правило, без генеральних планів і врахування екологічних перспектив. Боротьба з «архітектурними надмірностями», яку ініціював М.Хрущов, також сприяла тому, що нові міста були безликими і небезпечними для проживання. Нарощування виробничих потужностей супроводилося розростанням міст і селищ до такої міри, що вони майже впритул наблизилися один до одного. За 30 років — з 1939 до 1969 — в Україні кількість міст і селищ міського типу зросла з 733 до 1242 — на 63%²⁶⁸.

Уже в 70-х рр. стало ясно, що можливості екстенсивного розвитку економіки Донбасу загалом вичерпані, а навантаження на екологію перевищує усі допустимі норми. Але гонитва за «показниками росту» унеможлиблювала скільки-небудь тверезий аналіз ситуації. Більше того, за випробуваною в Донбасі моделлю здійснювалося і освоєння нових районів вуглевидобутку — Західного Донбасу, Львівсько-Волинського басейну.

Впродовж всього післявоєнного періоду в Україні відбувався інтенсивний процес концентрації населення у великих містах, який супроводився гіперцентралізацією в обласних центрах основних фондів. Це потягло за собою не лише високі темпи міграції, але й пряме і приховане безробіття у віддалених районах. Велика залежність перспектив розвитку міста від адміністративного статусу рельєфно виявилася на прикладі міст, які були обласними центрами, а потім втратили цей статус (Ізмаїл, Кам'янець-Подільський, Дрогобич). Позбувшись обласного статусу, вони «фактично опустились до центрів міжрайонного значення»²⁶⁹.

Урбаністичні потоки особливо відчутно позначилися на обличчі столиці, яка прийняла упродовж повоєнних років до мільйона селян (нині вихідці з села та їхні діти серед киян переважають). Адаптація до умов міського життя для багатьох з них виявилася болісною, а вплив такої кількості вчорашніх сільських мешканців на загальну атмосферу міського життя виявився здебільшого від'ємним. У незвичній обстановці скромність селян часто обертається, за висновками аналітиків, браком гідності, соціальна пристосованість — невпевненістю у собі, поступливість — безпринципністю, страх перед представниками влади — нестримним бажанням опинитися в їхньому середовищі²⁷⁰. Спаплюжені під'їзди у «спальних» районах красномовно свідчать про низький рівень культури молоді, хоча прямий зв'язок безкультур'я із сільським походженням простежується далеко не завжди. Більшою мірою ознакою

впливу сільського менталітету є брак почуттів громадянськості, «чисто київський» страх, який нині обертається слабкістю структур, здатних ефективно контролювати владу.

Приплив великої кількості селян у міста мав і певні позитивні наслідки, сприяючи розмиванню межі між традиційно «російським» містом та «українським» селом. У цих відмінностей, наголошує Я.Грицак, з'явилася виразна географічна складова. Якщо на Сході України міста продовжували лишатися «російськими» — якщо не у кількісному, то хоча б у культурному відношенні — то у Західній і Центральній Україні переважаючим став український компонент. Масовий наплив у зруйновані війною міста селян, у тому числі значною мірою — із Західної України, швидко компенсував воєнні та повоєнні втрати міського населення, передовсім серед осіб єврейської і польської національностей. «Вперше за всю історію новітнього часу українці здобули перевагу у двох найбільших і найважливіших з політичної точки зору містах Центральної і Західної України — у Києві, всеукраїнській столиці, та у Львові, столиці українського П'ємонту». Поняттям «національний каталіз» Грицак позначав двосторонній вплив, який справляли одна на одну обидві частини України. Однак якщо індустріалізація Західної України може розглядатися як позитивний наслідок «радянської», то колективізацію у цьому регіоні радянській владі доводилося проводити за вже перевіреною схемою — «головним методом «переконання» було грубе насильство»²⁷¹.

За даними на 1990 рік в Україні налічувалося 436 міст і 925 селищ міського типу. Питома вага міського населення становила в середньому 67%, причому у Донецькій області вона досягла 90%, а в Закарпатській, Тернопільській і Чернівецькій областях становила лише близько 42%²⁷². Недосконалість того адміністративно-територіального устрою, який дістала у спадщину від УРСР незалежна Україна, не в останню чергу зумовлена значними диспропорціями щодо кількості міст в регіонах — якщо у Донецькій області їх 51, а у Львівській 43, то у Житомирській, Миколаївській і Херсонській — лише по 9 міст у кожній²⁷³.

Справа, зрозуміло, не лише у цих кількісних диспропорціях. Радянський досвід дав переконливе підтвердження того, що хоча поняття модернізації й урбанізації несуть у собі позитивний заряд, урбанізаційні процеси самі по собі не забезпечують суспільний поступ. На відміну від урбанізації інтенсивного, європейськи-цивілізованого типу, яка формує розвинуте міське середовище, радянська урбанізація була, за визначенням Ю.Левади, суто екстенсивною, такою, що забезпечувала лише одностороннє, військово-промислове чи паливно-сировинне зростання. Таке спрямування урбанізації призводило до виникнення поселень, що іменувалися містами, але були по суті гігантськими робітничими селищами — «без диверсифікації типів зайнятості, без розвинутої комунікативної та культурної інфраструктури». Регіони, яких це найбільше стосувалося, вважалися гіперурбанізованими, але насправді були лише примітивно, формально урбанізованими²⁷⁴.

Ще більш наочним наслідком позірної, екстенсивної урбанізації виявилася незворотна деформація вісьової центр-периферійної структури,

яка, зрештою, і спричинила розпад СРСР. Жорстка «столична» локалізація економічного, адміністративного і культурного центру призвела до такої трансформації центр-периферійних зв'язків, яка загрожувала руйнуванням стабільності. Постійне відкачування людських ресурсів у центр, насамперед через канали партійного «ліфта», зробило саме цей ліфт самоцінним в очах місцевих еліт. Це зумовило викривлені мотивації, знекровлення «периферій», елітні підклимні чвари, тобто все те, що знецінювало не лише урбанізацію, але й модернізацію, яка її породжувала.

Російський дослідник А.Вишневецький запропонував термін «консервативна модернізація» на означення парадоксального поєднання у радянській системі передових науково-технічних досягнень з архаїкою, породжуваною імітаційністю інститутів демократії і політичною пасивністю населення. Ставка на патерналізм держави породжувала настрої споживацтва, нігілістичного ставлення до довкілля, асоціальні форми політичної поведінки.

В особливо складному становищі опинилися в останні роки існування СРСР міста Донбасу. Гіперурбанізація досягла тут незбагнених масштабів. У Луганській області, на території якої в перші роки радянської влади статус міста офіційно мали лише Луганськ і Старобільськ, за переписом населення 1989 р. питома вага міського населення становила 86,4%²⁷⁵. Але більшість т.зв. міст лишалася монофункціональними, цілком залежачи від темпів вуглевидобутку. З кінця 1970-х рр., коли основою енергетики в усьому світі стали нафта і газ, у шахтарських регіонах виявилися ознаки гострої кризи. Шахтарські страйки, які пройшли у Донбасі одночасно з робітничими виступами у Кузбасі й Воркуті, наблизили розпад СРСР. Але становище шахтарів та їхніх сімей вони не поліпшили. Що ж до загальних проблем галузі, породжених зношеністю обладнання, диспропорціями між складністю праці та її оплатою, нерозв'язаними екологічними проблемами, то вони мали тенденцію до загострення.

8. Міста в незалежній Україні

Перехід від планово-розподільчої до ринкової економіки відбувався в Україні болісно і спричинив істотний спад виробництва. На життєдіяльності міст тривалий період загальноекономічної кризи (1991–2000 р.) позначився гостро негативно. У найскладнішому становищі опинилися ті з них, де основою матеріального виробництва був багатогалузевий машинобудівний комплекс, а більшість підприємств працювала за військовими замовленнями. Приватизація у промислових галузях відбувалася за складними схемами, внаслідок чого у виграші виявився тіньовий, а інколи й кримінальний капітал. Швидко «нарощували м'язи» представники фінансово-промислових груп Дніпропетровська, Донецька, Києва, Харкова, Львова. Решта міст потерпали від відтоку працездатного населення за кордон і в столицю, багато з них потрапили у категорію «депресивні території». Наслідком стали тіньовий адміністративно-територіальний перерозподіл зон політико-економічного впливу

та кланово-корпоративне районування країни, що у підсумку витворило складну суміш відомчих, корпоративно-олігархічних та бюрократичних інтересів. Хронічні несплачені заробітної плати, явне і приховане безробіття різко погіршили самопочуття людей, призводили до краху життєвих орієнтирів, позбавляли впевненості у завтрашньому дні.

Реструктуризація вугільної промисловості, що неминуче тягла за собою закриття шахт із відпрацьованими запасами вугілля, створила украй напружену обстановку у середніх і малих містах Донбасу. Форсоване закриття шахт за відсутності централізованого фінансування поставило деякі з них на грань соціальної катастрофи. Коли упродовж трьох місяців (замість трьох років, як передбачалося планом) закрили шахту «Центральна — Ірміно», місто Теплогорськ опинилося на межі виживання. До 2005 р. планувалося закрити 47 шахт. Але у процесі цієї роботи виявилось, що тисячі робітників, які втратили роботу, мали, як правило, слабку мотивацію до перенавчання та перекваліфікації. Маргіналізація шахтарів як соціальної групи різко посилилася.

Спроби протидіяти негативним тенденціям робилися шляхом запровадження на понад 10% території країни спеціальних режимів для економічної діяльності в 11 спеціальних економічних зонах (СЕЗ) і на територіях пріоритетного розвитку (ТПР) у 9 регіонах. У такий спосіб вирішено було підтримати насамперед вугільні регіони, міста із високою питомою вагою підприємств військово-промислового комплексу, регіони, що постраждали від техногенних та економічних катастроф. Більшість СЕЗ і ТПР було створено упродовж 1998 — 1999 рр. В число територій пріоритетного розвитку потрапили 22 міста Донецької області (Артемівськ, Вугледар, Горлівка, Донецьк, Єнакієве, Маріуполь, Торез та ін.), 6 міст Луганської області (Брянка, Краснодон, Свердловськ, Первомайськ, Стаханов, Красний Луч), 7 міст АРК (Ялта, Алушта, Судак, Феодосія, Керч, Краснопереконськ, Армянськ), м. Шостка Сумської області, 3 міста Житомирської області (Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський), Харків, Нововолинськ. Ряд успішних інвестиційних проєктів допомогли, бодай на короткий час, подолати кризові явища на місцевому рівні і розв'язати проблему безробіття. Водночас у новій формі заохочення інвестиційної діяльності з'явилося багато критиків, які наголошували на деструктивному впливі СЕЗ і ТПР на конкурентне середовище, бюджетних втратах, можливостях для зловживань. З подачі першого уряду Ю.Тимошенко у березні 2005 р. Верховна Рада прийняла рішення для скасування фіскальних пільг усім без винятку суб'єктам СЕЗ і ТПР. Якоюсь мірою очевидні втрати від такого кроку мав компенсувати прийнятий у вересні 2005 р. закон «Про стимулювання розвитку регіонів», який визнав особливу категорію «депресивних регіонів» об'єктом державної підтримки. Однак, як і більшість прийнятих в останні роки законів, цей закон «працює» лише вибірково²⁷⁶.

Як слушно констатує Б.Посацький, під впливом процесів хаотичної приватизації упродовж 90-х рр. у суспільній свідомості втрачене відчуття міста як складної ієрархічної системи і міського простору як цілісності. Переважна більшість населення почала сприймати місто як набір

об'єктів нерухомості, і саме так сприймають місто і владні структури різних рівнів, пояснюючи відсутність урбаністичної стратегії невідкладними потребами поповнення міського бюджету.

За умов невизначеності форм власності на нерухомість, слабкості територіального управління «клаптикова приватизація» простору міста руйнує його цілісну системну побудову. «Просторовий лад і культурна спадщина зазнають досить випадкових, кон'юнктурних змін і перетворень (часто, на жаль, знищення) під тиском потреб інвесторів, значною мірою зумовлених відсутністю розуміння потреби історичного міського простору за умов формування ринкових відносин, «неурбанізованою» ментальністю значної частини мешканців міст»²⁷⁷.

Надзвичайно гострими є сьогодні проблеми столичного міста. Його багатофункціональність (враховуючи також і роль центру Київської області), насиченість великою кількістю промислових і фінансових об'єктів та культурної інфраструктури перебуває у гострій суперечності із зношеністю комунікаційних мереж, застарілими формами управління, перекосами у житловому будівництві. Київ далеко не повною мірою здатен виконувати основні столичні функції — експертно-колекторську («вікно» взаємин із глобалізованим світом), «кастингову» (інструменти соціального ліфтингу), арбітражну (забезпечення зв'язку між владою, суспільством і бізнесом), символічну (стимулювання енергії духовних інновацій). Не доводиться вже говорити про інтеграційну функцію столиці — всі об'єднувальні механізми в державі поки що існують лише на рівні заяв і проєктів. Неозброєним оком помітні явища дегуманізації міського середовища, зниження якості життя переважної більшості киян. Естетику старовинного міста руйнує хаотична забудова, зменшення площі під зеленими насадженнями, надмірна кількість транспортних засобів у центрі тощо.

Доволі складною для мешканців міст лишається житлова проблема. Житловий фонд є переважно застарілим не тільки морально, але й фізично; гостра потреба у капітальних ремонтах державою задовольняється у дуже невеликих розмірах. Забезпеченість городян житловою площею, за висловами соціологів, є низькою, а значні диспропорції між доходами громадян і цінами за нерухомість створюють поки що непереборні перешкоди на шляху поліпшення житлових умов як мінімум для 90% домогосподарств²⁷⁸.

Внаслідок незважених економічних кроків і нерішучості влади у незалежній Україні економічний та соціокультурний розкол між містом і селом не тільки не був подоланий, але й має тенденцію до поглиблення. За висновками аналітиків, істотні регіональні диспропорції в країні підтримуються існуванням квазіурбанізованих областей поруч з аграрно орієнтованими з високою часткою сільського населення. Оскільки традиційні, притаманні ері індустріальної модернізації, підходи щодо розміщення продуктивних сил тепер або не спрацьовують, або дають протилежний результат, пропонуються нові моделі просторового розвитку. Ідеться насамперед про відмову від екстенсивної моделі урбанізації, яка базувалася на неадекватному використанні ресурсів

села. Долучення України до процесів глобалізації потребує стратегії, розрахованої на розмивання монополії міст-мільйонників як центрів базування науки та високотехнологічних галузей промисловості. Інвестиційно привабливий клімат пропонується створювати, приміром, у Вінниці, Полтаві, агломерації Херсон — Миколаїв, Севастополі. Це дасть змогу поміж іншим вибудувати нову інфраструктуру внутрішніх соціокультурних обмінів, підтримувати динамічну рівновагу між доцентровими та відцентровими процесами²⁷⁹.

Поки що ж українські міста ще несуть на собі виразний відбиток минулої епохи «соціалістичних перетворень» — з концентрацією промислового виробництва у великих містах і впливом працездатного населення із малих міст. Фахівці з проблем управління реєструють тривожну тенденцію, що нагадує латиноамериканський варіант розвитку: зростання великих міських центрів відбувається коштом занепаду периферії²⁸⁰. Український вплив на розвиток міст справляють деформації у складній взаємодії конкуренції і соціального партнерства. Незавершеність процесів формування громадянського суспільства і ринкового конкурентного середовища, недосконалість законодавчого регулювання соціальних процесів, висока питома вага тіньової економіки — все це чинники, які ускладнюють налагодження партнерських відносин в містах. Оскільки вони прискорюють маргіналізацію «середнього класу», знижується якість елітного прошарку, а це, у свою чергу, створює нову конфігурацію «ліній напруги».

За цих умов у серйозну проблему перетворилася стихійність у формуванні простору міст, хаотичність міської забудови, тиск глобалізованого інформаційного ринку на формування сучасного образу міста. Втрачається уявлення про міський простір як цілісність, яка потребує дбайливого до себе ставлення. Владні структури у своїй переважній більшості розглядають місто як набір об'єктів нерухомості та плацдарм для бізнесової діяльності. За відсутності продуманої урбаністичної стратегії обличчя міста дедалі більше починають визначати інтереси інвесторів, які далеко не завжди «стикуються» із завданнями пам'яткоохорони.

Ані у управлінців, ані у містознавців-фахівців сьогодні немає готової відповіді на питання про те, що робити із спадщиною «реального соціалізму» на пострадянському просторі. Співіснування окремих «острівців сучасності», що є породженням процесів модернізації й урбанізації, з уособленням архаїки у соціальних відносинах, етичних системах життєвих укладах тощо породжує чимало проблем, які не піддаються раціональному унормуванню. Теоретичні основи й методологію реформ у сфері міського облаштування ще тільки належить виробляти²⁸¹.

Заручниками незваженої соціальної й регіональної політики виступають насамперед малі міста. Тим часом саме такі міста (з чисельністю населення до 50 тис.) виступають хранителями традицій і історичної пам'яті, є найбільш оптимальним варіантом розселення, фундаментом стабільності соціуму.

Станом на 1 січня 2003 р. в Україні налічувалося 350 малих міст (3/4 від загальної їх кількості), в яких проживає 13% населення (19% міського)²⁸². Як зазначено у затвердженій Законом України від 4 березня 2004 р. Загальнодержавній програмі розвитку малих міст, недостатнє врахування специфіки останніх під час проведення соціально-економічних реформ загострило соціально-трудові відносини в них, призвело до безробіття у значних масштабах. Найчисленніша група міст, з якими безпосередньо пов'язане життя майже 22 млн. чоловік, переживає величезні труднощі у зв'язку із односторонньою спеціалізацією підприємств і недостатньою завантаженістю їхніх потужностей, відсутністю необхідних фінансових ресурсів, нерозвинутістю сфери обслуговування, незадовільним станом шляхів тощо. 33% малих міст визначені як депресивні²⁸³.

Проблема малих міст в Україні надзвичайно загострилася в 2008–2009 рр. внаслідок світової фінансової економічної кризи. Відплив населення з таких міст, зумовлений різким падінням рівня життя, закриттям підприємств, зростанням безробіття, стає у багатьох регіонах критичним. За висновками фахівців, малі міста опинилися в ситуації, яка набагато гірша не лише у порівнянні з великими містами, але й і з селами — в останніх рівень життєзабезпечення підтримується підсобним господарством, якого мешканці малих міст, як правило, не мають. Монопрофільний характер багатьох таких міст робить їх надзвичайно вразливими до економічних змін. Майже половину мешканців малих міст у найбільш працездатному віці (30–55 років) соціологи відносять до розряду мобільних — тих, які налаштовані на зміну місця проживання чи пошук роботи «на стороні».

Луганська область демонструє особливо показову картину «розмивання» промислових вузлів і спричинених ним територіально-структурних трансформацій. До категорії «затухаючих» фахівці відносять близько 10 моноспеціалізованих міст і селищ, у тому числі Брянку, Красний Луч, Молодогвардійськ, Шахтарське тощо. Г.Підгрушний констатує активізацію процесу втрати кількома населеними пунктами області статусу центрів промисловості, що означає зникнення їх як елементів відповідної територіальної структури. Водночас відбуваються процеси дифузії та дисперсії промислового виробництва — в області виникло близько 60 дрібних центрів, переважно зусиллями малого та середнього бізнесу²⁸⁴.

Зрозуміло, що «міські ризики» останнім часом загострилися в усіх, а не тільки в малих, містах. Фахівці з проблем міського середовища звертають увагу і на розширення «діапазону небезпек» порівняно з попередніми періодами. Старіння житлового фонду, зниження якості будівництва, жалюгідний стан транспортних шляхів, нерегульована забудова історичних районів, понаднормове ущільнення забудови створюють системні ризики, які роблять небезпеку проживання у міському середовищі України XXI століття цілком реальною²⁸⁵.

Однією з основних причин стагнаційних процесів у містах є вади управлінської практики. Вакуум у системі управління містами, що утворився після краху адміністративно-командної системи, не вдається

заповнити ще й досі. Відносини держави і органів місцевого самоврядування будуються на «давальницькому» принципі, а це означає, що повноцінних самоврядних територіальних спільнот у європейському розумінні у нас поки що немає.

На ще один негативний чинник, успадкований від радянських часів, звертає увагу Р.Кісь. Втрату українського лінгвокультурного середовища в містах Сходу і Півдня України, соціокультурну амбівалентність етномаргіналів він розцінює як чинник екзистенційного вакууму і ознаку лінгвокультурної катастрофи. Оскільки саме місто є космосом психокультурних смислів, завдання повернення українського мовлення у великі міста є запорукою ревіталізації міста як живого лінгвокультурного середовища. Заклик автора — створити передумови для становлення українського урбанізму — цілком співзвучний вимогам часу, хоча він і не пропонує реальних механізмів його утвердження²⁸⁶. Навряд чи розвиток якісної інфраструктури українських мас-медіа, молодіжних клубів, клубів для бізнесменів, української шоу-індустрії здатен істотно змінити атмосферу російськомовних міст. Лише комплексний, системний підхід до розв'язання болючих проблем міського життя, включно з подоланням корупції, криміналізації, дегуманізації міжособистісних відносин, може створити нове міцне комунікативне середовище.

Дистанція між соціалістичним містом та містом, заснованим на началах ринкової економіки і європейської системи місцевого самоврядування, долається болісно. Оскільки серйозної реформи комунального господарства міст не відбулося, продовжує діяти планово-розподільча затратна система міської організації. Хоча Україна з 1996 р. є членом Конгресу місцевих і регіональних властей Ради Європи, принципи самостійності й самодостатності місцевих общин на практиці не витримуються. «Українські міста й регіони практично повністю виключені з процесів нової європейської регіоналізації і проведення узгодженої загальноєвропейської політики територіально-просторового розвитку, якій у Європі приділяється велика увага»²⁸⁷. Єдина легітимна структура, що представляє інтереси міст — Асоціація міст України — досі не має законодавчо визначеного статусу. Це зводить її на рівень громадської організації, позбавляючи права законодавчої ініціативи й інших можливостей, необхідних для здійснення її функцій.

Чималі можливості для введення міського життя в Україні в європейський контекст відкриває співробітництво в рамках програми поріднених міст, яке має вже більш як піввікову історію. Неурядова міжнародна організація на добровільних засадах — Всесвітня федерація поріднених міст — була заснована 28 квітня 1957 р. В Україні Асоціація поріднених міст утворена у 1990 р.; з 1992 вона має назву Українська асоціація місцевих та регіональних властей. Зовнішньополітичний аспект у діяльності органів місцевого самоврядування забезпечує не лише активізацію двостороннього співробітництва у різних сферах діяльності, але й готує ґрунт для створення регіональних зон міжнародного співробітництва. Стосунки між містами-побратимами на муніципальному рівні досить активні. Приміром, у Одесі є 26 міст-побратимів у різних країнах світу²⁸⁸.

Розробка стратегії соціально-економічного розвитку міста розглядається нині як головний інструмент механізму міського менеджменту. Без такої стратегії неможливо ні змінити економічний каркас території, ні підготувати ґрунт для здійснення адміністративної та муніципальної реформ. На важливості перспективного економічного моделювання міської життєдіяльності наголошують провідні містознавці, які визнають малоефективним копіювання зарубіжного досвіду і обґрунтовують необхідність зміни реформаційної парадигми. Особлива увага при цьому звертається на необхідність адаптації стратегій розвитку міських поселень до умов функціонування нестабільної економічної системи, де стан нерівноваги створюють як дія інерції, так і несприятливі політичні чинники²⁸⁹.

У Генеральній схемі планування території України, затвердженій Законом України від 7 лютого 2002 р., на підставі результатів оцінки природних і антропогенних чинників було визначено території, що входять у зону урбанізації — регіони з інтенсивною, переважно промисловою, міською житловою та громадською забудовою. До тих, чий рівень виробничо-містобудівного освоєння визнаний критичним і потребує державної підтримки, віднесено центральну частину Донбасу, міста з населенням понад 500 тис. чол. — Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Львів, Запоріжжя, Кривий Ріг, Миколаїв, а також міста Севастополь, Сімферополь, Херсон та їхні приміські зони. Для цих міст, які відіграють рушійну роль «локомотивів» у розвитку країни, передбачалося жорстке регулювання містобудівних процесів з першочерговою реструктуризацією економічної бази та екологічним оздоровленням території, удосконалення структури землекористування, деконцентрація виробництва. Планувалося будівництво транспортних обходів великих міст, реконструкція та розширення міжнародних аеропортів, інтенсивний розвиток швидкісних видів електротранспорту тощо²⁹⁰.

Реалізація Генеральної схеми мислиться у два етапи — 2001–2010 та 2011–2020 роки. На першому етапі особливого значення надавалося удосконаленню законодавчого, наукового, інформаційного, проектного, організаційного забезпечення планування територій. Але реалії світової фінансово-економічної кризи внесли істотні корективи у плани розвитку міст. Геоурбаністика, про початок становлення якої вже йшлося вище, здатна їх скоригувати таким чином, щоб надолужити час і внести живий струмінь у переосмислення міської територіальної організації. У фокусі її уваги має бути унормування статусу міст, характеристика районних факторів формування міст як ланок територіально-виробничих комплексів, врахування характеру розселення і умов проживання населення, економічної освоєності території тощо, аналіз містоутворюючих і містоформуючих функцій.

Оптимізація систем розселення — одне з пріоритетних завдань територіального розвитку, яке прямо вписується у контекст майбутнього адміністративно-територіального реформування. В Генеральній схемі планування території країни передбачене формування міжобласних систем розселення на базі тих найкрупніших міст, які мають змогу

акумулювати інвестиції, поширювати інновації і здатні забезпечити собі гідне місце в конкурентній мережі європейських центрів соціально-господарської активності. Особливе значення надається формуванню такого центру на Правобережній Україні, де концентрація міст нижча у порівнянні із східною частиною. Поки що на роль такого центру претендує Вінниця.

Цілий комплекс проблем пов'язаний із периферійним розташуванням центрів 18 з 24 областей України. Те, що обласні центри більшості областей істотно віддалені від географічного центру відповідних територій, суттєво знижує якість виконання ними як адміністративних, так і господарських та культурно-побутових функцій.

Очевидно, що робота в напрямі формування систем розселення різного рівня якнайтісніше пов'язана з удосконаленням та реформуванням адміністративно-територіального устрою країни. Оскільки ж цю роботу фактично зупинено, багато з накреслень Генеральної схеми ризикують лишитися на папері.

Окрім фінансових і організаційних труднощів, у ході вдосконалення систем розселення і адміністративно-територіального устрою доводиться рахуватися з чинниками, які фахівці вкладають в поняття «обмеженості ефекту реформування». Територіальний устрій держави — відносно консервативна система з дуже обмеженою кількістю параметрів, що піддаються революційним змінам. У ході її реформування неминуче доводиться долати спротив усієї системи публічних інститутів і місцевих еліт. Як вважають провідні фахівці в галузі теорії державного управління, «змінюючи територіальний устрій, треба змінювати систему управління в державі в цілому». На сьогодні ними запропоновано п'ять можливих варіантів проведення реформи, кожен з яких має свої переваги і свої вади. Поки що ніхто не здатен дати гарантію, що проведення реформи буде успішним в усіх відношеннях. Але існує переконаність у тому, що «негативні наслідки від її непроведення будуть численні й важкі»²⁹¹.

На заваді уніфікації управління містами стоїть насамперед невпорядкованість їх статусів. Приміром, місто Севастополь включає 30 населених пунктів, у тому числі місто Інкерман, селище міського типу Кача, селище Сонячне та 28 сіл, місто Єнакієве — 14 населених пунктів, у тому числі 3 селища та 11 сіл. Усього майже 350 сіл входять до складу міських громад. Не витримується у багатьох випадках принцип компактної адміністративно-територіальної одиниці: м. Славутич територіально розташоване в Чернігівській області, але адміністративно віднесене до Київської, селище Коцюбинське територіально розташоване в межах Києва, але адміністративно — у Київській області, 26 міст (8% від загальної кількості) мають менше 8 тис. жителів, тоді як 81 селище міського типу — понад 10 тис.²⁹² Відсутня будь-яка система у створенні міжрайонних структур — їх створюють «під галузеві потреби» без врахування місцевих особливостей.

Міста в Україні поділяються на міста загальнодержавного значення (Київ і Севастополь), республіканського (12 міст в АРК), обласного та районного значення. Така система, за оцінками фахівців небездоганна —

однаковий рівень підпорядкованості мають міста, далеко не рівнозначні за кількістю населення і рівнем економічного розвитку. Дедалі частіше на управлінських рівнях відверто говориться про виділення міст обласного (і республіканського для АРК) значення як про недолік в адміністративно-територіальному поділі. Таке штучне виділення ізолює ці міста від територій адміністративних районів, на яких вони живуть²⁹³. Пропонується взагалі відмовитися від поняття «підпорядкування» як рудимента планової командно-адміністративної системи, запровадивши водночас категорійність міст.

За кількістю міст обласного і республіканського значення на першому місці стоять промислові регіони: Донецька область (28 міст), Дніпропетровська (13), Луганська (11), а також регіони з високою концентрацією управлінських функцій: Київська область (13) і АРК (11). Серйозне ускладнення в адміністративно-територіальну структуру вносить нечітко визначений статус селищ міського типу. Понад третина з них (302 з 891) концентрується у трьох областях — Донецькій, Луганській та Харківській²⁹⁴.

Надалі проблема міських статусів має розв'язуватися з урахуванням того, що критерій кількості населення не може бути основним, тим більше єдиним, для віднесення поселень до категорії міст. М. Долішній в одній з останніх своїх праць зазначав, що за кількістю міст наша держава поступається фактично всім країнам Європи, якщо брати відношення цього показника до загальної кількості населення держави. Якщо у Польщі 1000 міст, то в Україні 459. У нас є міста, які мають тисячолітню історію, компактну забудову, розвинуту інфраструктуру, але населення яких менше ніж 10 тис. чол. Як приклад автор наводив Белз у Львівській області, який упродовж 200 років був столицею князівства, а в XIV–XVIII ст. центром Волинського воєводства. Нині він має всього 2 тис. жителів, і за критеріями, закріпленими у проекті Закону «Про територіальний устрій», має стати селом. На цій підставі вчений зробив висновок, що зазначений проект є дискримінаційним щодо старих історичних міст. Україні, вважав він, варто врахувати досвід реформування 1970 р. у Франції, де аргументи на користь комуни на базі міста як «історичної колиски французького духу» виявилися сильнішими за економічну доцільність²⁹⁵.

Окремо слід сказати про спеціальний статус міст Києва і Севастополя. Київ — столиця держави, тут перебувають вищі органи влади — Президент України, Верховна Рада — єдиний орган законодавчої влади, Кабінет Міністрів — вищий орган виконавчої влади. У столиці перебувають також інстанції, які здійснюють нагляд за додержанням законів — Генеральна прокуратура, Верховний Суд, Конституційний Суд тощо.

За офіційними даними (на 1 січня 2007 р.) в Києві зареєстровано 2718 тис. мешканців, але за даними, наведеними на web-порталі Київської міської державної адміністрації, в місті постійно проживає приблизно 4130 осіб. Разом із передмістями столиця утворює Київську агломерацію із сукупним населенням 5206 тис. мешканців. Київ є також адміністративним центром Київської області.

Розміщення столиці держави у Києві визнається оптимальним. Географічне розташування міста і його транспортна мережа загалом задовольняють економічні і управлінські потреби, хоч відносно географічного центру держави існує невелике зміщення (до 150 км). Зате Київ майже рівновіддалений від крайніх регіональних центрів — Сімферополя на півдні, Ужгорода на заході і Луганська на сході.

Особливий статус Києва закріплений у статті 133 Конституції України, а також Законом «Про столицю України — місто-герой Київ» (січень 1999 р.). Закон суттєво розширив повноваження міста у соціально-економічній сфері, його самоврядні й політичні права, надав йому право розпоряджатися власними прибутками та ресурсами. Ним визначені головні столичні функції міста, принципи взаємодії між державними формами влади та самоврядними структурами. Конкретніше принципи цієї взаємодії визначені у Статуті територіальної громади міста Києва. Представницьким органом місцевого самоврядування у місті виступає Київрада, яка утворює свій секретаріат. У функції останнього входить організаційне, інформаційне, правове, аналітичне, матеріально-технічне забезпечення діяльності ради, її органів та депутатів.

У тому вигляді, в якому вона законодавчо закріплена, система управління столицею не є досконалою, бо передбачає об'єднання в одній організаційній формі місцевих органів державної виконавчої влади і органів місцевого самоврядування. Оскільки Київрада не має власного виконавчого органу, функції останнього виконує міськдержадміністрація (яка мала б виступати як контрольний орган щодо міськради). Внаслідок цього виникла колізія, коли донедавна київський мер одночасно встановлював норми (через Київраду), виконував їх як міський голова і сам це виконання контролював — як голова адміністрації. Наслідком стали велика питома вага «тіньової» економіки (і, відповідно, неформальних зв'язків у сфері перетину інтересів бізнесу й політики), відтягування «на себе» місцевою владою грошових потоків від спекулятивних операцій на ринку нерухомості — все це важким тягарем лягало на плечі столичної громади. Внаслідок постійних конфліктів між професіоналами, владою і громадянами навколо майже кожного помітного будівельного об'єкта множилися «довгобуди», довго не розв'язувалися нагальні транспортні проблеми. Ситуацію істотно поліпшило розведення функцій мера і голови міськдержадміністрації. На черзі реалізація ідеї агломерації «Великий Київ», яка полягає у переході від стихійного розширення столиці за наявні адміністративні межі до перспективної, основаної на публічних принципах створення, моделі — поєднаної єдиною інфраструктурою системи міста та заміських територій.

Не визначеним належною мірою лишається статус м. Севастополя. У прийнятому Конституційним Судом України рішенні про відповідність Конституції АРК Основному Закону України територію АРК окреслено межами кордонів, які існували на 20 січня 1991 р. — день проведення референдуму в Криму. Але це рішення створило нову правову колізію — адже на день референдуму Севастополь, будучи містом республіканського підпорядкування, не входив до складу Кримської області. Втім,

референдум проводився і у ньому, оскільки міська партійна організація підпорядковувалася обласній. Коли Верховна Рада УРСР включила Севастополь до складу відновленої автономії, вона фактично анулювала його особливий статус, але і надалі Севастополь вважався містом республіканського підпорядкування.

Незважає на рішення КС в Криму одні сприйняли як «правовий нонсенс», інші — як свідчення «загального посилення проросійського вектора офіційного Києва»²⁹⁶. Оскільки рішення Конституційного Суду оскарженню не підлягають, очевидно, що він сам мав виправити допущену помилку. Цього не було зроблено. Очевидно, що нечітке формулювання Конституційного Суду здатне підживлювати потенційну конфліктність, пов'язану з намаганням проросійських сил заперечувати факт передачі Севастополя Україні у 1954 р.

Нині Севастополь є окремою адміністративно-територіальною одиницею із конституційно визначеним спеціальним статусом. Головною особливістю, що зумовлює спеціальний статус Севастополя, є присутність іноземних військ (Чорноморського флоту РФ) — на умовах оренди. Цим значною мірою зумовлені проросійські орієнтації населення. До того ж 71,6% севастопольців — етнічні росіяни; етнічних українців у місті 22,4%. Для 90,6% севастопольців рідною є російська мова²⁹⁷.

На прикладі Севастополя можна бачити шляхи вирішення найбільш болючих для міст фінансових проблем. Після підписання главою держави Указу «Про заходи підтримки соціально-економічного розвитку міста Севастополя» (1998), яким встановлювалося, що обсяги витрат міського бюджету міста мають бути не менші за суми податків, що збираються на території міста, за винятком обов'язкових платежів у державні цільові фонди, бюджет Севастополя за п'ятиріччя зріс утричі. Нині Севастополь має чи не єдину в країні програму сталого розвитку, прийняту у грудні 2001 р.

А проте нинішній статус Севастополя не бездоганний. Колишній віце-прем'єр з адміністративної реформи Р.Безсмертний змушений був визнати, що існуюча тут система територіальної організації, фактично паралізувала розвиток місцевого самоврядування, породила «централізацію податків і повноважень». Севастополю потрібне «100-відсоткове місцеве самоврядування», а 31 населений пункт і місто Севастополь мають бути розділені²⁹⁸.

Нова модель управління потрібна всім містам України. Її необхідність визначається роллю міст як центрів модернізації, здатних акумулювати інфраструктурні ресурси і практичний досвід «мережевої» організації професійних груп у сфері промисловості, фінансів, сервісних та інших послуг. Міжнародні фактори (у вигляді інвестицій, конкретних економічних, екологічних, культурних, інформаційних проєктів) стають водночас чинниками внутріміського життя. Саме тому до сучасних міст застосовні такі поняття як міжнародний статус, міжнародний престиж, культура міжнародного ділового спілкування тощо.

Зрозуміло, що має пройти певний час, щоб населення кожного міста чи селища міського типу усвідомило себе не додатком до певної виробничої одиниці, а територіальною спільнотою із певним статусом і

самоврядною управлінською системою. Йдеться про специфічну місцеву ідентичність, яка має усвідомлюватися не вузьким прошарком ентузіастів-краєзнавців, а усією громадою. Для цього не в останню чергу й потрібна реформа адміністративно-територіального устрою, в ході якої населення певного міста чи селища має усвідомити себе єдиною спільнотою. Щоб це нарешті сталося, на місцях потрібно провести відповідну роботу із застосуванням своєрідного методу «соціальної діагностики». Остання має включати вивчення історії заселення і освоєння даної території, того, як складався і змінювався соціальний склад місцевого населення в минулому, чим займалися, які традиції наслідували люди, що тут жили, як відбивалися зміни населення на організації життєвого середовища. Особливо важливим уявляється аналіз впливу управлінських рішень на формування «соціального профілю» міст. Шляхом спеціальних ситуаційно-біографічних інтерв'ю легко з'ясувати, як сприймають люди середовище, в якому живуть, наскільки прив'язані вони до збережених (або навпаки, стертих з лиця землі) слідів минулого, як ставляться до новобудов. Такі дослідження стимулюватимуть тих, хто формує обличчя міст, більш дбайливо ставитися не лише до ландшафтів і містобудівної спадщини, але й до людей, що становлять ядро соціокультурного потенціалу міських спільнот.

Сучасне містознавство мусить оперативіно реагувати на ті нові загрози й ризики, які є наслідком «відчуження у натовпі» й віртуалізації життєвого простору людини. Мешканець сучасного мегаполісу водночас страждає і від ментальної перевантаженості контактами й враженнями, і від зростаючого відчуження, збільшення соціальної дистанції у міжособистісному спілкуванні. Діставши небачену раніше свободу у вигляді соціальних зв'язків, він далеко не завжди вміє належним чином нею розпорядитися, убезпечити себе від небажаних спокус. Місто стимулює прагнення до самоствердження і оволодіння знаннями, але воно також провокує агресивність, наркозалежність, девіантну поведінку тощо. У таких умовах, наголошує Д.Харві, боротьба за реорганізацію міського простору набуває не меншого значення, ніж боротьба за право участі громадян у процесі прийняття рішень²⁹⁹.

Сучасна урбаністика здатна дати відповідь і на запитання про шляхи подолання деформацій і перекосів, що відбуваються у руслі своєрідної пострадянської «деурбанізації». Йдеться про тенденції неприродно високого припливу населення у столицю й інші великі міста, про повернення багатьох селищ міського типу до статусу сіл, про вторинну аграризацію праці на землі.

Аналізуючи ці процеси, О.Павлов констатує, що в сучасних умовах взаємодія урбанізації й руралізації набуває нового змісту. Якщо в радянські часи політика «спрямованої урбанізації» полягала у «підтягуванні» рівня соціально-економічного розвитку села до міських стандартів і механічному перенесенні в аграрну сферу промислових методів організації виробництва і побуту, то тепер дедалі частіше урбанізацію сільського середовища розглядають як подразник, який руйнує систему типових для села життєвих стандартів, не даючи взамін ефекту істотного

покращення сільського соціуму. Водночас виникла проблема врахування в суспільному розвитку зустрічної тенденції, пов'язаної з руралізацією — проникненням елементів сільського способу життя в міські поселення³⁰⁰. Утворення перехідних, «змішаних» типів територіальних утворень — сільських урбанізованих зон, «аграрних міст», урба-руральних ареалів ставить перед містознавцями чимало непростих запитань.

Чи варто і надалі іменувати містами поселення, де більшість громадян виживає за рахунок сільськогосподарських занять? Як кваліфікувати поселення, що дістали статус міст, будучи додатком великого підприємства чи шахти, коли ці підприємства закрилися? Все це питання, які доведеться розв'язувати у контексті майбутньої адміністративно-територіальної реформи, коли влада все-таки наважиться її здійснити. Але якщо її проводитимуть в озвученому у 2005 р. руслі, не менш складними можуть виявитися і нові, породжені нею завдання організації управління містами-районами і містами-регіонами, а також областями, які позбудуться своїх природних центрів.

Для забезпечення ефективної системи територіальної організації необхідно дати чітку відповідь і на цілий ряд більш принципових питань: якою має бути роль міст у територіальній суспільній системі; навколо яких саме міст доцільно формувати окремі територіальні підсистеми; яким повинне бути інституційне і теоретико-методологічне забезпечення процесу формування нової структури адміністративно-територіального поділу; яким має бути політико-правовий статус кожної з адміністративно-територіальних одиниць. Необхідно передбачити і цілий комплекс заходів, покликаних забезпечити містам роль вузлів територіальної «правової системи». Йдеться про створення на базі міських систем «полосів соціально-економічного росту», оновлення інфраструктури та комунікації, створення логістичних центрів, динамізацію інформаційних моніторингових систем. І не меншою мірою — про створення сучасних управлінських механізмів і дієздатних структур громадянського суспільства.

¹ *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація. — С. 6–7.

² *Історія України / Під загальною редакцією В.А.Смолія.* — К., 1997. — С. 10.

³ *Миколаївщина: літопис історичних подій.* — Б.м., 2002. — С. 16–17; *День.* — 2004. — 4 вересня; 2008. — 26 липня.

⁴ *Фроянов И.Я., Михайлова И.Б.* Город или протогород (об одной надуманной исторической категории) // Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей. — СПб., 1999. — С. 228–236.

⁵ *Ефимчук И.В.* Фрактальность в истории // Общественные науки и современность. — 2010. — № 5. — С. 146–156.

⁶ *Зубко А.* Вагові системи античних держав Північного Причорномор'я VII–I ст. до н.е. // *Історичний журнал.* — 2009. — № 2. — С. 94.

⁷ *Снытко И.* Поселение Николаева–VI, как северный форпост Ольвийского государства // *Південна Україна: проблеми історичних досліджень.* — Ч. 1. — Миколаїв, 1998. — С. 27–28.

⁸ Русяєва А.С. Про храм Партенос — верховної богині Херсонеса Таврійського // Український історичний журнал. — 2009. — № 2. — С. 5.

⁹ Крисаченко В.С. Українознавство. Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. — Кн. 1. — К., 1996. — С. 81.

¹⁰ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. — К., 1998. — С. 36, 265.

¹¹ Наливайко С. Дослідження давньої історії України: методологічний аспект // Українознавство. — 2002. — № 3. — С. 84–85.

¹² В українському перекладі В.Крисаченка чомусь — Птолемеєвою. Але ж вежа була названа не на честь Птолемея, а на честь полководця Мітрідата Неоптолема. Див.: Крисаченко В.С. Українознавство. — Кн. 1. — С. 76.

¹³ Азбунов М.В. Загадки Понта Евксинского (Античная география Северо-Западного Причерноморья). — М., 1985. — С. 51–70, 87–107.

¹⁴ Історія української культури — Т. 1. — К., 2001. — С. 432. Докладніше див.: Боровський Я.Є. Походження Києва. Історіографічний нарис. — К., 1981.

¹⁵ Крисаченко В.С. Українознавство. — Кн. 1. — С. 91, 94.

¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Проблеми термінології та періодизації в українській історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 1. — К., 1994. — С. 42.

¹⁷ Див.: Дмитрієнко М., Литвин В., Томазов В., Яковлева Л., Ясь О. Греки на українських теренах. Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. — К., 2000. — С. 29–30.

¹⁸ Разумов Г.А., Хасин М.Ф. Тонушие города. — М., 1978. — С. 26–32.

¹⁹ Докладніше див.: Войтович Л. Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу. — Біла Церква, 2009. — С. 78–96.

²⁰ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 21.

²¹ Про полеміку навколо «руського письма» див.: Тимошик М. З історії української книги дохристиянської доби // Пам'ять століть. — 2002. — № 4. — С. 112–113; Войтович Л. Формування кримськотатарського народу. — С. 104–106.

²² Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. — К., 1992. — С. 11–12.

²³ Возгрин В. Сицилія і Крим - два осередки Передвідродження // Всесвіт. — 1998. — № 7. — С. 167–177.

²⁴ Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 98.

²⁵ Якобсон А.Л. Крым в средние века. — М., 1973. — С. 83.

²⁶ Красножон А.В. Античне місто на місці сучасної Одеси (археолого-палеографічний огляд) // Записки історичного факультету Одеського національного університету. — Вип. 14. — Одеса, 2003. — С. 44–54.

²⁷ Романюк В., Черняков И. Что было на месте Одессы? — К., 2008. — С. 104–123.

²⁸ Історія української культури. — Т. 1. — С. 359.

²⁹ Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. — Нью-Йорк-Київ, 1999. — С. 59.

³⁰ Попович М. Нарис історії культури України. — К., 1999. — С. 73.

³¹ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. — М.-Л., 1939. — С. 23.

- ³² Греков Б.Д. Киевская Русь. — М., 1949. — С. 100.
- ³³ Див.: *Брайчевський М.* Коли і як виник Київ // *Брайчевський М.* Вибрані твори. — С. 127–128.
- ³⁴ *Михальчишин І.* Стародавні твердині // *Відлуння віків.* — 2004. — № 2. — С. 50–57.
- ³⁵ *Історія у Стільському зупинилася?* // *День.* — 2009. — 23 липня.
- ³⁶ Актуальні питання виявлення та дослідження пам'яток історії та культури. — Ч. I. — К., 1999. — С. 263–264.
- ³⁷ *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. — К., 1980. — С. 38–39; *Ивакин Г.Ю.* Киев в XIII–XV веках. — К., 1982. — С. 6. *Д. Іловайський*, з яким солідаризувався і *М. Грушевський*, називав для Києва цифру 100 тис. жителів. Див.: *Іловайський Д.И.* История России. 2 изд. — Т. 1. — М., 1906. — С. 14; *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — С. 18.
- ³⁸ Див.: *Коваленко В.П.* Итоги и задачи изучения древнего Чернигова // *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики.* — С. 201–210.
- ³⁹ *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX — XIII вв. — К., 1985. — С. 23.
- ⁴⁰ *Нариси історії Росії / За заг. ред. О.О. Чубар'яна.* — К., 2007. — С. 53.
- ⁴¹ *Поляков А.Н.* Древнерусская цивилизация: вехи развития // *Вопросы истории.* — 2008. — № 9. — С. 71–72.
- ⁴² *Карту-реконструкцію Києва X–XIII ст. див.: Звід пам'яток історії та культури України.* Київ. — Кн. 1. — Ч. 1. — К., 1999. — С. 138–139.
- ⁴³ *Історія української культури.* — Т. 1. — С. 717.
- ⁴⁴ Там само. — С. 731.
- ⁴⁵ *Повесть временных лет. Лаврентьевский список.* — М., 1950. — Ч. 1. — С. 83.
- ⁴⁶ *Брайчевський М.* Коли і як виник Київ. — С. 101.
- ⁴⁷ *История культуры Древней Руси.* — Т. I. — М.-Л., 1951. — С. 193.
- ⁴⁸ *Брайчевський М.* Реконструкція київського житла XI–XIII століть // *Пам'ятки України.* — 1997. — № 3. — С. 54–57.
- ⁴⁹ *Казаков А.Л.* Чернігів IX — XIII ст. в контексті археологічних джерел // *Сумська старовина.* — № XVIII–XIX. — Суми, 2006. — С. 26–35.
- ⁵⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси в 11 т. — Т. 1. — К., 1991. — С. 364–365.
- ⁵¹ *Поляков А.Н.* Древнерусская цивилизация: основы политического строя // *Вопросы истории.* — 2007. — № 3. — С. 68.
- ⁵² *Головко О.* Формування державних утворень у Східній Європі в IX — першій половині XIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* — Вип. 4. — К., 2004. — С. 80–84.
- ⁵³ *Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю.* Города-государства Древней Руси. — Ленинград, 1988. — С. 34, 75, 266; *Фроянов И.Я.* Начала русской истории. Избранное. — М., 2001.
- ⁵⁴ Див., напр.: *Войтович Л.* Феодализм в украинских землях: проблемы иснунвания і періодизації // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану *Ф.П. Шевченка.* — Т. 2. — К., 2004. — С. 388; *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков. — М., 2001. — С. 90.

- ⁵⁵ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — С. 233.
- ⁵⁶ Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. — С. 12.
- ⁵⁷ Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. — К., 2006. — С. 124.
- ⁵⁸ Драгоманов М. Література українська, заборонена російським урядом // Тисяча років української суспільно-політичної думки. — Т. V. — Кн. 2. — К., 2001. — С. 20.
- ⁵⁹ Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 3.
- ⁶⁰ Ричка В.М. «Київ — Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). — К., 2005; його ж: «Місто наше столичное...богохранимий Київ» // Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України. — К., 2007. — С. 346–357.
- ⁶¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. — С. 354.
- ⁶² Полонська-Василенко Н. Історія України. 4 вид. — У 2-х тт. — Т. 1. — К., 2002. — С. 221.
- ⁶³ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 80–81.
- ⁶⁴ Окіншевич Л. Державне право // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Т. 2. — К., 1995. — С. 639.
- ⁶⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — Вид. 2. — К., 2005. — С. 73.
- ⁶⁶ Грушевський М. Історія української літератури. — Т.1. — К., 1995. — С. 97.
- ⁶⁷ Докладніше див.: Ричка В.М. «Галич — другий Київ»: середньовічна формула чи історіографічна метафора // Український історичний журнал. — 2006. — № 1. — С. 6–7.
- ⁶⁸ Там само. — С. 4–13.
- ⁶⁹ Еремян В.В. Средневековый город в процессе феодализации экономических и политических отношений на Руси. — Ч.2. // Политика и общество. — 2006. — № 9–10. — С. 82–85, 90–91.
- ⁷⁰ Попович М. Нарис історії культури України. — С. 135.
- ⁷¹ Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенеза, історія, етнімія. — Біла Церква, 2008. — С. 202.
- ⁷² Библиотека иностранных писателей о России. — Т.1. — Отд.1. — СПб., 1836. — С. 19–20.
- ⁷³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып.1. — К., 1890. — С. 52–53.
- ⁷⁴ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 73–74, 91.
- ⁷⁵ Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. Спеціальний випуск. — К.-Львів, 2007. — С. 29–31.
- ⁷⁶ Яковлів А. Українське право // Антонович Д. Українська культура. — Мюнхен, 1988. — С. 240.
- ⁷⁷ Петришин Г. Мережа історично сформованих міст Галичини як пам'ятка урбанізаційного процесу // Історичні пам'ятки Галичини. — Львів, 2001. — С. 177.

⁷⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. — К., 1868.

⁷⁹ *Антонович В.Б.* Исследования о городах Юго-Западной России (по актам 1432-1798 гг.). — К., 1870; його ж: Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т.1. — К., 1885. — С. 11-43.

⁸⁰ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — К., 2007. — С. 172-173.

⁸¹ *Бартлетт Р.* Становление Европы. — С. 261-264, 340.

⁸² Там само. — С. 257, 327, 333.

⁸³ Культурна, історична, архітектурна та природна спадщина Барської землі Поділля в контексті сталого просторового розвитку Європи. — Бар, 2010. — С. 14.

⁸⁴ *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 38.

⁸⁵ До 1535 р., коли норми магдебурзького права були закріплені у краківських виданнях М.Яскера, вони поширювалися на польських і українських землях у рукописному вигляді. Див.: *Капраль М.* Функціонування органів влади Львова у XIII — XVIII ст. (Нарис історії інститутів магдебурзького права) // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 111-130.

⁸⁶ Дата 1356 р. щодо Львова є дискусійною. М.Капраль вважає, що це було вже повторне надання місту магдебурзького права, посилаючись на те, що перша згадка про міську раду датується 1353 роком (*Капраль М.* Привілей 1356 р. як повторне надання магдебурзького права для міста Львова // Львів: місто, суспільство, культура. — Львів, 1999. — Т.3. — С. 12). Теза про повторність є і у книзі М.Долинської (*Долинська М.* Історична топографія Львова XIV — XIX ст. — С. 256).

⁸⁷ *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. — С. 153-167. Російська дослідниця М.Круглова пропонує звернути увагу на іншу дату — 31 серпня 1498 р. Див.: *Круглова Т.А.* Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. — К., 1999. — С. 30-34.

⁸⁸ *Любовский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — СПб., 2004. — С. 162.

⁸⁹ *Капраль М.М.* Функціонування органів влади Львова у XIII — XVIII ст. — С. 111.

⁹⁰ Дзеркало тижня. — 1999. — 25 грудня.

⁹¹ Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку. — К., 2006. — С.8.

⁹² *Грушевський М.* Історія української літератури. — Т. V. — Кн. 1. — К., 1995. — С. 103-115.

⁹³ *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — С. 188-193.

⁹⁴ *Костриця М.* Острозький інвентар 1620 року як унікальне економіко-географічне краєзнавче джерело // Історія української географії. — Тернопіль, 2001. — Вип.2. — С. 73-75.

⁹⁵ *Долинська М.* Історична топографія Львова XIV — XIX ст. — С. 224.

⁹⁶ Україна на стародавніх картах. Середина XVII — друга половина XVIII ст. Атлас репродукцій. — К., 2009. — С. 8-9.

⁹⁷ *Петришин Т.* Змінність фортифікаційного чинника в еволюції урбанізаційного процесу (на прикладі Поділля середини XVII ст.) // *Історична топографія і соціотопографія України. Зб. наукових праць.* — Львів, 2006. — С. 150–161.

⁹⁸ *Вечерський В.* Гетьманські столиці України. — К., 2008. — С. 25, 27.

⁹⁹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — С. 377.

¹⁰⁰ *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI — XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2008. — С. 204–205.

¹⁰¹ Див.: *Михайлина П.В.* До питання про оренди і застави міст України в кінці XVI — першій половині XVII ст. // *Історія народного господарства та економічної думки УРСР.* — Вип. 8. — К., 1974. — С. 89.

¹⁰² *Драгоманов М.* Література українська, заборонена російським урядом // *Тисяча років української суспільно-політичної думки.* — Т. V. — Кн. II. — К., 2001. — С. 28.

¹⁰³ Докладніше див.: *Литвинов В.Д.* Україна в пошуках своєї ідентичності. XVI — початок XVII століття. Історико-філософський нарис. — К., 2008. — С. 6, 115–125.

¹⁰⁴ *Кінан Е.* Чому неможливо збагнути російську історію, не збагнувши історії руської // *Критика.* — 2008. — Ч. 7-8. — С. 24–25.

¹⁰⁵ *Каппелер А.* Мала історія України. — К., 2007. — С. 72–73.

¹⁰⁶ Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу. Нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К., 2001. — С. 250–252.

¹⁰⁷ *Історія української культури.* — Т. 2. — К., 2001. — С. 167.

¹⁰⁸ *Енциклопедія Львова.* — Т. 1. — Львів, 2007. — С. 381–382.

¹⁰⁹ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — С. 128.

¹¹⁰ *Вебер М.* История хозяйства. Город. — С. 445–446.

¹¹¹ *Капраль М.М.* Функціонування органів влади Львова у XIII — XVIII ст. — С. 120–123.

¹¹² *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 70–72.

¹¹³ Докладніше див.: *Білоус Н.* Київський магістрат XVI — першої половини XVII ст.: організація та структура влади // *Соціум.* — Вип. 2. — К., 2003. — С. 23–39; *її ж:* Функції та основні напрями діяльності київського магістрату в XVI — першій половині XVII ст. // *Український історичний журнал.* — 2005. — № 5. — С. 4–7.

¹¹⁴ *Грушевский М.* Очерк истории украинского народа. — С. 142–143.

¹¹⁵ *Литвинов В.Д.* Україна в пошуках своєї ідентичності. — С. 111–112.

¹¹⁶ *Нічик В.М.* Передмова // *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI — початок XVII ст.).* — К., 1988. — С. 6.

¹¹⁷ *Опанасюк В.* Громадські організації доби Хмельниччини // *Віче.* — 2004. — № 10. — С. 73.

¹¹⁸ *Капраль М.М.* Функціонування органів влади Львова у XIII — XVIII ст. — С. 118–123.

¹¹⁹ *Варшавская М.* Из истории еврейской диаспоры Украины // *Історико-географічні дослідження в Україні.* — Ч. 6. — К., 2003. — С. 105–106.

- ¹²⁰ Там само. — С. 94.
- ¹²¹ Антонович В. Исследования о городах Юго-Западной России. — С. 91–92.
- ¹²² Ілько В. Деякі питання історії Мараморощини доби феодалізму (до середини XIX ст.) // Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність. — Satu Mare, 1999. — С. 201–211.
- ¹²³ Гурбик А.О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) // Український історичний журнал. — 2006. — № 6. — С. 48–49.
- ¹²⁴ Універсали Богдана Хмельницького. 1648 — 1657. — К., 1998. — С. 128, 133–134.
- ¹²⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — С. 477.
- ¹²⁶ Бартлетт Р. Становление Европы. — С. 202, 206.
- ¹²⁷ Там само. — С. 207–208.
- ¹²⁸ Зубко А. На перехресті Великого Шовкового шляху: монети генуезького Криму // Історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 26.
- ¹²⁹ Якобсон А.Л. Крым в средние века. — С. 119–124.
- ¹³⁰ Куркчи А. Крымские татары // Отечество. Краеведческий альманах. — Вып. 1. — М., 1990. — С. 184–186.
- ¹³¹ Зубко А. На перехресті Великого Шовкового шляху. — С. 22–23.
- ¹³² Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — С. 127.
- ¹³³ Середа А. Силистринско-Очаковський еялет през XVIII — нач. на XIX в. — София, 2009. — С. 58.
- ¹³⁴ Якубова Т.А. Північне Причорномор'я та місто-фортеця Очаків в історико-культурних фондах Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (XVI — XVII ст.) // Питання науки і техніки. — 2009. — № 4. — С. 48.
- ¹³⁵ Мальченко О. Татарські замки на Дніпрі наприкінці XV — початку XVI ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. — Ч.6. — К., 2003. — С. 57–71.
- ¹³⁶ Домбровский О.И., Махнева О.А. Столица феодоритов. — Симферополь, 1973.
- ¹³⁷ Войтович Л. Формування кримськотатарського народу. — С. 139–140.
- ¹³⁸ Див.: Формозов А.А. Археологические путешествия. — М., 1974. — С. 12–17; Гернец А.Г., Махнева-Гернец О.А. Пещерные города Крыма. Путеводитель. Севастополь, 2006.
- ¹³⁹ Шевченко Ю.Ю. Храмы христиан Юго-Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов // Сіверщина в історії України. Зб. наукових праць. — Вып. 3. — К.-Глухів, 2010. — С. 67.
- ¹⁴⁰ Крисаченко В.С. Українознавство. — Кн. 1. — С. 332.
- ¹⁴¹ Тимошук Б.О. Хотинська фортеця // Український історичний журнал. — 1967. — № 4. — С. 109–111; *він же*: Північна Буковина — земля слов'янська. — Ужгород, 1969. — С. 128.
- ¹⁴² Паламарчук С.В. Кілія молдавського періоду // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечнікова. — Вып. 11. — Одеса, 2001. — С. 227–232.

- ¹⁴³ Красножон А., Картелян Е. Сакральные знаки Белгород-Днестровской крепости // Юго-Запад. Одессика. — Вып. 5. — Одесса, 2008. — С. 43–62.
- ¹⁴⁴ Черникова Т.В. Средневековое земледелие и проблема феодализма в русской истории // Общественные науки и современность. — 2005. — № 5. — С. 104.
- ¹⁴⁵ Янов А. Спор о Николае I // Свободная мысль. — 2006. — № 5. — С. 202.
- ¹⁴⁶ Пасько І, Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси. — Донецьк, 1999.
- ¹⁴⁷ Щербина В.И. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 год // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — Кн.6. — К., 1892. — С. 130.
- ¹⁴⁸ Вечерський В. Гетьманські столиці України. — С. 91–93.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 215–216.
- ¹⁵⁰ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. II. Репринт. — Мюнхен-Київ, 1966–1992. — С. 195–196.
- ¹⁵¹ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — С. 169.
- ¹⁵² Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К., 1996. — С. 56.
- ¹⁵³ Дмитрієнко М., Литвин В., Томазов В., Яковлева Л., Ясь О. Греки на українських теренах. — С. 55–57.
- ¹⁵⁴ Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу. — С. 228.
- ¹⁵⁵ Вечерський В. Гетьманські столиці України. — С. 35.
- ¹⁵⁶ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація (Донбас в етнокультурних координатах України). — Луганськ, 2000. — С. 198–111.
- ¹⁵⁷ Докладніше див.: Тимофеев Д.В. «Гражданин» и «государство» в России первой четверти XIX в.: к истории понятий // Вопросы истории. — 2009. — № 5. — С. 98–99.
- ¹⁵⁸ Полное собрание законов Российской империи — I. — Т.22. — СПб., 1830. — С. 350–362.
- ¹⁵⁹ Кошман Л.В. Мещанство в России в XIX веке // Вопросы истории. — 2008. — № 2. — С. 4–5.
- ¹⁶⁰ Докладніше див.: Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII — у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 3–21.
- ¹⁶¹ Каменский А.Б. Российские реформы: уроки истории // Вопросы философии. — 2006. — № 6. — С. 33–36.
- ¹⁶² Володько В.В. Міське виборне чиновництво Київського намісництва в 80-х — першій половині 90-х рр. XVIII ст. // Наука, релігія, суспільство (Донецьк). — 2006. — № 1. — С. 10–16.
- ¹⁶³ Усягин А.В., Шишков М.К. Территориальное управление в России // <http://www.terrus.ru/mono/r3.2.3.shtml>.
- ¹⁶⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія. — С. 182–183.
- ¹⁶⁵ Тимофеев Д.В. «Гражданин» и «государство» в России первой четверти XIX в. — С. 103.

¹⁶⁶ Ахиезер А.С. Диалектика урбанизации и миграции в России // *Общественные науки и современность*. — 2000. — № 1. — С. 81.

¹⁶⁷ Полонська-Василенко Н. *Історія України*. — Т.2. — С. 350.

¹⁶⁸ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. — Т.VII. — С. 83. Що ж до причин скасування магдебурзького права у Києві, то їх не варто відносити лише на рахунок уніфікаторської політики царських властей. Не менш вагомим приводом до цього були масштабні зловживання й розтрата, які здійснювалися членами міського магістрату й війтами. За деякими даними, сума розтрат у п'ятеро перевищила суму річного прибутку міста. Див.: Павко А. Магдебурзьке право як форма місцевого самоврядування у Києві // *Історичний журнал*. — 2006. — № 5. — С. 104–105.

¹⁶⁹ Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. — Львів, 2007. — С. 29–30.

¹⁷⁰ Грушевский М.С. *Очерк истории украинского народа*. — С. 196.

¹⁷¹ Щегловитов С.Г. *Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями*. — СПб., 1912. — С. 6–7.

¹⁷² Hamm M.F. The modern Russian city // *Journal of Urban History*. — Vol. 4. — P.39; *The City in Russian History* // Ed. by M.F.Hamm. — Lexington, 1976; *The City in Late Imperial Russia* // Ed. by M.F.Hamm. — Bloomington, 1986.

¹⁷³ Чжан Найхе. Российская урбанизация в китайской перспективе: обзор исследования Чжана Гуансяна об урбанизации в России в XVIII–XIX веках // *Российская история*. — 2009. — № 1. — С. 76–80.

¹⁷⁴ *Сборник ограничительных законов и постановлений о евреях по 1 июля 1902 года*. — СПб., 1902. — С. 81–82.

¹⁷⁵ Див.: Самарцев І.Г. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // *Український історичний журнал*. — 1994. — № 4. — С. 19–29.

¹⁷⁶ *Малороссия. Новороссия. Крым. Исторический и этнографический очерк*. — М.-СПб., 2006. — С. 238–239.

¹⁷⁷ Натанс Б. За чертой. Евреи встречаются с позднеимперской Россией. — М., 2007. — С. 245–256, 419.

¹⁷⁸ Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования. — М., 2006. — С. 128–129.

¹⁷⁹ Смиловицкий А. *Євреї в Турове. Історія містечка Мозырського Полесья*. — Ієрусалим, 2008.

¹⁸⁰ Вечерський В. Спадщина містобудування України. — С. 9.

¹⁸¹ Кравченко В. *Харьков/Харків: столица Пограничья*. — Вильнюс, 2010. — С. 73–74.

¹⁸² Самойлов А.Н. Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина-Таврического // *Русский архив*. — 1867. — С. 1015.

¹⁸³ Зорин А.Л. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII — первой трети XIX века. — М., 2004. — С. 144–148.

¹⁸⁴ Грибовський В. Містечко Микитине і Микитин перевіз: козацька перед-історія міста Нікополя // *Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід*. Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 41.

¹⁸⁵ *Репан О., Старостін В., Харлан О.* Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська. — К., 2008. — С. 239.

¹⁸⁶ Див.: *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація. — С. 62–67.

¹⁸⁷ *Кудрявцева Е.П.* Русская торговля через Константинополь в первой половине XIX века // Отечественная история. — 2008. — № 3. — С. 19.

¹⁸⁸ Цит. за *Вулф Л.* Винайдення Східної Європи. — С. 211.

¹⁸⁹ *Тимофеенко В.И.* Формирование градостроительной культуры Юга Украины. — К., 1986; *його ж:* Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. — К., 1984.

¹⁹⁰ *Кравченко В.* Харьков/Харків: столица Пограничья. — С. 76–85.

¹⁹¹ *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур. — С. 346.

¹⁹² Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. — Т. VII. — С. 94.

¹⁹³ *Дмитрієв В.В.* Градоначальства Півдня України в XIX — на початку XX ст. Автореферат дис... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2003.

¹⁹⁴ *Чорний Д.* Чи був Харків промисловим центром? (До питання про критерії класифікації міст України початку XX ст.) // Третій міжнародний конгрес українців. Історія. — Харків, 1996. — С. 12.

¹⁹⁵ *Рындзюнский П.Г.* Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношения города и деревни в социально-экономическом строе России). — М., 1983. — С. 127.

¹⁹⁶ Див.: *Жданович А.* Архитектура белорусских и украинских городов Речи Посполитой: организация и анализ информации в базах данных // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — Ч. 6(7). — Ч. 1. — К., 2001. — С. 388–390.

¹⁹⁷ *Птуха М.В.* Очерки по статистике населения. — М., 1960. — С. 280.

¹⁹⁸ Хрестоматія з історії Української РСР. — Т. 1. — К., 1959. — С. 575.

¹⁹⁹ *Мельник Л.Г.* Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // Український історичний журнал. — 1989. — № 12. — С. 49–56.

²⁰⁰ *Дитятин И.И.* Устройство и управление городов России. — Т. 1. — СПб. — Ярославль, 1875. — С. 109.

²⁰¹ *Милюков П.Н.* Очерки по истории русской культуры. — Ч. 1. — СПб., 1909. — С. 241, 243.

²⁰² *Шандра В.С.* Проблеми управління Правобережною Україною: київське генерал-губернаторство за М. Дондукова-Корсакова (у 1869–1878 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. VI. — К., 2003. — С. 198.

²⁰³ Полное собрание законов Российской империи — II. — Т. 45. — СПб., 1873. — С. 826–827.

²⁰⁴ *Пажитнов К.А.* Городское и земское самоуправление // Великие реформы шестидесятих годов в прошлом и настоящем. — СПб., 1913. — С. 38.

²⁰⁵ *Зайончковский В.А.* Российское самодержавие в конце XIX столетия. Политическая реакция 80-х — начала 90-х годов. — М., 1970. — С. 411.

²⁰⁶ *Шрейдер Г.И.* Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // История России в XIX в. — М., 1913. — С. 181–208.

²⁰⁷ Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. — М., 1908. — С. 18.

²⁰⁸ Про складні взаємини місцевих органів влади і муніципальних органів див.: Васильчиков А.О. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. — Т. 2. — СПб., 1870; Семенов Д.Д. Городское самоуправление: Очерки и опыты. — СПб., 1901; Немировский А.О. Реформа городского самоуправления. — СПб., 1911.

²⁰⁹ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX вв.). — Т. 2. — С. 287–289.

²¹⁰ Бойко В.М. Реорганізація міських дум в Україні навесні 1917 р. // Український історичний журнал. — 2003. — № 4. — С. 30.

²¹¹ Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму. — К., 2007. — С. 20.

²¹² Донецк. Историко-краеведческий очерк. — Изд. 2-е. — Донецк, 1981. — С. 38–44.

²¹³ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні. 1860–1914 рр. Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії. — К. — Донецьк, 2008.

²¹⁴ Субтельний О. Україна. Історія. — С. 238.

²¹⁵ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація. — С. 113, 120.

²¹⁶ Портнова Т. Міське середовище і модернізація. — С. 56–57.

²¹⁷ Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII–XIX ст.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 9. — С. 58–59.

²¹⁸ Фельдман М.А. Культурные ценности рабочих России в первые десятилетия XX века // Общественные науки и современность. — 2007. — № 6. — С. 111.

²¹⁹ Віхрова Т.В. Формування етноструктури і особливості традиційних етнічних культур Середнього Подніпров'я // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — Луганськ, 2006. — С. 308.

²²⁰ Петришин Г. Карта фон Міга як джерело до містознавства Галичини // Картографія та історія України. Зб. наукових праць. — Львів-Київ-Нью-Йорк, 2000. — С. 54.

²²¹ Тейлор А. Дж.П. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. — Львів, 2002.

²²² Субтельний О. Україна. Історія. — С. 196.

²²³ Капраль М. Документи статистичного характеру як джерела дослідження демографії та соціотопографії Львова XVI–XVIII ст. // Історична топографія і соціотопографія України. — С. 362.

²²⁴ Петришин Г. Порівняльний аналіз урбанізаційних процесів у Галичині та інших землях Австрійської імперії // Історичне картознавство України. Зб. наукових праць. — Львів, Київ-Нью-Йорк, 2004. — С. 353–359.

²²⁵ Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. Спеціальний випуск. — К.-Львів, 2007. — С. 30–31; його ж: Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). — К., 2006. — С. 148–149.

²²⁶ Грицак Я. Конструювання національного міта // Критика. — 2007. — Ч. 1–2. — С. 13.

- ²²⁷ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. — С. 47, 49, 88.
- ²²⁸ Охримович В. З поля національної статистики Галичини. — Львів, 1908. — С. 46.
- ²²⁹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. — С. 27–28, 39.
- ²³⁰ Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 268–270.
- ²³¹ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. — Рівне, 2006. — С. 75.
- ²³² Дашкевич Я.Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX — початок XX ст.) // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 63–73.
- ²³³ Грушевський М. Із польсько-українських стосунків Галичини // Твори у 50 тт. — Т. 1. — Львів, 2002. — С. 485–527.
- ²³⁴ Буковина. Історичний нарис. — Чернівці, 1998. — С. 161.
- ²³⁵ Добржанський О. Українські міщани Чернівців у національному русі другої половини XIX — поч. XX століть // Третій міжнародний конгрес українців. Історія. — Харків, 1996. — С. 15–20.
- ²³⁶ Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX — на початку XX ст. — Львів, 1980. — С. 18–19.
- ²³⁷ Население Украины по данным переписи 1920 года. — Х., 1923; Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. — Х., 1928. — С. 4–9; «Українізація» 1920 — 1930-х років: передумови, здобутки, уроки. — К., 2003. — С. 166, 173.
- ²³⁸ Докладно див.: Бон Т.М. «Социалистический город» или «европейский город». — С. 65–76.
- ²³⁹ Данилін О.М. До питання про урбанізаційно-модернізаційні процеси в Донбасі у перші повоєнні десятиліття: шахтарі в урбаністичній схемі регіону // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 18. — К. — Донецьк, 2001. — С. 159–160.
- ²⁴⁰ Цирель С.В. Сталинская урбанизация и упадок советской науки // Общественные науки и современность. — 2008. — № 5. — С. 111–119.
- ²⁴¹ Вечерський В. Спадщина містобудування України. — С. 10–12.
- ²⁴² Субтельний О. Україна. Історія. — С. 355.
- ²⁴³ Гребеннікова О.В. Міста Донбасу в 20-х роках XX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 18. — С. 149–150.
- ²⁴⁴ Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 255.
- ²⁴⁵ Івченко А. Містечка України. Довідник. — К., 2000. — С. 4.
- ²⁴⁶ Голос України. — 1995. — 15 червня.
- ²⁴⁷ Ідріс Н. Вплив міграції сільського населення в 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. на національно-культурне відродження міст УРСР // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. — Вип. 7. — К., 2004. — С. 57.
- ²⁴⁸ Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX ст. — С. 247. В.Підгаєцький запропонував власну, створену на основі

кластерного аналізу типологію міст України по природно-географічних регіонах на 1926 р. Однак, навряд чи можна вважати вичерпним визначення 6 соціально-економічних типів міст — фабрично-заводський, промислово-транспортний, промислово-господарський, адміністративно-господарський, дрібногосподарно-адміністративний, сільськогосподарсько-кустарний (Там само. — С. 334).

²⁴⁹ Докладніше див.: *Ідріс Н.* Особливості процесу «українізації» різних соціальних груп міського населення УСРР (20 — початок 30-х рр. ХХ ст.) // Український історичний збірник. — Вип. 6. — К., 2004. — С. 235–236.

²⁵⁰ *Ахизер А.С.* Россия: Критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). — Т. 1. — Изд. 2. — Новосибирск, 1997. — С. 577.

²⁵¹ *Ахизер А.С.* Миграция в российской истории // Полития (Москва). — Зима 2004–2005. — № 4. — С. 73.

²⁵² Слободизация страны Гардарики // <http://www.glazychev.ru/books/slobodizatsia.htm>.

²⁵³ *Удод О.* Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. — Т. 2. — К., 2004. — С. 306.

²⁵⁴ *Кононов І.Ф.* Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз). Автореферат дис... доктора соціологічних наук. — К., 2005. — С. 22.

²⁵⁵ *Гогохія Н.Т.* Урбанізаційні процеси в Донбасі в 30-х рр. ХХ ст. // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. — С. 310–326.

²⁵⁶ *Лібер Ю.* Питання національної ідентичності в містах Радянської України в 20-х роках ХХ ст. // <http://www.franko.lviv.ua>.

²⁵⁷ Про етнонаціональні наслідки політики українізації див.: Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. — С. 177–190.

²⁵⁸ Собрание Законов Союза Советских Социалистических Республик. — 1930. — № 42. — Ст. 435.

²⁵⁹ Там само. — 1928. — № 10. — Ст. 86.

²⁶⁰ Зібрання Узаконень Української Соціалістичної Радянської Республіки. — Харків-К., 1934. — № 26. — Ст. 224.

²⁶¹ Див.: *Лапин В.А.* Уровень и субъект управления // Полития. — Зима 2004–2005. — № 4. — С. 107.

²⁶² Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 5. — Львів, 1996. — С. 1605.

²⁶³ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 року. — К., 1947. — С. 3.

²⁶⁴ *Кульчицький С.В.* Новітня історія України // Український історичний журнал. — 1991. — № 10. — С. 13.

²⁶⁵ Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1981. — № 12. — С. 203–208.

²⁶⁶ *Яковенко Н.* Вступ до історії. — С. 261.

²⁶⁷ *Даниленко В.* «Інтернаціоналізація» Радянської України (друга половина ХХ ст.) // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. — Т. 2. — К., 2004. — С. 218.

²⁶⁸ Народне господарство Української РСР у 1972 році. Статистичний щорічник. — К., 1974. — С. 8.

- ²⁶⁹ Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000. — С. 148.
- ²⁷⁰ Дзеркало тижня. — 2003. — 11 жовтня.
- ²⁷¹ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К., 2000. — С. 268.
- ²⁷² Народне господарство Української РСР у 1990 році. — К., 1991. — С. 21–22.
- ²⁷³ Реформа для людини. Зб. матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. — К., 2005. — С. 69–70.
- ²⁷⁴ Левада Ю.О. Соціально-просторова структура російського суспільства: центр і регіони. Актуальні та принципові аспекти «регіоналізації» Росії // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. — Луганськ, 2002. — С. 262–263.
- ²⁷⁵ Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області // Історія української географії (Тернопіль). — 2006. — Вип. 2. — С. 41–45.
- ²⁷⁶ Дацишин М. «Економіка провінції»: проблеми місцевого розвитку // Регіональна політика України: формування соціокультурних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 68–69.
- ²⁷⁷ Пosaцький Б.С. Простір міста і міська культура (на зламі XX–XXI століть). — С. 8–15.
- ²⁷⁸ Гончарук О. Житлові умови міських мешканців України // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. — К., 2008. — С. 174.
- ²⁷⁹ Луначій В. Україна в пошуках нової моделі реінтеграції // Регіональна політика України: формування соціокультурних пріоритетів розвитку. — С. 147–159.
- ²⁸⁰ Афонін Е, Мартинов А. Історична місія сучасного авторитаризму // Політичний менеджмент. — 2006. — № 6. — С. 61.
- ²⁸¹ Див.: Паин Э.А. Многокультурная модернизация: эволюция теоретических взглядов // Общественные науки и современность. — 2009. — № 6. — С. 52.
- ²⁸² Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення. — К., 2003. — С. 86–87.
- ²⁸³ Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення. — К., 2004. — С. 258–263.
- ²⁸⁴ Підрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України. — К., 2009. — С. 230.
- ²⁸⁵ Див.: Калюх Ю. Міське середовище як система ризиків або системний ризик // Агора. — Вип. 5. — К., 2009. — С. 64–73.
- ²⁸⁶ Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). — Львів, 2002. — С. 27–30, 54.
- ²⁸⁷ Богословская И., Чудновский Ю. Контуры новой политики в области местного и регионального развития // Міське самоврядування: 10 років здобутків. — К., 2002. — С. 165–166.
- ²⁸⁸ Мерзлякова С.О. Одеса — член Всесвітньої федерації поріднених міст // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова. — Вип. 14. — Одеса, 2003. — С. 213–217.

²⁸⁹ Докладніше див.: Регіональна політика та механізми її реалізації. — К., 2003. — С. 288–300.

²⁹⁰ Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення. — С. 116–120.

²⁹¹ Адміністративно-територіальний устрій України. Шляхи реформування. — К., 2007. — С. 14, 90, 134, 239.

²⁹² Там само. — С. 30, 35–36.

²⁹³ Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення. — С. 52.

²⁹⁴ Там само. — С. 299–300.

²⁹⁵ *Долішній М.І.* Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети. — К., 2006. — С. 104–105, 506–507.

²⁹⁶ Дзеркало тижня. — 2003. — 1 лютого.

²⁹⁷ *Шульга Д.* Неприступний Севастополь // Політика і час. — 2005. — № 2. — С. 24–30.

²⁹⁸ День. — 2005. — 2 серпня.

²⁹⁹ *Харви Д.* Право на город // Логос. — 2008. — № 3.

³⁰⁰ *Павлов О.І.* Сільські території України: історична трансформація парадигми управління. — Одеса, 2006. — С. 224–242.

Розділ 4

**ПРОБЛЕМИ МІСЬКОГО
ЛІТОЧИСЛЕННЯ
В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ**

1. Принципи датування початкової історії міст
.....
254
2. Міські ювілеї: політичні мотиви й наукові дискусії

ПРОБЛЕМИ МІСЬКОГО ЛІТОЧИСЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Історики досить часто дошукуються істини там, де її неможливо відтворити в принципі. Єдино надійне джерело хронографічної інформації, яке доходить до нас із глибини віків — тексти, які ще належить інтерпретувати. А якщо вони назавжди втрачені? Деяким народам пощастило: їхні далекі пращури увічнили у камені, глині чи на папірусах віхи своєї давньої історії. Український до їх числа не належить: надто довго територія, освоєвана нашими предками, перебувала на перехресті різних цивілізаційних впливів, в епіцентрі війн і кривавих протистоянь. Літописи ж доносять до нас більш-менш достовірні дати лише з IX–X століть, і то лише щодо кількох поселень.

Про давні міста на нашій території, починаючи з античного часу, ми знаємо не так вже й мало. Археологічні розкопки проливають світло на містобудівні традиції, архітектуру, побут, навіть політичний устрій міст, що існували дві з половиною тисячі років тому. Єдине, що не під силу археологам — назвати точні дати. У Списку історичних — 28 населених місць Криму, але лише 4 з них мають точні (не завжди достовірні) дати заснування або першої писемної згадки. У решті випадків цей діапазон — від одного до чотирьох століть. Претензії пред'являти нікому: утворення міста — тривалий процес, і доволі рідко сучасникам чи нащадкам вдається точно зафіксувати (і зберегти для прийдешніх поколінь) момент перетворення поселення у місто. Оскільки ж у зоні постійного впливу кочівників-номадів міська традиція час від часу уривалася, і на місці старих з часом виникали нові цивілізації і нові міста, про достовірні дати виникнення тих чи інших міст говорити взагалі не доводиться.

Сказане легко проілюструвати прикладом Євпаторії — одного з найстаріших міст на території України, початки якого простежуються від античної Керкінітиди (виниклої в кінці VI ст. до н.е. як іонійська колонія). Після того, як Керкінітида була зруйнована у 109–108 рр. до н.е. скіфами, вона, найімовірніше, існувала як поселення, зазнавши руйнувань і від готів, і від гунів. Коли у VI ст. місто почало відбудовуватися Візантією, від Керкінітиди лишилися хіба що камені, які, як вважають, використовували під нове будівництво і у XV ст. Більш-менш достовірні дані про міське життя стосуються періоду, коли місто після його завоювання у 1475 р. турками стало називатися Гезльов. У XVI ст. воно досягло такого рівня розквіту, що кримський хан Газі-Гірей збирався перенести сюди свою столицю. Євпаторією це місто стало у 1783 р., після приєднання Криму до Російської імперії.

А тепер замислимося: яку дату вважати часом заснування Євпаторії? Список історичних населених місць фіксує її наявність у VI ст. до н.е. (хоч у ньому немає згадки про Херсонес, до складу якого Керкінітида входила

упродовж кількох століть). Але ж навряд чи можна говорити у такому разі про безперервність міської традиції Керкінітида — Гезлов — Євпаторія. А саме ця безперервність вважається у світовій практиці одним з основних критеріїв міської генеалогії. Якщо ж погодитися із застосованим у даному разі принципом датування, то чи не варто і корені Севастополя виводити від того ж Херсонеса, який виник у VI ст. до н.е.

Так що ж все-таки змушує істориків і непрофесіоналів-любителів знову й знову намагатися проникнути за завісу часу, щоб встановити вік того чи іншого міста? Згадаймо, як наполегливо вдивлялися у таємниці давнього Мерва — одного з найстаріших міст у Середній Азії — десятки мислителів різних часів — античні автори Курцій Руф та Ісидор Харкський, Страбон та Пліній Старший, китайські хроністи, вірменські літописці, арабські й перські історики й географи. У середині XII ст. місцевий автор Абусаїд ас-Самані створив 20-томну «Історію Мерва», але коли саме городище Ерк-кала, яке існувало вже у II тисячолітті до н.е., перетворилося у місто, і йому встановити не вдалося.

Фахівці-містознавці Заходу добре розуміють умовність дат, пов'язаних з походженням міст, і, як правило, не витрачають сили на моделювання й гіпотези. Неодноразово вже згадуваний В.Вебер поетапно і всеохопно простежив пов'язаний із появою міст «перехід із підневільного стану у вільний», але жодної конкретної дати не назвав. Підвищений інтерес до дат виявляється там і тоді, де й коли з'являється політичний або ідеологічний інтерес. У авторитарних і тоталітарних суспільствах пошук коренів у найдавніших пластах первісного розселення органічно включений у механізми зміцнення особистої влади шляхом її звеличення й сакралізації. У сфері історичної науки цей інтерес здебільшого вписується в систему «історіографічного пропагандизму» (термін Н.Яковенко). Вітчизняне краєзнавство, приміром, постійним пошуком точних дат доводить свою потрібність суспільству. Саме навколо «відправних дат» кипить напруга пристрастей, а дискусії щодо «віку» міст не вщухають роками і неймовірно активізуються при наближенні дат, які можна видати за ювілейні.

На те, що суперечки навколо датування першовитоків міст нерідко набувають політичного забарвлення, звертає увагу відомий історик козацтва Ю.Мицик. Його обурюють фальшиві стереотипи й надумані дати. Проти самого пошуку «дат народження» міст України дослідник нічого не має, але закликає наукову (і не тільки наукову) громадськість, створивши правдиву, об'єктивну історію України, внести корективи у датування і в такий спосіб позбутися фальсифікацій¹.

Наведені Ю.Мициком міркування щодо більшості дат слухні і заслуговують на увагу. Але «правдива», «об'єктивна» історія України із «правильними», чітко розставленими датами — чи це не черговий «повітряний замок»? Можливо, краще не ганятися за назавжди зниклими у мареві часу фантомами, а більш пильно придивитися до еволюції міської традиції стосовно кожного міста? Простеження сталості міського життя на конкретних територіях, в межах значних навіть за історичними мірками проміжків часу — чи це не вдячне поле для реалізації інтелек-

туальної енергії? Адже саме тут, у дослідженні історії боротьби соціумів за виживання у неймовірно складних обставинах, можна наочно простежити, як географічний час «довгого тривання» (формула Ф.Броделя) вступає в діалог із короткотривалим «соціальним часом». А людина постає не просто «бранцем власної долі» (саме такою бачить її Бродель), але й творцем неперехідних матеріальних і духовних цінностей.

Але якщо про критерії датування початкової історії міст можна говорити лише умоглядно, то систему відповідних принципів чи базових підходів варто бодай у загальних рисах окреслити. Бо якщо величезна кількість небайдужих, закоханих у свою справу людей у різних містах вперто дошукується початків міської історії, значить, у цьому існує об'єктивна, ще не до кінця усвідомлена суспільна потреба. Пошук коренів — справа ментального вибору, який слід поважати. Отже, мають бути бодай якісь орієнтири, які допомагатимуть відшукувати маршрут у лабіринтах часу і простору.

1. Принципи датування початкової історії міст

Єдиної методики датування «народження» міст не існує; сама постановка такого питання зазвичай визнається нереалістичною. «Походження міста у темряві, більша частина його минулого похована або стерта так, що його неможливо відновити»². Усвідомлення цієї неможливості мало б стимулювати зважений погляд на утворення міста як процес, який у переважній більшості випадків точному датуванню не піддається. Натомість культивується довільність у підходах, що підживлює постійні намагання «скоригувати» ту чи інші дату.

В Європі і США при визначенні віку міст пріоритет надається системному підходу. Беруться до уваги археологічні дані, згадки у джерелах, політико-правові фіксації сталих міських ознак, соціокультурні зміни тощо. Сама ж початкова дата («ідол витоків», за визначенням Р.Колінгвуда) привертає увагу здебільшого у контексті міфотворення. У вітчизняній традиції вимога системності виразно поступається місцем пріоритетові хронологічної фіксації в джерелах наявності поселення з одноіменною або подібною назвою. Критерій, зрозуміло, не бездоганний — адже від часу виникнення того чи іншого поселення до потрапляння його назви у літопис чи хроніку можуть пройти десятиріччя і навіть сторіччя. Зрештою, такої згадки може не виявитися взагалі. А якщо вона і є, то не завжди легко з'ясувати, чи мова йде про місто із більш-менш сформованими функціями, чи про звичайне поселення.

Не хотілося б тут опускатися до полеміки з відвертими фантастичними домислами деяких публіцистів, які інколи доходять до межі абсурду, приписуючи навіть заснування Єрусалима («Руса-лея») у 1800 до н.е. вихідцям із Києва (!)³. Але ж щось подібне можна знайти і у краєзнавчих виданнях, що виходять під егідою Центру пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Приміром, на сторінках «Ніжинської старовини», яка позиціонує себе як збірник регіональної історії та пам'яткознавства, можна прочитати, що

«за санскритом, староукраїнською (за Трипільської України) назвою Ічня набагато старша за сусідні міста Ніжин і Прилуки», бо існує, мовляв, від середини I тисячоліття до н.е. Некритичні посилення на праці мовознавців ледь маскують «патріотичні» мотиви, які змушують автора — О.Шаповаленка — закликати своїх колег до подальших відкриттів такого гатунку. «Прочитання топонімів України за допомогою санскриту, — пише він, — доводить, що ми — індоєвропейці і маємо власні назви, а не запозичені тюркомовні, які нам так довго нав'язували, і нав'язують досі»⁴.

Орієнтація на топоніміку у визначенні віку міст — справа цілком безнадійна, навіть якщо йдеться про більш наближені до нас часи, ніж трипільські. Подібність окремих слів і символів у різних культурах, безумовно, заслуговує на лінгвістичний та семіотичний аналіз, але проблема заснування міст надто серйозна, щоб ґрунтувати її на довільних припущеннях. Не доводиться вже говорити про те, що «задавнення» української історії до немислимих меж, аж до зображення України у вигляді «колиски світової цивілізації», вже завдало чималої шкоди іміджу України й вітчизняної науки. На III Міжнародному конгресі українських істориків (Луцьк, травень 2006 р.) представник УВАН (США) О.Домбровський відверто глузував не лише зі спроб датувати заснування Києва VII–VI ст. до н.е., але й із того факту, що автор цієї гіпотези М.Худаш «легітимується як представник Інституту народознавства НАН України». Жонглювання мутними антропонімічними даними сивої давнини є «водою на млин» тих аматорів від історії, які заплуталися між дилетантизмом та специфічним «науковим патріотизмом». Невже в рядах співробітників НАН України знаходяться такі, які вважають «Велесову книгу» вірогідним протоісторичним джерелом — автентичним документом, запитував він⁵.

Особлива гострота проблем екохронографії в Україні зумовлюється традицією, яка вимагає по можливості точного датування часу виникнення (утворення, заснування) міста. Оскільки ж епоха раннього середньовіччя не залишила по собі великої кількості достовірних джерел, дати виникнення того чи іншого міста у нас здебільшого умовні і приблизні. Та й самі поняття «екохронографія», «літочислення населених пунктів» поки що не мають задовільних визначень. У першому випадку мова може йти про відображення в часовому вимірі змін у системі розселення, у другому — про тривалість існування міста в соціально-економічних та управлінських системах у календарних роках, відповідно до існуючих систем історичної хронології.

Бувають, щоправда, поодинокі випадки, коли топоніміка допомагає розв'язувати складні генеалогічні вузли. До того, як те чи інше місто дістало саме ту назву, з якою увійшло в історію, воно могло існувати з іншим іменем. Показовий приклад — Володимир-Волинський, одне з небагатьох українських міст, яке має усталену «дату народження». Її названо у «Повести временных лет» — 988 рік, і сама назва міста пов'язує його з Володимиром Святославовичем. Чому ж тоді через понад 800 років Західну Волинь частіше називали не Володимирією, а Лодомерією? Очевидно, тому, що попередником Володимира було

велике, як на той час, місто Лодомир. Воно згадується в угорській хроніці XIII ст. «Геста Гунгарорум» («Діяння угрів») під 884 роком. Залишки церкви-ротонди, відкритої у передмісті Володимира, археологи відносять до першої половини X ст.⁶ Найімовірніше, Володимир не заснував це місто, а, завоювавши, назвав своїм іменем. Отже, нещодавно відзначений 1020-літній ювілей міста можна оспорювати.

Найбільша перешкода для визначення віку поселень в Україні — ступінь збереженості джерел. Доля українських земель склалася так, що у вирі майже безперервних війн, політичних протистоянь, катастрофічних пожеж не вціліли навіть ті пам'ятки, які створювалися у київських монастирях, і відтворювати ранню історію наших пращурів ми змушені за списками й билинами, які мають північне походження. Де вже тут дошукуватися дат, пов'язаних з першовитоками міської традиції?

Літописання на Русі мало свої особливості, хоч судити про них важко внаслідок втрати найдавніших літописних зводів — Київського (приблизно 1039 р.) й Новгородського. Зведення літописних даних в єдину систему пов'язують з іменем монаха Печерського монастиря Нестора і датують початком XII ст. (бл. 1111–1113 рр.) Якщо враховувати, що у Нестора були попередники, київську літописну традицію треба вважати однією з найдавніших. Польський літописець Мартин Гал створював свою хроніку десь між 1112–1114 роками, чеський — Козьма Празький — на початку XIII ст., літопис угорського хроніста (Аноніма) датується періодом між 1270–1282 рр. Але й Несторів літопис не дійшов до нас в оригіналі, а значно пізніші копії (Лаврентіївська й Іпатіївська) мають північне походження і зроблені в кінці XIV — на початку XV ст. Літописи другого циклу (Київський, що обіймав 1113–1200 рр. та Галицько-Волинський (1209–1292) складаються з кількох окремих оповідей; за свідченням М.Грушевського, в останньому дати «по-дурному, без огляду на зміст» розставлені пізнішим редактором⁷. Отже, до літописних перших згадок про місто слід ставитися дуже обережно і розуміти їхню умовність.

Оскільки нас цікавить не хронологія виникнення поселень, а проблема перетворення їх у міста, ступінь складності завдання на порядок зростає. Вік поселення можна, бодай приблизно, встановити на підставі археологічних даних про постійне й безперервне проживання населення на певній території. Але як зафіксувати той момент, коли поселення стає містом, тобто дістає певні ознаки ринку, оборонного форпосту чи адміністративного центру? Без наявності принаймні однієї з цих ознак світова наукова спільнота вести мову про місто взагалі відмовляється.

Позаяк виникнення кожного міста — не одномоментний акт, а тривалий процес, прагнення до точного датування утворення міст з погляду науки меншою мірою дивне. Якщо, приміром, Чернігів вперше згадується у літописі у зв'язку з походом Олега на Візантію 907 р., чи означає це, що саме тоді він утворений? Перша згадка про Новгород-Сіверський міститься у «Повчанні Володимира Мономаха» у зв'язку з описом поразки половецького загону під містом у 1078 чи 1079 рр. Але археологічні дані переконливо свідчать про існування цього міста принаймні за 100 років до цього.

Найпоказовіший приклад малоприматності критерію прив'язаної до літописів «першої згадки» — відсутність у них будь-яких відомостей про Житомир — одне з найдавніших міст на українських теренах. За легендою, наведеною із посиланням на праці польського дослідника Н.Прусіновського Т.Вербицьким у 1889 р., Житомир заснував у 884 р. дружинник князів Аскольда і Діра на ім'я Житомир. Підтвердити чи спростувати цю дату (яку в місті регулярно відзначають; у 2009 р. гучно відзначили 1125-річчя) за наявного стану джерел не уявляється можливим. У Списку історичних населених місць 2001 р. фігурує інша дата — 1240 р. Але джерельна основа цієї дати навряд чи комусь відома. Це, найімовірніше, дата зруйнування монголо-татарами вже давно існуючого міста. Що ж до перших джерельних згадок про Житомир, то вони відносяться до XIV ст. (1305 (Животів), 1320, 1392 рр.). Йдеться, очевидно, про відновлене (а, можливо і про новозбудоване) місто, яке у 1362 р. увійшло до складу Великого князівства Литовського.

Археологічні дані щодо витоків міста Житомир теж доволі суперечливі. Наприкінці XIX ст. В.Антонович та С.Гамченко, досліджуючи курганний могильник на території Мальованки, висунули гіпотезу, що він був насипаний місцевими слов'янськими племенами у VIII–XI ст. і відносився до поселення на Замковій горі. Пізніше за виявленими археологічними пам'ятками археологи встановили в місті три «гнізда» давньоруського часу — Зарічанське, Соколовське, Житомирське.

І хоча археологічні знахідки нібито й не суперечили згаданій легенді, офіційна дата заснування міста була поставлена під сумнів спочатку археологом І.Ярмошиком у 1983 р., а пізніше О.Тарабукіним (1990). Виявилось, що археологічний матеріал Мальованського могильника (срібні лопатеві намиста чи залізні шпори з мідними зірочками на кінцях) відноситься не до IX–X, а до XI — початку XIII ст. Якби могильник існував принаймні у IX ст., трупи б спалювалися, як це було притаманне корчаківській та лука-райковецькій археологічним культурам. Тут же простежується значно ближчий до нашого часу поховальний ритуал. Найімовірніше, Житомиру не 1125, а принаймні на 200 років менше⁸.

Протилежну, але теж доволі туманну, картину спостерігаємо щодо літописного Сновська (Седнева). Дослідники, починаючи з К.Карпинського, вважають його «найстарішим містом сіверян»⁹, що підтверджується й археологічними даними. Доведено, що вже на рубежі VIII–IX ст. городище в урочищі Орішня перетворюється на значний опорний пункт сіверянської колонізації. Після підкорення Чернігова київські князі спочатку дощенту зруйнували й спалили його, а невдовзі на цих же кручах звели нове городище, тепер уже як опорний пункт великокнязівської адміністрації — Сновськ або Сновеськ. Як вважають фахівці, Сновськ, який потрапив у давньоруський літопис у 1068 р., у зв'язку з перемогою над половцями, до цієї дати вже існував близько 150 років¹⁰. Але саме цей рубіж узаконений як офіційна «дата заснування або першої згадки» у Списку історичних населених місць 2001 р.

Аналогічна ситуація з Каневом: можна з великою дозою вірогідності говорити про його більш давню історію, ніж вважалося досі. Вперше

назва міста («приидохом в Канев в лодиях») згадана у Київському патерику (фахівці відносять її до 1084 чи 1085 рр.). У Списку історичних населених місць України утворення Канева датується 1078 роком. Тим часом, як доводить Ю.Маринівський, є всі підстави віднести виникнення Канева до 1032 р. — часу будівництва Ярославом Мудрим Пороської оборонної лінії. Хоча й сам цей, непогано обізнаний у канівській спадщині, автор непослідовний — вік Канева у 1990 р. був ним визначений у 900 років¹¹.

Недостатньо проясненим лишається і відношення до Канева літописної Родні, яка згадується в літописі під 980 роком. Зазвичай Родню ідентифікують із Княжою горою (6 км від Канева)¹², хоча існують і сумніви щодо цього. В усякому разі щодо XII ст. обґрунтованою є гіпотеза про перебування на Княжій горі резиденції канівського князя. На той час Канів уже був не просто фортецею, але й удільним центром — це, зокрема, підтверджують доволі часті згадки Канева у літописах (1144, 1149, 1152, 1154, 1155, 1157). У Каневі у другій половині XII ст. існувала єпископія; місцевий єпископ Дем'ян виступав посередником у зносинах киян з Юрієм Долгоруким. Під назвами Кано і Кініов Канів присутній на карті, складеній 1154 р. арабом Ідрісі. Зруйнований під час татаро-монгольського нашествия, Канів після включення у XIV ст. до складу Великого князівства Литовського знов набув функцій фортеці.

Не менш складна ситуація із датуванням початків історії інших міст Подніпров'я. Кілька урбанізаційних хвиль (давньоруська, литовсько-польська, козацька) змінювали одна одну, перериваючись під натиском нападів кочівників, турецько-татарської експансії, численних війн. Практично упродовж цілого тисячоліття міста у регіоні Подніпров'я спонтанно виникали і несподівано зникали, а відроджувалися часто вже на іншому місці чи під іншими назвами. Існування кількох традицій міського розвитку (від античної до імперської і радянської) ускладнює процес типологізації міст і відповідного міського літочислення.

Але якщо критерій «першої згадки» ненадійний, можливо, варто наполегливіше відшукувати інші, більш переконливі? Програш у давності може обернутися значним виграшем у достовірності, якщо орієнтуватися на реальне набуття населеним пунктом ознак міста і закріплення його формально-юридичного статусу. Таким шляхом, приміром, іде Польща, відзначаючи ювілейні дати на підставі даних локаційних документів. У 2007 р. було відзначено 750 років локації Кракова.

А.Портнов звертає увагу на те, що українські міста можуть «помолодшати», якщо політики й історики дотримуватимуться принципу «важливості вітального, безпосереднього зв'язку сучасного міста з населеним пунктом, до історії якого воно прагне прив'язатися». Адже прагнення будь-якою ціною «задавнити» вік поселення може бути продиктоване комплексом «бідних родичів», який покликаний компенсувати негаразди сучасності або слугувати інструментом емансипації від попередніх, нав'язаних візій минулого¹³. Ще частіше таке прагнення цілковито базується на прагматичному розрахунку — у держбюджеті, як правило, передбачається стаття, за якою містам виділяються значні

кошти під круглі дати. Випадки, коли прагнення наблизити ювілейну дату підкріплюється посиланнями на неіснуючі або невірно витлумачені документи, зовсім не поодинокі. А на усталений у світовій практиці критерій безперервності існування на певній території ознак міського життя в Україні взагалі не прийнято зважати.

Тим часом саме перервність міської традиції, коли під впливом війн, епідемій чи якихось інших екстраординарних обставин міста зникали або ставали селами, створює для дослідників чи не найбільше пасток. Як переконливо доведено дослідженнями вчених-демографів, будь-який урбанізаційний процес підвладний спадам, аж до катастрофічних, супроводжуваних цілковитою дезурбанізацією. Доведена, приміром, пряма залежність між рівнем смертності у місті і стабільністю існування останнього. Уже збільшення рівня смертності на 4% тягне за собою втрату майже половини (42%) стійкості, а за рівнем смертності у 10% ця втрата зростає до 60%. Епідемія чуми, що у XVII ст. винищила до 10% населення Лондона та Данціга, позбавила ці міста не лише столичного, але й міського статусу¹⁴. Подібні «точки біфуркації» простежуються і в житті майже всіх українських міст, особливо тих, де міська традиція реєструється у 900-літньому і ширшому діапазоні.

Один з найпоказовіших прикладів — Коростень. Серед точно датованих у Списку історичних населених місць України 2001 р. «старіші» за нього за віком (945 р.) лише Любеч і Переяслав. Древляни, чиею столицею був Іскоростень, фігурують в літописі від 883 р., а саме місто згадане у зв'язку з помстою княгині Ольги древлянам за смерть Ігоря. Датування цих подій 945 — 946 роками доволі умовне — адже для літописця XII ст. ці події могли бути лише легендою. Після спалення міста Ольгою Іскоростень зникає з письмових джерел надовго, більш як на 600 років. Адміністративні функції центру древлянської землі перейшли до сусіднього Вруччя (нині Овруч). І лише у 1570 р. у донесенні сеймових комісарів Іскоростень з'являється як центр невеликої волості Київського воєводства. Археологи спробували з'ясувати, чи справді Іскоростень був зруйнований вщент, і хоч остаточної відповіді на це питання не дістали, все ж констатували, що ніяких пізніших аналогій тому блискучому комплексу речових знахідок, який стосується кінця IX — початку X століття, на місці древнього міста не виявлено¹⁵.

Отже, якщо б ми буквально дотримувалися принципу безперервності існування поселень, Іскоростень і Коростень довелося б вважати різними містами. Можливо, з огляду на давність і яскравий початок, тут допустимий виняток. Але ж цей випадок зовсім не поодинокий. На щось подібне натрапляємо щодо Теребовлі, нині райцентру Тернопільської області. Уже перша згадка про Теребовль в Іпатіївському літописі під 1097 р. засвідчує його не просто міський, але й центроформуючий стан — за рішенням Любецького з'їзду князів це місто офіційно визнається «вотчиною» Василька Ростиславича (якою воно було й до того, принаймні з середини 80-х рр. XI ст.). Цікаво, що Теребовль тут згадується у «почесному» ряду поряд з Києвом, Переяславом і Черніговом. Трагічна доля осліпленого невдовзі Василька і його безприкладна мужність,

відображені у включеній до «Повести временных лет» «Повісті про осліплення Василька Теревовльського», не дала Теревовлю «загубитися» з-поміж інших давньоруських міст; зокрема, він згадується у зв'язку з рішеннями Витичівського з'їзду 1100 року і наступною міжкнязівською боротьбою за це місто. Але археологічно Теревовль майже не досліджений. Не виявлено навіть решток його дитинця — як припускають фахівці, фортифікаційні укріплення на Замковій горі були знесені під час будівництва пізнішої середньовічної фортеці¹⁶.

Функції центру удільного князівства Теревовль продовжував виконувати і після смерті Василька у 1124 р., але його поступовий занепад почався ще раніше. Спочатку від Теревовльського князівства відокремлюється Галицьке, а у 1141 р. Теревовльське князівство увійшло до складу об'єднаного Галицького. Через 100 років Теревовль був уцелений зруйнований під час монгольської навали.

Відроджене вже на новому місці поселення ще через 100 років (1341) стало власністю польського короля Казимира III; у 1366 р. на високому правому березі р. Пнезна було збудовано замок, який перетворив місто у потужну прикордонну фортецю. У 1389 р. воно одним з перших у Галичині дістало магдебурзьке право, а з 1415 р. нове місто почало рости і на лівому березі ріки. Але постійні війни з татарами й Туреччиною не раз ставили Теревовлю на грань небуття. Особливо трагічним виявився для неї 1688 рік, коли місто впало після тривалої осади. Замок, товщина стін якого подекуди сягала чотирьох метрів, уже не підлягав відновленню.

Виникає питання: чи можна вважати міську традицію Теревовлі безперервною і датувати початок міста від 80–90-х рр. XI ст.? Список історичних населених місць на основі першої згадки у літопису дає дату 1097 рік і, отже, узаконює безперервність. З огляду на багату історію міста, якій, на думку місцевих краєзнавців, можуть позаздрити багато сучасних мегаполісів, можна, зрозуміло, закрити очі і на те, що після зруйнування у 1241 р. міський статус міг бути втрачений, і на перенесення центру Теревовлі після його відновлення. Утім, присвоєний краєзнавцями місту титул «першого граду у Південній Русі»¹⁷ все ж потребує, на наш погляд, або підтвердження фактами, або певного коригування. За М.Котляром, найдавнішим серед названих у літописі західноукраїнських міст був Перемишль, який, за археологічними джерелами, виник у середині другої половини X ст., а на час першої згадки в літописі (1086), імовірно, уже був центром осібної волості. Тут існував княжий стіл, який посідав старший серед Ростиславичів Рюрик¹⁸.

У деяких випадках, як, приміром, щодо Хотина, встановити першопочатки міста не вдається навіть приблизно. Діапазон припущень, навколо яких ідуть багаторічні дискусії, тут справді вражаючий — від дако-римських часів аж до XVI ст. Археологічні дані і скарби монет — від часів візантійських імператорів Анастасія (491–518), Юстина I (518–527), Юстиніана I (527–565) свідчать про те, що поселення праязкої культури існувало тут вже у VI ст. Щодо VIII–X ст. простежуються залишки слов'янського поселення луки-райковецької культури. Перші кам'яні укріплення Хотина з'явилися, як вважають дослідники, у 40–50-х рр. XIII ст., в часи

князювання у Галицько-Волинській Русі Данила Романовича. До того ж часу відносяться перші згадки у джерелах про три «гради» в Серетсько-Дністровському межиріччі — Хотин, Хмелів та Городок на Черемоші. На цій підставі у Списку історичних населених місць 2001 р. утворення Хотина датується XIII століттям.

Вище вже йшлося про неймовірний різнобій у датуванні витоків Хотина, який існує навіть в окремо взятих виданнях. Приміром, у «Большой советской энциклопедии» у статті про Хотин його спорудження приписується генуезцям і датується XIII ст., а у статті про Хотинську фортецю йдеться про те, що перші укріплення збудували поляки у XIV ст. В «Історії Української РСР» 1953 р. будівничими хотинських споруд названі турки.

Нині археологічними дослідженнями досить переконливо доведено, що вже на рубежі першого і другого тисячоліть хотинська фортеця існувала, входячи до системи князівських укріплень на Західному Бузі, Дністрі та Пруті. О.Масан запропонував навіть точну дату заснування міста — 1001–1002 рр. Це дало підставу місцевій владі відзначити 2002 р. тисячолітній ювілей міста з виданням історичного нарису про Хотинщину¹⁹. Вважається, що уже в XI ст. місто разом з поселеннями навколо мурів займало порівняно велику площу — 20 га. У монетному скарбі XII–XIII ст. виявлено понад 1000 монет, деякі з них походили з Тюрингії, Саксонії, Угорщини, Чехії. Припускають, що ця перша фортеця була зруйнована у 1259 р. на вимогу татар.

Очевидно, мають рацію ті дослідники Хотина (Б.Тимошук, О.Руснак), які простежують п'ять етапів в історії хотинських укріплень. Перша фортеця, про яку щойно йшлося, була дерев'яно-земляною, три наступні зводилися з каменю на різних історичних етапах і мали різні площу й конфігурації. Звідси й різнобій у з'ясуванні їхнього походження — йшлося, по суті, про різні фортеці²⁰.

Однак той незаперечний факт, що всі дати утворення міст на українських теренах умовні і приблизні, не зупиняє потік допитливості або кон'юнктури у прагненні точно визначити вік кожного міста. Мало не щодня наш Інститут одержує листи від місцевих краєзнавців, різних науково-просвітницьких закладів і державних установ з проханням санкціонувати внесення уточнень у Список історичних населених місць — переважно убік «задавлення» історії міста. Багатьом здається, що згадки у джерелах про існування якогось поселення на місці майбутнього міста досить, щоб порушувати питання про перегляд дати його виникнення. У потоці листів є чимало таких, що ґрунтуються на переконанні: раз є Інститут історії України, він повинен чітко сказати, коли саме утворене те чи інше місто.

Насправді більш-менш вірогідну картину історії міст України з відповідними датами можна відтворити лише починаючи з XIV–XV століть — часу надання містам локаційних привілеїв і магдебурзького права. Саме закріплення правового статусу міст у документах ВКЛ та Речі Посполитої дає ті відправні віхи, яких так не вистачає при висвітленні історії міст давньої Русі. Що ж до давньоруських міст, то тут принципи і критерії

виробляються на основі прагматичних підходів і домовленостей. У загальних рисах вони є такими.

1. Сам по собі факт наявності (навіть за умови фіксації в літопису) сталого поселення не є аргументом для визначення віку міста. Поселення вважається містом, якщо має якісь укріплення, оборонні споруди, рови, вали тощо. Уявити давньоруське місто без них в умовах постійних війн і набігів кочівників практично неможливо — воно просто не вижило б. Отже, місто — насамперед фортеця, «бург» у європейському розумінні.

2. Місто — не просто поселення, а центр певної округи, який виконує щодо неї цілком визначені — військові, адміністративні, економічні функції. Не можна вважати містом навіть велике поселення, якщо воно не є господарським комплексом, зайнятим поміж іншим переробкою і споживанням того, що виробляють навколишні села. Та й навряд чи можливо уявити собі таке місто в умовах панування натурального господарства, коли основну масу споживчих цінностей давала земля.

3. Містом визнається лише таке поселення, яке має відмінний від сільського уклад життя. Не йдеться, зрозуміло, про вже відкинуті історичною наукою критерії відмежування міста (як центру ремесла і торгівлі) від села, зайнятого землеробством. Давньоруські міста, як було показано вище, довго зберігали напіваграрний характер. Але місто не може існувати без власної системи управління, редистрибутивної і податкової систем, і саме ці системи відрізняють його від більш примітивних сільських.

4. Варто розрізняти поняття «утворення міста» і «заснування міста» з врахуванням різних етапів генези і розвитку поселень. Про заснування міста можна говорити на основі відповідного правового акту, який фіксує початок будівництва. Заснування міста — правова категорія, утворення — історична. Зміст останньої може визначатися не лише конкретними правовими документами, але сукупністю непрямих свідчень джерел. При цьому мають братися до уваги безперервний розвиток поселення з моменту виникнення, а також час появи його історичного центру і час поглинення ним тих поселень, які виникли раніше і первісно не входили до складу його території²¹.

Список історичних населених місць фіксує дати заснування; за відсутності відповідних правових актів вони можуть бути лише приблизними. Поняття «утворення міста» у контексті становлення давньоруської міської традиції більш прийнятне, бо має в своїй основі процес, а не результат.

«Заснування» не обов'язково передує «утворенню» і навпаки. В ідеалі після виникнення поселення як ядра подальшого міського розвитку починається складний, не завжди лінійний, процес містоутворення. Але, особливо на пізніших стадіях міського розвитку, часто бувало і так, що на основі вже існуючого поселення з політичних чи інших причин формувався новий міський організм, і його конституювання відбувалося за допомогою відповідного правового акту. У такому разі заснування може розглядатися як початок нового етапу у розвитку міської традиції.

Якщо після відповідного правового унормування радикально змінюються архітектурно-планувальне вирішення міського ландшафту і соціальна структура міста, можна говорити про лише опосередкований зв'язок «старого» і «нового» міст.

Коли виникають труднощі з атрибуцією історичного континуїтету (наступності, спадкоємності) у розвитку міст, що мають різні назви, належать до різних культурних типів, варто насамперед намагатися встановити: 1) чи мають обидва міста спільне територіально-географічне ядро; 2) чи не переривалася міська традиція внаслідок якихось внутрішніх криз, зовнішніх завоювань до такої міри, що нове місто з попереднім не мало безпосереднього зв'язку; 3) чи можна вважати місто-попередник якимсь військовим, адміністративним чи економічним центром щодо своєї округи, здатним започаткувати концентрацію навколо себе людського потенціалу; 4) чи зберегло місто-наступник у своїй історичній пам'яті відчуття спадкоємності. Зрозуміло, що ані універсальних рецептів, ані рекомендацій на всі випадки життя у цій делікатній сфері чекати не доводиться. І ніколи не можна бути до кінця упевненим, що спадкоємність двох міст, виниклих під впливом різних колонізаційних потоків, є історично сформованою, а не «уявленою».

Неможливість уніфікації підходів до визначення початків міської традиції — серйозна перепона на шляху кожного дослідника, який прагне внести свій вклад у розв'язання проблем міського літочислення. Кожне місто — навіть на зорі свого існування — це локальна геоструктурна система, яка має свій темпоритм розвитку. Перетворення поселення у місто відбувається поступово, під тиском цілого ряду економічних, політичних, у тому числі зовнішніх, чинників і може тривати століттями. Є.Чернов, який ввів у науковий обіг поняття «початок часу URBIS» як точку відліку міської традиції, справедливо зазначає, що в «одному й тому самому хронотопному зрізі ми можемо мати справу з кількома «історіями міст». І це залежить не тільки від хронологічних масштабів зрізу, але й від специфіки функціонування урбаністичних начал на різних етапах історії у рамках досліджуваного простору — території»²². Приміром, існування Відня (як військового поселення римських легіонерів Віндобони) простежується від I ст. н.е., але перша достовірна згадка про місто Відень фіксується у джерелах лише під 1030 роком. Як правило, про появу міста сповіщає якийсь «знак згори», символічний акт, який закріплює досягнутий результат і водночас відкриває перспективу дальшого розвитку.

Більшість середньовічних міст засвідчувала своє право на існування, дістаючи від володаря держави чи великого феодала своєрідну «метрику» — локаційний привілей. При належній збереженості джерел цей акт можна датувати і заодно чіткіше розмежувати поняття «утворення міста» і «заснування міста». Вище вже йшлося про зміст і структуру поняття «локаційний процес»; як правило, він тривав від прийняття кимось рішення про закладення міського осередку через одержання офіційного дозволу влади на заснування міста до надання місту права на самоврядування.

Розрізняють три різновиди міської локації — правову, просторову й управлінську. Перша фіксує правовий статус, який дає змогу зарахувати майбутнє поселення до розряду міст і, отже, є точкою відліку заснування міста. Друга є закріпленим у джерелах процесом розпланування, заселення й господарського освоєння міської території і дає уявлення про утворення міста. Третя, як правило, містить відомості про підлеглисть міста і зміни в його статусі із набуттям магдебургії чи іншого права.

Аналіз міських привілеїв — найпродуктивніший шлях простеження еволюції міської традиції періоду середньовіччя і раннього нового часу, який відкриває нові можливості для екохронографії. За А.Заяцем, поселення, яке діставало таку «міську метрику», ставало нібито законно-народженим містом²³. Хоч багато міст згадуються у джерелах значно раніше, ніж вони дістали такі привілеї, часто саме останні визначають офіційні дати отримання міського статусу і дають, як правило, уявлення про той чи інший різновид міського права.

І якщо вже говорити про відправні віхи для відзначення ювілеїв міст, то, на наш погляд, певним політичним, ідеологічним чи виховним цілям більше відповідала б «прив'язка» не до умоглядних віх (згадка у літопису), а до цілком конкретних правових актів, приміром, до дат надання тому чи іншому місту магдебурзького права. Це, до речі, був би ще один привід для того, щоб у колі політиків і науковців обговорити болючі проблеми співвідношення управління і самоврядування в містах.

Крім проблеми «початкової дати», існує безліч інших, як теоретико-методологічних, так і суто практичних, проблем, які ускладнюють вивчення міської традиції. Дослідникам важко дійти згоди в питанні про те, чи можна вести літочислення міста від поселень, які належали різним культурам? Чи обов'язково міська традиція має бути безперервною? Від якого моменту вести літочислення, якщо на території сучасного міста існувало кілька поселень, виниклих з великою різницею у часі?

Городища, протоміста — попередники міст, історія яких перебуває поза межами міської традиції. Але нечіткість у визначенні цих понять у сполученні із кон'юнктурними прагненнями закріпити «давність» міста призводить, за оцінкою Я.Дашкевича, до «продуманої чи непродуманої плутанини». Немає підстав, доводив він, ототожнювати поселення (чи кілька близько розташованих поселень) з містом середини XIII ст., «навіть якщо покликатися на дендрологічну шкалу або радіологічні методи (для умов сучасної України цілком непридатні) чи, в не дуже виправданий спосіб, поширювати територію міста на раніші поселення чи на пізніші (від середини XIV ст.) забудови». Неприйнятною вважає вчений і орієнтацію на епонімні міфи — коли виникнення якогось топографічного об'єкта виводиться із назви, топонімії об'єкта. Ця традиція, однак, виявилася живучою — як і давній літописець, що склав для Києва легенду про трьох братів, використовуючи назви двох гір і річки, радянські міфотворці вчинили так само, коли виникла політична потреба відзначити 1500-річчя Києва²⁴. Ясно, що про цьому ніхто не спромігся представити бодай якое наукове обґрунтування дати 482 р. як часу заснування столиці України.

Уже впродовж двох століть деякі історики Галичини вдаються до спроб «удревнити» Галич, доводячи, що місто виникло значно раніше першої згадки про нього у Київському літопису (1140 р.). Як головний аргумент фігурує те, що поселення на Крилоській горі існувало з IX, а то й VIII ст. З посиланням на Хроніку угорського Аноніма окремі дослідники (О.Майоров) наводять як імовірну відправну дату 884 рік²⁵. Але чи був тоді Галич містом, чи мав укріплення? Щодо цього у середовищі істориків існують обґрунтовані сумніви. Поділяють їх і укладачі Списку історичних населених місць 2001 р., які, хоч і назвали для Галича відправною датою IX ст., знайшли за потрібне зазначити у дужках («разом із селами Крилос і Шевченкове»). Серйозним аргументом не на користь такої ранньої дати є те, що Галицька земля сформувалася порівняно пізно, і всі без винятку міста, які з'явилися тут у XII ст. (Голі Гори, Миколин, Тисмениця, Ушиця, Сяник, Болшеве, Ярослав, Кучелмин) згадуються в літописі в діапазоні 1144 — 1159 рр. Незважаючи на аргументовані заперечення істориків, місцева влада відсвяткувала 1100-літній ювілей Галича²⁶.

Як зазначає авторитетний киевознавець і дотепний критик паранаукової вітчизняної folk-history О.Русина, нинішнє ставлення до відсвяткованого 1982 р. 1500-ліття Києва «коливається в діапазоні від скепсису до обурення». Утім, новітніх спроб «удревнити» столицю також вистачає. Приміром, шанувальники Велесової книги доводять, що ми мали б уже відсвяткувати 2700-ліття Києва, а дослідник психології українського народу О.Губко вважає, що Києву щонайменше 5 тисяч років.

Спроби точного датування віку Києва сягають своїм корінням у XVI століття — тогочасний польський хроніст Мацей Стрийковський назвав роком заснування Києва 430 рік. У ті часи побутували і більш екзотичні уявлення про походження міста — його ототожнювали з давньою Троєю, хоч у суспільстві існувало відчуття того, що це — лише «марення снами». А проте і донині, як показала О.Русина, не бракує ні тих, кого бентежать «сни фрігійської давньої Трої», ні бажаючих реанімувати «тіні забутих гунів». Ототожнення Кия з вождем гунів Атилою з літератури (І.Білик) уже встигло перекочувати у праці, що претендують на статус історичних (Е.Ігнатович), і пропагуються через товариство «Знання»²⁷.

Паранауковий ажіотаж навколо «першопочатків» допомагає з'ясувати, чому, незважаючи на очевидну умовність усіх відправних критеріїв, історики-краєзнавці наполегливо дошукуються точних дат виникнення міст, а місцеві власті буквально засипають Кабмін реляціями щодо зміни зафіксованих у «Списку історичних населених місць» дат. Відповідь на це питання слід шукати у площині «осучасненої доцільності». Відправна дата потрібна здебільшого в утилітарних цілях, для відзначення «ювілеїв» міст. В радянські часи ця традиція настільки укоренилася завдяки потужним фінансовим вливанням, що ювілеї стало можливим відзначати на замовлення влади.

Зрозуміло, що кожен крок на цьому шляху підкріплювався патріотичними міркуваннями і посиланням на високу виховну мету. Ця ж мотивація, як правило, домінує і зараз. Святкування «днів народження

міст» здатні об'єднувати й виховувати. Але водночас вони підживлюють суспільний скептицизм — адже кожен розуміє, що достовірних «метрик» у жодного міста на пострадянському просторі (за винятком хіба що Єревана) немає. Отже, відзначається або дуже умовна й сумнівна, або конче комусь потрібна дата. Зручніше з практичної точки зору відзначати дату заснування (а не утворення) міста, оскільки утворення — тривалий процес, початки якого майже неможливо простежити. Дати ж заснування (якимось привілеєм чи указом) доволі часто зафіксовані в документах. Але тут виникає інше питання: чи ці дати справді фіксують початок міської традиції на цій території? Саме тут і може допомогти розведення понять «утворення міста» та «заснування міста». Заснування міста можна зафіксувати на основі відповідного правового акту, який засвідчує початок проектування і будівельних робіт. У разі його відсутності слід говорити про утворення (виникнення) міста як тривалий процес. При визначенні його етапів допустимо орієнтуватися на археологічні дані і навіть на фольклор, але некоректно «вигадувати» якісь конкретні дати.

Дефініція «утворення» міста ґрунтується на визначенні безперервного розвитку поселення з моменту виникнення його історичного центру. Історія сільського поселення, що існувало на території міста, включається у хронографію останнього лише в тому разі, якщо між містом і селом існує виразний генетичний зв'язок, а їх центри приблизно збігаються. Археологи, думка яких у даному випадку уявляється особливо важливою, радять також брати до уваги функціонування міста як певного соціального організму. Коли у Рівному під час археологічних розкопок було знайдено залишки будівель, посуду та зброї X ст., багато кому кортіло відразу є внести корективи у вік міста, який визначається досі на підставі першої згадки 1283 р. Проте заступник директора Інституту археології Г.Івакін довів, що наявність на території міста стародавнього поселення ще не дає для цього підстав. «Бо те, що люди жили на якомусь одному місці, не означає, що це було вже місто як певний соціальний організм». Поселення стає містом, коли виявляється здатним виконувати якісь — адміністративно-військові, економічні, культурні, ідеологічні функції. Київ початку VI ст. теж ще не був справжнім містом. Це був якийсь першопочаток, протоміське утворення, з якого згодом, може, десь у IX ст. постало справжнє місто²⁸.

Простеження еволюції міст від першопочатків до сьогодення украй утруднене — як внаслідок перервності міської традиції за умов постійних війн, епідемій, активних міграційних процесів, так і в результаті втрати основного масиву джерел. ЮНЕСКО веде облік міст, що мають кількатисячолітню безперервну історію; з українських міст у першу десятку реєстру потрапив Білгород-Дністровський. У Списку історичних населених місць його початки пов'язуються з IV століттям до н.е., але археологічні знахідки дають підставу вважати, що антична Тіра (Офіусса) була заснована наприкінці VI — на початку V ст. до н.е. вихідцями з Мілета. Вони підтверджуються згадкою Тіри у периплі Псевдо-Скімна, у спільному з Мілетом календарі, а також знахідкою під час розкопок

лапідарного напису з присвятою Аполлону Лікарю, який вважався покровителем мілетських колоністів у Причорномор'ї²⁹.

Суцільний ланцюг міської історії — від Тіри до сучасного Білгорода-Дністровського — позначений багатьма проміжними віхами. Розквіт Тіри припав на IV – середину III ст. до н.е.; у цей час тут жило 2–4 тис. чол., карбувалася власна монета, а згадка про Раду, народ, колегію архонтів у декреті на честь невідомого громадянина Тіри свідчить про розвинутий полісний устрій. На початку I тисячоліття н.е. Тіра увійшла у сферу інтересів Риму, у II ст., ймовірно, зазнала руйнівного нашествия готів, а у IV ст. — гунів. У VIII–IX ст. слов'янські племена уличів і тиверців заснували поселення Білгород, яке стало містом у складі Галицько-Волинського князівства (XII–XIII ст.). У другій половині XIII ст. воно перейшло під владу генуезців, які збудували тут фортецю і назвали її разом з містом Монкастро (Маврокастро). На початку XV ст. місто увійшло до складу Молдавського князівства, ставши невдовзі столицею Нижньої Молдавії під назвою Четата-Албе (Біла Фортеця). Захопивши у 1484 р. місто, турки невдовзі (1503) перейменували його на Акерман (Білий Камінь). Під владою Османської імперії місто перебувало понад три століття.

Під час російсько-турецьких війн 1768–1774 та 1787–1791 рр. Акерманом двічі (1770, 1789) оволодівали російські війська, але за умовами мирних договорів він лишався у складі Туреччини. Лише після війни 1806–1812 рр. утретє відвойований Росією Акерман увійшов до складу Російської імперії і перебував у її складі понад століття. У 1918 р. Бессарабію окупувала Румунія. До складу УРСР Акерман увійшов у 1940 році. Назву Білгород-Дністровський місто отримало у 1944 році, за два тижні перед звільненням його від румунських окупантів.

Історія Білгорода-Дністровського — наочний приклад того, якими звивистими були шляхи розвитку українських міст і скільки етнічних спільнот додавали до його обрисів власний колорит. На жаль, щодо десятків інших міст далеко не завжди вдається відтворити етапи розвитку міської традиції з такою ж точністю. Навіть за умов, коли античні корені міста виразно простежуються, переривання традиції часто заводять дискусії про походження міста у глухий кут.

Показовим прикладом щодо цього може бути Ізмаїл — місто, життєпис якого багато у чому споріднений із історією Білгорода-Дністровського. Із глибини віків до нас дійшли відомості про давнє поселення Сміл, датоване римським картографом Касторієм 360 роком. Від цієї давньої назви, ймовірно, походить усталена у XVI ст. турками назва Ізмаїл (Ісмаїл). Історія слов'янського поселення Сміл простежується у джерелах XIV–XVI ст. З кінця XV ст. ним володіли турки, відомо, що поселення Сміл було взяте одним із козацьких загонів під час молдавського походу С.Наливайка. Але виразних ознак міського життя на території Сміла у цей час не історія не зберегла, а тому й точну дату утворення міста зафіксувати донедавна не вдавалося. У Списку історичних населених місць України це кінець XVI століття.

Збудована турками фортеця Ізмаїл вважалася неприступною, але, так само як і сусідня Акерманська, була не в змозі встояти перед

натиском спочатку (у 1609 р.) запорожців, а згодом російських військ під час уже згаданих російсько-турецьких війн (у 1770, 1790, 1809 рр.). Закріпити її за собою Російській імперії вдалося лише за умовами Бухарестського мирного договору 1812 р. Відтоді на схід від фортеці почало рости поселення, назване ім'ям коменданта фортеці С.Тучкова. Нове поселення тоді ж дістало статус міста, а у 1813 р. стало повітовим центром. Назва Ізмаїл закріпилася за ним в середині XIX ст.

Власті Російської імперії, а слідом за ними й СРСР, робили всі для того, щоб дату заснування міста «прив'язати» до сенатського указу від 19 вересня 1812 р. Дивно, але навіть всупереч зафіксованому у Списку історичних населених місць приблизному датуванню (кінець XVI ст.) офіційною датою заснування міста аж до 2008 р. продовжували вважати 1812 рік. 23 вересня 2008 р. депутати Ізмаїльської міськради, посиляючись на турецькі джерела, ухвалили вважати датою заснування Ізмаїла 1590 рік³⁰, і хоч зроблено це було всупереч ustalеній процедурі визначення віку міст, можна вважати це рішення наближенням до історичної правди.

Сказане може бути ілюстрацією того, як непросто відновлювати віхи міської традиції навіть щодо міст, існування яких у пізньому середньовіччі ніким не оспорується. Ще складніше простежити витоки міської традиції, пов'язаної з козацтвом. Упродовж тривалого часу, приміром, ідуть дискусії щодо уточнення дати заснування м. Нікополя Дніпропетровської області, існує навіть відповідний депутатський запит. Як відправні пропонуються три дати — 1594, 1639 і 1780 роки.

Перша дата реєструє згадку про Микитин Ріг, який вважається попередником м.Нікополя, у щоденнику посла австрійського імператора Еріха Лясоти, що у 1594 р. здійснив подорож на Запорозьку Січ. Під датою 2 липня 1594 р. зафіксовано місцевість Микитин Ріг, неподалік якого «на острові біля руського берега» мандрівники ночували³¹. Існує ще кілька згадок у джерелах і в літературі про Микитин Ріг до 1639 р. У виданій 1627 р. «Книге Большому Чертежу» (описі карт, що до нас не дійшли) при описанні Дніпрових порогів Микитин Рог згаданий між Лисими Гірками і Кам'яним Затонам³². В «Історії України-Руси» М.Грушевського двічі згадується Микитин Ріг до 1639 р. — у викладі повідомлення брацлавського хорунжого Хмелецького канцлеру Речі Посполитої про події на Запорозжжі та в Криму восени 1628 р. та листа гетьмана повстанського війська П.Бути (Павлюка) від 16 червня 1637 р.³³. І все ж із згаданих повідомлень не зовсім ясно, йде мова про постійно існуюче поселення чи просто про природно-географічний об'єкт. Імовірніше друге, інакше у «Книге Большому Чертежу» згадали б «город», «городок» чи «городище», а там йдеться лише про відстань від Лисих Горок до Микитинового Рогу.

У Списку історичних населених місць 1594 рік фіксує саме першу згадку про Микитин Ріг, і не більше. «Прив'язувати» до цієї дати початок історії Нікополя навряд чи коректно. Адже очевидно, що ніяких військових, економічних чи адміністративних функцій поселення на Микитиному Розі (навіть якщо вважати його існування доведеним)

виконувати не могло. Найбільше, про що може йти мова — це про існування неподалік Микитиноного Рогу невеликого поселення для розміщення в ньому козацької залоги для нагляду за відповідною ділянкою кордону. Є відомості про те, що взимку 1593 — 1594 рр. ця залога 7 разів піддавалася нападам кримських татар.

У 1637 р. на території сучасного міста Нікополь розмістилася Микитинська Січ; саме тут у 1648 р. Б.Хмельницький обраний гетьманом. Наявність постійного гарнізону, потужних укріплень і недобудованої фортеці дає підставу говорити про виконання Січчю певних міських функцій, і з цього погляду про 1639 рік можна говорити як про дату *утворення* м. Нікополя. Хоча про «город Сечу» у російських джерелах мова йде лише стосовно наступної, Чортомлицької Січі, яка почала зводитися неподалік, поблизу гирла р. Чортомлик у 1652 році³⁴.

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. російське командування спорудило заставу біля Микитиноного перевозу; по закінченні війни тут залишився карантин, контрольований із Новосіченського ретраншементу. Слободу, що невдовзі виникла на місці застави, стали називати містечком Нікітіним (Микитиним). Ознаки його існування фіксуються у документах Коша Нової Січі 1740–1760 рр. Однак ці ж документи засвідчують, що Микитине і Микитин перевіз — різні об'єкти, хоч і тісно пов'язані між собою. В останнє десятиліття існування Січі у Микитиному було 20–30 хат з дерев'яною церквою. У запорозьких документах поселення фігурує як містечко. 9 вересня 1775 р. розпорядженням Катерини II воно отримало статус повітового міста Славенська. Сюди переселяли запорожців із зимівників³⁵.

Якщо подивитися на проблему під кутом зору розрізнення понять «утворення міста» і «заснування міста», то про *заснування* Нікополя можна говорити на основі правового акту, який фіксує початок будівництва — документа під назвою «План вновь проєктируемого укрєплення Нікополь, что прежде назывался Никитин Перевоз, для содержания воинской команды одного батальона сочинен 1780 года 30 марта». Заснування міста саме в цей час підтверджується в «Путешественных записках из Санкт-Петербурга в Херсон 1781 и 1782 г.» В.Зуєва, якого Академія Наук в 1781 р. відрядила дослідити землі між Дніпром та Бугом³⁶. Ця дата знайшла широке відображення в літературі³⁷. 200-ліття Нікополя широко відзначалося в 1980 р.; місто було нагороджене Орденом Трудового Червоного прапора.

Яку з двох названих дат вважати відправною, можна буде з'ясувати лише після додаткових археологічних та архівних пошуків і дискусій. Ймовірно, доведеться чіткіше розмежувати критерії розрізнення «*дати заснування*» і дати «*першої писемної згадки*». Варто зважити й на те, що відмінність у містобудівних традиціях тієї частини Нікополя, яка ще на початку ХХ ст. зберігала назву Микитиноного, і нової частини міста, була вражаючою. Поки що фактом є те, що Нікопольська міська рада у 2002 р. офіційно прийняла постанову про 1639 рік як дату заснування міста.

Дискусія на цьому, однак, не скінчилася, бо, як визнають місцеві дослідники, «вели її не стільки науковими засобами, скільки ідеологічними». На думку В.Грибовського, «висновок про Микитинську Січ як перший урбаністичний осередок дещо перебільшений». Він схиляється до думки, що містечко Микитине — лише передісторія Нікополя, і що «нижні хронологічні рамки існування міста не можуть іти далі 1740 року»³⁸.

Не проясненою належним чином лишається навіть початкова історія Харкова. У Списку історичних населених місць України як дата заснування чи першої писемної згадки фігурує 1654 р., але є чимало фактів, які дають підставу поставити під сумнів цю дату. Різнобій у датуванні зафіксував ще у 1914 р. Є.Альбовський (І.Квітка — 1646, «Літопис Самовидця» — 1651, «Топографічний опис Харківського намісництва» — 1653). Сам Альбовський схилявся до дати 1651 р. на підставі датування Самовидця, а також того, що на всіх прапорах і штандартах, «жалуваних» від московських царів Харківському полку, фігурував 1651 рік (і тому у 1901 р. Харківський уланський полк відзначив свій 250-річний ювілей). Що ж до 1654 р., то це згадана харківським воеводою В.Селіфоновим у чолобитній 1656 р. дата відновлення дороги від Харківського городища (вже існуючого) до Тора. Показово, що уже в 1655 р. в Харкові жило 588 козаків-воїнів (не рахуючи жінок і дітей)³⁹.

Сучасні історики Харкова й Слобожанщини не схильні фетишизувати початкову дату — В.Маслійчук погоджується з датою 1654 («виникнення населеного пункту»)⁴⁰, В.Кравченко відносить появу Харкова в числі інших містечок-фортець до першої еміграційної хвилі, що почалася 1652 р. Такий підхід можна поділити: адже навіть якщо погодитися з тим, що поселення на Харківському городищі виникло 1651 р., це ще не означатиме, що місто Харків постало саме тоді. Адже, і на цьому особливо наголошує В.Кравченко, упродовж тривалого часу Харків не мав навіть зовнішніх атрибутів міського середовища, лишаючись укріпленою слободою⁴¹.

Робити проблему з триваючих дискусій щодо початкових віх міського датування, очевидно, не варто. Світовий досвід переконує: будь-яке датування не вільне від суб'єктивізму. Вітчизняні традиції у галузі екохронографії щойно складаються, і в ході дальших дискусій принципи й критерії датування, імовірно, будуть уточнюватися. Поки що ж важливо зняти або принаймні пояснити наявні у датуванні розбіжності, а також з'ясувати мотиви, які створювали традицію на основі якихось привнесених, політичних чи ідеологічних міркувань.

Доводиться констатувати, що завдяки непоганому стану збереженості локаційних привілеїв XVI — першої половини XVII ст. першовитоки міської історії Правобережної України простежити буває навіть легше, ніж це вдається зробити щодо більш «молодих» міст Слобідської чи Південної України. У литовсько-польській державі історія розселення принаймні не була підвладна впливу політичної кон'юнктури. Що ж до Російської держави, то тут із впливом ідей «імперської величі»

доводиться стикатися у доволі несподіваних контекстах. Приміром, у заплутаній, майже детективній історії «фантомного» існування міста Мелітополя, упродовж півстоліття присутнього лише у довідниках і на картах.

Як вже зазначалося, у своїх далекосяжних планах Катерина II бачила щось на зразок відродженої Візантійської імперії під своїм скіпетром, і навіть готувала свого онука Костянтина до ролі її властителя. Не випадково у назвах цілого ряду засновуваних на новоприєднаних землях Півдня міст присутній компонент «поль» — від грецького «поліс». Одним з таких міст мав стати й Мелітополь. Очевидно, імператрицю надихала легенда про існування в античні часи на р. Молочній міста Меліти, яке було зруйноване ордами Батия. У 1784 р. один з повітів новоствореної Таврійської губернії було названо Мелітопольським.

За інерцією роком заснування міста також довго вважався 1784 рік. Ця дата, приміром, фігурує у Географічній енциклопедії (Т. 2. — К., 1990), з нею пов'язуються початки Мелітополя у довіднику А.Івченка «Вся Україна» (К., 2005). У Списку історичних населених місць як дата заснування Мелітополя чи першої згадки про нього чомусь фігурує XVII століття. Саме ця обставина, мабуть, стимулювала звернення до нашого Інституту керівництва місцевого краєзнавчого музею із запитанням: на основі яких джерел Географічна енциклопедія датує виникнення Мелітополя 1784 роком?

Хоч звернення було явно не за адресою, ми розпочали відповідні пошуки і з'ясували, що ні у 1784, ні упродовж наступної чверті століття місто Мелітополь не існувало навіть у вигляді якогось сталого поселення. Проте у закріпленні згаданої, абсолютно недостовірної, дати зовсім не Географічній енциклопедії належить пріоритет. Уже у 1788 р. в «Новом и полном географическом словаре Российского государства» Л.Максимовича вміщується стаття про місто Мелітополь Таврійської губернії. Через два роки, у 1790, м. Мелітополь з'являється на «Генеральной карте Крыма», а ще через три роки потрапляє в «Обозрение Российской империи» С.Плещеева.

Розгадку цієї шаради, а тим більше справжню дату, від якої можна вести літочислення Мелітополя, знайти було непросто. Г.Потьомкін і справді у своїй реляції Катерині II 7 лютого 1784 р. повідомляв про намір збудувати «на Молочних водах» повітове місто Мелітополь. Зрозуміло, що воно мислилося як частина «грецького проекту».

Спорудження повітового міста, однак, так і не було розпочате — чи то не знайшли слідів давньої Меліти, як вважає А.Івченко⁴², чи просто забракло коштів. Підтвердження давньої легенди шукали у тих античних авторів, які згадували Мілетополіс (Пліній Молодший) чи Метрополіс (Клавдій Птолемей), мало бентежачись тим, що обидва ці автори свої міста розташовували на Дніпрі. «Прив'язували» античний Мелітополь і до пізнішого Ольвіополя.

Внести ясність у встановлення початкових віх історії Мелітополя вдалося місцевому географу-краєзнавцю М.Крилову. Йому знадобилися роки наполегливих пошуків, щоб довести — півстоліття Мелітополь

існував лише на папері. А у московські та Санкт-Петербурзькі довідники та карти відомості про Мелітополь потрапляли виключно на підставі існування Мелітопольського повіту. Показово, що аж до 40-х рр. XIX ст. вони постійно відтворювалися у популярних в імперії Місяцесловах, що видавалися під егідою Імператорської Академії наук. У словнику А.Щекатова 1805 р. наводилися навіть точні координати неіснуючого міста! Хоча у тих же Місяцесловах та щорічних Новоросійських календарях при бажанні можна знайти відомості про те, що центром Мелітопольського повіту з 1801 р. був Оріхів (а до того — Великий Токмак). Територія ж, на якій пізніше з'явився Мелітополь, у земельних реєстрах Таврійської губернії на початку XIX ст. значилася як «пустопорожня»⁴³.

У квітні 1807 р. на ці «пустопорожні» землі згідно розпорядження Олександра I були переселені ногайці Єдисанської орди. Однак вони тут не прижилися і у 1812 р. переселилися у Туреччину. Землі в урочищі, яке тепер називалося Кизильяр, знов виявилися «в пусте». Через два роки дозвіл селитися тут дістали жителі казенного селища Тимошівки. Нове поселення було назване слободою Новоолександрівкою. 7 січня 1842 р. слобода, населення якої на той час зросло вдвіть, була віднесена до числа повітових міст і перейменована у Мелітополь. Сюди було перенесено центр Мелітопольського повіту. Отже, найбільш достовірна дата утворення м. Мелітополя — 1814 р., оскільки відтоді між слободою Новоолександрівкою і м. Мелітополем простежується генетичний зв'язок.

Наведений приклад переконливо доводить — невтомні архівні пошуки здатні «розплутувати» найскладніші вузли, що зав'язувалися як амбіціями правителів, так і недбалістю істориків і географів. Уточнити у такий спосіб можна чимало дат, особливо щодо міст, які вважаються новопосталими у Катерининську добу. Важливо лише керуватися при цьому не бажанням «удревнити» історію міст, а простеженням витоків міської традиції. На наш погляд, існує реальна потреба (і можливість) скоригувати уявлення про початкові віхи історії Севастополя, Одеси, Катеринослава. Адже цілком очевидно, що «укорочена» історія цих міст — данина імперській традиції вважати «пустками» усі новоприєднані території. Як буде показано далі, власті Російської імперії і придворні історіографи зробили чимало для того, щоб представити себе у ролі першопрохідців і «батьків-засновників» міст, які і до них існували, хоч і під іншими назвами і з дещо зміщеними центрами. А якщо міська традиція на цих територіях на якийсь час переривалася, то виною була зазвичай не вичерпаність ресурсів міського розвитку, а майже безперервні війни, що точилися на порубіжних територіях.

Традиція відзначення ювілеїв міст, що виникли на колишніх землях Запорозьких вольностей і південніше, відштовхуючись від указів Катерининського часу, була започаткована ще царською адміністрацією, і в радянські часи серйозних коригувань не зазнала. Міське керівництво задовольнилося відзначенням двохсотрічних ювілеїв, а усталені в такий

спосіб дати були закріплені уже в незалежній Україні у Списку історичних населених місць. Хоча якщо поміркувати, підстави для сумнівів і дискусій, принаймні щодо трьох названих міст, є. Процес їх утворення був тривалим і небезпроблемним, і простеження міської традиції на їх території становить цікаве дослідницьке завдання. Інша річ, що питання про коригування відправних дат, якщо на це буде виявлена воля місцевих властей, доведеться вирішувати після дискусій науковців на найвищому рівні виконавчої влади.

Вище вже згадувався Севастополь як приклад ігнорування притаманної його території міської традиції, яка сягає 2500-літньої глибини. «Мертве місто» — Херсонес, яке зберігає автентичні залишки старовини і є головним об'єктом охорони в місті, було засноване як невеликий поліс у VI ст. до н.е.⁴⁴ Невдовзі Херсонес перетворився на центр великого державного утворення, територія якого охоплювала увесь північно-західний Крим. З IV ст. до н.е. він був осередком демократичного самоврядування — з Народними зборами як вищим органом законодавчої і Радою як вищим органом виконавчої влади. Внаслідок двохсотлітньої експансії з боку скіфів ослаблений Херсонес у I ст. до н.е. увійшов до складу Понтійського царства, а пізніше опинився в орбіті впливу Римської і Візантійської імперій. З VI ст. почалася активна християнізація Херсонеса, яка посилилася після короточасного оволодіння містом київським князем Володимиром⁴⁵. У Балаклаві, територія якої є частиною сучасного міста, існував найстаріший в Криму Святогеоргіївський монастир. Від 1357 р., після захоплення генуезцями, Балаклава мала назву Чембало, у 1475 р. місто потрапило під владу Туреччини.

Як візантійсько-херсонеський форпост на місці давнього татарського поселення існував Інкерман, який у VIII–IX ст. мав назву Каламіта. До 1475 р. (часу завоювання турками) входив до складу князівства Феодоро; правитель цього князівства О.Комнін збудував тут фортецю.

Хоч давні осередки еллінської культури на території Севастополя були зруйновані татарами (Херсонес нападами Ногая у 1299 та Адигея у 1399 р., а Каламіта у кінці XV ст.), життя на цій території не переривалося. Катерина II заснувала нове місто 3 червня 1783 р. на місці татарського селища Ахтіяр, і цю назву Севастополь зберігав за собою перші півроку свого існування. Камінь Херсонеса, який на той час непогано зберігся, використовувався під час спорудження міста як будівельний матеріал.

У свідомості сучасників Катерини II і найближчих нащадків генетична пов'язаність Херсонеса і Севастополя добре усвідомлювалася. Призначений 1848 р. архієпископом Херсонським і Таврійським Інокентій (Борисов) під час закладення храму у Севастополі виголосив промову, яка закінчувалася словами: «Отже, не сумуй богоспасенный град Севастополь... пам'ятай, що ти спадкоємець не Ахтіяра мусульманського, а Херсонеса Таврійського»⁴⁶.

Отже, так само, як при будівництві Пьозлева використовувалися камені античної Керкінітіди, Севастополь будували з каменю Херсонеса.

А коли у Балаклаві 1794 р. зводили церкву Миколи Чудотворця на місці середньовічного храму, у стіну вмонтували табличку про початок будівництва у 1357 р.⁴⁷

Міська традиція такої тривалості і наявність у часи античності і у середні віки на території нинішнього Севастополя трьох міських громад спонукає до роздумів: чи правомірно відзначалося нещодавно 225-річчя міста? Чи не обкрадаємо ми самі себе, коли практично виводимо Севастополь поза межі історичних міст? Здається, це саме той випадок, коли простеження різного характеру розвитку на послідовних стадіях міської історії, як і вимушеної перерви міської традиції під тиском формажорних обставин, здатне ввести історію Севастополя у контекст «живих історичних міст», про які йшлося вище. Не доводиться вже говорити про вплив на образ міста того «реліктового» культурного ландшафту, який залишився від античних часів і здатен пробуджувати цікаві асоціації і яскраві емоційні реакції.

З цього погляду існують і вагомі, на наш погляд, підстави для перегляду зафіксованої у «Списку історичних населених місць України» дати заснування м. Ялта (1837 р.) на користь більш ранньої — 1145. Ця друга дата стосується згадки половецького міста Джаліти в описанні Кримського узбережжя, зробленому арабським мандрівником Аль-Ідрізі. Ймовірно, що воно виникло на місці давньогрецького поселення Ялос, яке існувало в античні часи.

Джаліта, відома також під назвами Яліта, Калліта, Гіаліта, Еталіта, позначена на італійських картах XIV ст. У той час вона входила до складу князівства Феодоро, а відповідно до договору 1381 року стала генуезькою колонією. Генуезці мали тут свого консула й адміністрацію. З 1475 р. Джаліта потрапила під владу Туреччини і входила до складу провінції, що перебувала в особистому володінні султана. Після руйнівного землетрусу занепадала і була відроджена через 70 років, причому селилися тут переважно греки й вірмени. Очевидно, саме в цей час (перша половина XVI ст.) за Ялтою закріпилася її сучасна назва.

У XVI–XVIII ст. Ялта являла собою село Мангупського кадиліка Бахчисарайського каймаканства. Після того, як Туреччина визнала незалежність Криму і тут посилювалися позиції Росії, з Ялти в Азовську губернію виселили 240 греків. На момент включення Криму до складу Росії (1783) Ялта була невеликим рибачьким поселенням з карантинною заставою. Очевидно, на підставі того, що вона втратила ще в XVI ст. статус міста, у «Списку історичних населених місць України» як дата її заснування названий 1837 р. — час, коли Ялта дістала від російського уряду статус містечка. Містом і центром повіту вона стала відповідно до указу Миколи I від 4 квітня 1838 р.

Усвідомлення того, що усталена дата потребує перегляду, у місцевої влади існує; відповідні звернення за консультацією до нашого інституту були підтримані. Але упустити шанс відзначити «укорочений», 170-річний ювілей міста власті Ялти все ж не побажали. Адже з'явилася чудова нагода упродовж усього літа 2008 р. проводити на території від Гурзуфа до Фороса безліч «ювілейних» заходів — театралізованих свят, молебнів,

спортивних змагань, днів високої моди тощо. Гасло «Ялта — місто щастя!» дістало гучне підкріплення⁴⁸.

Ще більш показова з точки зору спірності відправних доміант історія з датуванням початків Одеси 1794 роком. Заснування міста традиційно пов'язують з містобудівною діяльністю О.Суворова та Й.Дерибаса, оспорювати цей факт не доводиться. Але якщо уважно проаналізувати відповідні документи, неважко дійти висновку, що в них йшлося фактично про перейменування і перепланування фортеці, яка існувала тут з кінця XIV ст. Перша згадка про поселення Коцюбіїв (Качибей) як торговий порт відноситься до 1415 р. Пізніші згадки про це поселення (Казакенов, Казубінів, Качубей, Качібійов, Казібінов) фіксують наявність замку, порту, маяка, навіть мосту (часто як «давністю зруйнованих»). На цій підставі деякі дослідники стверджували, що у XVI–XVII ст. Качибей як замок і порт припинив своє існування, а його наявність на старих картах була лише даниною традиції. Втім, опублікований нещодавно Ю.Мициком польський документ XVI ст., складений, очевидно, для дипломатів, не тільки засвідчує наявність Качибей, але й визначає відстань до нього від Сангрода (ймовірно, Самбора на Дністрі)⁴⁹. На користь безперервності існування значного поселення на місці Одеси свідчить і збудована турками на його території фортеця Ені-Дунья, і штурм фортеці Хаджибей під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр., і пряма вказівка в указі про заснування міста Одеси від 27 січня 1795 р. на місці поселення, «іменованого татарами Хаджибеєм»⁵⁰.

Цікаво, що ще у 1894 р. проблему наступності Качибей і Одеси порушив А.Маркевич у історичній розвідці «Город Качибей или Гаджибей — предшественник города Одессы». Про необґрунтованість офіційної дати заснування Одеси писали В.Яковлев та В.Надлер. В середині 90-х рр. XX ст. О.Болдирев у книзі «Одесі — 600» прямо порушив питання про необхідність перегляду офіційної дати. Проте і досі літочислення Одеси бере свій початок від 2 вересня 1794 р. Чому саме 2 вересня відзначається пам'ятна дата (у 2010 — 216-ліття), навряд чи хтось може пояснити. Хіба що у такий спосіб увічнено дату коронації Миколи I у 1826 р. «Одеса святкує день коронації й день заснування міста, який чудом співпав з цим», — писала газета «Одесский вестник» в середині XIX ст.⁵¹

Більшість місцевих краєзнавців сьогодні вважає, що і 1415 рік не є справжньою датою народження міста, бо Качибей виник раніше. Але справа навіть не у цьому. Деякі дослідники генеалогії Одеси впевнені, що попередницею Качибей була Джинестра (Синестра), виникла у ході італійської колонізації у XIII ст. і позначена на багатьох «компасних» та інших середньовічних картах (починаючи від карт П.Вісконті 1311, 1318 і 1327 рр.). Археологічні знахідки на Жеваховій горі та прибережних територіях Хаджибейського й Куяльницького лиманів засвідчують наявність основи споруди типу вежі, стародавнього молу, а в самому центрі Одеси — великого середньовічного кладовища⁵². Багато хто схильний йти і далі углиб віків, відшукуючи початки Одеси у V ст. до н.е.⁵³

Чи доцільно у цьому та інших подібних випадках порушувати питання про фіксацію в офіційних документах уточнених дат? Гадаємо, що це залежить від готовності міської громади ламати старі стереотипи. Наукові заклади, зокрема Інститут історії України НАН України, готові надати їй у цьому кваліфіковану підтримку. Але за однієї обов'язкової умови — робити це треба у всеозброєнні фактів, із залученням великого масиву писемних, археологічних, археографічних та картографічних джерел і з обов'язковим з'ясуванням мотивацій попередніх датувань. Приблизно так, як це нещодавно зробили щодо Дніпропетровська О.Репан, В.Старостін та О.Харлан. Їхня книга «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська» — це справжній життєпис початкового періоду в історії Катеринослава, який ламає усталені канони і вносить нарешті ясність у питання про те, чиїм правонаступником є сучасне місто на Дніпрі. Поселення є містом, справедливо вважають автори, якщо відіграє роль комунікативного, торговельного, ремісничого, культурного (церковного), воєнного та адміністративного центру для певної території. Отже, головне у визначенні віх початкової історії — простеження безперервної урбаністичної традиції на терені міста. Ні наявність на його території давніх поселень, ні окремі правові акти ще не дають підстав для категоричних висновків про вік міста.

Запропонована названими авторами ідея спадкоємності Катеринослава щодо паланкового центру Запорозьких Вольностей — Нового Кодака сприймається як альтернативна по відношенню до усталеної на сьогодні (хоча й не єдиної) версії датування початків Катеринослава 1776 роком. Новий Кодак згадується у джерелах як земляна фортеця з 1645 р.; у одному з листів Богдана Хмельницького (1656 р.) він фігурує як центр, звідки розсилалися універсали. Існують і прямі свідчення того, що Катеринослав постав із «местечка, Новым Кайдаком называемого».

Отже, варто ще раз повернутися до дискусій про початок Катеринослава, в ході яких уже було зламано багато списів. «Інформаційна війна» з пошуком «справжньої» дати заснування міста й ініціативами щодо перейменування Дніпропетровська у Січеслав триває уже чверть століття, і ще в 2006 р. М.Кавун нарахував не менше 13 різних дат, до яких «прив'язуються» його першовитоки⁵⁴. Були й мітинги з маніфестаціями, і «розгромні» статті, і «відкриті листи» до владних установ. А найбільш показовим є те, що гучні піар-кампанії з пропагандою «нової хронології» не завадили відзначенню у 2001 і 2006 рр. 225- і 230-річчя Дніпропетровська з відправною датою, що не витримує ані найменшої наукової критики — 1776 рік.

Чи справді козацьке коріння міста настільки міцне, щоб похитнути усталений погляд? Поки що докази спадкоємності Нового Кодака і Катеринослава існують на рівні гіпотези. Її можна сприймати, можна оспорювати. Інститут історії України НАН України нечасто іде назустріч місцевим краєзнавцям у їхньому прагненні «задавнити» вік того чи іншого міста на підставі наявності на його сучасній території більш давніх поселень. У випадку з Катеринославом питання, однак, стоїть

інакше. Тут ми дійсно маємо попередника з усталеною, принаймні з середини XVII ст., міською традицією, з певним адміністративним статусом і відповідною інфраструктурою. Пряма спадкоємність між цими двома містами засвідчена і в офіційних матеріалах катерининського часу.

Поселення Новий Кодак своїм виникненням завдячувало перевозу через Дніпро. Перша згадка про нього датується 1596 роком, але вона, імовірно, стосувалася лише кількох сторожових будівель, кузні та шинку. Появу поселення із церквою і дерев'яно-земляним замком Ю.Мицик датує 1645 р., а у 1650 р. Новий Кодак вже відомий як містечко. Початок XVIII ст. виявився для нього трагічним — під час каральної акції російських військ 1709 р. містечко було спалене. Однак уже через 10 років почалася його відбудова. У 30-х рр. «Новые Кайдаки» вже іменуються «городом», а у 50-х рр. — «городом паланочным». Невдовзі навколо міста споруджується нова фортеця з ровом, яку місцевий старожил, колишній запорозький козак М.Корж називав «удивительною и чудною архитектурою запорожскою». «Самым искусным образом состроенная», вона нагадувала своїми обрисами «венец с коронами». Хоч у XIX ст. вали були знесені, залишки фортеці у топографії сучасного міста простежуються.

У головному місті Кодацької паланки за даними на 1765 р. фіксується наявність військового плацу, канцелярії, міського торгу, соборної та парафіальної церков. Слободи, що оточували місто, називалися форштадтами. У цей час у Новому Кодаку мешкало 650 чоловіків і 612 жінок⁵⁵.

Чому ж найбільший у краї і за кількістю населення, і за рівнем економічного розвитку центр паланки із інфраструктурою, придатною для розміщення попервах адміністративних будівель, не був обраний для майбутнього центру новоствореної губернії? Причина цього була в першу чергу політичною. Зруйнувавши «під корінь» Запорозьку Січ, імператриця намагалася стерти і пам'ять про козацьку «вольницю». Для встановлення повного контролю над територією Січі царизмові необхідно було по-перше, перервати козацьку традицію розселення й міського розвитку, а по-друге, створити нові символи російської присутності в краї. Перше завдання розв'язувалося переважно перетворенням колишніх козацьких зимівників у слободи, друге — створенням уособлень імперської величі у вигляді нових міст.

Коли у 1775 р. започатковувалася Азовська губернія, її центром тимчасово було визначено Білевську фортецю, а згодом ця проблема мала бути вирішена залежно від того, «де стане в цій губернії місто». Новому Кодаку відводилася роль центру Саксаганського повіту (у 1783 р. його було перейменовано у Новокодацький). А нове губернське місто споруджувалося при впадінні р. Кільчень у р. Самару — на явно непридатному для проживання місці, майже з усіх боків оточеному водою. Під час повеней ця територія виявилася взагалі відрізаною від світу. Але довіреним особам царської адміністрації важливим уявлялося створити «метрополітенський центр колонізаційного освоєння» (М.Кавун) як місто «без коріння», на зовсім необжитому терені. А «пафос колонізаційного

процесу» мала символізувати сама його назва, що увічнювала ім'я імператриці — Катеринослав.

Датою виникнення Катеринослава I (Кільченського) вважається 1776 рік. Нині ця дата фігурує як офіційна, від неї ведеться відлік історії Катеринослава. Але того року будівництво не було розпочато, і навіть його план з'явився лише на початку наступного, 1777 року. До осені звели губернаторський будинок і почали спорудження губернської канцелярії. Через рік у Катеринослав з Білевської фортеці почали переводити губернські установи. Утім, вже у 1782 р. виник план перенесення губернського центру з огляду на шкідливість місцевого клімату. А коли 30 березня 1783 р. з'явився указ про об'єднання Азовської і Новоросійської губерній і створення на цій основі нової адміністративно-територіальної одиниці — Катеринославського намісництва, його центр уже не «прив'язувався» до Катеринослава Кільченського.

У січні 1784 р. у дорученні Г.Потьомкіну Катерина II досить точно визначила координати намісницького центру — на правому березі Дніпра біля Кайдак. Назва зберігалася стара — Катеринослав, але цим справа і обмежилася. Сам же Катеринослав I переіменовувався у Новомосковськ і перетворювався з губернського міста на повітове. За свідченням єпископа Феодосія (О.Макаревського), від 1787 по 1791 рік Новий Кодак навіть в офіційних паперах часто іменувався Катеринославом. А у «Описі Катеринославського намісництва» з'являються визначення, які чітко фіксують наступність: «Екатеринослав, вновь учреждаемый город из местечка Новым Кайдаком называемого», «губернский город Екатеринослав, из Новых Кайдак на правом берегу реки Днепра»⁵⁶.

Однак царедворці швидко збагнули, що ототожнення Катеринослава з Новим Кодаком шкодить ідеї імперської величі і орієнтації міського планування у південному регіоні на античні чи принаймні санкт-петербурзькі зразки. Відвідини Катеринослава імператрицею і закладення нею 9 травня 1787 р. Преображенського собору стали початком творення легенди про «нові Афіни». Тепер саме від цієї дати почали виводити літочислення міста, причому заперечувався не тільки прямий зв'язок Катеринослава з Новим Кодаком, але й саме існування Катеринослава до 1787 р.

З 1793 р. Новий Кодак і Катеринослав уже фігурують у офіційних документах як окремі населені пункти, причому Нові Кайдаки дістають статус казенного містечка. А у липні 1795 р. з'явився указ про «приєднання» його до Катеринослава. Отже, і потрібних формальностей було дотримано, і пам'ять про козацьку першооснову в історії міста перекреслено.

Надалі царизм доклав чимало зусиль для підкріплення легенди про виникнення «на порожньому місці» цілого ряду міст, які створили нове обличчя Півдня (із зрозумілих причин названого Новоросією). Чимало прислужився обґрунтуванню цієї легенди, навіть проти своєї волі, архієпископ Гавриїл (В.Розанов). Невтомний збирач місцевої старовини і дослідник історії краю, він виявляв неабиякий інтерес саме до

«козацької спадщини» і не був схильний замовчувати початковий етап в історії Катеринослава. Але як представник вищої церковної ієрархії він не міг не освятити своїм авторством легенду про основоположну роль «першого каменя», закладеного Катериною II у фундамент собору і нового міста⁵⁷. Пов'язавши з 1787 роком початок ери процвітання Катеринослава, архієпископ Гавриїл закладав фундамент монархічної історіографічної традиції у висвітленні історії міста, якій не зміг протистояти навіть Д.Яворницький. За чітким сигналом із столиці у травні 1887 р. було гучно відсвятковано столітній ювілей Катеринослава. До ювілею було приурочено видання нарису М.Владимирова «Первое столетие г. Екатеринослава» (1787 — 9 мая — 1887 гг.)».

Наступний ювілей міста святкували, однак, не через 100, а через 89 років — у 1976-му. Мотивація «зміни орієнтирів» знов була переважно політико-ідеологічною. Радянській бюрократії «не з руки» було відзначати ювілей власної «кузні партійних кадрів» від символічного акту цариці; можливо, комусь не терпілося і якнайшвидше отримати нагороди, які щедро роздавалися до ювілеїв. Згадали, що Катеринослав, хоч і на іншому місці, існував і раніше. Ніхто не звертав увагу на умовність запропонованої «точки відліку» — 1776 рік. Адже того року будівництво Катеринослава — ні на Дніпрі, ні на Кільчені — так і не розпочалося.

На наш погляд, є всі підстави, враховуючи обсяг проведеної місцевими краєзнавцями роботи, починати відлік історії Дніпропетровська з середини XVII ст., точніше з 1645 року. Це створить в історії міста потужну козацьку традицію, і на цей раз вона не матиме вигляд легендарної. У цій традиції знайдеться місце і для Катеринослава Кільченського (хоч реальний вплив його на формування нового губернського центру досі явно перебільшувався), і для більш реалістичного погляду на місце і роль слободи Половиці, виниклої у 1743 р. і пізніше «поглиненої» містом.

Оскільки Інституту історії України НАН України досить часто доводиться виступати арбітром у дискусіях щодо віку міст, неважко передбачити, що наша позиція щодо можливості перегляду усталених дат заснування Севастополя, Одеси, Катеринослава спричинить зливу аналогічних звертань. Хотілося б відразу застерегти: далеко не кожному ініціативу такого плану ми готові підтримати. Приміром, уже близько п'яти років Інститут постійно листується з наполегливими місцевими істориками, краєзнавцями і різними державними інституціями щодо дати заснування Донецька. Позиція Інституту однозначна: для перегляду усталеної дати — 1869 рік, зафіксованої у Списку історичних населених місць України, достатніх підстав немає. Однак місцеві краєзнавці постійно апелюють до державних інституцій з пропозиціями щодо альтернативних дат — 1690 і 1779 роки. Перша обґрунтовується наявністю (документально не доведеною) козацьких зимівників на території сучасного міста. Її підтримав кілька років тому Центр пам'яткознавства НАН України. Друга дата прив'язана до письмової згадки у «Матеріалах для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії» (1880 р.) населеного пункту Александровка, територія якого нині

є північно-східною частиною Київського району Донецька⁵⁸. На цій даті наполягає після проведення відповідних дискусій експертна комісія Донецького університету.

Варто придивитися пильніше до аргументації прибічників «задавнення» історії Донецька; на наш погляд, вона може слугувати зразком нерозуміння самої суті міської традиції. Перша пропонує дата — 1690 рік — теж згадується у «Матеріалах для историко-статистического описания Екатеринославской епархии»⁵⁹, але у контексті, який не дає підстав для висновку про започаткування постійного поселення. Йдеться про зимівник і хутір на території майбутньої слободи Ясинуватої, в яких «сидело несколько отшельников, абшитованных запорожцев, занимавшихся пчеловодством, скотоводством и рыбальчеством». Навіть якщо ці кілька «отшельников» заснували поселення, воно, найімовірніше, зникло, оскільки з перенесенням у 1713 р. російсько-турецького кордону згадана територія опинилася у складі Кримського ханства. Отже, висновок про 1690 рік як рік заснування Донецька підкріплений хіба що емоціями.

Недостатньо обґрунтованою є й інша дата — 1779 р. Ця дата стосується першої згадки села Олександрівки, територія якого нині входить до Київського району Донецька. Як ми неодноразово зазначали у листуванні з місцевими краєзнавцями, існування слободи Александровка у 1779 р. не дає підстав для перегляду дати заснування Юзівки. Адже Юз будував завод і зводив місто не в с. Александровка, а за 7 км від нього. У тогочасне місто слобода Александровка не влилася, а існувала в межах Бахмутського повіту окремо від нього. За тими ж «Матеріалами для историко-статистического опису Катеринославської епархії» у ній 1870 р. проживало понад 1000 чол., тоді як населення Юзівки обчислювалося цифрою 164 особи.

Найвні документи дають підставу твердити, що історія Юзівки як міста почалася лише тоді, коли новозбудоване у 1869 р. селище для робітників Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва злилося з шахтарським селищем Олександрівського рудника, збудованим 1841 р. Зрозуміло, що нові архівні пошуки чи археологічні знахідки можуть змусити переглянути усталену дату. Але будь-які «патріотичні», тим більше кон'юнктурні, міркування при визначенні «віку» міст брати до уваги недоцільно.

Спроби «задавнення» історії ряду інших міст Донеччини теж не мають під собою реальних підстав. Приміром, з краєзнавчої і науково-довідкової літератури у затверджений Кабміном список історичних населених місць «перекочувала» дата заснування Артемівська — 1571 р. В.Пірко переконливо доводить, що «прив'язка» витоків історії міста до виникнення Бахмутівської сторожі некоректна — ця сторожа знаходилася на лівому березі Сіверського Дінця при впадінні у нього р. Жеребець (нині територія с. Ямпіль). Та й взагалі сторожі не були ані укріпленнями, ані поселеннями, і навіть вогнища навколо них розпалювати заборонялося. Що ж до початків Артемівська, то В.Пірко відносить їх до 1697 р., коли після розорення промислів на р. Тор місцеві

солепромисловці перейшли р. Бахмут і почали добувати сіль на цьому місці. Острог тут з'явився 1703 р., і відтоді поселення стали називати містом Бахмут.

Наявні у краєзнавчій літературі і у довідкових виданнях відомості про дати заснування Маяцького (1644) і Торського містечок В.Пірко також аргументовано оспорує. Маяки були зведені за вказівкою уряду 1663 р., а м. Тор — у 1676 р. (хоч постійне населення у цій місцевості простежується від 1664 р., коли тут було зведено казенні солеварні). Щодо міст Донбасу особливо варто мати на увазі, що розкидані на великому просторі хутори вважати початками міст доволі ризиковано.

Зате, як переконливо доводить В.Пірко, є чималі резерви щодо простеження впливу козацької традиції на процес містоутворення у цьому регіоні. Приміром, датою утворення Маріуполя вважається 1780 рік, коли тут з'явилися грецькі переселенці. Але ж в описі міст Азовської губернії 1781 р. зазначається, що греки в липні 1780 р. зайняли Кальміуську слободу з укріпленням Домаха, яка була паланковим центром зруйнованої Січі з 1735 р. На той час вона мала 55 будинків, які належали запорожцям і діючу Свято-Миколаївську церкву. Отже, зазначає автор, початки Маріуполя варто пов'язувати із запорозьким укріпленням Домаха. Можливо, витоки його сягають і значно глибше, оскільки Домахою називалося венеціансько-грецьке поселення, яке існувало тут з кінця XIV до кінця XV ст. і також згадувалося у описі Азовської губернії 1781 р.⁶⁰

Поле для пошуків і гіпотез у царині містознавства справді неозоре. Важливо лише, щоб пошуки велися в архівах і бібліотеках, а не в канцеляриях посадовців у переддень ювілеїв.

2. Міські ювілеї: політичні мотиви і наукові дискусії

Звичка відзначати «круглі» й не дуже круглі ювілеї міст в Україні укоренилася настільки, що питання про доцільність ювілейних кампаній, як правило, навіть не виникає. Вважається, що такі ювілеї стимулюють пробудження патріотичних почуттів, інтерес до історії і до культурних надбань. За Н.Яковенко, це спосіб соціалізації людини в рідному місці, місток до ототожнення себе зі своїм містом. Усі міста хочуть бути давніми, бо це сприяє самоповазі городян⁶¹.

Хоч сама по собі давність існування міста і не є достатнім стимулом для самоповаги, з міркуваннями відомого історика варто погодитися, особливо якщо взяти до уваги загальний контекст дискусії, яка відбулася на «круглому столі» з проблем датування у вересні 2008 р. Адже протилежна думка, що звучала, була такою: не варто бавитися міфами, ці забавки мають надзвичайно серйозні наслідки. У ній також є свої резони, але історик у межах своєї компетенції не може уникнути відповідей на питання, які хвилюють суспільство. А питання про вік міста і його «коріння» є саме такими.

Неможливо ігнорувати й іншу суттєву обставину: і для людини, і для соціуму природною є потреба у відзначенні свят, певних ритуалізованих дійствах. Ця потреба і засоби її задоволення досліджується в рамках

спеціальної історичної дисципліни — геортології, предметом якої є свята, ритуали, обряди і всі їх складові⁶². Свята, карнавали, що супроводяться певними ритуалами, повсюди в світі виконують функцію «розриву буденності»; до них готуються, їх з нетерпінням чекають. Перед ювілеями у містах поживляються реставраційні роботи, непоодинокими є випадки реалізації «ювілейних» інвестиційних проектів в економіку та комунальну інфраструктуру міст. Додатковим стимулом для відзначення ювілеїв міст у вітчизняних умовах є ефективна підтримка таких заходів державою у вигляді спеціального фінансування й приурочених «до дати» нагород.

Інша річ, що у святкуваннях ювілеїв міст завжди є ідеологічний і кон'юнктурний підтекст, що відкриває шляхи для політичних замовлень. Не можна не погодитися із справедливою констатацією відомого російського історика Ю.Полякова: «ювілей є ювілей, і в ході урочистостей, церемоній, інсценувань щедро лється «приторний елей», наводиться «хрестоматійний глянєць», віддаються казенні почесті. Все це сприяє формуванню і впровадженню у масову суспільну свідомість примітивних оцінок, спрощених або й просто сфальсифікованих поглядів на ті чи інші історичні події»⁶³.

Ювілеїв міст такі констатації стосуються найбільшою мірою. Хоч зовсім небагато міст мають документально підтверджені «початкові дати», міські ювілейні кампанії за періодичністю, а часто й за розмахом перевершують будь-які інші ювілейні урочистості. За точним спостереженням Я.Ісаєвича, ювілеї міст «стали «світськими святами», однією з істотних складових частин сучасної «громадянської релігії». Ухвали центральної та місцевої влади про відзначення тих чи інших дат є підставою для подань про фінансування з бюджету наукових публікацій і конференцій. Хоча заплановані кошти далеко не завжди виділяються реально, історики-професіонали нерідко кривлять душею, підтверджуючи запропоноване дилетантами за давнє датування міст, сіл, установ. Виправдовують це прагненням здобути фінанси для проведення досліджень та їхньої популяризації, рятування пам'яток від руйнування. Передювілейний ажіотаж часом сприяє появі скороспілих поверхових публікацій «під дату». Надто численні ювілеї порушують ритмічність діяльності установ, відволікають наукові сили від фундаментальних праць»⁶⁴.

Інколи міські власті використовують для організації ювілеїв будь-яку «прив'язку» до конкретної дати, аж до помилок істориків. Приміром, у 1995 році відзначили 400-річчя міста Мерефи — на підставі помилкового висновку Д.Яворницького про те, що місцем народження кошового отамана Січі Івана Сірка була одноіменна слобода (це твердження, спростоване, до речі, ще 1914 р. Є.Любавським, повторив О.Оглоблин в діаспорній «Енциклопедії українознавства»)⁶⁵. Очевидно, однак, що як і більшість поселень цієї частини Слобожанщини, Мерефа могла виникнути (спочатку як невелике поселення) не раніше другої половини XVII століття⁶⁶.

Незалежно від політичного й ідеологічного підґрунтя ювілейних святкувань неможливо заперечувати очевидний факт: вони пробу-

джують громадську активність і стимулюють інтерес до історії. А міську владу змушують працювати інтенсивніше, звертати особливу увагу на залучення інвесторів і спонсорів до впорядкування міської інфраструктури і пошквалювання пам'яткоохоронної діяльності.

Показовий приклад «позитиву» у вітчизняній ювілейній традиції — оновлення обличчя Чернівців до 600-річчя міста. На центральній вулиці, що носить ім'я Ольги Кобилянської, замінили всі мережі, оновили фасади, замінили покриття — все це коштувало 15 млн гривень. Чернівчани одержали нову площу Турецької криниці із квітковим годинником, відреставрований Центральний палац культури, новий корпус дитячої лікарні тощо. А ще — з ініціативи і на кошти депутата міської ради В.Сарафінгана у місті з'явилася точна копія знайденої в архіві історичного музею в Москві «метрики» міста, яка поповнила колекцію експонатів Художнього музею. На урочистому відкритті Дня міста чернівчан пригощали 300-кілограмовим тортом, на якому було відтворено всі площі міста й найважливіші архітектурні споруди⁶⁷. Природно, що в такий спосіб городяни дістали потужний заряд оптимізму і стимул до праці у напрямі перетворення Чернівців у справжнє європейське місто.

І все ж варто замислитися: чи кожний міський ювілей справді стимулює громадську енергію, підживлює патріотичні почуття? В українських умовах, з огляду на значну поляризацію суспільства, однозначна відповідь на це запитання не уявляється самоочевидною. Оскільки майже кожна дата «утворення міста» сумнівна або спірна, міські ювілейні кампанії подеколи лише посилюють протистояння в суспільстві. Часто ювілеї сприймаються радше як симулякри, які реально відволікають увагу від більш насущних, буденних справ. Дратують городян і пошуки сумнівних аргументів для встановлення віку того чи іншого міста, і приурочені до ювілеїв намагання влади увічнити у монументах не для всіх прийнятні постаті, і намагання від виглядом реставрації збудувати «муляжі» давно втрачених пам'яток.

Яскравим прикладом того, що ювілеї міст далеко не завжди надихають і згуртовують громадян, може бути відзначення 225-річчя Севастополя у червні 2008 р. Відправна дата заснування Севастополя — 1783 р. — була прийнята міською владою беззастережно, хоча, як зазначалося вище, наукові дискусії щодо «херсонеської традиції» були б не зайвими. Зате на протипагу ідеї «міста російської слави» газета «День» озвучила версію «українського Севастополя», який, мовляв, «на вісім століть старший за колишній російський». Пропонувалася навіть точна дата, від якої можна вести літочислення міста — 27 червня 988 року. 1020-річчя «українського Корсуня» історик О.Палій пропонував відзначати відповідно до дати захоплення київським князем Володимиром візантійського Херсонеса. Ні те, що Херсонес до цієї дати існував півтора тисячоліття, ні те, що Корсунь 988 р. був руським, а не українським містом, автора і поважну газету не бентежило.

Те, що відзначення 225-річчя Севастополя ознаменується черговою «війною пам'ятників», передбачити було неважко. Встановлення

пам'ятника «засновниці міста» Катерині II «врівноважувалося» пам'ятником гетьману Сагайдачному. Пам'ятник цариці доводилося встановлювати в обстановці суворої секретності, під охороною козаків (заборона на його встановлення виходила від міського господарського суду). До дня міста урочисте відкриття пам'ятника так і не відбулося, його відкрили наступного після свята дня о 7-й годині ранку. Природно, що проросійські сили розцінили встановлення пам'ятника Катерині II як свою перемогу, а голова міської адміністрації С.Куніцин на протипагу їм наголосив на тому, що після встановлення у Севастополі пам'ятника гетьману Сагайдачному «вже ніхто не буде мати сумнівів у тому, що це українське місто»⁶⁸.

Не хотілося б, щоб сказане сприймалося як заперечення важливості усяких міських чи обласних ювілеїв. Йдеться лише про міру у дотриманні принципів історизму і у врахуванні суспільних очікувань. І насамперед — про наведення ладу у самій ювілейній традиції. Адже випадки, коли відстань між «ювілеями» під тиском політичної кон'юнктури скорочується або визначається довільно, є непоодинокими.

Один з таких випадків — «дивний», за визначенням С.Леп'явка, 1100-літній ювілей Чернігова, який відзначали протягом цілого року — з 2007 до вересня 2008-го. Такий тривалий ювілей пояснюють тим, що головний «подарунок» до свята — кольоровий фонтан — не встигли спорудити вчасно. Утім, «дива» в Чернігові почалися раніше — адже 1000-річчя від першої згадки тут святкували не у 1907, а у 1908 році — просто «проспали». Зате у часи пізнього радянського «застою» місто стало значно старшим — про гучні тогочасні святкування і досі нагадують написи «Чернігову — 1300 років». У даному разі відправну дату на замовлення влади просто вигадали⁶⁹.

Децю дивним виглядав і 1100-літній ювілей Полтави, відзначений у 1999 році. Те, що велике поселення сіверян на Івановій горі існувало у IX ст., підтвержене археологічними знахідками. Очевидно, на цій підставі Список історичних населених місць зафіксував IX ст. як час заснування Полтави. Але, зрозуміло, археологічних даних замало для того, щоб вести літочислення міста від кінця IX ст. Топонім Лтава вперше згадується в літопису трьома століттями пізніше (1174 р.); у зв'язку з походом Ігоря Святославина проти половців говориться про те, що він «перееха Ворскл у Лтавы к Переяславлю», переслідуючи Кобяка й Кончака. Отже, з цього тексту неясно, про що саме йдеться — про поселення, річку чи урочище. Історики XIX ст. довго сперечалися навіть навколо існування на місці Полтави сталого поселення у XIV — на початку XVI ст. М.Максимович і О.Бодяньський, приміром, вважали, що «справжнє місто» було засноване тут 1608 р. Автори багатотомного видання «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» (Т. 7. — 1903) висловлювали подив з приводу того, що хоча з 1576 р. існував Полтавський полк, згадки про місто Полтаву не містить навіть «Книга більшому чертежу» (1627), хоча на ній позначені Миргород і Хомутець⁷⁰.

Імовірно, що Полтава, зазнавши значних руйнувань від татарських набігів, на певний час втратила статус міста, і лише 1608 р. її відновив

до життя гетьман Жолкевський для свого зятя Станіслава Конєцпольського. Така версія не заперечує існування у IX ст. поселення сіверян, яке виникло на місці сучасного Соборного майдану Полтави. І все ж мають рацію ті, хто вважає: хоч полтавський міський простір дійсно має тривалу історію освоєння, говорити про безперервне існування міста від IX ст. підстав немає⁷¹.

Поки що очевидним є те, що чинник безперервності існування міста, який ЮНЕСКО вважає одним із основних критеріїв визначення його «віку», в Україні не витримується. Те, що проблему безперервності міської традиції часто підмінюють проблемою тривалості освоєння міського простору, призводить до безпідставного задавнення віку міст. Цим звужуються рамки подальших наукових пошуків — який сенс проводити копінг дослідження, коли дата визначена? Але корені справжньої біди глибші, про що зокрема, йшлося на вже згадуваному «круглому столі». Адже склалася практика, коли мери міст (як це було у випадку з Полтавою) замовляють передатування, а історики це замовлення старанно виконують. І надто промовистою була репліка із зали: «Тут треба обговорити проблему колаборації істориків із владою». Відповідь доповідача теж виявилася симптоматичною: «Це такий процес, це — життя»⁷².

Отже, назріла потреба у більш широких фахових дискусіях з приводу практики відзначення міських ювілеїв. І мова має йти не про те, «кому від кого хочеться походити», а про більш чітке визначення критеріїв, які характеризують урбаністичну традицію. І про те, про що говорила на «круглому столі» Н.Яковенко — як усунути «збій компаса» і «плутанину дидактичних, сказати б, обслуговуючих функцій із метою історіографії як науки»⁷³. Очевидно, що мова має йти поміж іншим і про врахування світового досвіду відзначення міських ювілеїв. На наш погляд, певні орієнтири для такої розмови визначені у змістовних статтях Я.Ісаєвича⁷⁴.

Насамперед варто замислитися над такою констатацією: Україна виділяється в Європі за кількістю ювілейних святкувань, відзначуваних на державному рівні. На американському континенті така практика поширена хіба що в Канаді — канадський уряд, приміром, виділив 110 млн на святкування річниці заснування Квебека. Я.Ісаєвич простежує таку закономірність — в Європі і США відзначають здебільшого ювілеї малих міст — саме в таких містах ювілеї згуртовують громадян. Що ж до великих міст існує чітке розуміння: гучні ювілеї як засоби політизації мас є спадком тоталітарного минулого. У нещодавно виданій монографії німецької дослідниці К.Тейс «Три історії одного міста: берлінські міські ювілеї 1937–1987 рр.» простежений ідеологічний підтекст святкувань 700-річчя столиці Рейху у 1937 р. і протилежні ідеологічні конотації, що супроводили відзначення 750-річчя міста у Східному й Західному Берліні у 1987 р. В СРСР помпезне загальнодержавне святкування круглих річниць міст бере початок від відзначення 800-річчя Москви 8 вересня 1947 р. До формування вітчизняної традиції доклала зусиль і українська діаспора: саме в її середовищі виникла ідея відзначення

700-річчя Львова одночасно з відзначенням 700-х роковин коронації Данила Романовича. Це була одна з небагатьох ініціатив діаспори, підтриманих на рівні радянських партійних функціонерів УРСР.

Мотивацію саме такої реакції радянського керівництва Я.Ісаєвич роз'яснив досить докладно. По-перше, для нього було важливо показати, що Москва старша від Львова на 100 років. По-друге, у діаспорі ювілей відзначали доволі скромно; переважно святкування звелось до видання книги «Наш Львів. Ювілейний збірник: 1252–1952» (Нью-Йорк, 1953). По-третє, ювілеї Львова до 1939 р. не відзначали. Отже, відзначення ювілею у 1956 р. (коли виповнилося 700 років першої літописної згадки про Львів) уявлялося цілком доречним. Інша річ, що відповідну ініціативу львівських істориків мали схвалити не лише ЦК компартії України, але й ЦК КПРС.

За радянською традицією для відзначення ювілею обрали жовтень — щоб був час належним чином підготуватися і щоб встигнути до зимових холодів. 27 жовтня відбулася ювілейна сесія обласної та міської рад, на якій було зачитано привітання «трудожцям Львова» від ЦК компартії України та Ради міністрів із наголошенням упевненості в тому, що трудожці міста «ще тісніше згуртуються навколо ленінського Центрального Комітету КПРС і радянського уряду». До ювілею було спішно видано «Нариси історії Львова», невдовзі у місті з'явилася вулиця 700-річчя Львова (нині проспект В.Чорновола).

Я.Ісаєвич висловлює обґрунтоване припущення: місцеві керівники, імовірно, розраховували на урядові нагороди, якщо не для себе, то принаймні для міста. Але місто удостоїлося ордена Леніна лише у 1971 р. До речі, це був його другий орден. Першим орденом — хрестом *Virtuti militari* — його вшанував у листопаді 1920 р. Юзеф Пілсудський «за заслуги, покладені для польськості цього міста і його приналежності до Польщі».

Як бачимо, ювілеї міст досить часто обслуговують насамперед політичні цілі, і для такого серйозного дослідника, як Я.Ісаєвич, мотиви таких святкувань були цілком прозорі. Самі ж ювілеї, доводив вчений, здатні пробуджувати і позитивні й негативні емоції. З одного боку, велика кількість ювілеїв дратує, особливо якщо для них відшукуються фіктивні підстави. З другого, оскільки офіційні рішення про проведення ювілеїв акумулюють державні й спонсорські кошти і цим сприяють збереженню історичної спадщини, стимулюють зацікавлення культурою, вони можуть бути корисними. Зрозуміло, лише за умови, що ініціативи міських властей не підживлюватимуть нестримне прагнення «відтворювати» втрачені пам'ятки, а спрямовуватимуться на рятування автентичної спадщини, яка руйнується.

Позицію визначного вченого можна поділити: як уже зазначалося, у розумних межах ювілейні заходи сприяють пробудженню інтересу до культурної спадщини і вихованню патріотичних почуттів. Але при цьому вкрай важливо не довести глорифікаційні устремління до стану цілковитого абсурду, як це, на жаль, в Україні доволі часто трапляється. Святкують уже ювілеї не тільки міст, але й губерній та областей, а якщо

області переформатовувалися, то відзначають кілька ювілейних дат. Приміром, у 2002 р. відзначали 70-річчя, а у 2007 р. — 75-річчя Донецької області. На ювілейній монеті, випущеній в обіг до останнього ювілею — логотип, що відтворює межі нинішньої Донецької області. Але ж у таких адміністративних кордонах область постала лише у 1938 році, а та, що була утворена у 1932-му з центром в Артемівську, була значно більшою за територію (з неї було утворено дві області — Сталінську й Ворошиловградську). Отже, якщо вже варто було відзначати 70-річний ювілей сучасної області, то у 2008 р., а не у 2002 р.

Найзаплутаніший в екохронографії і найцікавіший з точки зору уможливленості «ювілейних дат» приклад Кам'янця-Подільського. За останнє півстоліття ювілеї міста відзначалися двічі — у 1962 святкувалося 900-річчя, а у 1987 р. — 925-річчя. Дата 1062 р. як рік заснування міста вважалася достовірною, такою, що фіксувала першу згадку в джерелах. Її ввів у науковий обіг французький сходознавець, місіонер і дипломат Луї Марі Пиду де Сент-Олон ще у 60-х рр. XVII ст.; з нею він пов'язував появу вірменських колоній на Русі. У Київському і Галицькому літописах є 13 згадок про Кам'янець у діапазоні від 1196 до 1289 рр. Але які з них стосуються саме Кам'янця-Подільського, встановити практично неможливо, бо Кам'янців у Галицько-Волинському князівстві було декілька.

Уже тоді, коли місто відзначало 925-літній ювілей, науковцям було відомо, що дата 1062 р. не просто уможливлена, але й сфальсифікована. Ще у XVI ст. львівська вірменська громада, ведучи боротьбу за статус і привілеї, на підставі сфальсифікованої нею грамоти добилася судової ухвали, що засвідчила перебування вірмен на Русі від 1062 р. І хоч у цій грамоті, вписаній пізніше до Коронної метрики, Кам'янець не згадувався, Пиду де Сент-Олон відніс Кам'янець до числа міст із давніми вірменськими громадами. Фальсифікацію встановив Я.Дашкевич; починаючи з 60-х рр. минулого століття він аргументовано доводив, що 1062 р. як дата заснування Кам'янця-Подільського не має під собою ніякої реальної основи. Але скасовувати черговий «ювілей» ніхто не збирався, і ще довго за інерцією 1062 р. вважався датою заснування Кам'янця-Подільського. Приміром, у довіднику А.Івченка «Міста України» (1999) ця дата фігурує поряд з іншою, яка нібито відбиває першу згадку міста в літопису — 1196 р.

Насправді перша достовірна згадка не просто про Кам'янець, а про Кам'янець Подільський у Густинському літопису стосується 1226 року. Археологічними даними підтвержене існування у XII ст. дитинця з кам'яними вежовими укріпленнями і посаду, двоповерхових жител. Від цього рубежу вже можна було б упевнено виводити початки міської традиції, якби не сенсаційні повідомлення київських архітекторів О.Пламеницької та Є.Пламеницької про «дако-римський період» в історії Кам'янця-Подільського. Смілива гіпотеза авторів, яка знайшла в Україні чимало прихильників (і, мабуть, не меншу кількість тих, хто визнає її необґрунтованою), базується на типологічній атрибуції старого фортечного мосту як пам'ятки II–III ст., а також залишків підвалів в

межах Польського ринку, аналізі будівельних розчинів тощо. О.Пламеницька висунула припущення, що Кам'янець виріс на місці одного з двох названих у «Посібнику з географії» К.Птолемеєм (але не атрибутованих) міст — Петрідави чи Маетоніума⁷⁵. І хоч залишків культурного шару II–III ст. у Кам'янці-Подільському не виявили, ідея О. та Є.Пламеницьких, підтримана дирекцією місцевого історико-архітектурного заповідника, знайшла розуміння і на урядовому рівні. В усякому разі, у Списку історичних населених місць 2001 р. часом заснування Кам'янця-Подільського вважається II століття. За підтримки тодішнього прем'єр-міністра України В.Ющенка і прем'єр-міністра Польщі Є.Бузека була навіть створена міжнародна фундація для проведення дослідження старого мосту аж до його розібрання з чималими сумами фінансування⁷⁶.

Заплутана, майже детективна історія з атрибуцією пам'яток найкраще збереженого давнього міста може слугувати переконливим прикладом того, в якому діапазоні можуть варіюватися умоглядні дати заснування міст і наскільки ризиковано відзначати на їх основі міські ювілеї. Адже у даному випадку цей діапазон сягає тисячоліття. Одного цього прикладу досить, щоб збагнути: користь від ювілейних кампаній доволі сумнівна. Цікаво, коли і який саме ювілей відзначатиметься в місті наступного разу?

Кам'янець-Подільський, зрозуміло, не єдине місто із доволі заплутаною «ювілейною» біографією. Важко збагнути, приміром, на якій підставі у 1995 р. відзначалося 850-річчя Ізяслава. Не тільки дата заснування давнього Ізяслава, але й точне місце його розташування невідоме. Думку про заснування Ізяслава у 987 р. князем Володимиром або його дружиною Рогнідою на честь їхнього сина Ізяслава аргументовано оспорював відомий археолог М.Каргер. Він доводив, що місто було засноване князем Ізяславом Мстиславовичем в другій половині XII ст. на р.Гуска. Коли у 1241 р. татари зруйнували це поселення, воно відродилося на новому місці і наприкінці XIII ст. увійшло до складу Галицько-Волинського князівства.

Отже, 850-річчя Ізяслава святкували довільно, без будь-яких на те підстав. Навіть якщо у 1145 р. і було в наявності якесь укріплене поселення із такою назвою, то його зруйнування татарами у 1241 р. означало розрив міської традиції. Оскільки нове місто зводилося в іншому місці, говорити про наступність у даному разі не доводиться.

Вище вже йшлося про відзначення 1100-літнього ювілею Галича у 1998 р. Виникнення Галича датоване IX століттям і у Списку історичних населених місць України. Але у IX ст. на місці Галича виникло хіба що поселення, і отже, достатніх підстав для відзначення ювілею не було. Провели його, однак, з розмахом — видали «Нариси історії Галича» В.Грабовецького, перевидали монографію Я.Пастернака «Старий Галич», провели наукову конференцію і видали збірник статей «Галич і Галицька земля»⁷⁷.

Ювілеї м. Хмельницького за часів незалежності відзначали двічі, з інтервалом у 13 років, причому спочатку відсвяткували у 1993 р.

500-річчя, а у 2006 — 575 річчя. Відправною точкою у першому випадку був наведений М.Грушевським реєстр димів 1493 р., де згадувався Проскурів. У 2003 р. В.Михайловський знайшов у Варшавському архіві давніх актів документ із згадкою села Плоськирів, з якого потім виріс Проскурів. Невелика замітка із прив'язаною до цього села датою — 1431 рік — була опублікована в «Українському археографічному щорічнику». На «круглому столі» з проблем датування історії міст В.Михайловський дотепно розтлумачив, чому ця нова дата зацікавила у 2006 р. міського голову Хмельницького: «калькулятор державного службовця починає підбивати можливі дивіденди: це ж державне фінансування, а тут у нас вибори до парламенту 2006 року!». Зрештою вдалося провести велику міжнародну конференцію, а заодно й полагодити водогін для Хмельницького. Зрозуміло, що й прийом гарний влаштували, осіб на 300. Те, що зовсім недавно відсвяткували 500-річний ювілей, міську владу не збентежило⁷⁸.

Явна політична гра проглядалася і за намірами місцевої влади Вінниці відзначити у 2005 р. 650-річний ювілей міста встановленням пам'ятника литовському князю Ольгерду. Вперше увічнити у Вінниці пам'ять про Ольгерда запропонувало товариство литовської культури та історії «Сакалас» — із посиланням на литовський літопис, де йшлося про те, що 1363 р. Ольгерд надав своїм племінникам Коріатовичам право володіти Поділлям з умовою «города подільські утримувати». Через рік чи два по тому міська влада повідомила про якийсь невідомий раніше польський літопис із Львівського архіву, в якому нібито битва при Синіх Водах (а, отже, і перша письмова згадка про Вінницю) датована вже 1355 роком. Завдяки цьому Вінниця ставала старшою на дев'ять років і могла претендувати на 100 млн грн. із держбюджету. Відповідна постанова «Про заходи щодо підтримки соціально-економічного розвитку міста Вінниця у зв'язку з 650-річчям його заснування» у 2004 р. була санкціонована Верховною радою України. У викладі місцевої журналістики «навколоювілейна» ситуація мала такий вигляд: автентичних документів ніхто всерйоз і не шукав, бо, на переконання секретаря міськради, «ні спростувати, ні 100-відсотково підтвердити точний вік Вінниці сьогодні не зможе жодний історик». Нікого не бентежило, що у 2004 році мер Вінниці О.Домбровський вітав городян із 641-ою річницею, а його попередник Д.Дворкіс 640 років відзначав за три роки перед тим. Головним уявлялося одержання з бюджету 100 млн гривень, які уже були ретельно «розписані» на міські потреби⁷⁹.

Одержати цю суму під сумнівний ювілей міським властям не вдалося, і зовсім не тому, що достовірність «першої згадки» було поставлено під сумнів. Просто між 2004 і 2005 роками сталися кардинальні зміни у владі, і у бюджеті 2005 року 100 млн гривень були виділені на всі міські ювілеї, у тому числі 50 млн призначалися Львову. До того ж у міській громаді з'явилися сумніви: чому початки міста пов'язуються саме з Ольгердом. Питання про пам'ятник було зняте. Але посол Литви в Україні А.Кужма дав місцевій владі зрозуміти, що у разі згоди громадськості Вінниці на його встановлення гроші знайдуться.

Природно, що ставлення до цієї пропозиції у місті неоднозначне. Ольгерд не бував на Поділлі і, очевидно, до заснування міста ніякого відношення не мав. У новгородському «Списку городів руських і ближніх» серед городищ «на Полі» XI–XIII ст. фігурує В'єнича, і регіональна організація Спілки урбаністів вже встигла випустити фотоальбом «Від града Веніча до міста Вінниця». Утім, з литовцями історія міста так чи інакше пов'язана, і в принципі пам'ятник Ольгерду міг би в місті бути (хоч такого пам'ятника навіть у Вільнюсі немає). Але проти Ольгерда існують упередження політичного й ідеологічного порядку — багато хто схильний розглядати його як завойовника⁸⁰.

Отже, суперечка про засновників Вінниці, яка поки що явно зайшла у глухий кут, триватиме. Як триває чверть століття суперечка з приводу дати заснування м. Черкаси, яке встигло ще за радянських часів відзначити свій ювілей — 700-річчя. Ювілей було приурочено до літописної згадки 1286 р. про т.зв. Ахматові слободи. Хоч сама ця згадка не містить ніякої інформації про Черкаси, російський історик XVIII ст. І.Болтін витлумачив її у такий спосіб: курський баскак Ахмат закликав черкесів із Бештау чи П'ятигір'я і заселив ними слободи. Коли ж слободи зазнали розгрому, Ахматові люди заселили заснований ним «городок чи остріжок» на Дніпрі і назвали його своїм іменем. Це сталося, за Болтіним, 1284 р. Про те, що Черкаси збудували кабардинські черкеси, писав і В.Татіщев, але він відносив цю подію до XIV ст. Ні археологічні, ні лінгвістичні дані версію Болтіна і Татіщева не підтверджують; оспорювали її і історики Подніпров'я, зокрема П.Клепатський. Більшість сучасних дослідників датує виникнення Черкас кінцем XIII — початком XIV ст.⁸¹ А.Івченко у довіднику «Міста України» визначає цей діапазон у межах 1270-1299 рр. Однак в іншому довіднику «Вся Україна» він же зазначає, що перша достовірна згадка про Черкаси відноситься до 1394 р.⁸²

Існує й інша версія утворення м. Черкаси, побудована на ототожненні у Воскресенському літопису чорних клобуків і черкесів. Цей літопис — пізніша копія Іпатіївського, і давно доведено, що роз'яснення: чорні клобуки «...еже зовуться Черъкасы» — додане переписувачем. Однак ця гіпотеза припала до смаку автору географічного нарису про Черкаську область П.Гудзенку (1959 р.) Мабуть, саме звідти нічим не обґрунтована дата — 1147 р. — перекочувала і у Список історичних населених місць України.

Значно молодші, ніж Ізяслав чи Черкаси, міста теж далеко не завжди мають чітко визначені дати заснування. Взяти хоча б Лисичанськ, утворення якого пов'язується з 1710 роком. Усталена в довідковій літературі радянського часу, ця дата не має підтвердження у жодному з достовірних джерел, доступних історикам. Введена свого часу в обіг московським журналістом Г.Марягіним («Исследование недр Донбаса». — М., 1951) без посилання на будь-яке джерело, вона некритично була сприйнята іншими авторами, потрапила в енциклопедії і довідкові видання, і, зрозуміло, стала підставою для відзначення ювілеїв міста. До уявного 250-річчя Лисичанська було приурочено видання книги

М.Лопатіна, в якій автор не зупинився перед відвертими фальсифікаціями історичних фактів. Очевидно, на основі традиції датою заснування Лисичанська названо 1710 рік і у затвердженому Кабінетом Міністрів України Списку історичних населених місць.

Не можна не погодитися з аргументами ряду істориків Донбасу, які ставлять цю дату під сумнів. Лисичанськ як великий промисловий центр Донбасу, як перше шахтарське поселення і перший осередок промислової розробки кам'яного вугілля веде свій родовід від відомого Указу Катерини II від 14 листопада 1795 р. Саме ця дата і має, на наш погляд, вважатися датою заснування міста Лисичанська.

Вирішити проблему необхідності перегляду усталеної дати можливо двома способами. Можна, як це часто робиться, віднести її на рахунок недбалості істориків радянського часу, які взяли на віру недостовірну, не підтверджену джерелами дату, і просити Кабмін внести уточнення у Список історичних населених місць. Можна шукати компромісний варіант, розмежувавши поняття «заснування міста» і «виникнення міського поселення». Адже першу шахту Лисичанська було закладено на землях села Верхне, про існування якого можна впевнено говорити принаймні з середини XVIII ст. Саме тут, у Верхньому, у 1753 р. було розквартировано Третю роту кінного слов'яносербського полку Р.Прерадовича. В кінці XVIII ст. жителі с. Верхнього (Третьої роти) стали майстровими новоствореного рудника (хоч основні його кадри завозилися сюди здалека).

Цю «передісторію» Лисичанська навряд чи варто ігнорувати, хоч провести пряму лінію наступності між селом Верхнім і містом Лисичанськом заважають кілька суттєвих обставин. По-перше, центри Верхнього і Лисичанська не збігаються; по-друге, Верхне надто довго (аж до 1965 р.) мало самостійну, незалежну від Лисичанська історію.

В усякому разі слід уникати випадків паралельного наведення двох дат — 1710 і 1795 — без відповідних пояснень. Не може не дивувати, приміром, той факт, що в новітньому учбовому посібнику «История Луганского края» на різних сторінках фігурують обидві дати⁸³.

На завершення наголосимо: з'ясування бодай приблизної дати виникнення того чи іншого міста не може бути визначальним завданням для історика. Орієнтація на «першу згадку» — теж не беззаперечний аргумент. Інколи комплекс археологічних даних може дати більше для з'ясування початків міської традиції. Для нашого інституту пошук «першовитоків» ніколи не був і не є самоціллю, і ніякий політичний чи ідеологічний тиск його позицію похитнути не в змозі. Тільки нові достовірні факти будуть братися до уваги у випадках, якщо виникнуть підстави для нових дискусій.

Очевидно, що якихось помітних успіхів у визначенні справжнього віку історичних міст можна досягти лише в ході комплексних наукових досліджень, на основі поєднання археологічних, текстологічних, картографічних та інших традиційних методів із такими нетрадиційними, як, приміром, метод спектрального аналізу культурного шару. Фронт архівних пошуків при цьому має бути максимально широким.

Прикладом того, як можна досягти успіхів у безнадійних, здавалося б, ситуаціях, можуть бути зусилля, витрачені на встановлення віку Казані. Історія Казані за ступенем драматизму співставна з історією багатьох українських міст: її неодноразово завойовували й руйнували, достовірних писемних джерел про початки її історії практично не лишилося. Уперше про вік Казані заговорили у 1894 році, але пропозиція відзначати 500-річчя міста тоді підтримки місцевої влади не дістала. Через 105 років, у 1999-му, мер Казані дав доручення історикам дати кваліфіковане заключення про вік міста. Воно було підкріплене потужною інформаційною кампанією і солідними фінансовими вливаннями. До роботи були залучені, крім вчених Республіки Татарстан, науковці Німеччини, Австрії, Франції, Єгипту, Чехії, Туреччини, Азербайджану, Узбекистану. Брали у цій роботі участь і вчені нашої країни. Архівні та інші пошуки проводилися у Відні, Парижі, Москві, Санкт-Петербурзі, Каїрі, Римі, Ватикані. У Ватикані, приміром, вдалося уточнити імена християнських місіонерів, які відвідували Казань, напрями торгових шляхів середньовіччя.

Знайдені під час розкопок казанського Кремля стародавні чеські монети досліджували чеські науковці. Вони переконливо довели, що чеські денарії князя Вацлава чеканили у 929-930 рр. В результаті дослідження земляного валу і кам'яної стіни давнього поселення археологи з'ясували, що в кінці XII ст. Казань являла собою потужну болгарську фортецю з військовим гарнізоном. Інформацію про стародавню Казань вдалося відшукати на 50 картах, значна частина яких була вперше уведена в науковий обіг. Уточнити вік міста допомагає не тільки знайдена під час розкопок казанського Кремля болгарська кераміка, але й варязькі каролінзькі мечі, деталі піхов тощо.

Зрозуміло, що точно датувати вік Казані на підставі цих даних все ж неможливо. Розширюючи зону пошуків, вчені Татарстану вдалися до нетрадиційних методик, залучивши до них ботаніків. Вони здійснили спорово-пилковий аналіз зразків з культурного шару Кремля і довели, що найдавніший шар датується другою половиною VIII — першою половиною IX ст. Хоч такий, палінологічний метод визначення віку і не є абсолютно надійним, він істотно уточнює дані про природу і клімат у більш як тисячолітньому діапазоні.

Міжнародна конференція, на якій підводилися результати цих пошуків (травень — червень 1999 р.), зібрала понад 150 вчених з 15 країн. І хоч певний ідеологічний підтекст у всій цій роботі виразно проглядався, було очевидно, що орієнтація на письмові джерела при визначенні віку Казані нічого не дає. Адже, на думку деяких науковців, місто у часи закладки мало іншу назву — Булгар-аль-Джадид (Новий Булгар). Щоправда, поки що точно визначити, чи це була майбутня Казань, не вдається. Але те, що на місці казанського Кремля поселення міського типу існувало з болгарських часів, доведено, як і те, що міська традиція не переривалася і в часи Золотої Орди, і в період Казанського ханства. А отже, у істориків тисячоліття Казані уже не викликає сумнівів, і правомірність відзначення у 2005 р. тисячолітнього ювілею практично не оспорювалася.

Варто наголосити і на тому, що дала місту так широко організована ювілейна кампанія. Підготовлена концепція реставрації і розвитку Казанського Кремля, у місті з'явилися два музеї — історії державності і археології, а також філія Ермітажу. Архів у вигляді 2000 фотографій із знімками будівель Казані, що мають історичну і культурну цінність, розміщений на сайті Інституту історії Татарстану в Інтернеті, допомагає відтворити образ міста в історичній ретроспективі.

Гадаємо, що приклад Казані гідний наслідування — принаймні в ході уточнення віку Києва, який вартий того, щоб визначена «на око» у 1982 р. дата була підтверджена (або спростована). Якби влада разом з науковцями ініціювала хоча б проведення солідної міжнародної конференції з цього приводу і підкріпила її фінансуванням пошукових робіт, бодай якийсь поступ на цьому напрямі був би забезпечений. А головне — залучення до цієї роботи великої армії ентузіастів допомогло б зберегти і увічнити автентіку столиці, вирішити нарешті долю «бездомного» музею історії Києва, пробудити у киян патріотичні почуття.

Суспільство має нарешті усвідомити, що ніякі зусилля, спрямовані на збереження спадщини історичних міст, не можуть вважатися надмірними. Адже кожне таке місто — «стійке ядро» національної культури чи її регіонального різновиду, історико-культурний феномен, що формує цілісний простір регіону і його «образ». Зрештою історичне місто — це не лише природно-ландшафтна зона із вписаними в неї архітектурними ансамблями, музеями і т.п., але й люди, що у ньому живуть. Щоб вони були не просто мешканцями, а громадянами, які люблять своє місто і цінують його духовні надбання, їх слід належним чином виховувати, починаючи цю роботу з дитячого садка. Турбота про створення цілісної системи культурної компетентності особи щодо історичного міського середовища має увійти до числа пріоритетів як центральних, так і місцевих властей.

Якщо цьому можуть якоюсь мірою сприяти ювілеї міст, роботу у цьому напрямі треба заохочувати і підтримувати. Але водночас варто дбати про те, щоб у жертву «історичному пропагандизму» не приносилися факти.

¹ Мицик Ю. Про необхідність перегляду дат заснування міст України // Краєзнавство. — 2000. — № 1–2. — С. 78–80.

² Пучков А. Города: от библейских времен до средневековья. — К., 2005. — С. 12.

³ Чемерис П. Хто й коли заснував Єрусалим? // За вільну Україну. — 1996. — 31 серпня.

⁴ Шаповаленко О. «Ічня» праукраїнською — «володіння» // Ніжинська старовина. — Вип. 8. — К., 2009. — С. 182.

⁵ Домбровський О. До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя // Український історик. — Т. 43. — № 1–3. — 2006. — С. 265–266.

- ⁶ *Калюк П.* Володимир — стольний град Волині // *День*. — 2008. — 25 липня.
- ⁷ Див.: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. 2-ге вид. — Т.1. — С. 20–23.
- ⁸ Запрошуємо у Житомир // http://www.city.zt.ua/istoriya_mista/119-nova-data-zasnuvannya_zhitomira.html.
- ⁹ *Карпинский К.Т.* К тысячелетию города Чернигова. Краткий очерк Северянской земли до 907 г. // *Труды Черниговской губернской архивной комиссии*. — Вып. VII. — Чернигов, 1908. — С. 168–169.
- ¹⁰ *Коваленко В.* Сновськ і «Сновська тисяча» // *Місто над Сновом*. Зб. статей і матеріалів. — Ніжин, 2007. — С. 60.
- ¹¹ *Маринівський Ю.Ю.* Писемні джерела XI–XIV ст. про Канів // *Український історичний журнал*. — 1990. — № 9. — С. 11–17.
- ¹² *Мезенцева Г.Г.* Древньоруське місто Родень. — К., 1968. — С. 60, 140.
- ¹³ *Портнов А.* Датування міст як дослідницька і політична проблема // *Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід*. — С. 15, 18.
- ¹⁴ *Святець Ю.* Злами в історії як точки біфуркації // *Ейдос*. — Вип.3. — К., 2008. — С. 306–307.
- ¹⁵ Початок Русі: Південь і Північ. — С. 26–30.
- ¹⁶ *Котляр М.* Мобільність княжого двору в Південній Русі // *Україна в Центрально-Східній Європі*. — Вип.8. — К., 2008. — С. 37–38.
- ¹⁷ *Томахів В.* Первый город на Подолье // *Киевский телеграф*. — 2008. — 22–28 августа.
- ¹⁸ *Котляр М.* Мобільність княжого двору в Південній Русі. — С. 36–37.
- ¹⁹ *Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці, 2002.
- ²⁰ Докладніше про датування початків Хотина див.: *Возний І.П.* Середньовічний Хотин у вітчизняній та зарубіжній історіографії // *Український історичний журнал*. — 2005. — № 3. — С. 168–174.
- ²¹ Див., напр. *Мицик Ю.А.* Про необхідність перегляду дат заснування міст України. — С. 78–80; *Жуковський М.* Про літочислення населених пунктів України, заснованих запорозьким козацтвом // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. — Вип. 16. — С. 264–270.
- ²² *Журба О.И., Портнова Т.В., Чернов Е.А.* Еще раз о начале времени URBS. — С. 257.
- ²³ *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI — першій половині XVII століття. — С. 91–92.
- ²⁴ *Дашкевич Я.* Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Вид. 2-ге. — Львів, 2007. — С. 32.
- ²⁵ Див.: *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. — Т.1. — Львів, 2001. — С. 710–711.
- ²⁶ Див.: *Котляр М.* Княжий двір Галича у XII ст. // *Київська старовина*. — 2006. — № 4. — С. 6; *він же:* Рюриковичі в Галичині й на Волині // *Український історичний журнал*. — 2008. — № 3. — С. 38–39.

- ²⁷ Див. докладно: Русина О. Тіні забутих гунів // Критика. — 2008. — Ч. 1-2. — С. 24-26.
- ²⁸ Бікус І. Рівне 1000 років тому: місто чи три черепки? // BBC Ukrainian. com. — 2007. — 5 жовтня.
- ²⁹ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. — С. 49.
- ³⁰ Владимиров И. Измаилу обновили возраст, вид и городского голову // «2000». — 2008. — 21 ноября.
- ³¹ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Т. 1. — К., 1890. — С. 184.
- ³² Книга Большому Чертежу. — М., 1950. — С. 111.
- ³³ Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. I. — С. 52, 247.
- ³⁴ Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 262.
- ³⁵ Грибовський В. Містечко Микитине і Микитин перевіз: козацька передісторія міста Нікополя. — С. 34-39.
- ³⁶ Див.: Шапошников Г.С. Як виникло місто Нікополь. — Нікополь, 1991.
- ³⁷ Меньшиков Г.И., Позняков К.И., Пятигорец А.И. Никополю 200. — Днепропетровск, 1980.
- ³⁸ Грибовський В. Містечко Микитине і Микитин перевіз. — С. 42.
- ³⁹ Альбовский Е. Харьковские казаки. — Кн. 1. — Т. 1. — Х., 2009. — С. 38-40.
- ⁴⁰ Маслійчук В. Провінція на перехресті культур. — С. 345.
- ⁴¹ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограниччя. — С. 28, 79.
- ⁴² Ивченко А. Вся Украина. Путеводитель. — К., 2005. — С. 533.
- ⁴³ Крьолов Н. К вопросу основания города Мелитополя // Регіональна історія України. — Вип. 1. — К., 2007. — С. 259-270; *его же*: Очерк по истории города Мелитополя. 1814-1917 гг. — Запорожье, 2008. — С. 5-18.
- ⁴⁴ Ю.Виноградов та М.Золотарьов називають дату 528/527 р до н.е. Є і прибічники більш ранньої дати — 546 р. до н.е. Див.: Суриков И.Е. Черноморское эхо катастрофы в Сардах // Античная цивилизация и варвары. — М., 2006. — С. 47-72.
- ⁴⁵ Докладну історію Херсонеса див.: Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I в. до н.э. Очерки истории и культуры. — К., 2005; Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. — VI в. н.э. Очерки истории и культуры. — Х., 2004; Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI — первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. — Ч. 1, 2. — Х., 2005.
- ⁴⁶ Мананников Д. Православный Крым // Исторический журнал (Москва). — 2007. — № 12. — С. 57-58.
- ⁴⁷ Там само. — С. 54-55.
- ⁴⁸ Касьяненко М. Крим — це не лише Ялта // День. — 2008. — 21 серпня.
- ⁴⁹ Див.: Сапожников І. Нове письмове джерело середини XVI століття з історії та археології Північного Причорномор'я // Київська старовина. — 2002. — № 5. — С. 110-113.
- ⁵⁰ Романюк В., Черняков И. Что было на месте Одессы? — С. 18.

- ⁵¹ День Одеси: подолання міфу. Чому саме 2 вересня відзначається річниця заснування міста // *День*. — 2010. — 1 вересня.
- ⁵² *Губер О.* Що відомо про середньовічних попередників Одеси? // *День*. — 2008. — 30 серпня.
- ⁵³ *Гудзик К.* Борисфен — Хаджибей — Одеса // Там само.
- ⁵⁴ *Кавун М.* Днепропетровская хронология // <http://mkavun.narod.ru/hronologia.doc.html>.
- ⁵⁵ *Репан О., Старостін В., Харлан О.* Палімпсест. — С. 37–45, 128.
- ⁵⁶ Там само. — С. 215, 224–230.
- ⁵⁷ *Гавришл (Розанов).* Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. — Тверь, 1857.
- ⁵⁸ *Макаревский Феодосий.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Вып. II. — Екатеринослав, 1880. — С. 69–70.
- ⁵⁹ Там само. — С. 38–39.
- ⁶⁰ Нові сторінки історії Донбасу. Зб. статей. — Кн. 4, 6. — Донецьк, 1996–1998.
- ⁶¹ Датування міста як проблема історичної урбаністики. — С. 59, 62.
- ⁶² *Дмитрієнко М.Ф., Солонська А.Я.* Геортологія в системі спеціальних історичних дисциплін: теорія, джерела та методи досліджень // *Український історичний журнал*. — 2002. — № 3. — С. 34–61.
- ⁶³ *Поляков Ю.А.* Историческая наука: люди и проблемы. — М., 1999. — С. 81.
- ⁶⁴ Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. — Львів, 2004. — С. 19–20.
- ⁶⁵ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. — Т.2. — К., 1990. — С. 229; *Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні.* — Т.8. — Львів, 2000. — С. 2843. Див також: *Альбовский Е.А.* Харьковские казаки. — С. 69–71.
- ⁶⁶ За В.Маслійчуком, найприйнятнішою датою заснування Мерефи є 1665 рік. Сірко ж, який того року став харківським полковником, може вважатися осадчим (тобто засновником) Мерефи. (*Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур. — С. 197).
- ⁶⁷ *Житарюк Н.* Під позивні «Марічки» // *День*. — 2008. — 8 жовтня.
- ⁶⁸ *Касьяненко М.* Пам'ятники — на будь-який політичний смак // *День*. — 2008. — 18 червня.
- ⁶⁹ *Коваленко В.* 1300 чи 1100? // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Зб. наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. — Чернігів, 2007. — С. 21–30; *Леп'яко С.* Друга столиця Київської Русі // *День*. — 2008. — 20 вересня.
- ⁷⁰ Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. — Т.VII. — С. 294.
- ⁷¹ *Коваленко О.* Від Лтави до Полтави: проблема безперервності існування міста // Датування міста як проблема історичної урбаністики. — С. 28–32.
- ⁷² Там само. — С. 32–33.
- ⁷³ Обговорення // Там само. — С. 54.

⁷⁴ *Ісаєвич Я.* Ювілеї міст: Львів, Київ і знову Львів // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 16. — Ч. 1. — К., 2007. — С. 75–77; його ж: Історія вшанування // Львівська газета. — 2007. — 14 березня.

⁷⁵ Про дискусії навколо заснування міста див.: *Винокур І., Петров М.* Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // Краєзнавство. — 1999. — № 1–4. — С. 10–21; *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVI–XVIII ст. (Історіографія. Джерела).* — Кам'янець-Подільський, 2002.

⁷⁶ Датування міста як проблема історичної урбаністики. — С. 66.

⁷⁷ *Мороховський В., Киричук Ю.* Праці українських дослідників про древній Галич // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції. М. Львів, 26 жовтня 2000 р. — Львів, 2001. — С. 17–20.

⁷⁸ Датування міста як проблема історичної урбаністики. — С. 65–66.

⁷⁹ *Пархомчук Т.* Ювілеї міст староруських // Дзеркало тижня. — 2005. — 23 квітня.

⁸⁰ *Пархомчук Т.* Варвар з Литви як вітчим міст подільських // Дзеркало тижня. — 2007. — 24 серпня.

⁸¹ Докладно див.: *Пономаренко М.Ф.* Черкаси: таємниця топоніма // Український історичний журнал. — 1991. — № 4. — С. 67–76.

⁸² *Ивченко А.* Вся Украина. К., 2005. — С. 358.

⁸³ История Луганского края. — Луганск, 2003. — С. 254, 392.

ПІСЛЯМОВА

З представленого, дуже побіжного, огляду вітчизняної міської традиції читач, сподіваємося, створив для себе уявлення про секрети притягальності міського способу життя і про складності осмислення його специфіки. По суті історія міст — це історія пошуку ефективних форм самоорганізації людських спільнот. Від примітивних форм об'єднання під захистом фортечних мурів через корпоративно облаштовані, з певними рисами автономності, міські громади ішов процес засвоєння мешканцями міст принципів самоврядування та узгодження інтересів, вироблення цивілізованих норм співжиття. Люди рано збагнули, що міське середовище далеко не завжди гарантує безпеку — війни, епідемії у містах становили значно більшу загрозу, ніж на сільській периферії. І все ж потяг у міста в усі часи був величезний, і тому вони, як правило, швидко відновлювалися після руйнівних набігів і війн. Унікальна атмосфера гільдій, ремісничих цехів, братств створювала той особливий «дух місця», про який у Європі прийнято було говорити, що «міське повітря робить людину вільною».

На вітчизняних теренах межі «волі» були скромнішими, але й тут верства «панів-міщан» почувала себе значно впевненіше порівняно з селянами. І хоч форми міського самоврядування в Україні мало нагадували німецькі прототипи, вони сприяли розвитку торгівлі, ремесел, стимулювали духовне життя. М. Грушевський звертав увагу на вироблення в містах корпоративного духу й національної свідомості, а також на вплив гуманізму, Флорентійської унії, ідей Реформації, книгодрукування на стан українського письменства. Особливо він наголошував на зростанні на початку XVII ст. ролі Києва — «праці київських учених (Копистенського, Плетенецького, Памви Беринди та ін.) завершуються великим культурним ділом Петра Могили — заснуванням колегії і реформою церковного життя»¹.

Інша річ, що міське життя в умовах прикордоння, на степових просторах, що постійно були ареною набігів кочових орд, воєнних сутичок, колонізаційної експансії сусідів, не могло бути безхмарним. Городянин мав щохвилини бути готовим «кінно і оружно» виступити на захист свого життя і майнових прав. Міські укріплення зазнавали постійних руйнувань, і їхнє відновлення потребувало значних сил і коштів. Енергія народу розтрачувалася на самозахист і постійний пошук нових, більш безпечних для проживання місць. В умовах бездержавності боротьба населення міст за свої економічні й політичні права набувала неймовірної напруги, оскільки ускладнювалася релігійним і міжетнічним протистоянням.

І все ж гуманістичний потенціал міського стану уже на рубежі XVI і XVII століть виявляв себе повною мірою — у діяльності братств, розвитку книгодрукування, блискучій творчості полемістів. Православні ієрархи, спираючись на нову політичну силу — козацтво, відіграли помітну роль у боротьбі українського народу за самостійне державне існування. Проте безпрецедентна за розмахом Визвольна війна середини XVII ст. для міст, особливо невеликих, обернулася безліччю нових трагедій. «Люди війни» — повсталі селяни й козаки, не кажучи вже про їхніх тимчасових союзників — кримських татар, як правило, не відокремлювали міщан від ненависних їм «ляхів». Багато міст обернулися внаслідок війни на пустелю, в уцілілих лютували голод і епідемії. Тривала «руїна» і «війна берегів» довершила нищення основ цивілізованого міського життя. А влада самодержавної Росії упродовж кількох десятиліть ліквідувала усі атрибути адміністративної і судової автономності українських міст. Міське життя жорстко програмувалося з імперського центру, і умови для розвитку мали лише ті міста, чиє географічне розташування забезпечувало приплив капіталів та ринки збуту.

Дещо кращим був стан міст в Австро-Угорській імперії — ті з них, які мали спеціальний статус «більших міст» (Grösseren Stadt) обирали своїх депутатів до парламенту за окремою курією. Однак навіть Львів із більш як сотисячним наприкінці XIX ст. населенням і найстарішим на українських теренах університетом справляв враження провінційного, до того ж гранично онімененого й спольщеного міста. Вперше потрапивши у галицьку столицю у 1873 р., М. Драгоманов був шокований інтелектуальним рівнем місцевої еліти. Львів справив на нього враження «старого Галича, повітового міста миколаївської доби»².

Якщо ж говорити про радянське місто, то його економічні функції, символічний і культурний простір цілковито визначалися політичними й ідеологічними потребами правлячої партії. «Соціалістичний канон» у містобудуванні сполучав помпезність із байдужістю до елементарних зручностей. Варварське ставлення до культурних цінностей «старих» і безликість «нових» міст формували у суспільстві індиферентне ставлення до міського середовища. Мабуть, тому серед городян завжди знаходилися люди, готові бездумно виконувати злочинні накази влади щодо висадження в повітря унікальних культурних ансамблів чи пристосування їх під склади, овочесховища тощо.

Власне, такий же нігілізм панував і у сфері наукового дослідження міської спадщини. Шукаючи сьогодні відповіді на запитання про те, чому вітчизняна міська історія так рідко привертала увагу допитливих дослідників, ми змушені констатувати: не лише украї незадовільний стан джерел, але й свідоме чи несвідоме спрямування зусиль науковців переважно у русло висвітлення політичних подій та ідеологічних протистоянь «перекривало кисень» для створення повнокривної картини еволюції міського життя на вітчизняних теренах. Найбільше, на що погоджувалася Москва (і то з великим «скрипом») — це на введення історії міст (в одній «обоймі» з сільською історією) у пропагандистський контекст краєзнавства. Існувала, щоправда, і традиція створення,

переважно до ювілейних дат, громіздких історій окремих міст, перевантажених найдрібнішими деталями «боротьби за владу рад», діяльності місцевих партійних і комсомольських організацій тощо.

Те, що процеси урбанізації аналізувалися у нас в руслі або вузько краєзнавчих, або технократичних підходів, наклало виразний відбиток на всю систему вітчизняної урбаністики. Міста традиційно розглядалися як соціально-економічні утворення, відповідно добиралися і домінували в літературі кількісні, переважно економічні, показники розвитку міст. Місто як елемент системи суспільних відносин і як соціально-культурний феномен із своїми традиціями і ментальністю привертає незрівнянно меншу увагу. Поза увагою науковців лишаються соціокультурна стратифікація міського населення — як в історичній ретроспективі, так і на сучасному етапі. Немає серйозних наукових розробок про вплив процесів урбанізації на спосіб життя і міську культуру на різних історичних етапах, про взаємодію модернізації й урбанізації, про етапи формування на вітчизняних теренах міської культури і про феномен «квазіурбаністичної» культури. Чекають на вдумливих аналітиків проблеми становлення міського способу життя і переходу від переважно традиційних (доіндустріальних) форм розвитку до переважно урбаністичних — індустріальних і постіндустріальних.

На фоні бурхливого розвитку «urban studies» у країнах Заходу (останнім часом і в РФ) вітчизняна урбаністика має вигляд нескоординованої, поділеної між різними відомствами, позбавленої авторитетного друкованого органу. Авторитет міської історіографії підтримують праці фахівців з теорії і історії містобудування й соціотопографії, але загальний теоретико-методологічний рівень містознавства лишається невисоким. Узагальнюючі праці з історії міст «по періодах» нині з'являються навіть рідше, ніж у радянські часи. Щоправда, історія окремих міст, особливо Львова, привертає увагу дослідників дедалі частіше. Певні зрушення помітні і на дисертаційному полі.

Завдання чіткого окреслення предметного поля історичної урбаністики в Україні ускладнюються впливом традиції — історія міст і сіл звично розглядається у нерозчленованій єдності. У такому підході, як було показано вище, є чимало пасток. Якщо у фокусі аналізу опиняється поселення як таке, безвідносно до його статусу й функцій, історія міст і сіл фактично зводиться до історії «заселення й розселення», а, отже, на одному реєстрі подаються розповіді про різні форми самоорганізації і різні культурні традиції. Власне, йдеться не про соціуми із притаманними їм проблемами, а про заселені території, з акцентом на виробничій сфері. У такому контексті майже неможливо передати той «дух міста», який, якщо використовувати термінологію М.Вебера, в процесі тривалого історичного розвитку витворив поняття *громадян* у політичному сенсі і поняття *буржуазії, рантьє, пролетаріату* у становому сенсі, а також відповідну господарську етику і її релігійне обґрунтування³. А таке завдання може виявитися навіть більш захоплюючим, ніж пошук витоків міської традиції у сивій давнині.

Зрозуміло, що кожному містознавцю притаманне бажання «дійти до глибин», прояснити першопочатки і першовитоки того або іншого міста. Хоч кожен підсвідомо відчуває, що це завдання нереалістичне: надто багато поколінь пройшло по землі і надто багато випробувань випало на їхню долю. Міста з'являлися, зникали, знову відроджувалися, іноді з іншим ім'ям і на іншому місці. Набутий міський статус міг на довгі роки втрачатися. Та й сам процес набуття поселенням міських функцій майже невловимий. З-поміж сотень вітчизняних міст лише кільканадцять мають надійні «метрики», що засвідчують факт їхнього народження.

А проте походження («утворення, заснування») міста лишається однією з найбільш притягальних і найбільш дратівливих проблем у містознавстві. Підживлює інтерес до неї «ювілейна практика», що сягає своїм корінням у часи імперій. Кожне місто прагне мати власну «ювілейну шкалу» — так виховується місцевий патріотизм, а ще в такий спосіб розподіляються додаткові кошти й нагороди.

Прикладів того, наскільки небездоганною є вітчизняна традиція відзначення міських ювілеїв, вище було наведено достатньо. Оскільки дана праця, окрім суто наукового, має і певне методичне призначення, уявляється доцільним ще раз нагадати про деякі загальні принципи, які, на наш погляд, мають враховуватися у непростій практиці визначення «віку» міст і, відповідно, відзначення міських ювілеїв.

1. Доцільно розрізняти поняття «утворення міста» і «заснування міста». У першому випадку йдеться про тривалий процес, у другому — про достовірну дату, пов'язану із офіційною «закладкою каменя» або правовим актом. Очевидно, що дошукуватися точної дати утворення міста немає сенсу — адже відсутні будь-які орієнтири щодо того, коли, приміром, племінний центр чи звичайне поселення набуває ознак міського життя. За відсутності бодай приблизної дати заснування міста при визначенні ювілеїв доцільніше орієнтуватися на інші віхи міської історії, приміром, на дату надання місту локаційного привілею чи магдебурзького права.

2. Дата першої згадки в джерелах — далеко не безспірний орієнтир для визначення віку міста. Як правило, щоб бути згаданим в літопису чи якомусь іншому писемному джерелі, поселення мало вже існувати протягом певного, інколи тривалого часу. До того ж далеко не завжди з тексту літопису можна зрозуміти, чи йдеться про місто з адміністративними, господарськими чи воєнними функціями, чи про звичайне село. Неможливо в принципі заперечувати «прив'язку» літочислення міста до дати першої згадки, але при відзначенні ювілеїв варто наголошувати на тому, що йдеться не про дату утворення міста, а саме про першу згадку.

3. Археологічні дослідження, методики яких останнім часом значно ускладнилися, здатні внести істотні корективи у загальні підходи до визначення віку міст. Історики-медієвісти на цій підставі фіксують навіть зміну пріоритетів у європейській практиці встановлення віку міст — на підставі розшифрування написів на спорудах чи монетах,

застосування методів перехресного чи відносного датування (т.зв. типологія датування), використання стратиграфічних підходів (дослідження ґрунтових шарів), методів дендрохронології, радіовуглецевого датування тощо. Немає сумніву: всі ці новаторські методи й підходи дійсно можуть вносити істотні корективи у визначення віку того чи іншого міста. Абсолютизувати їх однак, не варто, оскільки далеко не завжди розкопки дають достатньо матеріалу для відповіді на питання про здатність поселення виконувати певні міські функції і про безперервність міської традиції. В усякому разі, археологічні дослідження Кам'янця-Подільського поки що не внесли ясності у проблему міського літочислення.

4. Одне з найскладніших питань у визначенні віку міст стосується безперервності існування міста і приблизного співпадиння міських центрів. ЮНЕСКО досить прискіпливо ставиться до проблеми таких спадів і явищ дезурбанізації, які надовго переривали міську традицію, і веде облік міст із тисячолітньою безперервною історією. З-поміж українських міст у першій десятці останніх перебуває Білгород-Дністровський, що веде своє походження від античної Тіри. В Україні критерій безперервності при датуванні не завжди витримується. Приміром, у Списку історичних населених місць датою заснування Євпаторії вважається VI ст. до н.е. (тобто відлік ведеться від античної Керкінітіди), хоч після її зруйнування у 109–108 рр. до н.е. ознаки міського життя на цій території довго не проглядалися. У той же час ця логіка не діє щодо спадкоємності Херсонес — Севастополь, Джаліта — Ялта тощо. В усякому разі очевидно, що проблема датування міст Криму, що мають власних античних попередників, варта серйозних наукових дискусій.

5. Внаслідок край поганої збереженості писемних джерел (більш-менш задовільний стан лише із джерелами з історії Львова) вітчизняним науковцям важко простежити, чи зберегло те чи інше місто у своїй історичній пам'яті відчуття спадкоємності щодо своїх попередників. Певним резервом тут є топографічні методи, до яких часто вдаються науковці Заходу. Перспективним напрямом в історичній урбаністиці, як це переконливо показали львівські історики, є соціотопографія — міжгалузевий метод, що ґрунтується на «прив'язці» досліджень у сфері соціальної історії до топографічної підоснови.

Зрозуміло, що сказане стосується лише «верхівки айсберга» — найбільш дратівливої і найчастіше обговорюваної проблеми історичної урбаністики. Без глибокого проникнення у загальносвітові закономірності урбанізаційного процесу, без вироблення чіткої класифікації міст і ретельного аналізу їхніх типових ознак, регіоноформуючих та інших функцій, без фронтального дослідження не лише тих джерел, які відклалися на вітчизняних теренах, але й дотичних зарубіжних, без системних, ретельно спланованих археологічних досліджень досягти суттєвого просування вперед на ниві вітчизняного містознавства навряд чи вдасться.

Варто дослухатися і до цікавої пропозиції, яка прозвучала з вуст Н.Яковенко на вже неодноразово згадуваному «круглому столі» з проблем датування. Можна було б запропонувати студентам різних навчальних закладів для початку дослідити усі доступні джерела і написати монографію про якесь одне місто (зрозуміло, окрім тих, які вже мають свій докладний і науково вивірений життєпис). У свій час В.Антоновичу у такий спосіб вдалося створити школу «обласництва» в історіографії і новий науковий напрям — «обласну історію», а написані молодими науковцями понад 100 років тому монографії і досі перебувають в активному науковому обігу. Можливо, саме в такий спосіб науковцям вдасться здолати тенденцію хронічної неуваги до міст і міської традиції.

Очевидно, що для виведення вітчизняного містознавства з глухого кута потрібна докорінна зміна дослідницьких пріоритетів. Енергію, яка втрачається на малоперспективний пошук точних дат утворення тих чи інших міст, варто було б спрямувати на простеження на всьому просторі, доступному осмисленню, традицій містобудівної еволюції і розвитку форм управління містами. Продуктивним уявляється, зокрема, простеження процесу формування системи урбаністичних атрибутів, яким позначене освоєння Північного Причорномор'я в період еллінської колонізації, оскільки саме цим було закладено міцну традицію містобудівної еволюції на багато століть вперед. Хоч якими відмінними уявляються наступні урбанізаційні хвилі — давньоруська, литовсько-польська, козацька, російська — всі вони тією чи іншою мірою відштовхувалися від фортифікаційних, архітектурно-планувальних, культово-релігійних засад містоутворення еллінської доби. Водночас кожна нова епоха привносила свою пластичну й смислову інтонацію в архітектурні канони, уявлення про міську інфраструктуру і у загальну атмосферу міського життя. Простеження етапів формування міської традиції дасть змогу уточнити поняття «місто» стосовно вітчизняних реалій, вдосконалити типологію поселень, чітко розмежувати поняття «міська» і «сільська» історія, вписати історію міст у систему нової історичної локалістики.

Йдеться, зокрема, і про те, що оскільки проблема літочислення історичних міст внаслідок стану джерел важко піддається унормуванню, важливо дещо змінити кут зору на вивчення міської традиції. Приміром, зосередитися на проблемах порівняльного аналізу генезису міст, урбанізаційних хвиль, міграційної рухливості, виділенні етапів у розвитку міської культури. Потребує глибокої наукової розробки типологія міст на українських теренах, теорія «ядер» міст, логіка містоутворення, еволюція соціокультурної стратифікації міського простору. Пріоритетним науковим завданням має стати простеження «історичного континуїтету» (спадкоємності) у міському розвитку в умовах цивілізаційних змін, переорієнтації напрямів урбанізаційних потоків, складної динаміки доіндустріальних, індустріальних і постіндустріальних форм

суспільного життя. Вдячне наукове завдання — дослідження на конкретних прикладах специфічності міської ментальності. Адже саме ритмами міського життя, що змінюються під впливом цивілізаційних зрушень, визначаються соціокультурні цикли, зумовлюється розвиток чи девальвація ціннісних орієнтацій, ідейних настанов, моральних норм.

Нова міська історія, обриси якої в сучасному світі вже виразно вимальовуються, може існувати лише у просторі міждисциплінарності на стику суто історичних і соціологічних, географічних, культурологічних підходів. Важко переоцінити у цьому сенсі можливості квантитативних підходів і когортного аналізу, які активно випробовуються у рамках окремих пілотних проєктів у Російській Федерації (приміром, у рамках проєкту «Інтегральна історія на локальному рівні» у Ярославському державному університеті). Перспективним напрямком досліджень може бути явно недооцінений в Україні напрям досліджень «образів міст», тобто емоційного ставлення городян до середовища проживання.

Вітчизняним містознавцям варто прислухатися до порад сучасних теоретиків урбанізму, які гостро ставлять питання про необхідність «повернення міст» на центральне місце у дослідженнях сучасної світової системи. Це потрібно як для з'ясування складності глобального капіталізму ХХІ століття, так і для стимулювання творців політичної стратегії і планувальників містобудівних систем. Ідеться насамперед про перегляд перспектив урбанізації з врахуванням національних і регіональних контекстуальних відмінностей, про оновлення дослідницьких методів з огляду на змінювану ритміку збору найважливіших даних, що впливають на природу міського розвитку. Нові мультиметодологічні дослідження мають допомогти вченим-урбаністам вмістити міста в ієрархічну глобальну систему з тим, щоб остаточно вивести компаративні міські дослідження за межі простого описання (а також інтелектуально порожнього еkleктизму) і простежити на великому просторі вплив глобальної динаміки і місцевих умов на результати розвитку міст⁴.

Останнє завдання не є суто науковим, воно водночас є завданням практичної політики. Адже майбутнє держав, що виникли на пострадянському просторі, вирішальною мірою залежить від здатності міст або зберегти і примножити цінності Модерну, або створити нову систему пріоритетів, співмірну викликам глобалізації і відповідну запитам окремої людини. В радянському варіанті Модерн був утопічним проєктом, породжуючи надії, які на його базі неможливо було реалізувати. Але більш «просунута» західна і радянська версії Модерну все ж мали спільні ознаки у вигляді розвинутої індустрії, широкого кола соціальних гарантій, загальної освіти тощо. Недосконалий радянський проєкт виявилось легко зруйнувати, але до заміщення його іншим, більш досконалим, модернізаційним проєктом виявилися неготовими насамперед міста із їхньою застарілою інфраструктурою і недосить

високим інтелектуальним рівнем еліт. Оскільки в Україні останні — як на столичному, так і на периферійному рівні — зайняті переважно переділом влади і власності, містам дедалі більше притаманні явища демодернізації і деіндустріалізації, поглиблення прірви між багатством і бідністю. Перспектива бути відкинutoю на далеку периферію капіталістичної світосистеми для країни є, на жаль, реальною.

Поглиблене вивчення міста як історично сформованого феномена, простеження еволюції міського життя у широкому політичному, соціокультурному, ідеологічному контексті не тільки збагачує палітру порівняльних історичних досліджень, але й дає в руки аналітика ту «нитку Аріадни», яка виведе його на широкі узагальнення щодо місця і ролі урбанізму у процесі розвитку людської цивілізації.

¹ Грушевський М. Українсько-руські наукові курси // Твори у 50 тт. — Т. 1. — С. 251–252.

² Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). — Львів., 2003. — С. 159.

³ Вебер М. История хозяйства. Город. — С. 287, 332.

⁴ Сміт Д.А. Глобальные города восточной Азии: эмпирический и концептуальный анализ. — С. 83.

